

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

L'Osireion d'Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte)

Estudi arqueològic i dels rituals del culte a Osiris entre els segles VII aC i II dC

Maite Mascort Roca

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tdx.cat) i a través del Dipòsit Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX ni al Dipòsit Digital de la UB. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX o al Dipòsit Digital de la UB (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tdx.cat) y a través del Repositorio Digital de la UB (diposit.ub.edu) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR o al Repositorio Digital de la UB. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR o al Repositorio Digital de la UB (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tdx.cat) service and by the UB Digital Repository (diposit.ub.edu) has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized nor its spreading and availability from a site foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service or to the UB Digital Repository is not authorized (framing). Those rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

L'Osireion d'Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte)

Estudi arqueològic i dels rituals del culte a Osiris
entre els segles VII aC i II dC

Volum I

Text, bibliografia i relació de figures

MAITE MASCORT ROCA

Director: Dr. Josep Padró Parcerisa

Tutora: Dra. Gisela Ripoll

Barcelona, abril 2016

L'Osireion d'Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte).

Estudi arqueològic i dels rituals del culte a Osiris
entre els segles VII aC. i II dC.

Volum I.

Text, bibliografia i relació de figures

MAITE MASCORT ROCA

Director: Dr. Josep Padró Parcerisa

Tutora: Dra. Gisela Ripoll

Programa de Doctorat 'Societat i Cultura'
Especialització en Arqueologia

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Facultat de Geografia i Història

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Barcelona, abril 2016

L'Osireion d'Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte).

Estudi arqueològic i dels rituals del culte a Osiris
entre els segles VII aC. i II dC.

Volum I.

Text, bibliografia i relació de figures

MAITE MASCORT ROCA

© Imatges i text

Tots els drets estan reservats.

Llicència sota Creative Commons CC BY-NC-ND - **Reconeixement – NoComercial – SenseObraDerivada 3.0**

(No es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades).

La quasi totalitat de les imatges presentades són propietat de la Missió Arqueològica d'Oxirrinc i de particulars que ens han donat permís per incloure-les en aquest treball.

El 3D ha estat realitzat per Sintesi 3D sota les indicacions de l'autora. Els drets de © estan reservats.

La reproducció del text i de les imatges està subjecte a l'autorització expressa de l'autor.

Als absents estimats, que segueixen estant en mi

SUMARI

Volum I

Agraïments	7
Capítol 1 - Introducció General	11
1.1. Justificació i objectius del treball	12
1.2. Metodologia aplicada a l'estudi proposat	14
Capítol 2 - Oxirrinc. Importància geogràfica i històrica	19
2.1. El culte a la deessa Tueris a Oxirrinc	22
2.2. El peix oxirrimc a la Necròpolis Alta	31
2.3. Oxirrinc a l'època hel·lenística i romana	41
Capítol 3 - Notícies i intervencions arqueològiques	45
Capítol 4 - Els cultes i rituals associats a l'Osiris del <i>Per-khef</i>	71
4.1 El culte del déu Osiris a partir de la Baixa Època	71
4.2. El déu Osiris a Per-medjed	80
4.3. El temple <i>Per-khef</i>	84
4.4. Els Misteris d'Osiris durant el mes de <i>Khoiak</i>	97
4.5. El mite de la Llunyana relacionat amb l'arribada de la inundació	128
Capítol 5 - L'Osireion d'Oxirrinc	133
5.1. El tèmenos	135
5.1.1. L'excavació del tèmenos	139
5.2. Els vestigis de la superestructura	142
5.3. Les entrades auxiliars d'accés a la catacumba	162
5.4. La catacumba. La infraestructura del temple-necròpolis	164
5.4.1. Les sales d'entrada (2C i 2D)	165

5.4.2. La sala 1B de l'Osiris	171
5.4.3. La galeria 1A	180
5.4.3.1. Les inscripcions dels nínxols de la galeria 1A	193
5.4.4. La galeria 2E	198
5.5. El material arqueològic recuperat	205
Capítol 6 - Els altres <i>Osireia</i>	317
6.1. L'Osireion d'Abidos	317
6.2. L'Osireion de Karnak	321
6.3. El possible Osireion del Serapeu d'Alexandria	326
6.4. Altres	326
Capítol 7 - Conclusions	329
Capítol 8 - Bibliografia	347
8.1. Abreviacions de revistes i col·leccions	347
8.2. Bibliografia	352
Relació de figures	413
 Volum II	
Annex 1 - Relació d'unitats estratigràfiques	433
Annex 2 - Relació de peces incloses en el registre d'Antiguitats	447
Annex 3 - Inventari del material arqueològic que no ha estat registrat com antiguitat	455
Annex 4 - Fitxes del material arqueològic recuperat	479
Annex 5 - Planimetria:	1191
Plànol 1	
Plànol 2	
Annex 6 - Restitució en 3D (DVD)	contraportada

Agraïments

Aquest treball ha estat possible gràcies a la col·laboració i l'ajut prestat per moltes persones i institucions, a qui desitjo expressar el més sincer dels agraïments:

En primer lloc, vull agrair molt especialment al Dr. Josep Padró i Parcerisa la confiança que ha dipositat en mi en diverses ocasions: en l'elegir-me com a membre de la Missió Arqueològica a Oxirrinc, des dels inicis, l'any 1992; en confiar-me l'excavació de l'Osireion i en proposar-me la realització d'aquest tema com a treball d'investigació del màster d'Arqueologia i com a tema de la tesi doctoral. Finalment, per haver acceptat ser el director d'aquesta tesi doctoral. Les seves aportacions, el seu ajut i confiança han estat fonamentals.

No puc oblidar a tot l'equip que forma part de la Missió Arqueològica a Oxirrinc, i especialment a tots els que han participat en els treballs de l'Osireion, però, en particular, vull ressaltar l'ajut de la Dra. Marguerite Erroux-Morfin, per les seves enriquidores discussions a peu d'excavació i en les llargues converses, després, a la casa de la missió, sense oblidar la seva innegable ajuda al facilitar-me l'accés a la *Bibliothèque d'Égyptologie de l'Institut d'Égyptologie de la Université Paul-Valéry/Montpellier III*.

Igualment voldria agrair a la *Bibliothèque de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire (IFAO)* la possibilitat de deixar-me consultar el seu magnífic fons bibliogràfic.

També vull agrair a la Societat Catalana d'Egiptologia que m'obris les portes de la seva biblioteca especialitzada en egiptologia i donar-me totes les facilitats de consulta.

Vull deixar constància del suport, comentaris i suggeriments de la Dra. Bibiana Agustí, de la Dra. Núria Castellano, de la Dra. Esther Pons, a la Dra. Núria Rodríguez, i del Sr. José Javier Martínez.

A la senyora Dolors Codina per la seva ajuda incondicional.

Al senyor J. Miquel Ripollès, de Síntesi 3D, per haver sabut captar totes les indicacions per a la realització d'aquest vídeo 3D.

També vull fer palesa la meva gratitud al senyor Francesc Cecilia, al senyor Antoni Martín, a la senyora Karin Harzbecher, a la senyora Anna Cisneros, a la senyora Tània Muñoz, a la senyora Lluïsa Pallejà, al senyor Pau Mascort, al senyor Bernat Burgaya, restaurador, i als senyors Antoni López i Lluís Sant i Ricard Hernández, topògrafs.

El meu agraïment al Dr. Hassan I. Amer, professor de la Facultat d'Arqueologia de la Universitat del Caire i membre de la Missió Arqueològica d'Oxirrinc, per la seva col·laboració.

Al Doctor Jean-Claude Goyon, professor emèrit de la Université Lumière de Lió 2, per les seva ajuda i aportacions en les traduccions del textos demòtics inscrits en l'aixovar de l'Osireion.

Als Drs. Laurent Coulon i François Leclère per haver-me donat totes les facilitats de consulta dels materials localitzats a l'Osreion de Karnak, molts d'ells encara inèdits.

Al professor Wim Van Neer, arqueozoòleg del *Musée de l'Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique* i investigador del *Center for Archaeological Science KU Leuven*, que m'ha ensenyat tot el que sé sobre els peixos oxirrincs.

A la Dra. Marta Campo per la seva ajuda en totes les qüestions numismàtiques.

A la Dra. Conxa Piedrafita i al Dr. Alberto Nodar per les seves aportacions en les traduccions dels textos grecs.

Als senyors Jordi Barbet i Eusebi Barbet, per les correccions lingüístiques i apreciacions fetes durant la revisió del treball.

A la meua família, als meus amics i als meus companys de feina per la paciència que han tingut en tot moment aquests darrers anys.

També, i no menys important, vull fer una menció destacada a l'arquitecte Sr. Fernando Estrada, per la seva ajuda tant egiptològica com arquitectònica.

A la Universitat de Barcelona, als professors del programa de Societat i Cultura i, en especial, a la Dra. Gisela Ripoll, per la seva ajuda inestimable i per haver acceptat ser la tutora d'aquesta tesi doctoral. Les seves correccions, suggeriments i comentaris han estat molt valuosos.

De la mateixa manera, també voldria manifestar el meu agraïment a la Dra. Marguerite Erroux-Morfin, a la Dra. Esther Pons Mellado i al Dr. Francesc Tuset Bertran, per haver acceptat ser membres del tribunal d'aquesta tesi doctoral.

De igual manera vull fer extensiu el meu agraïment a la Dra. Francesca Español Beltran i al Dr. Miquel Molist Montaña per haver volgut formar part, com a suplents, d'aquest tribunal de tesi.

Sense ells, aquest treball no s'hagués pogut realitzar.

Títol de la tesi doctoral:

L'Osireion d'Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte). Estudi arqueològic i dels rituals del culte a Osiris entre els segles VII aC i II dC.

Doctoranda: M. TERESA MASCORT ROCA

Director: Dr. Josep Padró Parcerisa

Tutora: Dra. Gisela Ripoll

Programa: Societat i Cultura, Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ GENERAL

Per regla general, una tesi doctoral comporta un treball ardu d'investigació entorn al motiu principal o tema escollit per endavant. Aquesta tasca sistematitzada té la propietat d'aglutinar coneixements que, encara que ja coneguts, es troben dispersos en l'àmplia bibliografia que tota activitat científica comporta. Les tesis doctorals solen ser de gran utilitat i ajuda, ja que la seva consulta ofereix moltes vegades resposta a temes puntuals directament relacionats amb la informació concreta buscada. D'això es desprèn, i és de fàcil comprensió, que el tema abordat, per molt nuclear que sigui, recolza generalment en diversos pilars de caràcter intel·lectual, com són les aportacions prèvies d'autors erudits, les publicacions dels quals tenen molt a veure amb la temàtica triada en la tesi.

En conseqüència, el més freqüent és que un estudi d'investigació es conformi i sustenti per la conjunció d'altres estudis parcials previs. No és massa usual, per tant, abordar un tema, fins i tot dins d'una disciplina

general, com en el nostre cas és l'egiptologia, on es tingui el privilegi de comptar amb elements mai abans estudiats, a causa de la inexistència de certes troballes concretes. Aquesta circumstància, poder aportar nous elements, ha estat la nostra sort, com ho és poder disposar d'objectes de naturalesa diferent procedents d'altres excavacions, cosa que obre insospitats camins conduents al millor coneixement de certs rituals, com es dóna en aquest cas concret de l'Osireion d'Oxirrinc.

1.1. JUSTIFICACIÓ I OBJECTIUS

L'elecció del tema es fonamenta en tres motius. Primer, perquè he format part de l'equip de la Missió Arqueològica d'Oxirrinc des del seu inici l'any 1992 i de l'excavació d'aquest monument des del seu descobriment, l'any 2001, i hi he treballat durant totes les campanyes arqueològiques; segon, perquè és el tema que ja vaig iniciar en el Treball Final de Màster, que portava per títol *L'Osireion d'Oxirrinc (El Bahnasa, Egipte)*, presentat l'any 2013; i tercer, per l'interès objectiu i personal en els estudis de religió egípcia, molt especialment sobre el déu Osiris.

Aquesta tesi doctoral en primer lloc, pretén l'estudi dels vestigis arquitectònics de l'Osireion d'Oxirrinc a fi de poder comprendre la seva evolució i el seu ús cultural. En segon lloc, vol posar en relació les restes arqueològiques amb les diferents etapes del ritual que es portava a terme en aquest temple-necròpolis durant els misteris d'Osiris, desenvolupats en el mes de *Khoiak*, quart mes de l'estació de la inundació. I, en tercer lloc, donar una visió general del panteó del *Perkhef* oxirrinquita.

Els objectius que es volen assolir amb aquest treball d'investigació sobre l'Osireion d'Oxirrinc són:

1. Realitzar l'estudi dels vestigis arquitectònics del monument a fi de poder comprendre la seva evolució i el seu ús cultural. Es tracta

de valorar i estudiar la topografia i l'arquitectura dels diferents espais que conformen l'Osireion.

2. Posar en relació les restes arqueològiques amb les diferents etapes del ritual que es portaven a terme en aquest temple-necròpolis durant els misteris d'Osiris que es desenvolupaven en el mes de *Khoiak*.
3. Fer un estudi acurat de tot el material arqueològic localitzat en el temple-necròpolis d'Osiris.
4. Comparar aquest material amb d'altres de similars que es troben en magatzems i museus arreu del món, per tal de valorar les seves característiques.
5. Relacionar l'Osireion d'Oxirrinc amb d'altres monuments semblants, ja sigui per les seves similituds arquitectòniques o pel tipus de ritual que s'hi realitzava, amb l'objectiu d'identificar els punts comuns i les divergències, tant arquitectòniques com d'ús ritual.
6. Estudiar el panteó del *Per-khef* oxirrinquita.
7. Aprofundir en l'evolució dels cultes i divinitats del panteó oxirrinquita.
8. Establir l'evolució dels rituals d'Osiris a Egipte des de la Baixa Època fins el Període Romà.

Tots aquests objectius conflueixen en l'aprofundiment del coneixement d'una etapa molt determinada de la cultura egípcia, des de l'època saïta (segle VII aC., fins el regnat de l'emperador Adrià (segle II dC). Una època allunyada dels períodes d'esplendor faraònic i, tal vegada per això, fonamental i essencial per a la reconstrucció històrica de l'Egipte antic.

1.2. METODOLOGIA APLICADA A L'ESTUDI PROPOSAT

Basarem la metodologia de la recerca en dos eixos fonamentals:

En primer lloc, l'excavació arqueològica duta a terme en el propi jaciment d'Oxirrinc. El projecte d'investigació es basa, en gran part, en el treball de camp en aquest temple-necròpolis. A hores d'ara ja s'ha pogut processar tota la informació procedent de campanyes passades. Aquest fet ens ha permès establir els primers objectius i les primeres hipòtesis de treball.

Paral·lelament, hem realitzat un buidatge exhaustiu de la bibliografia relacionada amb els temples d'Osiris (*Osireia*), els misteris d'Osiris durant el mes de *Khoiak* i tots els temes relacionats amb el present estudi.

Metodològicament, l'Osireion s'ha excavat seguint el mètode, proposat per Harris, d'excavació en extensió. S'ha donat un número d'U.E. a totes les estructures¹, tant positives com negatives, i s'ha realitzat un registre acurat de cadascuna de les unitats estratigràfiques i de tot el material localitzat. Per les mateixes característiques de l'excavació, es va procedir a garbellar tot el que s'extreia de l'interior de la catacumba. Pel que fa a la planimetria, s'ha realitzat la topografia del sector amb estació total i, un cop efectuada, s'ha incorporat a la planta general del jaciment. A part de la planta s'han dibuixat seccions transversals i longitudinals de tot el conjunt. Cada unitat estratigràfica ha estat objecte de fotografies en format digital o diapositives (segons els anys). Pel que fa al material arqueològic localitzat, s'ha procedit a la seva neteja i inventari; tots aquests objectes, principalment els metàl·lics i els que conservaven restes pictòriques, han seguit un procés de restauració acurada. També s'han portat a terme treballs de consolidació i restauració de l'estructura subterrània, per tal de preservar l'estabilitat de la catacumba i assolir una total seguretat tant per als excavadors com per als visitants del

---

¹ PY *et alii*, *Lattara*, 4.

monument. Els elements localitzats a la superfície han rebut un tractament especial de consolidació, ja que les condicions ambientals malmeten ràpidament les estructures de tovo i de pedra calcària nummulítica al cap de poc temps de ser exhumades. S'ha fet una acurada consolidació del tèmenos del recinte cultual, que ha consistit a folrar tota la muralla conservada amb una caixa de tovots fets de nou per preservar, així, l'estructura original.

En referència a la transcripció catalana dels noms propis s'han seguit les recomanacions del Dr. Josep Padró i de la Dra. Conxa Piedrafita².

Pel que fa als topònims antics, evitem referenciar-los en cursiva. Sí que la reservem per al nom del temple d'Osiris, *Per-khef*, al considerar-lo singularment, i per als objectes, com per exemple l'*Estela Triomfal de Piankhi*, per tal de facilitar la seva identificació

L'estudi s'ha estructurat en diversos capítols diferenciats.

1. Una introducció general per centrar el tema amb explicació de la metodologia emprada en l'estudi.
2. Importància geogràfica i històrica. L'evolució de la ciutat des de l'època saïta, quan es denominava Per-medjed; la transformació que va patir durant el Període Grecoromà, quan va canviar el nom pel d'Oxirrinc, i finalment les grans modificacions urbanístiques marcades per la implantació de la nova religió en la *Pemdje* cristiana. Destaca, també, la íntima relació que té el nom d'Oxirrinc amb el mite osiriàc i amb la deessa principal de la ciutat, Tueris, assimilada al peix oxirrinc. Un fet interessant és la relació dels títols sacerdotals de personatges enterrats a la Necròpolis Alta amb el temple-necròpolis d'Osiris, del qual no es tenia constància fins l'any 2000.
3. Succinta referència a les notícies i intervencions efectuades a Oxirrinc abans de l'inici de les excavacions de la Missió catalana,

---

2 PADRÓ, PIEDRAFITA, *Nilus* 1, pp. 4-11.

dirigida pel Dr. Josep Padró. També esmentarem els treballs arqueològics efectuats pel nostre l'equip, i que tenen relació amb l'Osireion o amb els cultes que s'hi realitzaven en aquest temple-necròpolis.

4. Els cultes i rituals associats a Osiris ocupen un capítol destacat. Es relaciona una petita introducció sobre la importància del culte al déu Osiris a partir de la Baixa Època i, especialment, de la incidència del culte a Osiris a Per-medjed. Mereixen una especial atenció els Misteris d'Osiris que es celebraven durant el mes de *Khoiak* (quart mes de l'estació de la inundació), i el temple de *Per-khef*, íntimament lligats a l'Osireion.
5. El capítol més important del treball és l'estudi arqueològic de l'Osireion d'Oxirrinc. Es fa un recorregut analític pels diferents àmbits del monument. A la superestructura es descriuen el tèmenos que delimita el recinte, el llac sagrat on se celebraven les processons de les embarcacions rituals, la zona d'ofrenes, els diversos accessos a la catacumba i el templet en forma de "T" invertida de l'entrada principal. A la infraestructura es localitzen les sales d'entrada, la sala de l'Osiris i les dues galeries de nínxols on s'enterraven els simulacres d'aquest déu. També es presenta una ampla relació del material arqueològic localitzat dins la catacumba. A la tesi doctoral es desenvoluparà l'estudi aprofundit i els paral·lels de l'aixovar funerari exhumat a l'interior de l'Osireion.

Una part destacada d'aquest capítol és l'estudi comparatiu del material arqueològic recuperat. S'ha relacionat, tant per les similitud de les peces i el valor ritual intrínsec que tenen, com pels paral·lels amb d'altres recuperades en els temples d'Osiris. Amb la totalitat del material localitzat al monument s'ha cregut convenient realitzar un corpus detallat de totes les peces trobades tant a l'exterior com a l'interior del monument. El conjunt de fitxes es presenten en el volum II, annex 4 d'aquest treball.

6. En aquest capítol ens ha semblat oportú fer una comparació succinta amb els altres *Osireia* localitzats, fins aquest moment, a Egipte.
7. A les conclusions es presenten les hipòtesis i els resultats assolits durant aquest treball.
8. La bibliografia emprada i consultada es presenta en aquest apartat.

A les referències bibliogràfiques s'ha optat per emprar la forma de citar humanista, ja que és la que s'utilitza de forma més generalitzada en el món acadèmic egiptològic; és a dir, el nom de l'autor en majúscula, seguit del títol del llibre o bé de les abreviacions de la revista.

Les abreviacions emprades en la bibliografia i en les referències bibliogràfiques de les notes a peu de pàgina segueixen les recomanacions compilades per Bernard Mathieu³.

S'ha inclòs, al final del volum I, la relació i la procedència de les figures per facilitar-ne la seva consulta.

Al volum II de la tesi s'agreguen una sèrie d'annexos on es detallen les dades arqueològiques referenciades.

A l'annex 1 s'adjunta una relació de totes les unitats estratigràfiques de l'excavació.

L'annex 2 comprèn el llistat d'Antiguitats. Un cop finalitzada la campanya anual d'excavació, el Servei d'Antiguitats egipci escull el material arqueològic més significatiu. Aquests objectes són catalogats, siglats amb un número d'"Antiquity" i passen a formar part del patrimoni del país. Aquest material és dipositat definitivament en els magatzems o museus del Govern egipci.

---

3 MATHIEU, *Abréviations*.

A l'annex 3 s'inclou l'inventari del material arqueològic que no ha estat registrat com antiguitat. Aquests objectes es troben dipositats en el magatzem de la Missió.

L'annex 4 comprèn un corpus de fitxes de tot el material arqueològic recuperat a l'excavació de l'Osireion. Hem cregut interessant poder aportar un estudi detallat per tal de poder analitzar el conjunt de peces localitzades a l'exterior i a l'interior de les estructures del monument.

S'ha considerat oportú presentar, en mida DIN A 3, dos plànols inclosos en el text, ja que la definició és millor i s'aprecien amb més claredat els detalls.

S'adjunta un DVD amb el vídeo d'una restitució en 3D de les catacumbes. S'ha fet aquesta interpretació al creure interessant poder oferir un recorregut per l'interior de les sales i de les galeries subterrànies i, així, apreciar els espais i volums dels àmbits del monument. En cap moment s'ha pretès fer una interpretació hipotètica de l'edifici. El que es presenta és l'estat de conservació actual de les estructures del temple-necròpolis. S'ha tingut molt d'interès de diferenciar les restes antigues dels murs construïts recentment per tal de poder consolidar i estabilitzar la subestructura de la catacumba.

Per a la realització d'aquest vídeo s'han ordenat i classificat les diapositives i les fotografies que s'havien fet durant tot el procés d'excavació, donant-les una seqüència continuada.

Creiem interessant aquesta experiència per tal de oferir una vessant més divulgadora de l'estudi efectuat.

2. OXIRRINC. IMPORTÀNCIA GEOGRÀFICA I HISTÒRICA

El jaciment arqueològic d'Oxirrinc es troba situat al costat de la vila moderna del Bahnasa, a la província de Mínia, aproximadament a 195 quilòmetres al sud del Caire. Està localitzat a la banda esquerra de la riba del Bahr Yussef, que va ser, a l'antiguitat, un braç navegable del Nil, i, en el límit de la vall fèrtil amb el desert Líbic (Fig. 1).

Oxirrinc va ser la ciutat més prominent del XIXè nomus de l'Alt Egipte durant l'època grecoromana. L'antiga capital del nomus havia estat Seper-meru⁴, una ciutat que venerava el déu Set i que serà reemplaçada per Per-medjed a partir de la Dinastia XXV. Posteriorment serà la Pemdje dels coptes.

En el XIXè nomus de l'Alt Egipte durant l'Imperi Nou està atestiguat el culte a Set. Era el déu principal juntament amb la seva esposa i germana Neftis i la seva mare Tueris⁵. Segons Gardiner⁶, Seper-meru va ser una ciutat de gran rellevància, aprop *spr* del desert *mrw*. En la llista dels nomus del temple d'Edfu, d'època ptolemaica, Seper-meru consta encara com capital del nomus de Guebu "bastó, estaca" (el nomus oxirrinquita), XIXè nomus de l'Alt Egipte. I Set consta encara com a senyor de la ciutat i del nomus⁷.

---

⁴ GAUTHIER, *Dictionnaire*, t.5, pp. 28-29, 31.

⁵ FAULKNER, *The Wilbour Papyrus*, IV: per al topònim Seper-meru, p. 87; per a la Casa de Set, senyor de Seper-meru, p. 58 i 65 ; per a la Casa de Tueris, p. 58. Els déus del nomus mencionats són Set, Neftis, Tueris, pp. 101-102.

⁶ GARDINER, *Ancien Egyptian Onomastica*, vol II, 111.

⁷ GOYON, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 89-116.

Fig. 1. Mapa d'Egipte amb indicació de les localitats referències en aquest treball.

Per-medjed és citada per primera vegada a l'*Estela Triomfal de Piankhi*⁸, referida com una ciutat important del XIXè nomus de l'Alt Egipte. Durant la guerra entre els libis i els etiòps, a començaments de la Dinastia XXV, Per-medjed va ser conquerida per les forces de la coalició líbica del Delta, comandada per Tefnakht de Saïs. Poc després va ser represa per

⁸ GRIMAL, *MIFAO*, CV, 12-13, 16 | 46-48.

l'exèrcit de Piankhi, faraó de Napata. Aquestes notícies no fan més que reafirmar la situació estratègica de la població (any 728 aC.)⁹.

Per-medjed sembla ser un assentament de nova planta, i aquesta hipòtesi es confirma per les troballes arqueològiques realitzades fins al moment. La reorganització administrativa que va tenir lloc a Egipte durant el Període Saïta havia convertit la ciutat en la nova capital del XIXè nomus. Aquest estatus de capital queda ja palès en *l'Estela de l'Adopció de Nitocris*, filla del faraó Psamètic I (664-610 aC.)¹⁰. Nitocris va ser adoptada com a filla per les Divines Adoradores d'Amon, Shepenupet II, filla de Piankhi, i Amenardis II, filla de Taharqa i va ser dotada amb importants dominis i territoris pertanyents a set nomus de l'Alt Egipte i a quatre nomus del Baix Egipte. El districte de Per-medjed devia d'aportar a Nitocris regularment guanys i riqueses.

L'emplaçament d'un important port fluvial al Bahr Yussef, que, en aquella època, comunicava amb la Mediterrània i la seva situació en una cruïlla de les rutes de caravanes cap als oasis del desert occidental van convertir la ciutat en un centre de distribució de mercaderies, amb un gran tràfic de caravanes i de comerciants. Als seus mercats podien trobar-se productes que provenien de l'Àfrica central, de Líbia, dels oasis i de la Mediterrània. Aquest enclavament comercial i estratègic va generar un gran creixement econòmic i social que es tradueix, a nivell arqueològic, en la construcció, a partir de la Dinastia XXVI, de monumentals tombes familiars dels governadors-sacerdots que formaven l'elit politicoreligiosa de la ciutat, a més de ser sacerdots d'un temple anomenat *Per-khef*.

El significat del topònim de Per-medjed no és gens clar. Literalment podria interpretar-se com la "Casa del retrobament" o la "Casa de la ruptura". Possiblement es relacionaria amb el punt de ruptura entre el

⁹ PADRÓ, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, p.7

¹⁰ CAMINOS, *JEA*, 50, pp. 75 i 88, pl. IX. La referència a Per-medjed es troba a la línia 18 de l'estela. És una estela de granit vermell descoberta al gran pati del temple d'Amon a Karnak. Amida: 150x145,50x 80 cm. La part superior de la peça està trencada.

desert occidental i la Vall del Nil, entre la zona estèril i la fèrtil, entre una economia basada en el comerç i una altra de típicament agrícola. Segons Yoyotte, faria referència a una ortografia fonètica, que no permet reconèixer el sentit de l'expressió¹¹. Podria derivar de la transformació del propi nom de la deessa principal de la ciutat: Tueris, la Medjat, esposa d'Osiris i mare de Dedun. El déu Dedun¹² i Tueris, la Medjat, son divinitats que provenen de Núbia. Durant l'Imperi Nou els Medjaiu, una tribu núbia, varen ser integrats en un cos de policia que protegia i vigilava les fronteres occidentals, la ruta cap els oasis de Bahariya i el territori de Líbia.

La conquesta d'Alexandre el Gran va suposar un punt d'inflexió en la història de la ciutat amb l'arribada d'un nou flux de població, especialment grec, que va condicionar la creació d'una nova estructura urbanística. Els grecs d'Oxirrinc adoptaren aviat l'antiga religió egípcia i la van adaptar a les seves pròpies creences. Així la deessa Tueris, que era el peix oxirrinc¹³, esdevingué la divinitat principal de la ciutat juntament amb el déu Serapis¹⁴.

2.1. EL CULTE A LA DEESSA TUERIS A OXIRRINC

El culte de Tueris era present des de la Dinastia XIX en el XIXè nomus de l'Alt Egipte. A Oxirrinc (segons indica el Papir Wilbour)¹⁵, el seu culte es testimonia clarament durant època grecoromana com una de les divinitats principals de la ciutat, venerada junt amb Isis i Serapis, i sovint

¹¹ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 271.

¹² ERROUX-MORFIN, *Égypte*, 65 pp. 25-32.

¹³ La deessa Tueris oxirrinquita no fou venerada sota la forma iconogràfica usual d'una deessa-hipopòtam, sinó que hi ha indicis clars que demostren que a Oxirrinc es retia culte a una deessa-peix. L'oxirrinc és un peix fàcil de reconèixer pel seu nas puntegut, com bé indica el seu nom grec. Abans de l'època saïta hi ha poques referències de veneració a aquest peix, però a partir de l'època hel·lenística, el culte als peixos és molt estès. GAILLARD, LORET, KUENTZ, *Recherches sur les poissons*, pp. 24-33 i 44-49; VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 694.

¹⁴ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 695.

¹⁵ GARDINER, *The Wilbour Papyrus*, II, p. 48.

associada a Atenea¹⁶. Hi havia diversos *Thoereia*, d'entre els quals en destaca el temple més important, el *Thoereion/Thoerion* situat al centre de la ciutat, o el *Thoereion Thenepmoi*, que probablement estava situat a l'extraradi¹⁷. Tot i la importància d'aquesta divinitat, no s'han localitzat restes de cap temple dedicat a Tueris en època faraònica, però gràcies a les inscripcions referents als sacerdocis oxirrinquites de la tomba núm. 1 de la Necròpolis Alta es podria afirmar que se li retia culte a la ciutat com a mínim des de l'època saïta¹⁸.

El paper preeminent de la deessa Tueris a Oxirrinc preval fins a època romana. Diversos papirs localitzats a la ciutat esmenten personatges, molts membres de la mateixa família, relacionats amb el culte a la deessa¹⁹. En especial, volem fer referència al paper anomenat dels pescadors²⁰ que esmenta una llista de pescadors sagrats, una mena de sacerdots o treballadors del temple, que retien culte a la gran deessa Atenea-Tueris. En la relació, s'especifica el districte de la ciutat on viurien els membres de la confraria, la qual cosa ha permet conèixer nous barris de la ciutat i per proximitat amb aquests, intentar establir la possible ubicació d'un dels temples de Tueris a la ciutat d'Oxirrinc. El professor Goyon destaca, de l'estudi que ha fet de les inscripcions semi-hieràtiques de la tomba núm. 1, la preponderància del clergat femení i, fins i tot assenyala que: "la referència a la mare sorgeix en diverses ocasions mentre que el nom del pare no apareix"²¹. Podríem relacionar

¹⁶ QUAEGERBEUR, CLARYSSE, VAN MAELE, *ZPE*, 60, pp. 219, 225.

¹⁷ Es testimonien temples de Tueris a Oxirrinc des del 250 aC. al 462 dC., així com també en altres localitats del nomus oxirrinquita. QUAEGERBEUR, CLARYSSE, VAN MAELE, *ZPE*, 60, pp. 228-229; GEISSEN, WEBER, *ZPE*, 151, p. 286; PARSONS, *The City of the Sharp-nosed Fish*, p. 117; PADRÓ, *AulOr* 30, p. 180. Per la presència de Tueris com a divinitat del *Per-khef*, temple d'Oxirrinc, cf. *Cleopatra's Egypt*, pp. 100-101; RONDOT, *RdE*, 48, pp. 274-278; VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, pp. 274 i 694-696; PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, pp. 13 i 14. Per al culte de Tueris durant l'època romana: ROBERTS, *JEA* 20, pp. 20-28.

¹⁸ RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdocis i cultes*, pp. 352-354.

¹⁹ JONES, WHITEHORNE, *ASP* 25, pp. 206, núm. 4477; 226, núm. 4691, entre d'altres.

²⁰ *P. Oxy.*, LXIV, nº 4440, del segle I dC.; PADRÓ, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, p.157.

²¹ PADRÓ, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, p.157; GOYON, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 107-128.

aquesta particularitat amb un sacerdoci encarregat del culte de la deessa Tueris.

L'oxirrinc fou en època grecoromana la divinitat principal de la ciutat que va adoptar el seu nom. Estrabó testimonia que els habitants d'Oxirrinc retien culte a aquest peix i, a més, esmenta l'existència d'un temple dedicat a l'oxirrinc²². Les grans quantitats de figuretes de bronze que representen el peix, que provenen de la zona d'Oxirrinc²³, així com la necròpolis de peixos a Zawiyet Barmacha²⁴, fan evident que el peix oxirrinc (*Mormyrus Oxyrhynchus*), fou venerat com a divinitat principal a la zona, com a mínim des del Període Saïta.

Els peixos també estan presents i tenen una rellevància especial en el relat de Plutarc²⁵, on aquest narra la lluita fratricida realitzada per Set contra Osiris per tal d'arrabassar-li el tron d'Egipte. Segons la primitiva cosmogonia heliopolitana²⁶, Set formava part, juntament amb Osiris, Isis i Neftis, de la tercera generació de déus descendents del déu primigeni Atum, el sol, divinitat primordial del panteó egipci.

Set era en realitat una divinitat originària d'Ombos (Nubt), en l'Alt Egipte, va ser rival d'Horus, fill d'Osiris i Isis, en temps predinàstics i durant les

²² STRABON, XVII, 40. Traducció i comentaris de YOYOTTE i CHARVET, *Le voyage de Strabon en Égypte*, p. 153; VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 272.

²³ En el mercat d'antiguitats, així com en nombroses col·leccions i museus, es constata l'elevada presència d'exvots de bronze en forma de peix oxirrinc d'època saïtopersa, així com de mòmies procedents d'aquesta zona que constaten, com en altres indrets d'Egipte durant la Baixa Època i el període grecoromà, l'existència d'una necròpolis dedicada als peixos divins. PADRÓ *et alii*, *TribArq 2002-2003*, p.184; PADRÓ, ERROUX-MORFIN, *Homenagem Carreira*, p. 402; ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, pp. 3-8., ERROUX-MORFIN, *Égypte*, 61, pp. 57-60; CHARRON, a ZIVIE-COCHE, GUERMEUR, *Parcourir l'éternité, Hommages à Jean Yoyotte*, T. I, pp. 294-296.

²⁴ En 1967 es va produir la troballa fortuïta, a Zawiyet Barmacha, d'una necròpolis amb sarcòfags d'oxirrincs. Els peixos mostraven signes d'haver estat momificats: evisceració, utilització de natró, reompliment de les cavitats amb fang i embolcallats amb benes de lli. BAKRY, *ASAE*, 61, 7-9, pl. VI-VII.

²⁵ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V, 18.

²⁶ L'Eneada Heliopolitana estava formada per 9 déus: el déu primigeni Atum i tres generacions dels seus descendents: els seu fills Shu i Tefnut; els seu néts Gueb i Nut, i finalment els seus besnéts Osiris, Set, Isis i Neftis. LÓPEZ, SANMARTÍN, *Mitología y religión*, pp. 52-55 i 95-96.

primeres dinasties²⁷. Segons el mite d'Osiris, del que ja tenim referències en els *Textos de les Piràmides*, i és explicat extensament per Plutarc en la seva obra *De Iside et Osiride*, Osiris va ser rei d'Egipte, un heroi llegendari que va introduir la civilització als egipcis ensenyant-los l'agricultura i el comerç. Set, el seu germà, el va assassinar per enveja i va usurpar el seu tron.

Set era habitualment simbolitzat per un animal fantàstic, però també per un hipopòtam mascle de color vermell. Hem de conèixer la dualitat egípcia per comprendre que no va ser una divinitat proscriu durant la civilització egípcia. Set era una divinitat aristocràtica. És el que regna a les zones àrides i al desert, i per això és el protector de les caravanes i del comerç. És, també, la divinitat patrona de les rutes que porten als oasis. Va ser venerat durant la dominació dels hicses i se li va retre un culte especial durant els regnats dels faraons Ramèssides (dinasties XIX i XX). També, el veiem sempre representat a la proa de la barca solar, per protegir Re dels atacs de la serp Apofis en la singladura de les dotze hores de nit (llibre de l'Am Duat), durant el viatge nocturn del sol.

A partir del Tercer Període Intermediari comença una “demonització” sistemàtica del déu Set. En aquesta època va tenir lloc el trasllat de l'antiga capital del XIXè nomus, Seper-meru, a un nou emplaçament conegut com Per-medjed. És en aquest moment que Set desapareix del panteó del XIXè nomus de l'Alt Egipte.

És interessant remarcar el fet que a Per-medjed, durant la Dinastia XXVI, no s'ha documentat, fins ara, cap referència al déu Set, assenyalat a les fonts com la divinitat principal del XIXè nomus de l'Alt Egipte. Diversos textos, fins i tot d'època ptolemaica, com per exemple el *Papir Jumilhac*²⁸, destaquen, encara, el paper preponderant d'aquest déu al XIXè nomus.

---

²⁷ TE VELDE, *Seth, God o Confusion*. FABRE, *Égypte* 22, pp. 19-40; PADRÓ, a DUPLÀ *et alii*, *Miscelánea de Estudios en homenaje a Guillermo Fatás Cabeza*, 2014, pp. 561-56.

²⁸ VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, 1961.

Una altra vessant, la maligna, era la d'usurpador i fratricida. Va voler arrabassar el tron al seu germà Osiris i per això el va assassinar. Horus, fill d'Osiris i Isis, venja la mort del seu pare per tal de recuperar la seva legitimitat al tron i, així, restablir la maat.

Segons Plutarc²⁹, Set tanca el cos d'Osiris dins un sarcòfag i el llença al Nil. El taüt segueix la corrent, desemboca a la Mediterrània i va a la deriva fins que embarranca a les costes de Biblos. Isis, l'esposa amantíssima, i Neftis recuperen el sarcòfag i el retornen cap a Egipte. Assabentat Set, pren el cos d'Osiris i el desmembra en 14 bocins que dissemina pel territori. Isis, Neftis i Anubis recuperen els fragments del cos d'Osiris per tal de tornar a acoblar-los i unificar el cos del déu. Anubis va fabricar la primera mòmia. Plutarc ens indica que l'única part d'Osiris que Isis no va poder descobrir va ser el fal·lus. Havia estat llençat al riu i devorat pel lepidot³⁰, el fagre i l'oxirrinc. Aquest episodi va ocórrer en un indret del XIXè nomus de l'Alt Egipte.

En relació a aquest aspecte, els tres peixos que participen en el mite d'Osiris -entre ells, l'oxirrinc i el lepidot-, es consideren peixos que apareixen amb la crescuda del Nil o que anuncien, amb la seva presència, la inundació. Per tant, les divinitats a les que representen estan íntimament relacionades amb la crescuda³¹. Sembla que, a diferència de la interpretació de Plutarc, l'oxirrinc no seria una forma de Set que s'hauria empassat el fal·lus d'Osiris; l'ablació del seu membre viril, que fou llençat al riu, s'ha d'interpretar com un ritus de fecunditat: el peix que ingerí el fal·lus d'Osiris va actuar de matriu a l'interior de la qual

²⁹ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V,18/20.

³⁰ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire des pharaons*, p. 273.

³¹ Tueris pot prendre la forma del lepidot, que és també una forma que pot adoptar Metier, divinitat relacionada amb la inundació: ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, p. 6. El lates, que és la forma tradicional de Neit-Metier, també anuncia la crescuda: ERROUX-MORFIN, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles* pp. 125-134. Per tant, tots els aspectes que adopta Tueris-Neit en forma de peix-oxirrinc, lepidot i el lates- es vinculen a la inundació, ja que aquests peixos són indicadors del canvi cíclic que realitzava el Nil.

el penis, gràcies a la seva esperma, s'hauria revitalitzat³². Claudi Elià ens ofereix una ressenya sobre el peix oxirrinc molt significativa: "Els oxirrinqüites diuen que l'oxirrinc neix de les ferides d'Osiris... i els seus habitants l'identifiquen amb el Nil"³³.

Isis, la maga, convertida en un milà, va reposar sobre el cadàver d'Osiris i va concebre a Harpocràtes, l'Horus nen. Aquest, quan va ser gran, després d'estar amagat als aiguamolls del Delta protegint-se del seu oncle, va lluitar amb Set. El va vèncer i així va poder recuperar el tron d'Egipte i venjar la mort del seu pare³⁴. A partir d'aquest moment, els faraons d'Egipte són encarnacions d'Horus. Osiris, el déu que reneix en el Més Enllà, serà el déu de la fertilitat i del món subterrani i regnarà en el Camp d'Ialu³⁵. Set, en canvi, es converteix en el déu del caos, de l'esterilitat i del desert.

A partir de 1979, diverses excavacions clandestines realitzades a la zona del Bahnasa van fer arribar al mercat d'antiguitats una gran quantitat d'oxirrincs de bronze de l'època saïtopersa (Fig. 2).

El peix està col·locat sobre un trineu i al cap porta la corona hathòrica, cosa que fa indubtable que es tracta d'una divinitat femenina que, amb tota probabilitat, correspon a Tueris. Aquesta hipòtesi queda demostrada, ja que alguns d'ells porten una inscripció en demòtic sobre el sòcol on es pot identificar la deessa peix amb Tueris³⁶. A més, en egipci, els noms del peix oxirrinc són *uhat* i *khat*, noms femenins.

L'existència d'una inscripció grega, procedent possiblement del Bahnasa de l'època de Ptolomeu Alexandre Filomètor (107-88 aC.), confirma, un cop més, la relació entre la deessa Tueris i el peix oxirrinc.

³² ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, p.7; ERROUX-MORFIN, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, p.128; VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 275.

³³ ELIÀ, *De natura animalium*, 10, 46.

³⁴ PADRÓ, *Cadmo*, 20, pp. 14-19.

³⁵ Els camps de les ofrenes i dels joncs. Els Camps Elisis dels grecs.

³⁶ VLEEMING, *Some coins of Artaxerxes*, p. 248; VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 273-274.

Fig. 2. Estatueta de bronze d'un oxirrhinc.

Sota el text, que fa referència a un temple de Tueris, apareixen dos peixos afrontats davant d'un altar: a l'esquerra, un oxirrhinc amb la corona hathòrica i dues plomes; a la dreta, un lepidot, també amb la corona hathòrica però sense plomes³⁷ (Fig. 3).

³⁷ HEINEN, *Hellenistische Studien*, pp. 41-53. La inscripció faria referència a la donació al temple de Tueris realitzada per part d'una confraria de *theagoi*. Aquest tipus de sacerdots s'encarregava del transport dels animals sagrats des de l'indret de momificació fins a la necròpolis. Malgrat que, com assenyala Núria Rodríguez Corcoll, es desconeix la presència d'aquest tipus de sacerdots a Oxirrinc durant l'època saïta, es tractava d'un tipus de sacerdoti del baix clergat, compostat per homes i dones, ben documentat durant els segles II i III dC. en diversos temples de la Tueris oxirrinquita. RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoti i cultes*, pp. 352-354. Aquesta inscripció es troba actualment a la col·lecció arqueològica de la Universitat de Trèveris. PIEDRAFITA, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, p.135 i 144. Per veure referències d'aquest clergat a Oxirrinc durant el període grecoromà: QUAEGEBEUR, a DAUMAS (ed.), *Mélanges a Adolphe Gutbub*, pp. 161-176; DILS, *BIFAO* 95, pp. 153-171.

A la meitat superior de la peça hi ha una inscripció en grec: *En honor al rei Ptolomeu, també (anomenat) Alexandre, el déu Filomètor, i dels seus fills, Onofris, fill de Pasis, i els seus co-theagoi (donaren) a Tueris, la gran deessa, el propiló quan Hermofantos era el principal.* Les lletres estan gravades molt profundament i s'hi poden apreciar, encara, restes de pintura vermella. La làpida és de pedra calcària nummulítica, no del tot regular, que fa 80 cm d'amplada, uns 45 d'alçada i uns 12 de gruix. A aquest testimoni cal afegir un parell d'esteles, també procedents del Bahnasa, en què apareixien els dos peixos afrontats³⁸.

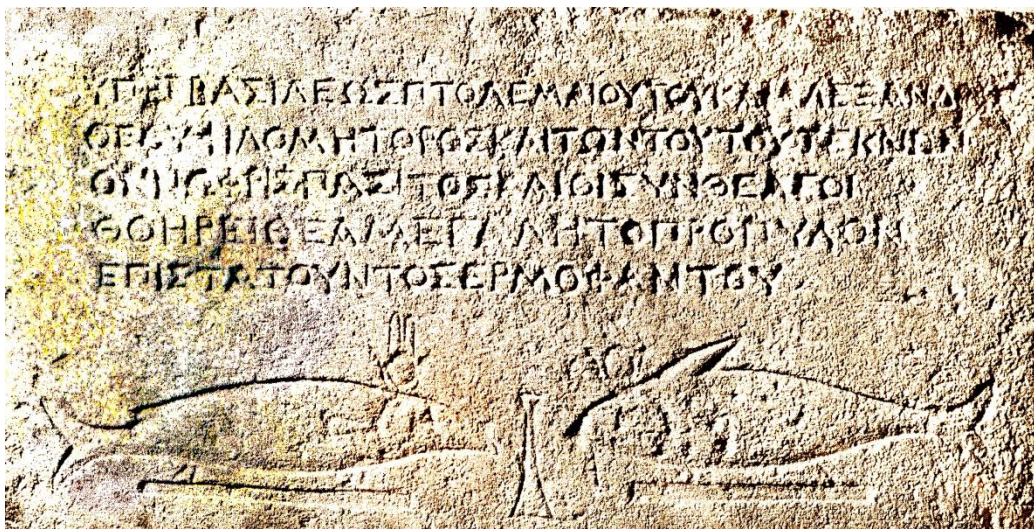

Fig. 3. Inscripció grega que fa referència a un temple de Tueris.

A la Necròpolis Alta d'Oxirrinc, hi apareixen aquests peixos representats de la mateixa manera a les pintures murals d'un dels dos sarcòfags rectangulars que es van localitzar a l'interior de la cambra 1 de la tomba 3, datada de l'època ptolemaica³⁹ (Fig. 4).

³⁸ KESSLER, *Die Welt des Oriens*, XIV, pp. 176-188; AUBERT, AUBERT, *Bronzes*, p. 327; PADRÓ et alii, *Oxyrhynchos I*, p. 14.

³⁹ L'escena està representada a la paret sud del sarcòfag 1 de la tomba 3: PADRÓ, ERROUX-MORFIN, a RAMOS, ARAÚJO, RAMOS DOS SANTOS (eds.), *Homenagem Carreira*, pp. 401-406; PADRÓ, *Oxyrhynchos I*, pp.80-81 i 85; PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 159-161; ERROUX-MORFIN, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 199-200.

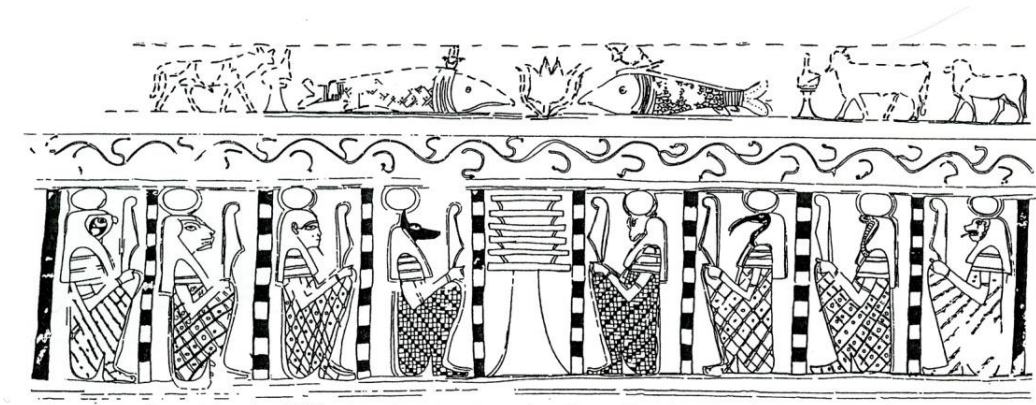

Fig. 4. Tomba 3. Dibuix de l'escena d'un dels sarcòfags. En la part superior veiem un oxirrinc i un lepidot afrontats davant d'un lotus blau (segons Erroux-Morfin i Padró).

L'escena mostra a dos peixos afrontats davant d'un lotus blau obert⁴⁰, pintats a la cornisa de la paret de la tomba. El peix de l'esquerra, tot i el mal estat de conservació, podem observar que està representat momificat, és a dir "osirianitzat"; és un oxirrinc amb la corona hathòrica amb dues plomes, mentre que el de la dreta té l'aspecte d'un peix viu amb les escates lluent, "solaritzat", marcades amb un punt de color vermell al centre de cadascuna d'elles. Aquest darrer és un lepidot, coronat amb el disc solar envoltat de la cobra-*mehen*. Darrera el lepidot, un toro i un moltó de color ombrejat es dirigeixen cap un altar que fumeja. A l'altra banda, darrera de l'oxirrinc, un toro clapejat va cap un altar de banyes. Per separar els dos registres figurats hi ha un fris vegetal que representa les branques de la vinya i els pàmpols molt esquematitzats relacionats amb el culte d'Osiris⁴¹. El panell principal té un eix central materialitzat per un pilar *djed*, al voltant del qual es col·loquen vuit divinitats antropomorfes assegudes, amb una ploma de Maat entre les mans i el disc solar sobre el cap. A l'esquerra hi veiem els quatre fills d'Horus⁴² i, a la dreta, estan representats els quatre fills de

⁴⁰ ERROUX-MORFIN, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 125-134.

⁴¹ El vi es relaciona amb el culte d'Osiris. A més, M. Erroux-Morfin assenyala un paral·lel d'aquest tipus de decoració en una tomba de l'Oasis de Kharga. ERROUX-MORFIN, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N°1*, p. 199.

⁴² Bernard Mathieu prefereix la denominació de nens d'Horus segons la traducció que dona de les inscripcions dels *Textos de les Piràmides* on surten

Khenty-en-irty, genis amb el cap de brau, d'ibis, de cobra i de lleó⁴³. Aquesta tomba havia estat excavada per Mahmud Hamza durant els anys vuitanta del segle passat. Gràcies a les fotografies preses en el moment de l'excavació es van poder apreciar molts detalls de la pintura que ara han desaparegut.

2.2. EL PEIX OXIRRINC A LA NECÒPOLIS ALTA

En els darrers anys han aparegut noves representacions del peix oxirrinc a la Necròpolis Alta. Durant la campanya de 2008 es va començar a treballar en un nou sector (el número 26), situat al sud-est de la necròpolis, on va aparèixer un conjunt de tombes (núms. 18, 19 i 20), bastides amb carreus de pedra calcària blanca (43x17cm), que es poden datar d'època romana⁴⁴. La tomba 18 consta de dues cambres funeràries que es comuniquen entre sí a través d'un passadís curt interior que té el sostre obert. A la primera habitació s'hi accedeix, des de l'exterior, a través d'una escala de pedra formada per quatre esglaons⁴⁵. L'habitació és rectangular, amb el sostre voltat i l'entrada orientada a l'est. Tant a la paret oest de la cambra com al sostre han aparegut restes de pintura. Malgrat que del sostre només se'n conserva una petita part degut al seu mal estat de conservació, hi veiem la deessa Nut representada com una dona nua. Al seu pubis hi apareix un escarabat alat i, al seu ventre, un disc solar. Malauradament, la resta de

---

referenciats. Malgrat l'exposat, en aquest treball, hem preferit seguir utilitzant la nomenclatura de fills d'Horus en lloc de nens d'Horus, per conservar una tradició fins que aquesta nova fòrmula d'enfoc estigui més assentada: MATHIEU, *ENIM* 1, pp. 7-14.

⁴³ Aquesta sèrie de divinitats se citen en el Cap. XVII del *Llibre dels Morts* i fan referència als déus guardians creats sota la forma mig humana-mig animal. GOYON, *Les dieux-guardians*, p. 45.

⁴⁴ PADRÓ, *et alii*, *Nilus*, 17, p. 4; PADRÓ, *et alii*, *Nilus*, 19, pp. 4-6; PADRÓ, *et alii*, *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*, pp. 184-190; PONS MELLADO, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica* III, pp. 959-972; PONS MELLADO, a BELONA, IVANOV (eds.), *Achievements and problems of modern Egyptology*, pp. 288-297; PONS MELLADO, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 287-289.

⁴⁵ En la part exterior de l'entrada es va localitzar *in situ* una àmfora tipus Egloff dels segles II-III dC, que permet datar la tomba.

la decoració no es conserva. La paret oest d'aquesta mateixa habitació està molt destruïda, tot i que es conserva la part inferior d'una escena en la qual el difunt presenta ofrenes davant Osiris. L'escena es duplica i és completament simètrica a l'altre costat de la paret. Aquesta escena és molt similar a una altra apareguda a la paret lateral sud del sarcòfag 2 de la tomba 3⁴⁶.

Altrament, durant els treballs d'excavació van trobar-se dos blocs decorats que formarien part de la decoració pictòrica, on hi apareix la imatge policromada amb vius colors (vermell, verd, groc i negre) d'un peix oxirrinc, representat com una divinitat femenina que porta la corona hathòrica (Fig. 5).

Fig. 5. Tomba 18. El peix oxirrinc amb la corona hathòrica.

Després d'un llarg període sense intervenir al sector 2 B de la Necròpolis Alta, l'any 2009 van reiniciar-se els treballs per tal d'excavar les diferents cambres de la tomba 11. Es van exhumar diverses mòmies cobertes de cartonatges amb pintures policromades. En la majoria dels

⁴⁶ ERROUX-MORFIN, a a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 209-212.

casos han aparegut disposades de forma aleatòria, sense cap dubte producte d'una fase d'espoli antic. Cal esmentar la troballa de la mòmia d'un nen, amb cartonatge policromat, en què s'aprecien afrontats el peix oxirrinc -*Mormyrus*- i el *Lepidotus*. No és l'únic exemple, ja que en campanyes posteriors han aparegut més exemples de cartonatges de mòmies amb la mateixa decoració dels dos peixos afrontats. Com podem observar, és un element recurrent en la necròpolis oxirrinquita⁴⁷ (Fig. 6).

Fig. 6. Tomba 11. Cartonatges amb la representació de dos peixos afrontats.

A la tomba 23 de la Necròpolis Alta, l'any 2010, es va localitzar un peix oxirrinc⁴⁸. És una estatueta de bronze massís que representa un oxirrinc momificat. Conserva amb detall la cara, els ulls i la boca, així com les escates, de tipus romboïdal, i l'aleta dorsal. Al cap porta una corona hathòrica. Té una base rectangular (1,6x8,5x0,8 cm) amb un apèndix per al seu encaix en un altre element no conservat. Aquesta base està reomplerta de plom, amb la finalitat que pesés més que la resta de l'objecte i fer-lo més estable (Fig. 7).

⁴⁷ PADRÓ, *et alii*, *Nilus* 18, pp. 7-11; PONS MELLADO, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N°1*, pp. 288-289.

⁴⁸ PADRÓ, *et alii*, *Nilus*, 19, pp.7-9; BURGAYA, *Manual de restauració de camp*, pp. 63-64; PONS MELLADO, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 479-484, fig. 5.

Fig. 7. Tomba 23. Anvers i revers de l'estatueta de bronze de l'oxirinc.

La peça estava embolicada amb un teixit de lli. Encara es poden veure les restes de les empremtes del teixit en el revés de la peça, ja que en el moment de la restauració es va preferir deixar-les com a testimoni.

Durant la campanya d'excavació de l'any 2012 es procedí a treballar en una zona delimitada per les tombes 11, 23, i 25 de la Necròpolis Alta, que no havia estat ocupada per cap estructura funerària d'època ptolemaica. Als estrats superiors s'hi havien localitzat una sèrie de tombes pou amb enterraments individuals d'època romana i bizantina. En arribar als estrats situats per sota de sòl d'ocupació d'aquestes tombes es van trobar les restes d'una capelleta, en força mal estat de conservació, construïda amb tovots, que per les seves característiques i mides podem datar-los a finals de l'època saïta o una mica posterior.

També es va descobrir un estrat de color marró fosc en forma quasi de creu, amb sorra fina i blanca a cadascun dels seus quatre costats. Aquest sector va rebre el nom d'Àmbit 32⁴⁹.

⁴⁹ Els treballs arqueològics d'aquest sector han estat dirigits per la Dra. Esther Pons i la senyora Maite Mascort. Han intervingut en l'excavació: Dra. Margueritte Erroux-Morfin, Dra. Núria Castellano, Sra. Dolors Codina, Sra. Irene Riudavets, Dr. Hassan Ibrahim Amer, Sr. Jérôme Gonzalez i Sr. Thomas Sagory. També han participat: Antonio López, topògraf i Bernat Burgaya, restaurador. L'estudi arqueozoològic ha estat fet pel Dr. Wim Van Neer, Archaeozoologist at the Royal Belgian Institute of Natural Sciences (Brussels, Belgium). University of Leuven, Laboratory of Biodiversity and Evolutionary Genomics.

Es va procedir a l'excavació d'aquest estrat marró fosc, cosa que va permetre observar que estava format per diverses capes de fulles i làmines de fusta de palma sobre les quals hi havia una gran quantitat d'espines pertanyents a peixos de diferents espècies i mides (entre 10/15 cm fins a 120 cm). Es va intentar individualitzar, en tot moment, cadascun d'ells, però, en alguns casos, no va ser possible, en ser la capa freàtica molt propera i tot el conjunt estava molt humit i força degradat. Malgrat tot, es van poder comptar al voltant de més de 2000 individus. Es van recollir les espines, individualitzant, quan era possible, els diversos individus. Veient la dificultat de l'extracció es va fer un motlle de guix d'una secció de l'estrat i es va portar al laboratori per poder fer l'excavació amb detall i precisió, una vegada assecat l'estrat i allunyat de la capa freàtica. El resultat obtingut va ser òptim, ja que es van poder localitzar petites espines, escates i parts delicades del cap i de les mandíbules dels peixos. L'estudi dels peixos trobats l'any 2012, realitzat durant la campanya de 2013 per l'ictiòleg Dr. Wim van Neer, va confirmar que quasi el 99% d'aquests peixos pertanyent a la família dels *Mormyriadae* (*Mormyrus Cashive* i *Mormyrus Kannume*), és a dir oxirincs, i l'1% restant correspondrien a lepidots, peixos-gat i una carpa de grans dimensions, i fins i tot, hi havia les restes d'un gat (Fig. 8).

Fig. 8. Estrat marronós amb la deposició dels peixos i detall de les espines.

La zona dels peixos que estava en contacte amb els murs de la capella, s'adossava i remuntava sobre ells, fet que ens confirma que l'estrat de peixos és posterior a la construcció de la capella. Es va observar, també, al netejar el perfil nord de la zona excavada durant el 2012 i en el moment de treure les pedres que formaven part del mur sud de la habitació 3 de la tomba 11, que la construcció d'aquesta tomba és posterior a la deposició dels peixos, ja que una part d'aquest estrat quedava amortitzat per la construcció de la tomba. Per tot això podem concloure que l'estrat de peixos excavat l'any 2012 és posterior a les capelles d'època saïta i anterior a la construcció de la Tomba 11 d'època romana⁵⁰.

A l'oest dels murs de la capella de tovots es va trobar un mur construït amb blocs de pedra calcària que presentava les fileres ondulades que evocuen les aigües primigènies del Nun. Recorda els murs que delimiten els tèmenos dels temples. No podem constatar si aquest àmbit estaria protegit per uns murs de pedra, ja que solament hem pogut recuperar el del costat oest. Per altra banda, no seria estrany que aquesta important ofrena votiva de peixos pogués estar relacionada amb alguna estructura cultural de més envergadura.

A inicis de la campanya de 2013, es van finalitzar els treballs d'excavació de l'estrat dels peixos i es va poder evidenciar que per sota continuava la capa de sorra fina i blanca que ja havíem localitzat en els laterals d'aquest estrat. Es va decidir fer un sondeig de comprovació, de més de 2,50 m de fondària, per tal d'assegurar la inexistència de restes arqueològiques. Un cop verificat es procedí a cobrir el sector amb una capa de sorra.

---

⁵⁰ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 21, pp. 4-6; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 22, pp. 3-7, (a la pàgina 4 hi ha una errada : on posa 2,50 cm ha de posar 2,50 m); MASCORT, PONS MELLADO, a *V Congreso Ibérico de Egiptología, Cuenca 9-12 de marzo de 2015*, (en premsa); MASCORT, PONS, *XI International Congress of Egyptologist, Florencia, 23-30 August 2015*, (en premsa); MASCORT, PONS, *Nilus* 24 (en premsa).

El mateix any 2013 es va localitzar, més a l'oest, un altre estrat de forma bastant similar, que conté també un considerable nombre de peixos de característiques semblants, tot i que havien estat tractats de manera diferent (Fig. 9).

En aquesta zona, el Dr. Wim Van Neer va centrar el seu treball, de manera especial, en un gran dipòsit de peixos d'uns 70 cm de longitud, 50 cm d'amplada, 70 cm d'altura, i 245 litres de sediments, amb l'objectiu que aquest servís de referència per fer, en el futur, una estimació total del nombre de peixos de tota aquesta àrea. L'estudi de milers de vèrtebres va confirmar que la proporció d'espècies era força similar a les ja determinades durant la campanya de l'any 2012. És a dir, el 97% eren oxirrincs i la resta corresponien a lepidots, carpes nilòtiques o peixos gat.

Fig. 9. Estrat marronós amb peixos localitzat l'any 2013.

En aquest cas, els peixos estaven disposats per capes separades entre si per un nivell de sorra, clara, fina i molt neta. Aquests no només estaven momificats, sinó que havien estat embolicats sempre amb fibres

d'espart i en ocasions també amb roba de lli, però mentre que els més grans (al voltant de 120 cm de longitud), havien estat individualitzats (Fig. 10), els de petites i mitjanes dimensions estaven col·locats per grups formant paquets.

Els peixos localitzats en les capes superiors tenen el cap una mica aixecat, mentre que els situats en les capes inferiors estan plans. Això es degut, molt possiblement, a la pressió i el pes dels peixos que s'han anat enfonsant en les zones centrals.

Fig. 10. Esquelet i detall del cap d'un peix oxirrinc.

Es va recuperar, també, les restes d'una corona hathòrica, en fusta, una troballa important, ja que aquest tipus de corona està relacionat amb la divinitat associada al peix oxirrinc (Fig. 11)⁵¹.

Si analitzem el conjunt de peixos localitzats durant les campanyes d'excavació i estudiats fins ara estem davant d'uns 5000 exemplars, amb unes mides que oscil·larien entre 10/15 cm i els 100/120 cm de longitud, la meitat dels individus estarien momificats i embolicats en robes de lli. Confirmem que el 96 % pertanyen a *Mormyrus*, és a dir oxirincs, i la resta serien claries, peix-gat, lepidots, carpes nilòtiques, així com restes de gats, ratolins i musaranyes.

⁵¹ Mesures de la corona. 12,5 cm d'altura, 6,8 cm d'amplada i 0,7 cm de gruix. Volem fer esment, que durant la campanya d'excavacions de l'any 2014, en el sector 26 de la Necròpolis Alta, tomba 36, va aparèixer un exemplar molt semblant de corona hathòrica també feta amb fusta i amb una inscripció en tinta negra, il·legible, inscrita en el disc solar: PONS, *Nilus* 23, pp. 16-17.

Fig.11. 1. Corona hathòrica de fusta de l'àmbit 32. 2. Corona hathòrica de fusta del Sector 26, tomba 36.

En el perfil sud d'aquest àmbit es va observar un retall reblit amb terra de color marró fosc i amb les restes d'una possible escultura de pedra, així com de fragments de ceràmica informe, d'època romana, que arribava fins el brocal d'un pou (profunditat 4m, diàmetre exterior 1,20 m i diàmetre interior 90 cm). Aquest pou està construït totalment amb carreus de pedra (Fig. 12). Es va poder observar que a l'interior del mateix, a cada metre, les pedres estaven rebaixades amb unes fenedures per tal de facilitar l'accés.

A 4 metres de profunditat es va haver d'abandonar l'excavació del pou, ja que l'aigua de la capa freàtica inundava l'espai i era perillós continuar els treballs, tot i que la construcció de carreus s'endinsaven en el subsòl. No podem saber la profunditat total del pou.

És interessant observar l'estreta relació d'aquests peixos amb el culte funerari que es desenvolupava al nomus oxirrinquita i, en concret, a la Necròpolis Alta.

Fig.12. Pou de pedra.

Les ofrenes massives d'animals sagrats tindrien una cronologia als voltants del segle IV aC.⁵², tot i que en aquest cas volem fer notar que estan relacionades amb els murets de tovot que, creiem, poden ser una mica posteriors a l'època saïta. Per tot l'exposat la cronologia més aproximada per datar aquesta ofrena votiva seria durant l'època persa.

Tot aquest gran dipòsit de peixos i el pou pot estar perfectament relacionat amb un possible santuari dedicat a Tueris. De fet al S.W. d'aquest dipòsit es va trobar durant les campanyes de l'any 2012-2013 una gran escala de pedra, de la que només es conserva una part, als seus peus una esfinx i diverses restes arquitectòniques d'estil faraònic, procedents d'una mateixa construcció, que bé podria ser l'esmentat santuari⁵³.

⁵² PADRÓ *et alii*, *Nilus* 23, pp. 3-4.

⁵³ Els treballs d'excavació d'aquesta zona encara no han finalitzat per tant no podem confirmar aquesta hipòtesi, encara que els indicis que tenim fins ara fan sospitar que estem davant d'un santuari dedicat a Tueris.

L'estudi d'aquesta gran ofrena votiva de peixos, practicament tots pertanyents a l'espècie dels *Mormyridae*, no ha finalitzat encara, però és evident que es tracta d'una troballa única i significativa i ens confirma encara més la hipòtesis d'un culte a la deessa Tueris a la ciutat d'Oxirrinc.

Davant de totes les evidències presentades, i segons tota la documentació aportada pel professor Yoyotte⁵⁴, podem concloure que la Tueris oxirrinquita s'encarnava en dos peixos: l'oxirrinc, amb qui estava vinculada, i el lepidot, per identificació amb Mehit-Tfenis⁵⁵. Sota aquest aspecte de peix deuria ser venerada com a divinitat principal a la ciutat que porta el seu nom en època grecoromana.

2.3. OXIRRINC A L'ÈPOCA HEL·LENÍSTICA I ROMANA

Després de la conquesta d'Egipte per Alexandre el Gran (332 aC), una important quantitat de colons grecs arribaren a la ciutat. Van introduir la cultura hel·lenística, i aquestes noves idees es van reflectir en un nou model urbà. Els nouvinguts anomenaren Oxirrinc a l'antiga Per-medjed. En aquesta època, Oxirrinc va experimentar un gran creixement demogràfic i es va convertir, probablement, en la segona ciutat d'Egipte després d'Alexandria, la capital.

La ciutat grega d'Oxirrinc estava envoltada per una muralla de la que encara queden vestigis visibles a la zona occidental. Aquest mur, bastit amb tovots, s'ha perdut en els límits nord i sud de la ciutat. No obstant això, és possible fer-se un idea de l'extensió que podria tenir la ciutat d'Oxirrinc. A l'est, es troba un element important. La porta monumental de pedra, d'època faraònica, localitzada entre l'actual vila del Bahnasa i el Bahr Yussef. Si prenem aquests punts de referència, es pot aproximar

⁵⁴ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, pp. 271-298.

⁵⁵ PADRÓ et alii, *Oxyrhynchos I*, p. 14.

l'extensió de la ciutat: uns 2 km de nord a sud per 1,5 km d'est a oest. La seva població s'estima, aproximament, en 30.000 habitants.

La ciutat va mantenir les seves dimensions i la seva importància durant l'època romana i bizantina.

En època tardana, la ciutat manté el poder que li proporciona la seva ubicació privilegiada i es converteix en la capital de la província de l'Arcàdia, creada per l'emperador Dioclecià. Els textos indiquen que a Oxirrinc hi havia un àgora, un hipòdrom, un teatre, gimnasos i temples consagrats a diverses divinitats, així com *tretastylai*, *stoai*, etc. Es tracta d'un paisatge urbà típic de l'època grecoromana.

Oxirrinc va ser coneguda a l'època romana com una "ciutat il·lustre", epítet honorífic que li havia estat atribuït l'any 273 dC., quan s'hi van celebrar els jocs (*Iso-Capitolina*), per primera vegada⁵⁶.

En l'època romana és quan la ciutat més va créixer i va assolir la major grandària. Una sèrie de barris es van edificar resseguint la muralla i es va estructurar a l'entorn d'una gran necròpolis central, l'anomenada Necròpolis Alta. Un gran temple, possiblement dedicat a Serapis i un mercat, es va aixecar al bell mig d'aquesta. La ciutat contava amb vies de comunicació importants que facilitaven la mobilitat dels ciutadans. El Carrer Gran era un important eix viari que la travessava de nord a sud. Dues arteries transversals, el Carrer Ample del nord, que comunicava amb el temple de Serapis i el mercat, i el Carrer Ample del sud que connectava el teatre amb el Bahr Yussef, passant pel Tetrápylon de Tueris i la porta monumental de l'entrada est de la ciutat. Diferents textos fan referència que en aquest sector sud de la vila es trobarien una de les termes d'Oxirrinc⁵⁷.

---

⁵⁶ TURNER, *JEA*, 38, p. 78.

⁵⁷ KRÜGER, *Oxyrhynchos in der Kaiserzeit*, pp; 48-52; PADRÓ, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 7-22; REDON, a ESPOSITO, SANIDAS, «*Quartiers d'artisans*» en *la Grèce ancienne*, pp. 67-68 i fig. 5 de la p. 70.

La monumentalització de la ciutat que es va produir durant el Període Grecoromà continuarà a l'època bizantina, marcada per la modificació de les utilitzacions urbanes i per les noves necessitats quan la ciutat deixa de ser la capital del XIXè nomus de l'Alt Egipte per ser la capital de la vasta província de l'Arcàdia, aleshores coneguda com a Pemdjé.

La vila pateix, a tots nivells, grans canvis marcats fortament per la nova religió: el cristianisme. Intramurs té lloc l'aparició d'una església principal, citada sovint en les fonts documentals d'entre els segles V-VII. El bisbe assumeix, a partir del segle V, el poder absolut sobre la ciutat i sobre el territori. Apareixen suburbis densament poblats, marcats per la presència d'edificis de culte, amb nous conjunts eclesiàstics i d'assistència. A partir del segle V es consolida el fenomen de les peregrinacions als llocs sants i es multipliquen, dins de la vila, els llocs de culte. Segons la documentació, responien a sinaxis diferents, esglésies o capelles que tenien com a advocació el nom del màrtir o del sant a qui eren consagrades⁵⁸.

Oxirrinc comença la seva decadència en un moment força avançat de l'Edat Mitjana. La plaça forta d'Oxirrinc va ser vençuda per l'exèrcit àrab a la batalla del Bahnasa, fet que va decidir la ràpida conquesta de l'Alt Egipte l'any 640 de la nostra era.

---

⁵⁸ SUBÍAS, *La maison funéraire*, p.13 i ss.

3. NOTÍCIES I INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES

El jaciment arqueològic de l'antiga Oxirrinc va ser identificat per primera vegada per Vivant Denon, un dels companys de Napoleó Bonaparte durant l'expedició militar i científica a Egipte (1799-1802). Denon va publicar en el seu llibre, *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte*⁵⁹, diversos dibuixos de les ruïnes entre els que destaca la visió d'una columna honorífica. El jaciment no es va tornar a visitar fins l'any 1897, quan Bernard P. Grenfell i Arthur S. Hunt iniciaren un període d'excavacions amb l'objectiu de localitzar papirs. Trobats a milers, i majoritàriament escrits en grec, varen ser traslladats a Anglaterra. Des d'aleshores han estat publicats formant la sèrie dels *Oxyrhynchus Papyri*.

Grenfell i Hunt varen fer un primer plànol esquemàtic, però interessant (Fig. 13).

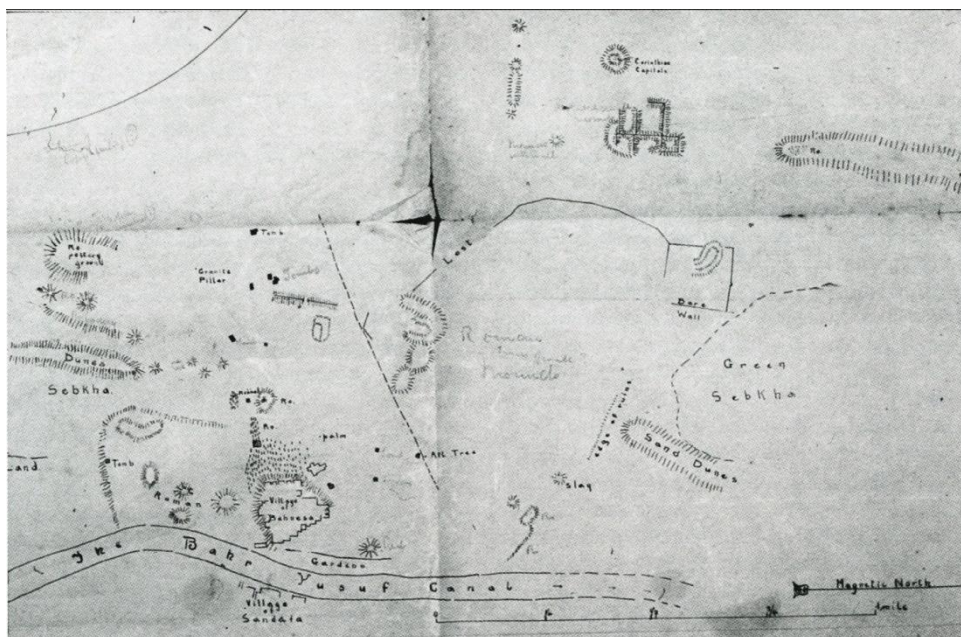

Fig. 13. Primer plànol d'Oxirrinc dibuixat per Grenfell i Hunt.

⁵⁹ DENON, *Voyage*, pp. 90-91, pl. 31.

En aquest document estan referenciades diverses restes constructives que pertanyen a la zona de necròpolis, a la muralla de la ciutat, a l'hipòdrom i a ruïnes d'edificacions d'època bizantina .

També van elaborar un primer aixecament topogràfic, publicat per Darbishire l'any 1908 (Fig. 14)⁶⁰. En aquest document gràfic, centrat en la Necròpolis Alta, hi apareixien tombes de l'Imperi Nou, ptolemaïques i romanes. També queden paleses la ubicació de la muralla oest de la ciutat, les dunes del nord-oest que cobreixen, versemblantment, un bastió, la duna nord que correspon a l'hipòdrom, i l'emplaçament del teatre.

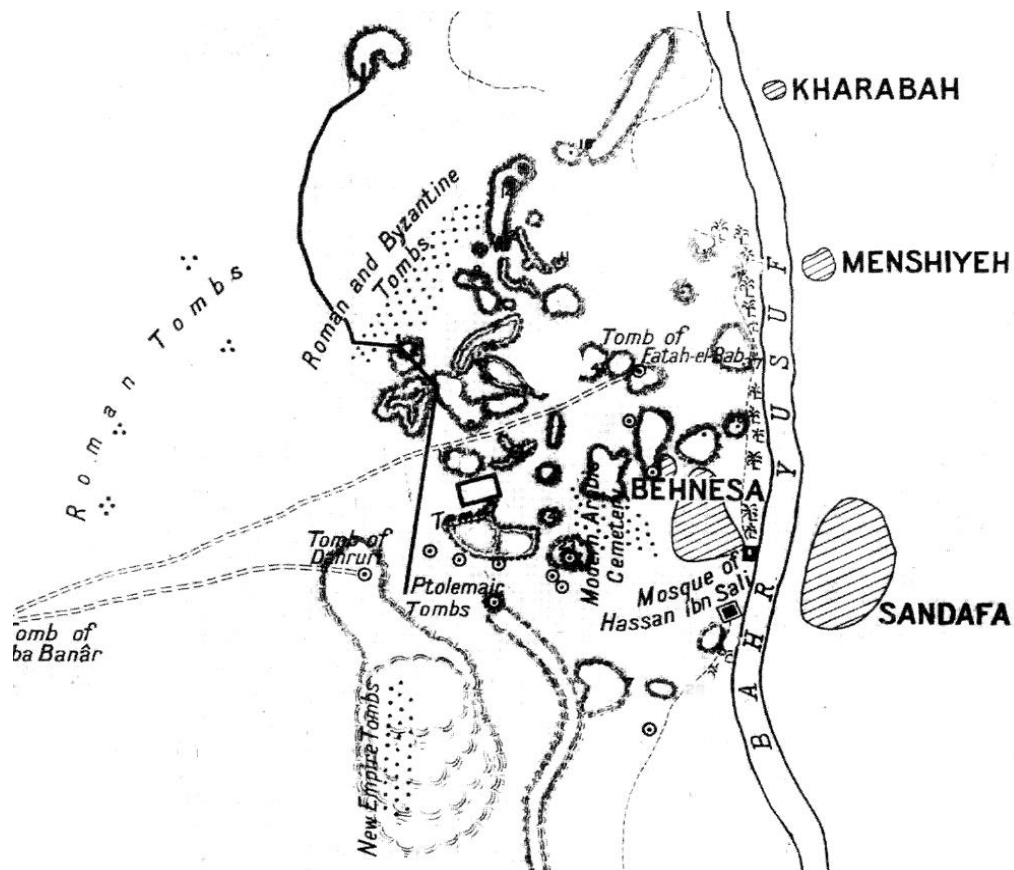

Fig. 14. Aixecament topogràfic de Grenfell i Hunt dibuixat per Darbishire.

Entre els anys 1909 i 1914, va ser la missió italiana, dirigida per E. Pistelli, que va portar a terme diverses campanyes, al jaciment d'Oxirinc, a la recerca de papirs.

⁶⁰ Aquest dibuix va ser fet per Darbishire i publicat en els *Oxyrhynchos Papyri*: PARSONS, REA, TURNER, *Oxyrhynchos Papyri*, 50, p.VII.

El jaciment va ser visitat durant els anys vint del segle passat per W. M. F. Petrie, que va realitzar una ràpida sèrie d'excavacions, localitzant el teatre i algunes tombes. A més, Petrie va documentar una columnata y una columna honorífica (Fig. 15), encara dempeus, amb una dedicatòria a l'emperador bizantí Focas (602-610). També aixecà un plànol de situació de l'àrea oxirrinquita, incloent-hi les seves pròpies troballes⁶¹. La degradació del jaciment era tan extrema que, durant els anys trenta (1927 i 1932), Evaristo Breccia, per poder realitzar noves excavacions, patrocinades pel Museu d'Alexandria, va haver d'aprofitar les escasses zones que encara eren verges. En aquestes intervencions es va excavar un gran edifici cristià de pedra i es van localitzar escultures de marbre d'època romana. Els resultats d'aquestes actuacions estan recollits en les memòries d'excavació del Museu d'Alexandria⁶².

Fig. 15. Columna honorífica en el seu estat actual.

A partir d'aquest moment, el jaciment arqueològic del Bahnasa va quedar pràcticament abandonat; durant molts anys, solament tenim

⁶¹ PETRIE, *Tombs of the Courtiers*, pp. 12-18, pl. 35-47.

⁶² BRECCIA, *Municipalité*, pp. 60-63.

notícies de troballes efectuades per excavadors clandestins, així com d'alguna d'oficial realitzada en punts aïllats de la zona.

Durant els anys cinquanta del segle passat, tot i que no van haver excavacions oficials i continuades a la zona del Bahnasa, el Servei d'Antiguitats va realitzar algunes intervencions puntuals d'urgència per tal de salvaguardar patrimoni arqueològic amenaçat pels excavadors clandestins que operaven a la zona. Aquests treballs van ser dirigits per Aly Hassan⁶³.

Les excavacions clandestines realitzades el 1982 en un indret denominat posteriorment Necròpolis Alta varen ser les que alertaren al Servei d'Antiguitats de l'Egipte Mitjà, dirigit, en aquell temps, per Mahmud Hamza. Els excavadors clandestins s'havien introduït en una monumental tomba, construïda amb grans blocs tallats de pedra calcària blanca, que constava de vàries cambres funeràries comunicades entre si. Aquestes cambres estaven cobertes amb voltes de canó, construïdes amb blocs de pedra calcària i decorades amb interessants pintures i textos jeroglífics (Tomba 1). El mateix any, 1982, el Servei d'Antiguitats d'Egipte inicia les excavacions periòdiques al jaciment sota la direcció del senyor Mahmud Hamza. Aquestes es concentraren a la Necròpolis Alta, amb la descoberta de diverses tombes d'èpoques saïta i grecoromana.

Entre els anys 1985-1987, una missió de Kuwait dirigida pel professor Féhérvári⁶⁴ va posar al descobert restes d'època musulmana.

L'any 1992, el Servei d'Antiguitats d'Egipte (Consell Superior d'Antiguitats) i la Universitat de Barcelona van subscriure un acord de col·laboració per prosseguir les excavacions a Oxirinc. Aleshores es va formar una missió mixta, integrada per les dues entitats, dirigida pel Dr. Josep Padró i, com a codirector, el senyor Mahmud Hamza.

---

⁶³ PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, p. 12.

⁶⁴ FEHÉRVÁRI, *et alii* *The Kuwait Excavations*.

A partir de l'any 2004, les excavacions al jaciment d'Oxirrinc s'han pogut portar a terme gràcies al conveni de col·laboració entre la Universitat de Barcelona, la Universitat Rovira i Virgili i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, dins el marc del programa de recerca d'Oxirrinc (Minia, Egipte). Aquestes intervencions arqueològiques han estat també subvencionades pel Ministerio de Cultura i han comptat amb la col·laboració econòmica de la Societat Catalana d'Egiptologia. L'any 2007 se signa un nou conveni per tres anys, incorporant el Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. El Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya ha continuat amb aquesta col·laboració fins l'actualitat.

L'any 2013, i per un període de tres anys, la Universitat de Barcelona signa un conveni de col·laboració amb la Universitat Paul-Valéry de Montpellier III, el que permetrà a la Missió Arqueològica d'Oxirrinc continuar els seus treballs. També rep el suport i ajut de la Societat Catalana d'Egiptologia.

A Oxirrinc, la zona ocupada per les necròpolis s'estén a l'oest de la ciutat grecoromana, just al límit entre la zona desèrtica i l'àrea fèrtil rica en vegetació. És precisament per aquesta causa que han pogut preservar-se i han arribat fins als nostres dies amb força bon estat de conservació les edificacions funeràries.

L'any 1992, la Necròpolis Alta, a partir de les excavacions egípcies, presentava tres fases diferenciades a simple vista: una de més antiga que es data en el Període Saïta (664-525 aC.), amb edificacions de grans carreus de pedra (0,90x0,45x0,40 m), cobertes amb voltes de pedra i amb diverses cambres funeràries i a les quals s'accedia mitjançant pous⁶⁵, situada als límits de la ciutat sobre un emplaçament elevat⁶⁶; una fase romana (30 aC.-395 dC.), situada a prop de les

---

⁶⁵ Son les anomenades tombes pou (*pit-tombs*). CASTELLANO, *L'arquitectura funerària al període saïta*, pp. 376-379; CASTELLANO, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 147-158.

⁶⁶ PADRÓ, MASCORT, AMER, "La necròpolis Alta d'Oxirrinc", a SUBIAS, *La corona immarcesible*, pp. 9-10.

tombes de la Dinastia XXVI i a les que imiten a nivell d'estructura arquitectònica, amb construccions fetes amb carreus de pedra de dimensions molt més petites (0,50x0,20x0,25 cm), cobertes, també, amb voltes de canó i nombroses cambres; i una tercera, d'època bizantina (395-642 dC.), que usualment utilitza el tovot com a material constructiu i, a vegades, reutilitza les tombes del Període Grecoromà com a criptes i enterraments subterranis (Fig. 16).

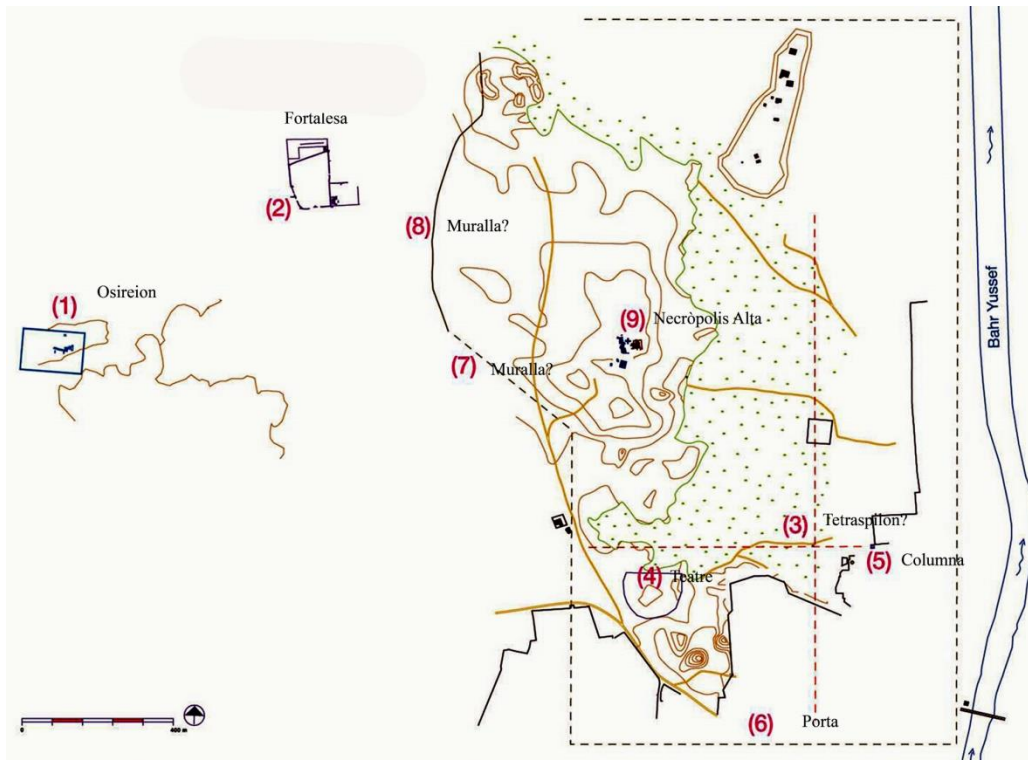

Fig. 16. Planta on es localitzen els diferents sectors arqueològics.

Al Període Saïta (Dinastia XXVI) correspon la ja esmentada tomba 1 (Fig. 17). Aquesta tomba té una data de construcció *ante quem* donada per dos cartuixos d'Àpries, localitzats en una cambra secundària de la tomba i sobre la llinda d'una de les portes d'accés a la cambra esmentada⁶⁷. A aquesta tomba s'accedeix per un pou vertical construït amb blocs de pedra tallada. Al final del mateix, una porta permet l'accés a una cambra orientada est-oest i que actua com a distribuïdor. Al costat est de la tomba es troba la cambra principal, que pertany, sens dubte, al propietari del monument funerari. Es tracta també de l'única sala que té

⁶⁷ PADRÓ, *Aula Or* 32/1, p.107.

la decoració pictòrica pràcticament finalitzada. El sostre reproduïx el cel estelat. Tres de les parets estan inscrites amb jeroglífics de bella factura, encara que en un mal estat de conservació.

Fig. 17. Tomba 1 de la Necròpolis Alta.

Al centre de la sala, i en un retall rectangular practicat al paviment, s'hi va encaixar un sarcòfag antropomorf de pedra, de bona talla i exquisida decoració, inscrit amb textos jeroglífics i motius religiosos en baix relleu, que pertanyia al propietari de la tomba. Aquests textos, així com els figurats als murs, ens donen el nom i el càrrecs de l'alt personatge inhumat en aquesta cambra.

El seu nom pot llegir-s'hi: Heret o Hati. La titulatura del personatge, gravada sobre el sarcòfag fa referència a "sacerdot-*imy-net* (?)"⁶⁸, profeta de Tueris, profeta de la dida d'Harpòcrates (Horus nen), profeta de

⁶⁸ Un títol ben documentat a la Necròpolis Alta, però desconegut a altres indrets d'Egipte. Segons Goyon es podria llegir *wnw* i referir-se a un sacerdot específic de la deessa Tueris que tindria per nom "l'infant de Tueris", probablement relacionat amb Dedun. GOYON, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 43-44 i nota 8; PADRÓ, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 34-38 i 156.

Bastis que resideix a *Ith*⁶⁹, profeta dels santuaris del déus, director dels grans déus, príncep governador...". (Fig. 18). Tots aquests títols li varen ser tramessos pel seu pare⁷⁰.

Fig.18. Tomba 1. Sarcòfag del sacerdot Heret.

Son interessants, també, per al nostre estudi els textos gravats a l'emplaçament dels peus del difunt. Sis columnes de'inscripcions amb il·lustracions que fan referència a la Nebrida i a tres títols relacionats amb el déu Anubis: "Senyor de la terra sagrada, de la *Xentait*"⁷¹, i "Aquell que està al capdavant del Pavelló Diví".

També trobem part de la seva titulatura inscrita en les decoracions parietals de la capella funerària. Aquestes pintures es troben en mal estat de conservació, però en el mur oest es pot llegir, entre d'altres títols: "sacerdot-*imy-net* (?), profeta de Tueris, la dida d'Horus nen, profeta de Bastis de *Per-khef(a)*, profeta i herald dels déus de Per-medjed" (Fig. 19).

⁶⁹ Fa referència al territori agrícola d'Oxirinc, el XIX nomus de l'Alt Egipte. ALLIOT, *Le culte d'Horus*, pp. 730-732.

⁷⁰ RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoci i cultes*, pp. 347-348.

⁷¹ Lloc on es fabricaven les efigies osíriaques durant el misteri d'Osiris. Veure notes peu de pàgina núms. 167, 218, 241, 242, 244, 253, 284, 294, 425 i 610 d'aquest treball.

Fig.19. Tomba 1. Cambra decorada del sacerdot Heret.

Podem assenyalar que *Per-khef(a)* és un santuari que es troba en el territori del XIXè nomus de l'Alt Egipte i la deessa Bastis és una divinitat que s'adorava en aquest santuari.

A la sala 7 de la tomba 1 sobre el sarcòfag núm. 13 apareix una inscripció significativa que relaciona al seu propietari amb els rituals de *Khoiak* que tindrien lloc a l'Osireion:

“L'Osiris, sacerdot purificador, sacerdot *imy-net* (?) [el profeta (?)] d'Osiris i d'Isis, les dues divinitats de *Rekhet* (?), (Ua-ib-Re)| fill del sacerdot *imy-net* (?), Padi-pa-kheret, nascut de [la senyora (?)] Isis”⁷².

Segons Goyon, el personatge seria un sacerdot local associat al culte d'Osiris i d'Isis, els dos deus, d'un santuari local del XIXè nomus de l'Alt Egipte. Sobre el topònim *Rekhet*, desconegut fins al moment, assenyala que podria estar relacionat amb el lloc de la vetlla nocturna d'Isis que tindria lloc durant les cerimònies de *Khoiak*.

⁷² Traducció de J.-Cl. Goyon: GOYON, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1*, pp. 110-111 i fig.. 8.5 de la p. 122.

De l'estudi de les inscripcions localitzades a les parets i als sarcòfags de la tomba 1 de la Necròpolis Alta es dedueix que aquesta construcció pertanyeria a una família de sacerdots relacionada amb el culte a la deessa Tueris.

En campanyes posteriors s'han excavat altres tombes d'aquest horitzó cronològic d'època saïta. La més significativa, la tomba 14. El seu estat de conservació no permet saber si també hauria tingut alguna sala decorada amb textos i pintures, però gràcies al material exhumat, pertanyent a l'aixovar funerari del seus propietaris, podem corroborar els títols sacerdotals i els déus a qui es retia culte: Heresenef és profeta d'*Amon de les aigües* i profeta d'*Osiris, primer de l'infinit*; el seu nét, Padineit, és també profeta d'*Amon de les aigües* i, a més, escriba de Bastis del *Per-khef*⁷³. Ens és especialment interessant el títol gravat sobre un dels sarcòfags d'aquesta tomba que fa referència a "l'escriba reial de tots els béns del *Per-khef*"⁷⁴.

De tot això hem de destacar, ja a l'època saïta, el paper preponderant de Tueris, l'antiga mare del déu Set oxirrinquita, la importància de la deessa Bastis al panteó d'Oxirrinc i l'esment d'un temple anomenat *Per-khef*, de localització desconeguda, així com la presència del nom jeroglífic d'Oxirrinc: Per-medjed.

De l'època grecoromana, s'havien excavat diverses estructures abans d'iniciar nosaltres els treballs. Especialment volem fer esment de les tombes 2 i 3. Corresponen a cambres bastides amb carreus de pedra calcària blanca, de dimensions més petites que les de les construccions saïtes, i estaven cobertes amb voltes de canó. La tomba núm. 2 consta d'una escala d'accés que desemboca en un vestíbul que dona pas a tres cambres voltades i disposades radialment. Una d'elles, la principal, té una decoració gravada a la porta d'accés amb un fris d'ureus amb el disc solar al cap que flanquegen un disc solar situat a l'eix de la llinda de

⁷³ PONS MELLADO, *Trabajos de Egiptología*, 5/2, p. 184; PONS MELLADO, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 411-420.

⁷⁴ Agraïm aquesta dada a la Dra. Marguerite Erroux-Morfin. JONS, *An Index of Ancient Egyptian Titles*, p. 863.

la porta. En treballs posteriors hem pogut comprovar que aquesta distribució arquitectònica és usual a la Necròpolis Alta durant aquest període.

La tomba núm. 3⁷⁵ presentava tres cambres, també cobertes amb volta de canó, però en mal estat de conservació. La primera habitació estava decorada amb pintures de temàtica funerària, amb una iconografia usual d'època grecoromana. Es pot observar, en una d'elles, el difunt, precedit del déu Anubis, fent libacions al déu Osiris assegut i acompanyat de les deesses Isis i Hathor. Destaquem una altra pintura amb la representació de l'oxirrinc i el lepidot afrontats, que ja hem esmentat al capítol anterior⁷⁶. La missió ha restaurat aquesta tomba reconstruint les voltes de pedra per tal de protegir l'estructura i sobretot les pintures.

Al Període Paleobizantí corresponen les grans construccions fetes amb tovot que ocupen els estrats superiors de les zones encara no excavades de la Necròpolis Alta (Fig. 20).

Fig. 20. Sector 2D de la Necròpolis Alta.

⁷⁵ PADRÓ, *et alii*, *Nilus* 17, p. 4.

⁷⁶ Pàgines 30 i 31 d'aquest treball.

La missió catalana, després d'avaluar la situació, va endegar un estudi sistemàtic i integral de les estructures d'aquest moment cronològic tardà, que ha donat uns resultats espectaculars amb l'exhumació de dues cases funeràries amb pintures de temàtica cristiana d'una gran qualitat. A més, s'ha pogut fer un estudi acurat dels rituals funeraris i de les restes inhumades degut al bon estat de conservació de tots els elements.

En aquesta època, Oxirrinc era una ciutat extensa i densament poblada. Fora muralles es van instal·lar uns importants dominis agrícoles sorgits gràcies a un camp fèrtil i ben organitzat. Aquesta activitat juntament amb l'estratègica situació de cruïlla de camins van fer de la ciutat una puixant metròpoli on vivia una població heterogènia i on es van instal·lar diverses comunitats religioses. Els suburbis d'Oxirrinc acollien, també, extenses necròpolis. F. Petrie, va excavar i dibuixar algunes tombes monumentals d'aquest sector. En l'informe de les excavacions, publicat l'any 1925⁷⁷, les va denominar: "tombes amb capella". L'any 2005 s'iniciaren treballs d'excavació en un nova àrea situada fora muralles, al nord oest de la ciutat, aquesta zona va ser anomenada sector 16⁷⁸. Els treballs es van portar a terme fins l'any 2010⁷⁹. Es tracta d'un gran recinte de forma paral·lelepípede, al que s'adossen dos annexos a l'est i a l'oest. Tot el conjunt està protegit per una muralla fortificada amb petites torres (Fig. 21). Potser, en un principi, aquestes construccions formaven part d'un important domini rural, una vil·la romana del Baix Imperi, com la que tenim documentada per la família dels Apions⁸⁰. Tot i que aquest sector està allunyat del centre de la vila, els vestigis ja varen

⁷⁷ PETRIE, *BSAE* 37, 12-19.

⁷⁸ Els treballs arqueològics van ser conduïts per la Dra. Eva Subías.

⁷⁹ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 15, 2007, pp. 15-16; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 16, 2008, pp. 11-14; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 17, 2009, pp. 10-16; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 18, 2010, p. 21; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 19, 2011, pp. 11-12; SUBIAS PASCUAL, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica IV*, pp. 1163-1178.

⁸⁰ ROWLANDSON, *Landowners and Tenants in Roman Egypt*, pp. 78-79; PADRÓ, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, p. 17, fig. 6.2 (p. 18).

ser constatats per Grenfell i Hunt en el plànol que van aixecar de les restes d'Oxirrinc⁸¹.

Fig. 21. Vista aèria del sector 16.

Durant l'època cristiana aquesta gran vil·la va convertir-se en un important complex monàstic, ja que totes les construccions estudiades fan referència a edificacions de caràcter religiós. L'excavació d'aquesta zona no s'ha finalitzat. Fins el moment les estructures més representatives són dues capelles, una d'elles dedicada, possiblement a un culte martirial; una sala de reunió o un refectori amb decoracions cristianes amb culte a la creu⁸². A la paret occidental la creu està flanquejada per dos moltons i dues gaseles, en la paret oriental, solament enquadren la creu dos moltons; i una església de tipus basilical amb tombes al seu interior. Les troballes inclouen dues làpides funeràries. Una d'elles pertanyia a Menas, prior (del monestir) de Sant

⁸¹ COLES, a BOWMAN *et alii* (eds.), *Oxyrhynchus, a City and its texts*, p. 11, fig. 1.8 (p.12),

⁸² El tema de l'adoració de la creu és un motiu recurrent en la decoració dels monestirs durant els segles V i VI dC.

Círiac⁸³, l'altra làpida té inscrit un epitafi amb l'era Dioclecià⁸⁴: "... en el mes de Khoiak, el dia 20, indicció 14, l'any 402 de Dioclecià", el que correspondria a l'any 685/686 dC., és a dir, una data posterior a la invasió àrab (640-641 dC.), una dada interessant ja que testimonia el funcionament del monestir després de la conquesta àrab⁸⁵.

Com assenyala E. Subías, seria un santuari d'enterraments privilegiats, possiblement a l'empara d'un culte martirial⁸⁶.

Quan la missió va excavar aquesta gran vila fortificada de l'època bizantina i àrab, situada no lluny de l'Osireion, els investigadors van trobar nombrosos blocs reutilitzats de pedra amb decoració copta, que varen ser esculpits sobre d'altres més antics. S'hi han pogut recuperar fragments d'inscripcions, entre els que destaca el que porta inscrit el cartutx amb el *praenomen* del faraó Ptolomeu II⁸⁷, i relleus similars als del *Per-khef*. Per tant, és probable que la superestructura del *Per-khef* comencés a ser desmantellada durant el Període Bizantí.

L'any 2007, els arquitectes que treballaven en la consolidació de la infraestructura de l'Osireion, van prohibir la realització de treballs arqueològics a l'interior del temple necròpolis pel perill d'enfonssament del sostre de la catacumba. L'estudi integral del monument de l'Osireion correspon al capítol 5 d'aquest treball. La missió arqueològica, aleshores, va decidir realitzar una sèries de prospeccions superficials al voltant del monument. A uns 30 m de la zona nord-est del *témenos* del

⁸³ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 18, p. 21; SUBÍAS PASCUAL, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica IV*, pp. 1173-1174, nota 13. Estudi i traducció fets per la Dra. Piedrafita: PIEDRAFITA, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds.), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 456-458 i fig. 1.

⁸⁴ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 19, pp. 3, 11, 12 i nota 2 (p. 16); L'inscripció ha estat estudiada i traduïda per la Dra. Piedrafita: PIEDRAFITA, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds.), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 455-466.

⁸⁵ En una de les capelles hi havia una inscripció cúfica i, a més corrobora aquest fet la inscripció datada l'any 402 de l'era de Dioclecià estudiada per la Dra. Piedrafita.

⁸⁶ SUBÍAS PASCUAL, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica IV*, p. 1173.

⁸⁷ Veure capítol 4.3. d'aquest treball. Pàg. 96 i fig. 32.2.

temple es va localitzar una necròpolis d'època romana⁸⁸. Es van poder excavar 34 tombes i el retall d'una tomba de grans dimensions⁸⁹ (Fig. 22).

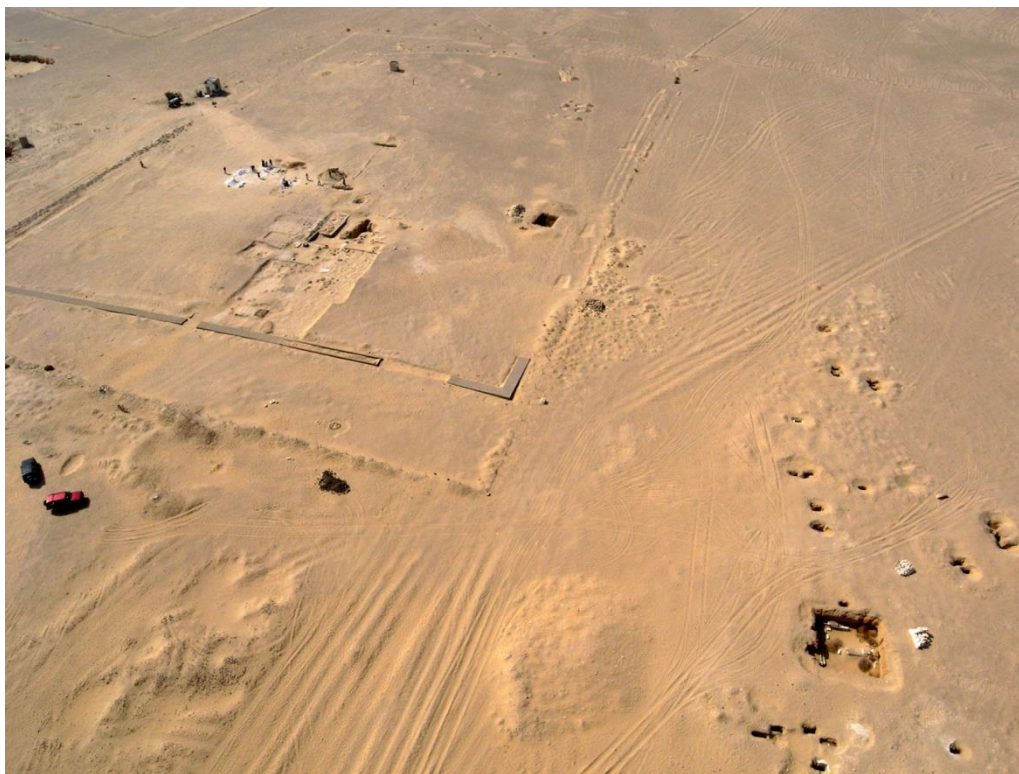

Fig. 22. Vista aèria de la necròpolis romana en relació a l'Osireion.

La tomba més gran és una estructura, retallada en el *gebel*, que mesura 6,70 m de costat. Posseeix una escala d'accés de quatre graons a l'angle sud-est; possiblement es tracta del retall on s'assentava la construcció d'una tomba familiar que tindria, com a mínim, dues cambres. Aquestes cambres havien estat bastides amb blocs regulars i ben escairats de pedra calcària amb unes dimensions de 42x14x22 cm. Les fileres dels blocs estan assentades en llits de llim per tal de fer-les més resistents, i es recolzen directament sobre un estrat de sorra

⁸⁸ Els treballs d'excavació varen ser realitzats pels arqueòlegs - egiptòlegs Dr. Hassan Ibrahim Amer, Dra. Marguerite Erroux-Morfin, Dra. M. Luz Mangado, senyora Maite Mascort, l'especialista en mòmies, Dra. Annie Perraud, les antropòlogues, senyora Dolors Codina i Dra. Bibiana Agustí, el restaurador senyor Bernat Burgaya, el topògraf senyor Toni López, i l'inspector senyor Osama Mahmud Ab El Maula.

⁸⁹ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 16, pp. 9-11 ; MANGADO, *Au/Or* 28, pp. 238-240.

compactada. Aquesta tomba havia estat violada i saquejada i part dels seus carreus s'han reutilitzat en la construcció de les tombes pou que es troben al voltant.

En la paret nord del retall, hi ha vàries galeries excavades a la roca que es comuniquen entre elles; potser són naturals, encara que en una d'elles va localitzar-s'hi el cap d'una mòmia. Entre els estrats de colmatació van aparèixer diversos cossos sense connexió anatòmica. Els cranis estaven separats de la resta de l'esquelet, en molts cassos amb restes ben visibles de momificació. Solament dues mòmies de nen s'han trobat *in situ*, orientades nord-sud: a la més petita li faltava el cap i els ossos estaven remoguts, però la segona, encara que violada, atès que presentava un tall a l'alçada del pit, estava ben conservada. És interessant destacar el recobriment de guix que cobria tot el cos. L'embenatge és fet a la moda grecoromana amb una decoració geomètrica amb quadricula, i hi ha restes de fines làmines daurades a l'alçada del pit. La mòmia estava dipositada sobre una planxa de fusta i el cap estava perfectament recolzat sobre una pedra.

A l'angle nord-est de la tomba va aparèixer una màscara de guix que ha estat restaurada; tot i que hi manquen alguns fragments, encara es poden veure restes de pintura. De l'aixovar funerari solament s'han localitzat quatre plats d'ofrenes, tres dels quals eren sencers i un fragmentat, així com un dau d'ós.

Referent a les tombes de pou se n'han excavat 34, que posseeixen diferents tipologies i particularitats. Totes les tombes es perllonguen, a la part inferior del pou, a la zona del cap i dels peus per poder encabir el cadàver. En general les tombes són força profundes. La fondària oscil·la entre 3,96 m i 1 metre. La longitud és d'entre 1,50 a 1,70 m i l'amplada entre 0,50 i 0,70 m.

Segons les particularitats arquitectòniques podem diferenciar:

- Conjunts de tombes relacionades, dobles o triples, comunicades per un passadís superior o per una galeria subterrània plena de terra que

actuava a manera de vasos comunicants. Una d'elles presentava una cavitat amb restes d'animals, possiblement relacionada amb l'ofrena funerària.

- Tombes amb estructures de pedra a l'interior i a l'exterior del pou; algunes presenten al fons dues fileres de blocs que delimiten l'espai.
- Tombes amb estructures de pedra a l'interior del pou, formada per carreus de pedra calcària. Coberta per grans blocs de pedra disposats horitzontalment, que tancaven i segellaven el conjunt.
- Tombes amb o sense estructura de pedra externa però a l'interior de les quals hi havia dipositats dos o tres blocs de pedra calcària com si segellessin la tomba.
- Tombes individuals sense estructura de pedres a l'interior ni a l'exterior.

Com a característica general, s'han localitzat en diferents pous blocs de diverses procedències i mides entre els que destacarem un capitell reutilitzat, una punta d'obelisc, un obelisc complet però fragmentat en tres parts i una llinda de grans dimensions que prové de l'interior del temple –necròpolis d'Osiris.

Quant als morts⁹⁰, presenten les següents particularitats:

- Morts recoberts amb una carcassa de sal que recobria tot el cos.
- Morts sense carcassa salina. Destaquem els que tenien el cap cobert per un teixit i conservaven gran quantitat de cabells.

---

⁹⁰ CODINA, MASCORT, a GONZÁLEZ, *et alii* (eds.), *Paleopatología: ciencia multidisciplinar* pp. 203-207; CODINA, MASCORT, AGUSTÍ, a MALGOSA, ISIDRE, PRATS-MUÑOZ, (eds.), *Vetera Corpora Morbo Afflicta*, pp. 185-192; MASCORT, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 365-374; CODINA, MASCORT, *V Congreso Ibérico de Egiptología* (en premsa).

- Possibles enterraments dobles, ja que a l'interior de la tomba s'han localitzat dos caps i els ossos remoguts de dos individus.
- Morts ben ubicats a l'interior del pou sense cap senyal de manipulació del cadàver després de la seva inhumació.
- Algunes de les tombes es van trobar buides.

A l'interior de les tombes s'ha trobat diversitat d'objectes reutilitzats. Senyalem l'obelisc d'1,67 m. d'alçada i la part superior d'un altre. Un fragment d'una capella funerària decorada, possiblement d'època hel·lenística, una taula de libacions de tradició faraònica, un vas de vi de ceràmica de tipologia semblant als trobats a l'interior de l'Osireion, alguns plats d'ofrenes i fragments de ceràmica, en especial d'àmfores *late roman*.

L'any 2008, la missió va tenir constància d'un fet que comportava un greu perill per a la integritat dels vestigis arqueològics situats en la zona nord occidental de la ciutat, en una àrea propera al monestir fortificat. En aquest indret s'estava realitzant una important activitat agrícola que consistia en l'ampliació de les zones de cultiu. Els camps llaurats estaven cada cop més a prop de les estructures arquitectòniques antigues. Per això, es va procedir a realitzar una sèrie de sondeigs de control i delimitar la zona arqueològica i així poder preservar-la.

En primer lloc es varen fer una sèrie de sondeigs a petició del Servei d'Antiguitats egípcies per tal de definir l'àrea que ocupaven les estructures del monestir⁹¹.

Les troballes que es van efectuar al sondeig 2 varen ser les més rellevants. La zona excavada abasta una extensió de més de 100 m lineals, seguint els murs que apareixen al nord dels camps conreats i que estan relacionats amb un gran Kom i les seves estructures annexes. Durant la realització d'aquest sondeig va aparèixer un tresoret de 752 monedes de bronze d'època tardoromana amb exemplars els segles IV i

---

⁹¹ PADRÓ et alii, *Nilus* 17, p. 11.

V dC⁹². Aquest conjunt està format per monedes de bronze del valor més petit del sistema monetari del baix imperi que va ser dipositat a finals del segle V dC. Aquesta troballa és important, ja que ens permet conèixer millor la producció local de les monedes i contribuir a l'estudi de la circulació monetària a Oxirinc durant els segles IV i V dC.

També es van realitzar cales de comprovació en una zona situada al nord-oest del monestir. Aquesta àrea va ser nomenada com a sector 17⁹³. Tres dels sondeigs efectuats varen resultar positius⁹⁴.

El sondeig 17100 va donar com a resultat una sèrie d'estances que podem interpretar como una casa rural d'època romana tardana que es poden datar entre els segles V - VII dC. Entre el material recuperat hi ha àmfores *Egloff*, LR 1, LR7 i ceràmiques de pasta grollera amb decoració pintada. L'estructura és de forma rectangular de 10 metres en els costats est i oest i 7 metres en els costats nord i sud. A l'interior s'han pogut constatar 5 estances i en l'angle nord-oest el que podria ser l'inici d'una escala d'accés del recinte. Algunes de les habitacions pot ser que tingueren un ús industrial i d'emmagatzement. Destacarem que s'ha conservat, en alguns sectors, part de la teulada de la construcció feta amb una massa de terra i palla i per damunt una estructura de fulles de palma.

El segon sondeig (17200) correspon a una tomba d'època romana. La tomba de forma rectangular de 5,50 m de llarg per 4,40 m d'amplada presentava alguns blocs ben situats en la part sud-est i nord-est del retall. Els blocs oscil·len entre 1,10 m y 30 cm. Els carreus situats al sud-est eren de pedra calcària blanca ben escairats i els del nord-oest eren d'un color més vermellós per impregnacions d'òxid de ferro.

---

⁹² Agraïm al senyor Tim López la consulta del seu treball de màster: LÓPEZ ERIKSSON, *Un tesorillo de monedas*.

⁹³ Els treballs arqueològics varen ser realitzats per: Dra. M. Erroux-Morfin, Dra. M.L. Mangado i Sra. M. Mascort, amb la col·laboració de l'inspector del Servei d'Antiguitats Sr. M. Chaban.

⁹⁴ PADRÓ *et alij*, *Nilus* 17, pp. 13-14.

La tomba estava saquejada i entre l'enderroc va aparèixer una dovella de tancament de la volta, per això podem suposar que es tractaria d'una cambra amb volta, com moltes de les aparegudes en la Necròpolis Alta del jaciment. En l'angle sud-oest, pròxim als carreus conservats, va aparèixer una mòmia en perfecte estat de conservació col·locada de costat amb el cap orientat cap a l'oest. La mòmia mesura 1,20 m. de llarg per 35 cm. en la seva part més ampla. Presenta un tipus d'embenatge de lli molt acurat a base d'una decoració geomètrica de quadratures en tota la superfície. El cap està lleugerament inclinat cap endavant i l'embenatge desplaçat cap enrere. Presenta en algunes parts del cos restes d'una matèria de color negre, segurament procedents de l'oxidació del natró. S'observa a l'altura del coll alguns vestigis d'embenatge menys acurats que correspondrien a una capa inferior. Encara que la postura de la de la mòmia no es la tradicional, ja que estava de costat, estava ben encaixada amb blocs i pedres. Tot i això, és ben segur que aquest no era l'emplaçament original de la mòmia i que aquesta havia estat desplaçada en el moment del saqueig. Els blocs saquejats de la tomba han permès observar el retall del *gebel* realitzat per poder encaixar l'estructura de pedres. No es va localitzar cap indicatiu d'aixovar funerari ni cap material arqueològic.

El tercer sondeig (17300), es va realitzar sobre una elevació del terreny situada al nord oest de les cales estudiades (Fig. 23). En una primera capa (17301) van aparèixer diversos fragments de paper escrits en grec, que formaven part d'un mateix document, una carta adreçada a un personatge anomenat Serapió que, possiblement, pels trets de l'escriptura podem datar en el segle I aC⁹⁵. Es va exhumar, també, una moneda ptolemaica. Tot aquest material es pot datar en el segle I abans de l'era i possiblement prové del saqueig d'un sector del jaciment. També han aparegut enmig de la capa de rebliment diversos materials arqueològics d'entre els que volem destacar: sandàlies funeràries, un fragment d'escultura pertanyent a un cap femení, alguns fragments

---

⁹⁵ Agraïm aquesta informació al Dr. Alberto Nodar, que va poder estudiar aquest paper a Oxirinc, durant la campanya de l'any 2008.

d'espatlla i mà possiblement de la mateixa peça. Un cop extreta aquesta primera capa, s'han localitzat diverses estructures relacionades amb ofrenes: altars i focs. D'entre les ofrenes destaquem la gran quantitat de taps d'àmfora de vi, alguns d'ells encara conserven les marques dels segells, ossos de préssec, pinyons, ametlles, nous dum, dàtils, pinyols d'oliva, branquetes de raïm i llavors de cereal, possiblement ordi. Entre material arqueològic volem destacar la gran quantitat de llànties, fragments de vasos de vidre, especialment copes i ungüentaris, i fragments de diferents de tipus de marbre. Procedent del paviment del sòl o del recobriment de les parets.

Fig. 23. Sector 17300. Zona de culte amb petits altars i restes d'ofrenes.

També es van localitzar diverses peces de monedes que pertanyen totes elles a l'època de l'emperador Adrià. Interessant és un petit fragment de papir escrit en grec per ambdues cares que fa referència a un document administratiu que podem datar del s. II dC.

Tot aquest conjunt de petits altars i zones d'ofrenes situats al voltant d'una via d'entrada a la ciutat d'Oxirrinc recorda, per la seva cronologia i

tipus de material, a la zona de les ofrenes de la superestructura de l'Osireion⁹⁶.

A l'inici dels treballs de la campanya d'Oxirrinc de l'any 2009, el senyor Thomas Sagory va efectuar diverses fotografies aèries del sector occidental de la ciutat, prop de la fortalesa bizantina. En estudiar aquesta documentació fotogràfica es va poder comprovar l'existència de diverses actuacions il·legals realitzades pels clandestins. En un dels forats es veia clarament l'inici d'una inscripció en grec o copte.

Les inscripcions descobertes ens indiquen que estem davant d'una cel·la monacal on s'anomena a un Apa Enoch. Atès l'estat de la inscripció i l'interès que oferia, es va proposar fer una excavació de salvament⁹⁷. Ens varem decidir a fer aquesta actuació per les reduïdes dimensions aparents de l'estructura descoberta: 8,20 m (S) x 8,27 m (W) x 8,65 m (N) x 8,26 m (E). Aquesta nova àrea d'excavació es va anomenar sector 19⁹⁸.

L'edifici, construït amb tovot, consta de tres cambres, possiblement cobertes amb una volta també de tovot (Fig. 24).

Sota un estrat superficial molt poc consistent va aparèixer l'enderroc de la volta de tovot que cobria l'espai de la sala principal de l'edifici, la cambra núm. 1. Es va extreure una gran quantitat de tovots i de maons cuits que conformaven la volta. Alguns d'ells encara estaven units per una capa de *muna* que els lligava fortament. També s'hi van localitzar uns maons molt cuits amb decoració pintada. Els maons són de grans dimensions, 25x13x8 cm, i molt ben cuits. La primera hipòtesi és que conformarien un arc de diafragma o una petxina que encerclaria o cobriria l'absis on estaven representades les inscripcions. Sota l'enderroc hi havia una fina capa de sorra groga molt neta, possiblement d'aportació eòlica, i, per sota d'aquesta, un paviment fet de calç.

⁹⁶ Veure capítol 5.2. d'aquest treball, pàgines : 142-161.

⁹⁷ Els treballs arqueològics van ser conduïts per la Dra. Marguerite Erroux-Morfin i per la senyora Maite Mascort.

⁹⁸ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 18 , pp. 22-23.

Aquesta cambra (núm. 1), és una sala rectangular de 3,44 m (N-S) x 6,62 m (W-E). En l'angle S-E s'obre l'única porta d'accés a l'exterior. Una pedra ben escairada conforma el graó d'entrada a l'edifici. Just passada la llinda de la porta s'ha localitzat, encastada al paviment, la part inferior d'una àmfora. S'ha trobat una altra sota el nínxol de la paret oest de l'habitació. En l'angle nord-est de la sala s'ubicava una estructura semicircular que al ser excavada es va poder apreciar que era el brocal d'un pou que tenia una profunditat d'1,70 m. A l'interior s'han localitzat una marmita i dues àmfores, una de les quals tenia una inscripció en copte en lletres vermelles al coll del recipient. Al mig de la sala dues pedres rectangulars (109x0,38m) anivellen el paviment. Les parets estan decorades amb una franja de 80 cm de color blanc. A les parets sud, oest i nord s'obren nínxols (45x50x35 cm) també decorats amb pintura blanca. Tota la sala està pavimentada amb una capa de terra barrejada amb calç.

Fig. 24. Sector 19. Vista de l'àbsis de la cambra 1 i les portes d'entrada a les cambres 2 i 3.

A l'est de l'estança hi ha un absis recobert de pintura blanca amb diverses inscripcions en vermell, negre i groc en grec o copte, tipus ex-vot, i hi ha també representades creus en color vermell. En l'eix de l'absis, en la part superior hi ha un nínxol i per sota hi ha pintada una creu. Les inscripcions enquadren la creu amb l'alfa i l'omega. Traces de fum i d'oli indiquen que es devia realitzar un culte diari en aquest indret⁹⁹. Les inscripcions han estat copiades i consolidades *in situ* per tal de poder-les estudiar i conservar. A ambdós costats de l'absis s'obren sengles portes que donen accés a les dues habitacions laterals (Cambra 2 i Cambra 3).

La sala de la dreta de l'absis, la cambra núm. 2, consta de dues estances. Una rectangular amb nínxols (45x50x35 cm) a les parets est i sud. Els murs estan enlluïts amb una capa de llim i el paviment és de terra batuda. A l'angle sud-est s'han localitzat fragments de tres grans contenidors ceràmics. Sobre el paviment, al costat dels materials ceràmics, s'ha trobat una moneda de bronze pertanyent a Teodosi I. A l'angle nord-est hi ha una porta i baixant un graó s'entra a dues petites estances concebudes com a magatzems, tal com indica el nombre important d'àmfores localitzades. Aquests dos magatzems, per l'amplada dels murs, actuen com a contraforts per reforçar l'estabilitat de l'absis.

La porta situada al nord de l'absis dóna accés a una cambra rectangular, cambra núm. 3, amb nínxols, de similars característiques als de les altres estances, als murs est i nord. Les parets estan cobertes d'un enlluït de llim. El sòl de la cambra és de terra batuda. L'angle nord-est de l'habitació està afectat per les actuacions dels clandestins. A la part inferior del mur sud s'aprecia una marca longitudinal que podria ser l'empremta d'un element que havia estat recolzat a la paret. Al mur est hi ha una creu pintada sobre l'enlluït. El color s'ha perdut i costa apreciar

---

⁹⁹ Les inscripcions han estat estudiades per la Dra. Nathalie Bossom. Avança la hipòtesis que podria tractar-se d'una *memoria*, semblant a d'altres exemples localitzats als Kellia: BOSSOM, a BOUD'HORS, A. (ed.), *Études coptes XIII, Quinzième Journée d'études coptes*, pp. 63-69.

aquest element. El material arqueològic exhumat fa referència a vaixel·la i contenidors ceràmics. Per les característiques d'aquesta estança podríem avançar que es tractaria de l'habitació del monjo que ocuparia aquesta cel·la monàstica.

Aquestes tres cambres, a l'origen, és possible estiguessin cobertes amb voltes de tovot que es van enfonsar després de l'abandó de la cel·la. Pensem que havia estat abandonada ja que el material arqueològic exhumat és molt escàs i molt fragmentat.

Aquesta construcció pot ser datada en època de Teodosi I (347-395 dC), segons la moneda localitzada a la cambra 2. Pel tipus de construcció i per l'estructura general de l'edifici, podríem pensar que estem davant d'una cèl·lula monàstica. Aquests complexos eren usuals a les zones desèrtiques de l'Egipte cristià a partir del segle IV dC.

La ciutat de Pemdjé¹⁰⁰, durant l'època bizantina, estava envoltada de nombrosos monestirs i cel·les monàstiques. Aquesta hipòtesis queda totalment demostrada gràcies a les nombroses referències escrites en els papirs i als resultats de les darreres intervencions arqueològiques, com s'ha pogut demostrar en tot l'exposat.

---

¹⁰⁰ Pemdjé és la denominació copta d'Oxirrinc.

4. ELS CULTES I RITUALS ASSOCIATS A L'OSIRIS DE PER-KHEF

4.1. EL CULTA D'OSIRIS A PARTIR DE LA BAIXA ÈPOCA

Egipte, a partir de la Baixa Època, coneix evolucions profundes en el domini religiós. La religió va ser el darrer refugi de la identitat nacional i cultural davant les dominacions estrangeres. Una de les transformacions més evidents és la puixança i la gran popularitat que assoleix el culte al déu Osiris a partir del Tercer Període Intermediari. La devoció per Osiris no solament se centra en les necròpolis com a déu dels morts, o en les ciutats on se le retia culte tradicionalment; el déu s'afirma com la imatge del sobirà amb qui els faraons volen identificar-se. Les teologies locals adopten Osiris en el seu panteó, i és interessant observar com es desenvolupen i s'implanten les noves creences, les variants i les seves especificitats¹⁰¹.

Osiris era una divinitat cabdal dins el panteó egipci i es pot estudiar sota diversos aspectes. Es vincula als cicles agrícoles, a la lluna, a algunes constel·lacions, a la vida en el Més Enllà..., i fins i tot, volem destacar la gran dimensió política que es desprèn del seu mite. El rei difunt vol emular Osiris, i com ell, ser el garant de la continuïtat del poder reial, justificar la transmissió dinàstica i estigmatitzar a l'oposició¹⁰².

Com molt bé especifica Dimitri Meeks, *“les dades de base del mite osiríac són susceptibles de ser vestides de manera diferent segons els llocs i [...], a partir d'una certa època, cada metròpoli religiosa tenia elaborada la seva pròpia versió, adaptada a les necessitats dels mites i*

---

¹⁰¹ COULON, *Le culte d'Osiris*, p.1.

¹⁰² ASSMANN, *Images et Rites de la Mort dans l'Égypte ancienne*, pp. 149-176; MATHIEU, *ENiM* 3, pp. 77-107.

*dels ritus locals*¹⁰³. Expressat d'una altra manera, l'"osirinització" és un fenomen a escala nacional, però que es desenvolupa a les províncies d'Egipte en variants regionals que arrelen en el substrat de les tradicions locals.

En aquest període, les festivitats de *Khoiak*¹⁰⁴ assoleixen una importància capital dins el calendari litúrgic egipci. El coneixement que tenim dels llocs on es desenvolupaven aquests misteris ha augmentat, en els darrers anys, per les descobertes arqueològiques efectuades. La noció de "Tomba d'Osiris", receptacle final de les figuretes del déu mort que descriuen el textos de Dandara, l'abatón, el monticle protegit per l'arbre sagrat¹⁰⁵ (d'accés restringit per als no iniciats), pot ara ser conegut i estudiat gràcies a les troballes de les catacumbes osiríaques de Karnak i de l'Osireion d'Oxirrinc. No són les úniques, en altres indrets d'Egipte darrerament han aparegut vestigis que es poden relacionar amb la "Tomba d'Osiris". Ens referim a certs espais ubicats a l'interior del Serapeum d'Alexandria, com interpreta el professor Yoyotte¹⁰⁶, així com a d'altres localitzats prop de Guiza. Aquest darrer indret va aparèixer en el moment de la construcció de l'autopista Ring Road, però var ser excavat clandestinament i, per tant, en tenim escasses referències¹⁰⁷.

Durant les dinasties XXV i XXVI algunes tombes d'importants personatges tenen la zona del sarcòfag enfonsada, a vegades amb signes d'haver estat plena d'aigua i protegida per diversos passadissos, a semblança de la tomba d'Osiris¹⁰⁸. Tant la planta com el repertori de la

---

¹⁰³ MEEKS, *Mythes et légendes*, p. 296.

¹⁰⁴ Veure apartat 4.4. d'aquest treball, pp. 97-128; CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I-II; CAUVILLE, *Dendara*, X/1-2; CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, T. I-III.

¹⁰⁵ SAUNERON, *MDAIK* 16, pp. 271-278; KOEMOTH, *Osiris et les arbres*, p.17; EINAUDI, a GOYON, CARDIN, (eds.), *IX ICE*, pp. 475-485; COULON, a GALLOIS, GRANDET, PANTALACCI (eds.), *Mélanges offerts à François Neveu*, pp. 73-82.

¹⁰⁶ YOYOTTE, *Le culte d'Osiris*, pp.33-38. Veure apartat 6.3. d'aquest treball.

¹⁰⁷ Al capítol 6 d'aquest treball es descriuen amb més detall els *Osireia* localitzats a Egipte.

¹⁰⁸ CASTELLANO, *L'arquitectura funerària*, pp. 240-241.

decoració s'inspiren en l'Osireion d'Abidos. Citarem solament les més importants. A la necròpolis tebana: TT 37 tomba de Harwa¹⁰⁹, aquest personatge va ser gran majordom de les Divines Adoradores Amenirdis I i Xepenuzet. La seva tomba va ser la primera que es va construir, en la zona de l'Assassif, durant les dinasties XXV-XXVI. Ocupa el centre de la necròpolis i al seu voltant altres gran funcionaris de l'època van erigir el seus palaus funeraris.

A l'est de la tomba de Harwa, Montuemhat va construir el seu monument funerari, la tomba TT 34. Va ser uns del personatges més importants i influents del període de transició entre les dinasties XXV i XXVI. Ostentava, entre d'altres, el títol d'alcalde de Tebes i quart profeta d'Amon del temple de Karnak.

La part subterrània de la tomba té una gran sala, suportada originalment per pilars, avui destruïts. Des d'aquesta cambra s'obren passadissos que condueixen a diverses cambres i recintes secundaris, alguns d'ells amb pous profunds. El corredor orientat al nord permet l'accés a una sala presidida per l'estàtua del déu Osiris gravada a la paret oest. També hi ha tres nínxols per albergar estàtues del difunt. Al sòl de l'estança es va excavar un pou de deu metres de fondària per on s'arriba a la part més recòndita de la tomba, on estava la cambra del sarcòfag¹¹⁰.

A les tombes de Petamenope, TT 33¹¹¹, d'Ibi, TT 36¹¹², i de Pabasa TT 279¹¹³, entre d'altres, es varen localitzar diversos vasos que havien contingut arbres. La presència d'elements vegetals relacionats amb l'aigua s'han de posar en relació amb la idea del renaixement d'Osiris. Aquest fet ocorria a l'interior de la tomba que contenia la despulla divina.

¹⁰⁹TIRADRITTI, *EgArch*, 13, p. 4; TIRADRITTI (ed.), *Il camino de Harwa*. TIRADRITTI, *Égypte* 73, pp. 33-46.

¹¹⁰GOMAA, MARTÍNEZ BABÓN, *Revista Internacional d'Humanitats* 12, pp. 10-11. <http://hottopos.com/rih12/gomaa.pdf>. (Consultat el dia 22 de febrer de 2016).

¹¹¹TRAUNECKER, *Égypte* 51, pp. 15-48.

¹¹²SCHEIL, *MMAF* 5, pp. 624-656.

¹¹³NASR, *MDAIK* 41, pp. 189-196.

A l'Egipte Mitjà, a Xaruna, una localitat situada a 60 Km al nord de Mínia, es localitza l'antic assentament de Kom el-Ahmar. En la zona de la necròpolis s'han excavat tombes de l'Imperi Antic i de l'època saïta. La tomba S-14 de la Dinastia XXVI, té un gran pou que condueix a diverses cambres funeràries, avui molt malmeses. Aquesta tomba és de dimensions molt grans, està situada al cim d'un turonet i el sarcòfag que es va trobar no tenia cap signe d'haver estat utilitzat. Tots aquests elements van fer pensar als arqueòlegs que, potser, estaríem davant d'una tomba d'Osiris¹¹⁴.

L'any 1999, Zahi Hawass va excavar un gran pou localitzat a la calçada de la piràmide de Quefrè, a mig camí entre l'Esfinx i la piràmide. A aquesta gran tomba saïta la va denominar el pou d'Osiris¹¹⁵. El conjunt osirià està format per una sèrie de tres pous profunds que desemboquen en diverses sales, conformant tres nivells funeraris. Segons Zawass el conjunt es podria identificar amb la tomba subterrània envoltada d'aigua, portada per un canal, que ja havia esmentat l'historiador grec Heròdot¹¹⁶. Arqueològicament s'ha pogut demostrar que el pou d'Osiris va ser construït, per primera vegada, durant l'Imperi Antic i després es va tornar a utilitzar durant l'Imperi Nou i, més tard, durant la Dinastia XXVI es va engrandir i monumentalitzar.

Al recinte de Karnak hi ha diverses zones i àrees relacionades amb el culte osiriàc¹¹⁷. El Temple d'Opet¹¹⁸ és el lloc del naixement d'Osiris-Amon i està lligat amb l'origen tebà d'Osiris, que ja és esmentat pels autors clàssics¹¹⁹. És també un lloc important relacionat amb els misteris

¹¹⁴ GESTERMANN, *GM* 98, pp. 23-43; GESTERMANN, *GM* 104, pp. 53-70.

¹¹⁵ HAWASS, a HAWASS, RICHARDS, (eds.), *The Archaeology and Art of Ancient Egypt. Essays in Honor of David B. O'Connor*, pp. 379-398.

¹¹⁶ HERÒDOT, *Histories*, II, 124.

¹¹⁷ BARGUET, *Le Papyrus N. 3176 (S)*, pp. 15-27. Quan s'estudia l'Osireion de Karnak, capítol 6.2. d'aquest treball, ja es fa esment de la zona de culte dedicada a Osiris situada a prop de l'àrea de l'Osireion.

¹¹⁸ DE WITT, *Les inscriptions du temple d'Opet*; TRAUNECKER, *Ktèma* 29, pp. 51-65; HERBIN, *RdE* 54, pp. 67-129; LAROZE, a COULON, *Le Culte d'Osiris*, pp. 219-238.

¹¹⁹ HERÒDOT, *Histories*, II, XLII; PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V,18/19.

de *Khoiak*. Tot sembla indicar que en època grecoromana es realitzava en aquest temple un ritual osiríac de revitalització i renaixement del déu Osiris, que possiblement provenia d'èpoques anteriors. Segon Degardin es deuria celebrar des de l'Imperi Nou¹²⁰.

La imatge de la tomba d'Osiris, segons H. Beinlich, manifesta la idea que la relíquia està associada al mite de la mort d'Osiris perpretada pel seu germà Set i al posterior desmembrament i dispersió de les parts del cos del déu arreu de la geografia d'Egipte¹²¹. Pantalacci aprofundeix més al ressaltar la importància que tenen aquestes relíquies osiríaques a nivell local a l'establir-se com a base ideològica dels cultes osiríacs en els diferents nomus d'Egipte¹²².

La iconografia de la tomba d'Osiris està perfectament establerta a la documentació que ens ha arribat d'època grecoromana. Es representa amb la forma d'un turonet sobre el qual hi ha la imatge d'un arbre¹²³. Aquest terme *ḥ3t* es troba en els textos funeraris i de culte associat a lloc elevat, que era l'indret on s'ubicaven les necròpolis antigues. L'arbre té una importància cabdal al fer de nexa d'unió, mitjançant les seves arrels, entre les aigües primordials i les divinitats inhumades i el culte local que es desenvolupava, materialitzant-se així la unió cel-terra. En alguns indrets, els turonets que conformen la tomba d'Osiris estaven coberts de plantacions de ricins¹²⁴. La planta de ricí, les fulles i els fruits

¹²⁰ Planteja aquesta hipòtesi ja que als fonaments del temple van aparèixer blocs amb inscripcions dels faraons Tutmosis II i Amenhotep II: DEGARDIN, *JNES*, 44,2, p.119.

¹²¹ BEINLICH, *GM* 54, pp. 17-29; BEINLICH, *ÄgAbh* 42, p. 14.

¹²² PANTALACCI, *CdE* LXII/123-124, pp.109-111.

¹²³ En referència al turonet arbrat veure: EL KORDY, *ASAE* 69, pp. 272-273; BAUM, *Arbres et arbustes*, pp. 303-304; KOEMOTH, *Osiris et les arbres*, pp. 62, 67-68; KOEMOTH, *Egyptian Religion. The last thousand years*, pp. 652-653; AUFRÈRE, *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal*, vol.I, pp.125, 190-194; AUFRÈRE, *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal*, vol. III, pp.307-312; EINAUDI, a GOYON, CARDIN, (eds.), *IX ICE*, pp. 475-485; QUARK, a COULON (ed.), *Le Culte d'Osiris*, pp. 24-25, 28; COULON, a GALLOIS, GRANDET, PANTALACCI (eds.), *Mélanges offerts a François Neveu*, pp. 73-82; LIEVEN, *JEA* 98, pp. 249-250.

¹²⁴ ERROUX-MORFIN, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 242-243..

protegeixen el difunt dels animals carronyaires del desert o dels homes. El ricí està associat a Osiris com element de resurrecció i és utilitzat en les cerimònies dels misteris d'Osiris en el moment de la fabricació de les pseudomòmies i de la despulla divina¹²⁵. És un element important i sagrat, al haver estat en contacte amb les figuretes sagrades i per això, un cop utilitzat, es portarà a la necròpolis i serà enterrat juntament amb elles¹²⁶.

L'indret havia de ser constantment vigilat i protegit dels enemics d'Osiris i era el marc on tenien lloc els combats mítics. Era d'accés restringit¹²⁷, reservat als sacerdots iniciats, i estava quasi sempre associat a un llac sagrat on es celebraven les processons nàutiques i les cerimònies relacionades amb el renaixement tant de la vegetació com de la divinitat. A més, durant les festivitats osiríaques del mes de *Khoiak*, servien de criptes per als enterraments de les pseudomòmies d'Osiris¹²⁸.

La relació d'Osiris amb la institució monàrquica no es un fet nou en la història política d'Egipte, ja que podem observar-la des dels inicis de l'origen del déu¹²⁹. Osiris, en el *Textos de les Piràmides* és recordat com un rei llegendari i civilitzador. Com a tal disposarà d'una titulatura reial i el seu nom s'inscriurà dins d'un cartutx¹³⁰. La importància de la representació de la reialesa d'Osiris s'accentua en aquells períodes en els que el seu culte és fa més fervent i compte amb el favor de l'estat¹³¹.

El seu culte pren una magnitud excepcional a partir del primer milenni abans de Crist amb la identificació de la funció faraònica i la personalitat

¹²⁵ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, p. 166 i II, pp. 504-505 i 820; KOEMOTH, *WeltOr* 25, pp. 7-16.

¹²⁶ CAUVILLE, *Dendara*, X/I, pp. 24-25.

¹²⁷ El *Manual del temple* advertia que qui entrés en el turonet sagrat sense autorització corria el risc de morir cremat: QUARK, a COULON (ed.), *Le Culte d'Osiris* p. 25.

¹²⁸ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 276-287.

¹²⁹ MATHIEU, *ENiM*, 3, pp.77-107.

¹³⁰ SPIESER, *ZÄS* 129, pp. 85-95; DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, *El ciclo mítico de Heracleópolis Magna*, pp. 336-338. Osiris és el primer déu que té el nom encerclat en un cartutx. Aquesta pràctica apareix durant l'Imperi Mitjà. A l'Imperi Nou i durant la Baixa Època altres déus segueixen aquest costum.

¹³¹ És interessant l'estudi de Leclant centrat en l'època kushita. LECLANT, *Recherches sur les monuments thébaines de la XXVe dinastie*, pp. 262-285.

d'Osiris¹³². A més, es pot observar l'osirinització de diversos rituals reials importants, com per exemple la festa-Sed¹³³ i l'acompliment del cicle còsmic en el que s'integra el faraó després de la mort. El fet de la recomposició cíclica del cos d'Osiris, al retrobar i unir les relíquies del déu repartides pels nomus d'Egipte, és assimilat al procés d'unificació política que ha d'acomplir el faraó.

Les fonts que ens permeten relacionar l'associació d'una de les parts del cos diví amb el lloc geogràfic on havia estat enterrada són molt amplies i abasten un marc cronològic extens que va des dels *Textos de les Piràmides* fins els textos de l'època grecoromana. A vegades aquestes referències poden resultar contradictòries al repetir-se el mateix fragment corporal en diversos indrets, però hem de tenir en compte que el repartiment pot variar segons el context del document i les tradicions locals diferents.

Per als antics egipcis la idea de la mort estava íntimament lligada a la pròpia concepció del ser humà. Aquest darrer era entès com una pluralitat de components que havien de ser combinats i reunits en un suport vital¹³⁴. La mort s'entenia com la disgregació i dissolució física però també com un aïllament social, al contrari de la vida. La superació d'aquest tràngol havia de comportar, per tant, la recomposició de tots els aspectes de l'individu¹³⁵. Els difunts, a imatge i semblança d'Osiris, preservaven el seu cos, receptacle dels components vitals, mitjançant la

¹³² COULON, *Le culte d'Osiris*, p.16.

¹³³ Són importants les escenes representades en el sarcòfag de Berlin 11978. Va ser datat per Möller a l'Imperi Nou, però anys més tard Niwinski el va adscriure al Tercer Període Intermediari, un moment en què les figuracions rituals i els elements relacionats amb la reialesa són més patents. MÖLLER, ZÄS 39, pp. 71-74, pl. IV-V; NIWINSKI, *21st Dynasty Coffins from Thebes*, p. 109, núm. 33.

¹³⁴ El *ba*, el *ka*, el *nóm*, l'ombra i el cos. Només els citem ja que hi ha nombroses publicacions que han estudiat aquest tema i és prou conegut.

¹³⁵ Assmann ha tractat en profunditat el tema de la visió egípcia de la mort i la recomposició física i social de l'individu. ASSMANN, a BRANNDSTETTER, VÖLCKERS, (eds.), *ReMembering the Body*, pp. 44-78; ASSMANN, *Images et Rites de la Mort dans l'Égypte ancienne*, pp. 2-6, 112-116; ASSMANN, a GRIMAL, KAMEL, MAY-SHEIKHOESLAMI (eds.), *Homages à Fayza Haikal*, 5-16; ASSMANN, *Mort et au-delà dans l'Égypte ancienne*, pp. 47-67, 74-117, 217-224.

momificació. Ja en els *Textos de les Piràmides* trobem referències al cicle mític osiríac: recomposició de les despulles, embalsamament, protecció i posterior renaixement del déu¹³⁶.

Durant el primer mil·lenni aC, amb l'auge de les creences osiríaques, les diferents parts del cos del déu Osiris semblen estar perfectament integrades en la vida religiosa local i el seu nombre augmenta considerablement. A mesura que aquesta divinitat es va establint en diferents localitats del territori egipci, no només la seva identitat va experimentar modificacions, sinó que a més, aquests canvis tenen un paper destacat en l'evolució del caràcter d'aquest déu, sense perdre, però, els trets de déu funerari. És el que presideix l'Occident, està íntimament relacionat amb l'arribada de la inundació, però sobretot és el que garanteix el renaixement a la nova vida¹³⁷.

Diversos autors han ressaltat la motivació política per establir les noves idees. La relíquia té una relació local però a la vegada forma part d'un conjunt corporal més ampli, de la mateixa manera els nomus són entitats locals però formen part d'un tot que és l'estat d'Egipte. Així, la recomposició del cos d'Osiris mitjançant la unificació de totes les parts conservades en les diferents localitats apareix estretament vinculada a la cohesió i la unificació política i territorial del país. Aquesta acció és impulsada directament pel faraó i és un objectiu prioritari de la seva política¹³⁸.

Tots els trets esmentats, es conjuguen amb el que Coulon qualifica com una "figura de poder", i assenyala que, durant el Tercer Període Intermediari, "*la seva mitologia és emfatitzada pels sobirans o la seva família per tal de construir l'imaginari reial*"¹³⁹.

¹³⁶ GRIFFITHS, *The Origins of Osiris and his cult*, pp. 7-14; GUILHOU, *Égypte* 10, pp.19-33; MATHIEU, *ENiM* 3, pp. 97-98.

¹³⁷ ZECCHI, *Fayyum Studies* 2, pp. 117.

¹³⁸ BEINLICH, *ÁgAbh* 42, pp. 208-209; PANTALACCI, *CdE* LXII/123-124, pp.119-121; CAUVILLE, *BSFE* 112, p. 27; COULON, *Les objets de la mémoire*, pp. 21, 27-29; DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, *El ciclo mítico de Heracleópolis Magna*, pp. 106-108.

¹³⁹ COULON, *Le culte d'Osiris*, p.16.

Les litúrgies osiríacas es reuneixen en un *corpus* de textos utilitzats en les cerimònies osiríaques. Poden referir-se a rituals apotropaics destinats a aniquilar els enemics del déu. Estan dirigits contra Set i la serp Apofis i, per extensió, a tots els enemics del faraó i d'Egipte¹⁴⁰.

Un altre tipus són les litúrgies o *szhw* glorificacions destinades al renaixement d'Osiris. Tenen un origen molt antic i ja les trobem gravades en els *Textos de les Piràmides*¹⁴¹. Nombroses composicions de tipus funerari varen ser adaptades durant la Baixa Època i el Període Ptolemaic. Aquets textos litúrgics varen ser redactats en origen per a ser emprats en cerimònies que tenien lloc dins els temples. Alguns, amb origen a Abidos, però utilitzats en tots els temples egipcis, es relacionen amb el culte diari a la divinitat amb el ritual de la presentació de les ofrenes. També es recitaven durant les festivitats religioses més rellevants. D'altres, més específics, com els misteris d'Osiris durant el mes de *Khoiak* commemoraven la recomposició dels cos d'Osiris i de les seves funcions corporals, el renaixement i el posterior enterrament del déu a l'Osireion. Aquestes composicions havien de ser recitades en dies concrets associats al culte d'Osiris, especialment durant els misteris osiríacs per tal d'aconseguir el definitiu renaixement del déu i poder-se convertir en *sb*, l'esperit perfecte de Re¹⁴².

Dins les litúrgies osiríaques volem remarcar aquelles que tracten, en especial, de la protecció d'Osiris davant el seu enemic Set: L'anomenat modernament *El Llibre de la victòria sobre Set*¹⁴³. Son textos de Baixa Època que s'inicien amb el títol *ritual per fer caure a Set i els seus acòlits executat en el temple d'Osiris, Aquell que està al capdavant dels*

¹⁴⁰ GOYON, *Hommage à Jean-François Champollion*, pp. 77-78.

¹⁴¹ Les litúrgies osiríaques han estat estudiades i publicades amb comentaris crítics, entre d'altres investigadors, pel professor J-CI Goyon. GOYON, *Le papyrus du Louvre N. 3279*; GOYON, *BIFAO* 65, pp. 89-156; GOYON, *Hommage à Jean-François Champollion*, pp. 76-81; GOYON, *RdE* 20, pp. 63-96; GOYON, *Les rituels funéraires de l'Ancien Égypte*; GOYON, *Le Papyrus d'Imouthès*.

¹⁴² DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, *El ciclo mítico de Heracleópolis Magna*, pp. 61-63.

¹⁴³ DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, *El ciclo mítico de Heracleópolis Magna*, pp. 428-429.

Occidentals, Déu gran, Senyor d'Abidos, en tots els dies de l'any i en tots els santuaris. En aquests textos, per una banda s'explica el relat mitològic de l'assassinat d'Osiris i la victòria sobre Set i l'expulsió d'aquest déu del país, i per l'altre s'especifiquen una sèrie d'indicacions rituals relatives a les accions que s'han executar sobre una figura que representa el maligne Set. Son oracions que es reciten per tal d'aniquilar als enemics d'Osiris i, per extensió i dins el culte monàrquic, als del propi faraó¹⁴⁴. Ens és especialment interessant el passatge on descriu l'alegria de totes les ciutats que han estat fidels a Osiris i al seu fill Horus, davant el triomf de la derrota de Set, en contraposició al temor que s'exten entre el nomus partidaris de Set. Entre aquests darrers es fa esment a la ciutat d'Oxirrinc. De la mateixa manera, també el *papir Jumilhac*¹⁴⁵ es fa ressò d'aquest fet. La tradició setiana és tan forta que sempre s'assimilarà a aquesta província amb el déu Set, encara que ja feia temps que el culte a aquesta divinitat havia desaparegut i s'havia substituït per Osiris, com bé demostra l'existència d'un Osireion a Oxirrinc i d'uns sacerdots relacionats amb el culte osiríac¹⁴⁶.

4.2. EL DÉU OSIRIS A PER-MEDJED

A Per-medjed, el déu Osiris era venerat durant la Dinastia XXVI amb la forma original de *Primer de l'Infinit*¹⁴⁷, i ja disposava d'un lloc de culte anomenat *Per-khef*, testimoniats per les fonts escrites d'època saïta i conegut per la documentació epigràfica del temple d'època ptolemaica.

¹⁴⁴ GOYON, *Les rituels funéraires de l'Ancien Égypte*, pp. 76-77.

¹⁴⁵ VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, p.51.

¹⁴⁶ PADRÓ, a PADRÓ, *Oxyrhynchos III. La Tombe N°1*, pp. 43-68.

¹⁴⁷ Al papir MMA 35.9.21 de Nova York està referenciat l'epítet d'un Osiris "*ric en multitud*", Goyon l'associa amb el ritual de fer "elevar la multitud", que tenia lloc durant les festes de *Khoiak*: GOYON, *Le Papyrus d'Imouthès*, pp. 84-85; AMER, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, p. 121; RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoci i cultes*, pp. 354-356; Susanne Töpfel relaciona l'Osiris del *Per-khef* amb Tot i amb la lluna creixent: Susanne Töpfel prefereix la traducció de Senyor dels Milions: TÖPFEL, *The Carlsberg Papyri 12*, pp. 138-140. Una traducció plausible podria ser: "el que està més enllà dels temps (per sobre dels temps)". Aquest epítet es testimonia, també, a Bahariya: COLIN, LABRIQUE, *Religions*, p. 65.

En aquest temple s'hi desenvoluparien els misteris de *Khoiak*, en els quals es commemorava la passió d'Osiris i el seu renaixement i, també, l'Osiris com divinitat agrària que tornava a la vida assimilant-se al renaixement de la vegetació. El panteó del *Per-khef*, presidit per Osiris, estava format per un conjunt de divinitats que es vinculen amb el cicle agrícola egipci. La inundació periòdica, que aportava el llot fèrtil, feia possible la fertilització del territori que culminava amb el renaixement de la vegetació, en un clar paral·lelisme amb la figura de l'Osiris vegetant. La seva esposa a Oxirrinc, la deessa Tueris, així com el seu fill Dedun, s'associaven a la inundació procedent de Núbia, que era el primer condicionant necessari per desencadenar el cicle agrícola: fertilitzar la terra de la qual sorgia la vegetació, vegetació que emanava del déu¹⁴⁸.

Aquest Osiris adoptava diferents aspectes del cicle agrícola que es repetia periòdicament. D'una banda, era el déu de la vegetació, i sota aquest aspecte era venerat als rituals de *Khoiak*¹⁴⁹, que s'efectuaven al *Per-khef*. D'altra banda, es vinculava també amb la crescuda del Nil¹⁵⁰. Els oxirrinquites consideraven que Osiris era el Nil, i com en el cas de Tueris o Dedun, aquest aspecte s'adequa perfectament al context del *Per-khef*.

La vinculació d'Osiris amb la crescuda i la inundació és freqüent. Un exemple el trobem en el cerimonial de glorificació d'Osiris, que adopta el nom de Hapy perquè ell genera la inundació provocada pels humors del seu cos¹⁵¹. Osiris pot fer sorgir l'aigua de les plantes dels seus peus¹⁵², o fins i tot es pot encarnar en les aigües subterrànies. És evident que els rituals osiríacs de *Khoiak*, i per tant, els que s'associen a l'Osiris del *Per-khef*, tenien com a objectiu la fertilització de la terra, a partir de la qual

¹⁴⁸ ERROUX-MORFIN, *Nilus* 15, pp. 3-8; AMER, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 117-123; PADRÓ *et alii*, a GOYON. CARDIN, *IX Congrès International des égyptologues*, pp. 1443-1454.

¹⁴⁹ BONNEAU, *La crue du Nil*, pp.249-252; KOEMOTH, *Osiris et les arbres*, pp. 10-22.

¹⁵⁰ BONNEAU, *La crue du Nil*, pp.245-249; GOYON, *BIFAO*, 65, p.101; KETTEL, *Hommages Leclant*, vol 3, pp. 318-327.

¹⁵¹ GOYON, *BIFAO*, 65, p. 101 ; CLAUS, a AMENTA, LUISELA, SORDI (eds.), *L'Acqua nell'Antico Egitto*, pp. 201-210.

¹⁵² GOYON, *BIFAO*, 65, p. 99 i nota 72 (p. 117).

renaixia la vegetació. Els rituals no tenen com a finalitat promoure la inundació, ja que es realitzen a finals de *Khoiak*, el darrer mes de l'estació de la inundació, a partir del qual es comencen a retirar les aigües. Com a personificació d'aquest procés, Osiris era el déu que moria, així com el déu que fertilitzava i renaixia. La mort d'Osiris era necessària, ja que a partir dels humors del cos de l'Osiris difunt es generava la crescuda que fertilitzava la terra, provocant el renaixement de la vegetació: el déu mort s'autoregenerava per poder renéixer. Amb aquest renaixement, el cicle agrari il·lustrava també la concepció egípcia del Més Enllà, l'Occident, on Osiris, rei d'Egipte, un cop mort i momificat renaixia passant a regnar al món dels difunts com a *Primer de l'Infinit*.

La presència del culte d'Osiris a Per-medjed, durant la Dinastia XXVI, confirma la suplantació a la ciutat del culte de Set per una nova concepció osiríaca que ja està ben consolidada en època saïta. L'escassetat de fonts referents a la resta del territori oxirrinquita no ens permeten assegurar si Set era encara venerat en altres indrets de la província, tot i que clarament sembla demostrat que ja no s'efectuava directament el seu culte a Per-medjed¹⁵³.

El déu Osiris és ben present a les inscripcions de les tombes d'època saïta de la Necròpolis Alta d'Oxirinc. A la tomba 1, es testimonia en diversos sarcòfags amb un dels seus epítets característics: *El que presideix l'Occident, déu gran, senyor d'Abidos*. També al mur de la cambra funerària de Heret es localitza un *Osiris, senyor de la vila del Pilar-Djed (Busiris)*¹⁵⁴. D'altra banda, de la tomba 14 i d'altres sectors de la necròpolis en procedeixen nombroses figuretes de bronze d'Osiris. No obstant, aquestes referències no asseguren que es retés culte a Osiris. En canvi, com bé demostra Rodríguez Corcoll¹⁵⁵, hi ha dues dades essencials que confirmen amb seguretat la presència del culte osiríac a la ciutat durant la Dinastia XXVI. D'una banda, es testimonia que hi

¹⁵³ RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoci i cultes*, pp. 445-447; PIEDRAFITA, *Nilus* 19, pp. 29-31.

¹⁵⁴ Indicacions que agraïm a la Dra. Erroux-Morfin.

¹⁵⁵ RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoci i cultes*, pp. 159-163.

havia un culte organitzat, gràcies a l'existència d'un profeta *d'Osiris*, *el primer de l'Infinit*, Heresenef, documentat a les inscripcions de dos vasos canòpics de la seva filla Tadihor (enterrada a la cambra 6 de la tomba 14) (Fig. 25).

Fig. 25. Els vasos canòpics de Tadihor on es mencionen els títols del seu pare, Heresenef, profeta d'Amon de les aigües i profeta d'Osiris, el primer de l'infinit.

Les inscripcions del sarcòfag del seu nét, Padineit, localitzat igualment a la tomba 14, també fan referència a Osiris: “*És Aquell que veu el secret*”¹⁵⁶, aquest títol pot relacionar-se amb els rituals que tenen lloc a l'oest, a l'Osireion.

D'altra banda, la menció del *Per-khef* -temple oxirrinquita de caràcter osiriàc- a les inscripcions d'època saïta procedents de la necròpolis

¹⁵⁶ Agraïm a la Dra. Marguerite Erroux-Morfin aquesta informació, encara inèdita, de l'estudi i traducció del sarcòfag.

certifica també l'existència del culte d'aquest déu a Per-medjed, com a mínim des de l'època saïta.

Per tot l'exposat podem precisar que durant l'època saïta es retia culte a un *Osiris, primer de l'Infinit*, així com a l'Osiris del *Per-khef*. La informació existent fins al moment és encara escassa per poder vincular amb seguretat el culte de *l'Osiris, primer de l'Infinit*, amb la forma venerada al *Per-khef*. En tots dos casos, però, se'ns descriuria un aspecte local i original de l'Osiris oxirrinquita. No obstant, Goyon el relaciona amb els rituals osiríacs que concretament es duïen a terme la nit del 24-25 del mes de *Khoiak*¹⁵⁷. Partint d'aquesta hipòtesi, es podria interpretar que l'Osiris oxirrinquita es manifesta sota un aspecte que es pot associar al rituals osiríacs del mes de *Khoiak* i que, a Oxirinc, es vinculen amb el *Per-khef* i l'Osireion.

4.3. EL TEMPLE PER-KHEF

S'ha fet referència, repetides vegades, a l'existència del temple anomenat *Per-khef*¹⁵⁸, del que desconeixem la seva ubicació però ens és conegut per l'explícita epigrafia que procedeix tant de la Necròpolis Alta com de l'Osireion i, sobretot, gràcies als blocs decorats que estan repartits per ciutats europees que provenen d'aquest recinte cultual¹⁵⁹. Aquests blocs ens donen indicacions del monument i, el més important, del culte que s'hi realitzava i de les divinitats a qui estava consagrat. Documenten l'existència d'un panteó insòlit a inicis de l'època

¹⁵⁷ GOYON, *Papyrus d'Imouthès*, pp. 83-94 i notes 11 a 14.

¹⁵⁸ Nom de difícil comprensió: residència del floc de cabell?.

¹⁵⁹ Susanne Töpfer creu que es localitzaria a prop de l'Osireion. Fa aquesta asseveració per comparació amb les capelles de Tuna el-Gebel relacionades amb el culte d'Osiris-Tot, i que deurien estar ubicades pròximes als llocs d'enterraments de les pseudomòmies d'Osiris: TÖPFER, *The Carlsberg Papyri 12*, pp. 127-129. Ens podem referir, també, als santuaris osiríacs estudiats en les immediacions de l'Osireion de Karnak. COULON, *Le Culte d'Osiris*, pp. 1-17.

ptolemaica: Tueris, Dedun, Madjed, Neit, Rayt, Gueb i Nut, Xu, Bastis, Horus, Isis i Osiris¹⁶⁰.

L'any 1957, Sauneron va ser el primer egiptòleg en donar a conèixer l'existència d'aquest temple oxirrinquita a partir dels relleus, com a mínim 13 peces, que provenien del Bahnasa, i que havia vist en el mercat d'Antiguitats del Caire l'any 1955. Més tard, l'any 1968, va publicar tres dels blocs del *Per-khef*¹⁶¹.

Els blocs es van dispersar per diferents ciutats europees. Alguns d'ells els podem trobar actualment als museus de Leiden (Holanda) i de Besançon (França), i d'altres en col·leccions particulars de Suïssa¹⁶².

A les tombes saïtes de la Necròpolis Alta núms.1 i 14¹⁶³, les inscripcions testimonien també l'existència d'aquest temple anomenat *Per-khef*, existent, però, com a mínim, des de la Dinastia XXVI. Aquest *Per-khef* es pot relacionar amb les estructures subterrànies d'època ptolemaica localitzades l'any 2000, que estarien dedicades al culte d'Osiris¹⁶⁴. A la tomba 1 de la Necròpolis Alta, es menciona una *Xentait*¹⁶⁵ que fa referència a una tomba associada als enterraments dels simulacres

¹⁶⁰ RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoci i cultes*, pp. 361-365.

¹⁶¹ SAUNERON, *BSFE* 24, p. 51, n. 11; SAUNERON, *BIFAO* 66, pp. 24-27, pl. I-II.

¹⁶² Per als relleus de Leiden (*Rijksmuseum van Oudheden*, inv. F. 1961/12.3), veure DERCHAIN, *CdE*, XXXVII, n° 74, pp. 266, nota 1; SCHNEIDER, RAVEN, *De Egyptische Oudheid*, pp. 140-141, n° 144; SCHNEIDER, *Beelden van Behnasa*, pp. 28 (20a i 20b); PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, pp.12-13; PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, p. 1448; Per als dos relleus del Musée de Besançon (núm. inv. A.995-7-1; A.995-7-2), veure RONDOT, *RdE*, 48, pp. 274-277 núm. d'inventari: A.995-7-1; A.995-7-2. Long. De les columnes de text del bloc 7-1: 7-7 i 7,2 cm pel bloc 7-2: 11,3 et 11,1 cm; MATHIAUT-LEGROS (com.), *El enigma de la momia*, pp. 66-67 i 201. Per al que fa referència a les vuit peces de Suïssa, sense publicar, veure les indicacions de DEWACHTER, *Artibus Aegypti*, pp. 45, nota 3. La darrera publicació dels blocs de Leyden va ser amb motiu de l'exposició *Cleopatra's Egypt. Age of the Ptolomies*, Nova York, *The Brooklyn Museum*, New York, 1988, p. 100-101. Dimensions. 36 x 142 cm; núm. d'inventari: F19661/12.3. Veure, també, TÖPFEL, *The Carlsberg Papyri*, pp. 122-127.

¹⁶³ RODRÍGUEZ CORCOLL, *Sacerdoci i cultes*, pp. 159-163.

¹⁶⁴ PADRÓ *et alii*, *TribArq 2002-2003*, p. 190; PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, p. 97; PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, pp. 1446-1447.

¹⁶⁵ PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, p. 1446 i nota 13. Aquesta menció està inscrita en el sarcòfag de Heret; PADRÓ, *La Tombe N° 1 de la Nécropole Haute*, 36-37.

osiriacs que es duïen a terme durant els rituals del mes de *Khoiak* i que podem associar a l'Osireion. Gràcies als textos d'època saïta, es documenta el culte d'Osiris ja des de la Dinastia XXVI¹⁶⁶, moment en el qual el culte a aquest déu adopta una gran popularitat. Tot i que les restes arqueològiques localitzades fins aquest moment corresponen a la fase hel·lenística, tant del *Per-khef* com de l'Osireion¹⁶⁷, hi podria haver algun indici de vestigis més antics a l'interior del temple-necròpolis (veure apartat 5.4.2. d'aquest treball) i també de posteriors, que podem datar de l'època romana.

Un dels blocs que actualment es troba al *Musée de Besançon* (A 995-7-1)¹⁶⁸ és de petit format, com els utilitzats en les construccions dels temples de l'època ptolemaica. La decoració pertany a la part superior d'una escena d'ofrena delimitada, com és habitual, per un cel estelat. A la part dreta de la imatge es conserven els elements de la titulatura reial d'Alexandre IV de Macedònia, situats sota la protecció de la deessa voltor Nekhbet amb les ales esteses. Davant d'ella hi ha la representació de la deessa cobra Uadjet, que porta la corona vermella del Baix Egipte i

¹⁶⁶ L'osireion d'Oxirrinc és un exemple excepcional d'aquest tipus de temple-necròpolis osiriac. Es coneix un paral·lel de catacumbes osiriàques en el tèmenos d'Amon de Karnak d'època ptolemaica, però també conserva unes estructures de tovot de la necròpolis d'Osiris del Període Saïta (fins i tot una fase anterior datada a la Dinastia XXI): COULON, LECLÈRE, MARCHAND, *Karnak X*, pp. 205-251; LECLANT, CLERC, *Or* 63, pp. 408-409; LECLANT, CLERC, *Or* 64, pp. 284-286; LECLÈRE, COULON, a EYRE (ed.), *VII ICE*, pp. 649-659; COULON, LECLÈRE, *MondBibl* 97, p. 38; LECLANT, CLERC, *Or* 65, pp. 289-291; LECLANT CLERC, *Or* 67, pp. 376-377; LECLANT, GOUT, *Or* 68, pp. 380-382; LECLÈRE, *EgArch*, 9, pp. 9-12; LECLÈRE, a HAWASS (ed.), *VIII ICE*, vol. I, pp. 295-303; LECLANT, GOUT, *Or* 69, pp. 267-268; LECLANT, GOUT, *Or* 70, pp. 409-410; LECLÈRE, *BSFE*, núm. 153, pp. 24-44; COULON, a DELATTRE, HEILPORN, (eds.), *Thèbes et sa région*, pp. 17-31 i pl. IV-V. LECLÈRE, a COULON (ed.), *Le culte d'Osiris*, pp. 238-268.

¹⁶⁷ Respecte a la intervenció arqueològica que s'està efectuant a l'Osireion des de 2001 PADRÓ *et alii*, *TribArq* 2002-2003, pp. 198-202; PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, pp. 57-58, 60-61, 76-77, 81-83, 86-88 i 101; PADRÓ *et alii*, *Nilus*, 15, pp. 12-15; PADRÓ, *Cadmo*, 13, p.16; PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, pp.1446-1447; MASCORT, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 785; MASCORT, *Trabajos de Egiptología*, 5/2, pp. 77-85.; MASCORT, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptología Ibérica II*, pp. 680-693; MASCORT, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 365-374.

¹⁶⁸ SAUNERON, *BSFE*, 24, p.51, nota 11; SAUNERON, *BIFAO*, 66, pp. 24-27, pl. I-II. Aquest bloc és de pedra calcària i mesura 31,5 x 73,5 cm.

està situada sobre un matoll de papirs. Hi apareix la inscripció fragmentada: *Neit, senyora de ...* La deessa Neit, protectora de les dinasties XXIV i XXVI, era la fundadora de la ciutat de Sais, a més de protegir i dominar tota regió situada a l'oest del Bahr Yussef. El seu rol durant el Període Ptolemaic és ben conegut pels papirs oxirrinquites que l'assimilen a Atenea-Tueris¹⁶⁹. Segons Yoyotte¹⁷⁰, la deessa Tueris s'encarnaria en dos peixos: l'oxirrinc, que era la seva forma pròpia, i el lepidot, identificat amb Mehet-Tfenis, esposa-germana de Xu, senyora de Lepidontòpolis. Tot i això, la personalitat d'aquesta Tueris oxirrinquita procediria de tres divinitats femenines. D'una banda, Mehet-Tfenis -sota la forma d'un lepidot-; de l'altra, Isis-Hathor, esposa d'Osiris i mare d'Horus -venerada com un oxirrinc-. La tercera divinitat, com confirma el bloc de Besançon, seria Neit-Metier, la vaca de les aigües primordials i mare de Sobek-Re, que també adopta la forma de peix lates a Esna (Fig. 26).

Fig. 26. Bloc del Museu de Besançon (Inv. A.995-7-1).

En època macedònica, Neit es troba integrada en el conjunt de divinitats que formaven part del cicle osiriàc del *Per-khef* oxirrinquita i, en èpoques posteriors, assimilada pels grecs a Atenea, es continua

¹⁶⁹ QUAEGEBEUR, CLARYSSE, VAN MAELS, *ZPE*, 60, pp. 217-232.

¹⁷⁰ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, pp. 276; 695.

documentant el seu culte a Oxirrinc, sota la forma grega de Tueris-Atenea¹⁷¹.

Entre d'altres aspectes, un dels rols de la deessa Neit és el de divinitat guerrera que, en el cas de l'àmbit funerari, actuava com a guardiana tradicional del vas canopic que protegia Duamutef¹⁷², i com a defensora contra els esperits malignes. La funció de Neit també consisteix a protegir Osiris, junt amb Isis, Neftis i Selkis. Es relacionava amb les pràctiques funeràries i l'embalsamament com a patrona dels teixits i, per tant, de les benes que servien per a la momificació¹⁷³. La protecció d'Osiris es va convertir, en època grecoromana, en protecció materna, ja que, a Esna¹⁷⁴, el déu Osiris esdevé fill de Neit i fins i tot s'assimilà a Sobek. A Oxirrinc, Neit -que posteriorment es documenta com Atenea- estaria sincretitzada amb Isis-Tueris al *Per-khef*, on actuaria concretament com a deessa guerrera que amb les seves fletxes protegeix els enemics d'Osiris¹⁷⁵. Als nínxols de l'interior de la catacumba de l'Osireion, s'hi han localitzat diversos exemplars d'uns petits objectes de forma cònica amb la representació de la deessa Neit amb un arc i fletxes, en acció de protegir els simulacres d'Osiris enterrats en aquests temple-necròpolis. La deessa era considerada també com una divinitat primordial, *mare i filla del déu en una mena de*

---

¹⁷¹ En època romana, la deessa grega Atenea Nicèfora serà considerada la divinitat principal d'Oxirrinc i apareix documentada en monedes d'època romana amb una victòria i una destal bipenne (símbol que la representa a la província): FEUARDENT, *Numismatique*, II, pp. 304-305 (nº 3523-3525); GEISSEN, WEBER, *ZPE*, 151, pp. 286-290; També coincideixen amb les consideracions aportades per la Dra. Marta Campo del Gabinet Numismàtic de Catalunya.

¹⁷² Duamutef, un dels quatre fills d'Horus, protegia l'estómac extret de la mòmia. Neit era la divinitat femenina protectora i estava associada al punt cardinal de l'est.

¹⁷³ EL-SAYED, *La déesse Neith*, I, pp. 81-92, 117; MATTHIAE SCANDONE, *OrAnt*, XI, 3, pp. 183-184, per al conjunt de característiques de la deessa Neit, les seves atribucions i les relacions amb altres divinitats.

¹⁷⁴ EL-SAYED, *La déesse Neith* I, p. 122. Al temple d'Esna, la deessa Neit s'assimila a diverses divinitats: Rayt-tauyt, Amonit, Menhyt Sacmis, Bastis, Sotis, Nekhbet, Uadjet, Hathor, Isis, i Nebtu. SAUNERON, *Esna*, VIII, pp. 37 i 39.

¹⁷⁵ DAUMAS, *Les dieux*, p. 88.

*generació recíproca*¹⁷⁶, així com una forma de Mehet-Uret, que encarna les aigües promordials i, per extensió, la inundació, assimilant-se d'aquesta manera a un altre dels aspectes de la deessa Tueris¹⁷⁷.

Un altre dels aspectes de la deessa Tueris a Oxirrinc va ser el de Tueris-Isis. El fet que en aquesta ciutat Tueris passés a assimilar-se a un peix podria derivar del mite que explica Plutarc. Tueris era inicialment al XIXè nomus de l'Alt Egipte una divinitat setiana, considerada la concubina de Set¹⁷⁸. No obstant, durant el procés de demonització d'aquest déu, Tueris hauria aprofitat el mite d'Osiris i s'hauria transformat en una deessa associada a la família osiríaca, com a esposa del déu-difunt. Segons Plutarc¹⁷⁹, el peix oxirrinc es menjà el fal·lus d'Osiris davant de l'indret on posteriorment es fundaria la ciutat que porta el seu nom. La lectura d'aquest mite probablement no s'ha d'interpretar sota una òptica setiana, que dona a l'oxirrinc un aspecte negatiu i destructiu, sinó al contrari. En un sarcòfag d'època ptolemaica procedent del Gamhud¹⁸⁰, una localitat situada al nord del nomus oxirrinquita, es representa un peix oxirrinc sobre el cadàver momificat en una acció protectora de vetllar el difunt (Fig. 27).

La iconografia és molt original, ja que normalment en el lloc de l'oxirrinc hi hauria col·locat un falcó femella que simbolitzaria Isis, protectora de l'Osiris difunt. És evident que al XIXè nomus de l'Alt Egipte s'ha produït una interpretació local d'aquest mite en el qual la deessa Tueris-oxirrinc es sincretitza amb Isis, esdevenint la guardiana i esposa d'Osiris.

¹⁷⁶ Segons Daumas "Mère et fille du dieu en une sorte de génération réciproque" : DAUMAS, *Les dieux*, p. 88.

¹⁷⁷ EL-SAYED, *Orientalia*, 43, fasc. 3-4, pp. 275-294; ERROUX-MORFIN, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 125-135.

¹⁷⁸ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V,18, (353 7, p. 19).

¹⁷⁹ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V,18, (357, p. 39).

¹⁸⁰ KAMAL, *ASAE*, 9, pp. 23-24, Pl. I. L'actual emplaçament d'aquest sarcòfag és desconegut.

Ja en els *Textos dels Sarcòfags*, apareixen diverses fórmules que fan referència a les transformacions del difunt en un peix i es justificat per les representacions d'oxirrincs¹⁸¹.

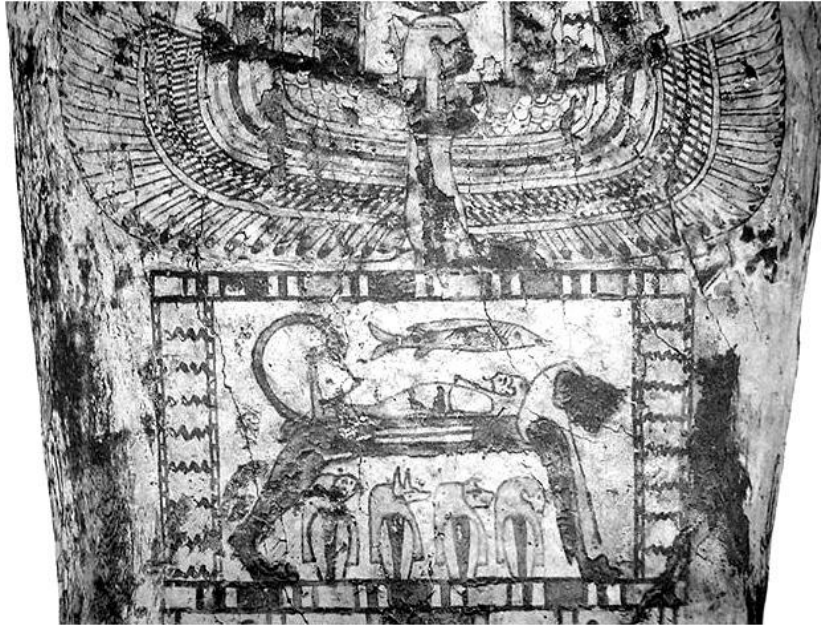

Fig. 27. Fragment del sarcòfag antropomorf procedent del Gamhud.

A l'Imperi Nou tenim notícies de la metamorfització del difunt en un Osiris-peix, com es pot observar a la tomba de Khabekhnet a Deir el-Medina (Tebes oest)¹⁸².

En aquesta tomba hi podem veure el déu Anubis oficiant els rituals funeraris sobre la mòmia del peix-*abdu*, *abet*. Al text s'hi pot llegir *paraules dites per Anubis que és a la tenda de la momificació, he vingut per a la teva protecció d'eternitat, peix-abet de veritable lapislàtzuli*. El peix jeu col·locat sobre un llit funerari, i el vetllen els quatre fills d'Horus que representen els vasos canòpics. L'escena té lloc dins de la tenda de la purificació que està protegida per les deesses Isis i Neftis (Fig. 28)¹⁸³.

¹⁸¹ DESROCHES NOBLECOURT, *Kémi* XIII, p. 33-42.

¹⁸² LEFEBRVE, *CASAE* 17, p. 38; DESROCHES NOBLECOURT, *Kémi* XIII, p.34.

¹⁸³ Émile Chassinat ha estudiat aquestes dues representacions en relació a les transformacions per les que ha de passar el difunt per assolir el Més Enlla i la seva connexió amb els misteris de *Khoiak*: CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, II, pp. 708-716.

El difunt, en el seu viatge al Més Enllà, ha de transforma-se en diversos animals. Un d'ells és el peix, com indica el Capítol LXXXVIII del *Llibre dels Morts*.

Fig. 28. TT. 2. Tomba de Khabekhnet a Deir el-Medina. Anubis executa el ritual a l'Osiris-peix.

L'altre bloc conservat al *Musée de Besançon* (A 995-7-2)¹⁸⁴, amb un cartutx de Ptolomeu I o II, porta la inscripció fragmentada de *Paraules a dir: et dono la gran crescuda ... Tueris, que impregna d'humitat / que plora (?)... mare de Dedun, senyor ..., jo et dono la inundació...* (Fig. 29).

Aquestes indicacions procedents del *Per-khef* fan evident la relació de la deessa Tueris amb la crescuda del Nil. De fet, la inundació s'associa a Tueris ja des de l'època ramèssida. En aquest període la deessa-hipopòtam porta els epítets de *Senyora del cel, Aquella que inunda la terra*¹⁸⁵. També a Gebel Silsila, Tueris és qualificada com *l'aigua pura*¹⁸⁶

¹⁸⁴ Bloc de pedra calcària. Mesura 39 x 66 cm.

¹⁸⁵ Estela de Deir el-Medina, núm. 50057: TOSI, ROCCATI, *Stele*, p. 93 ; ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, p. 5 ; TÖPFEL, *The Carlsberg Papyri* 12, pp. 134-138.

i, fins i tot, es vincula amb l'aigua al temple d'Hibis (a l'oasi de Kharga) i als temples de Núbia¹⁸⁷.

Fig. 29. Bloc del Museu de Besançon (Inv. A.995-7-2).

D'altra banda, els blocs de Leiden aporten un altre aspecte d'aquesta complexa deessa oxirrinquita¹⁸⁸. Aquests carreus estarien col·locats un al costat de l'altre ja que la decoració és contínua. En el primer bloc (Fig. 30), s'observa al faraó Ptolomeu I que apareix a l'esquerra de l'escena, amb la corona vermella del Baix Egipte, realitzant l'ofrena de Maat als déus del nord: *Horus, el ben estimat, fill d'Isis, fill d'Osiris, senyor del Per-khef*. A la dreta, el mateix faraó porta la corona blanca de l'Alt Egipte fent l'ofrena als deus nubis del sud: *Dedun, fill d'Osiris, fill de Medjat, senyora del Per-khef*, com es detecta en el bloc de la figura 31.

¹⁸⁶ DESROCHES-NOBLECOURT, KUENTZ, *Le petit temple d'Abou Simbel*, pp. 112-113, i notes bibliogràfiques: 463, 464, 467, 470.

¹⁸⁷ DAVIES, *The Temple of Hibis*, p. 10, II, n° 29; pl. 4: Santuari (A); mur sud; registre II.

¹⁸⁸ Veure notes peu de pàgina núms. 163 i 164 d'aquest treball (pàg. 85).

Fig. 30. Bloc del *Per-khef*, actualment al Rijksmuseum van Oudheden (inv. F. 1961/12.2), en el qual el faraó Ptolomeu I presenta l'ofrena de Maat.

A l'altre bloc, la deessa Medjat es representa amb aspecte d'Hathor-Isis, coronada amb la perruca tripartida recoberta amb un cap de voltor, on les ales i la cua estan finament representades¹⁸⁹, porta el *modius* d'Isis i la corona hathòrica, amb dues altes plomes i el disc solar enquadrats per les banyes liriformes. Més endavant s'identifica, també, amb Tueris: *Tueris, Medjat, gran en sortilegis, senyora del Per-khef*. Medjat, com ja hem assenyalat, seria una deessa núbia, el nom de la qual faria referència a l'ètnia dels *Medjaiu*, que vivien al desert oriental de Núbia¹⁹⁰. Per tant, Tueris, també considerada una deessa Núbia, serà venerada sota la forma antropomorfa d'Hathor-Isis, amb el títol de maga que s'atribueix normalment a la deessa Isis, *gran en sortilegis*¹⁹¹ (Fig. 31).

¹⁸⁹ Aquesta corona-cobriments de cap amb la representació d'un voltor és usual en les reines i deesses a partir de l'Imperi Nou i fins a època grecoromana.

¹⁹⁰ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 694; PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, p. 13.

¹⁹¹ PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, pp. 12-13; PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, p. 1448; VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 694; ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, p. 7.

Fig. 31. Bloc del *Per-khef*, actualment al Rijksmuseum van Oudheden (inv. F. 1961/12.3), en el qual es representa l'ofrena de Maat a Dedun i Tueris-Medjat.

Finalment, hem d'esmentar els vuit blocs que es troben a Suïssa en col·leccions particulars. Mai han estat estudiats, però hi ha constància que als relleus hi apareix l'ofrena del lotus¹⁹² al déu Xu i el cartux de Ptolomeu II. L'ortografia del temple en aquest bloc difereix: és llegeix *Per-fekht* (?). En aquest cas, el floc de cabells ha estat reemplaçat per una perruca.

Durant les darreres campanyes d'excavació s'ha ampliat l'àrea dels treballs fora del recinte emmurallat, en una zona situada a l'oest de la ciutat d'Oxirrinc.

Els suburbis d'Oxirrinc ocupen una gran extensió i comporten monuments diversos, entre els que destaca una extensa zona de necròpolis coneguda des de l'època de les primeres exploracions de finals del segle XIX, l'Osireion, que estem estudiant en aquest treball, i un conjunt de més d'una hectàrea de superfície que anomenem

¹⁹² L'ofrena del lotus es representa als temples des de l'època post-amàrnica fins al Període Grecoromà. El lotus blau, la *Nymphaea caerulea*, que roman ocult a l'aigua durant la nit i emergeix durant les primeres llums de l'albada, evoca la renovació de la vida en el renaixement diari del sol. DEWACHTER, *Artibus Aegypti*, pp. 45, nota 3; RYHINER, *l'offrande*, pp. 1-5.

monestir (Sector-16), com ja s'ha esmentat en el capítol 3 d'aquest treball¹⁹³.

Entre els estrats d'enderroc dels edificis del monestir hi van apareixen diversos fragments de decoració arquitectònica del Període Tardà i molts petits fragments de mosaic policrom amb tesselles de vidre amb pa d'or, així com d'altres amb nacre. Alguns blocs presenten relleus faraònics del Període Ptolemaic, fruit del reciclatge antic de materials d'espoli. Se n'han trobat al voltant de quaranta fragments de diferents mides i de divers estat de conservació. Alguns d'ells encara conserven restes de policromia.

En el bloc de la figura 32.1.¹⁹⁴ podem veure en la part superior de la peça les darreres lletres del nòm d'un rei Ptolomeu inscrites dins d'un cartutx. A sota, la representació d'una ofrena de Maat feta pel faraó a una divinitat¹⁹⁵. El faraó té encomanat pregar per tal que Hapy (la crescuda) arribi periòdicament i per mantenir la maat del primer dia de la creació. Acte que es renova diàriament amb aquest ritual. Aquesta iconografia és similar a l'estudiada en el bloc del *Per-khef*, actualment dipositat al Rijksmuseum van Oudheden (inv. F. 1961/12.2), que presentem a la figura 30.

El bloc de la Figura 32.2.¹⁹⁶ es va localitzar l'any 2010 al sector 16600 del monestir, que correspon a la zona de l'església bizantina. Aquest carreu, que segurament va formar part d'un edifici públic o religiós d'època ptolemaica, va ser reutilitzat en la construcció del recinte monàstic bizantí¹⁹⁷. En aquest indret s'han trobat diverses pedres reutilitzades. Algunes d'elles tenien, també, decoracions d'estil bizantí.

¹⁹³ Veure pàgines 57 i 58 d'aquest treball.

¹⁹⁴ Fragment de pedra calcària que formaria part d'un bloc més gran trencat en l'antiguitat. Mesures: 29,3x20x12 cm.

¹⁹⁵ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 17, p. 12 i fotografia de la contraportada. PADRÓ *et alii*, *Nilus* 18, p. 21; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 19, p. 11.

¹⁹⁶ Fragment de pedra calcària que formaria part d'un bloc més gran trencat en l'antiguitat. Mesures: 37x22x16 cm.

¹⁹⁷ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 19, pp. 3 i 11, nota 3 (pl.16); AMER, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 77-80.

Fig. 32. Dos blocs, possiblement provinents del *Per-khef*, localitzats al Monestir (16600). Al primer es pot veure part del cartutx d'un rei Ptolomeu. L'escena representa l'ofrena de Maat. Al segon, s'aprecia part del cartutx del faraó Ptolomeu II.

El fragment solament té decorada una de les cares, Es conserva la inscripció inferior d'un cartutx reial, hi manca la part superior. Pertany al *praenomen* del faraó Ptolomeu II, *el ka de Re és potent, Estimat d'Amon*¹⁹⁸, *User-ka[-Re]Mery[-Imen]*.

Els blocs localitzats per Sauneron l'any 1957, cronològicament estan amb concordança amb aquest carreu que acabem de citar, i que formarien part d'un temple bastit a inicis de l'època ptolemaica relacionat amb el culte que es celebraria a l'Osireion. Hem d'assenyalar, però, que els testimonis escrits localitzats a l'interior de les galeries de l'Osireion fan referència a una utilització al menys des del regnat de Ptolomeu VI Filòmetor fins a Ptolomeu Soter II Làtir¹⁹⁹ i la seva mare Cleòpatra III (S. II aC). També hi ha una inscripció pintada en una llosa de tancament de

¹⁹⁸ AUFRÈRE, *Pharaons d'Égypte*, p.28.

¹⁹⁹ COULON, a COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, pp.87-89.

nínxol que fa referència a Berenice IV Epifània (S. I aC)²⁰⁰. Tot i que, com ja s'esmentarà en el capítol 5, creiem que hi podria haver una utilització més antiga, potser de l'època saïta.

Aquestes peces, per la seva tipologia i iconografia, podrien provenir del temple del *Per-khef*. Com ja hem esmentat abans, no coneixem l'indret exacte d'aquest temple, que podria haver format part de la superestructura de l'Osireion, avui desapareguda, estar a prop de l'Osireion, situat a uns 800 m de distància al sud-oest de la fortalesa²⁰¹, sense descartar un lloc més proper a aquesta fortalesa o, fins i tot, al seu mateix interior. Volem destacar el fet que aquests relleus estan realitzats en baix relleu reenfonat o incís i no en baix relleu real com les altres peces presentades.

De tot això en podem concloure que aquests blocs podrien pertànyer a diferents estances del mateix temple o a un altre monument d'aquest període cronològic. Als temples egipcis és usual trobar l'alternança dels dos tipus de baix relleu.

4.4. ELS MISTERIS D'OSIRIS DEL MES DE KHOIAK

Anomenem misteris d'Osiris a les festivitats religioses que es celebraven a l'antic Egipte per commemorar la mort i la posterior regeneració del déu Osiris²⁰².

²⁰⁰ Veure pàgina 197, fig. 75 d'aquest treball i Volum II, annex 4, fitxa: 229

²⁰¹ SUBÍAS, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica IV*, pp. 1171-1174.

²⁰² Hi ha diferents testimonis d'aquests rituals de *Khoiak*. Per exemple, el P. *Louvre* I. 3079, d'època ptolemaica, conté el cerimonial de glorificació d'Osiris que es recitava durant les festivitats del 23 al 25 de *Khoiak*: GOYON, *BIFAO*, 65, pp. 89-156. Pels rituals que es duïen a terme al temple de Karnak, és fonamental el papir *Louvre* N 3176 (S), també d'època ptolemaica, que exposa el funcionament litúrgic de les festes osíriques a l'interior de Karnak durant el mes de *Khoiak*: BARGUET, *Le Papyrus N. 3176 (S)*, pp. 15-27. Altres textos fan referència als diversos llocs d'enterrament dels simulacres osíriacs: MEEKS, *Mithes et Légendes du Delta*; FAVARD-MEEKS, MEEKS, a COULON (ed.), *Le culte d'Osiris*, pp. 39-48. No obstant, per a les fonts referents als rituals de *Khoiak*, destaquem especialment la informació procedent de les capelles

Aquests misteris osiríacs se celebraven durant el mes de *Khoiak*²⁰³, quart mes de la inundació, quan les aigües començaven a retirar-se i la feraç terra emergia aportant la vida al Doble País. Era aleshores quan s'iniciaven els misteris, el significat religiós dels quals feia referència al renaixement del déu dels morts assimilat a la fertilitat de la terra. Tenien lloc als santuaris d'Osiris i, principalment, on segons el seu mite s'havien inhumat les diferents parts del déu. Segons l'ancestral creença de la dualitat, els misteris se centraven en dues manifestacions de la divinitat funerària: Osiris Khentiamentiu, apel·latiu del déu com "rei dels vivents", és a dir, dels morts, i Osiris Sòcares²⁰⁴, l'Osiris històric divinitzat i convertit en déu protector dels desapareguts. Aquesta darrera és la representació del cos d'Osiris reconstituït per Isis, al reunir les despulles disseminades per Set.

---

osiríacques de Dandara: MARIETTE, *Dendérah: Description Générale*, pp. 10.20-30, 42-43; CHASSINAT, *Le Mystère d'Osiris*, I-II; DAUMAS, *LÀ*, 958-969; CAUVILLE, *Dendara*, X/1-2; CAUVILLE, *Le Temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, T. I-III. GOYON, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhyncos. Un site de fouilles*, pp. 89-116. No hi ha cap referència al nomus oxirinquta (XIXè de l'Alt Egipte), en els textos relacionats amb els misteris de *Khoiak*. Encara que la majoria dels textos estan escrits a l'època prolemaica, fan referència a escrits més antics, i encara perdura el record del XIXè nomus com un lloc en què s'adorava al déu Set, tot i que ja feia anys que el culte oficial a aquest déu maleït havia desaparegut. En el Papir Jumilhac, el relat del qual es centra als nomus XVII-XVIII de l'Alt Egipte, fins i tot es fa un esment especial a l'enemistat patent amb els habitants del proper nomus XIXè, ja que aquests son aferrissats seguidors de Set. VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, p.51.

Probablement una part de les cerimònies que es duïen a terme durant els rituals de *Khoiak*, consistien en representacions dramàtiques del mite osiríac: GOYON, *Papyrus d'Imouthès*, pp. 18-26; MIKHAIL, *GM*, 81, pp. 29-54. GAUDARD, a LEPPER, (ed.), *Forschung in der Papyrussammlung*, p. 276.

Per conèixer ell ritual osiríac durant la Dinastia XIX a Abidos veure EATON, *SAK* 35, pp. 75-101.

Per a l'estudi del ritual en el temple són molt interessants els treballs de J. F. Quack. QUACK, *WeltOr* 31, pp. 5-18 ; QUACK, *Égypte* 29, pp. 11-18 ; QUACK, *BSFE* 160, pp. 9-25 ; QUACK, a WAITKUS, (ed.), *Diener des Horus, Aegyptiaca Hamburgesia* 1, pp. 203-228. QUACK, a COULON, L., (ed.), *Le Culte d'Osiris*, pp. 23-30.

²⁰³ Situat a cavall entre mesos d'octubre i novembre del nostre calendari. El nom del festival era *ka-her-ka* (el *ka* sobre el *ka*), va perdurar fins a l'època cristiana, prenent el nom, en copte, del quart mes de la inundació que és quan es celebraven: *Khoiak*.

²⁰⁴ Sòcares és un déu de la necròpolis memfita, vinculat al món funerari agrícola i relacionat, igual que Ptah, amb els artesans de la metal·lúrgia i també estava associat a la idea de la renovació. L'estudi més complet sobre el festival de Sòcares el trobem a GABALLA i KITCHEN, *Or* 38, pp. 1-76.

Una gran desgràcia ocorria en el moment de la mort d'Osiris. Aquesta mort porta a la humanitat a una profunda aflicció i comencen els actes i les accions per tal de conservar la mòmia de Khentimentiu que ha d'evitar la fi del món assegurant la vida del déu: " el vivent ". Quan el cos d'Osiris comença el procés de la seva momificació i per tant la seva preservació l'univers sencer recobra l'equilibri perdut²⁰⁵.

Però per arribar a la vida perfecta i poder viure en el Més Enllà cal aniquilar totes les forces del mal. Aquesta és la raó dels innumerables rituals de destrucció dels enemics que trobem representats sobretot en les parets dels temples on veiem representades les ofrenes dels animals sacrificats (òrix²⁰⁶, bous, ...), i la matança dels animals malèfics (cocodrils, hipopòtams...). A partir de la Baixa Època tots els elements malignes són assimilats al déu Set.

Aquest misteri teològic és el més impenetrable i és envoltat de solemnes precaucions, ja que fa referència a les despulles d'Osiris. D'acord amb el mite osiriàc, un cop reunides les parts del cos d'Osiris i realitzada la seva mòmia, aquesta regnarà en la profunditat de la Duat. Cada nit durant el seu viatge nocturn, el déu del sol Re es regenerarà amb la unió amb Osiris en la forma d'una sola ànima. Re en aquest viatge és sovint representat com un personatge amb cap de moltó que constitueix la unió del Ba Re amb Osiris déu dels morts. Aquesta fusió és teològicament molt important ja que converteix a Re en un déu funerari i, alhora Osiris absorbeix les funcions solars. El períple per les dotze hores de la nit era perillós, ja que les forces del caos encarnades per la serp Apofis tracten d'impedir el naixement del nou dia. La sortida del sol a les primeres hores de l'albada significa el triomf i la victòria de la maat sobre les forces del caos²⁰⁷.

²⁰⁵ DERCHAIN, *Le Papyrus Salt*, p. 16.

²⁰⁶ DERCHAIN, *Le sacrifice de l'oryx*, pp.8-9. A partir de la Baixa Època el rei mata l'òrix clavant-li una llança al cap, ressemblant la manera de matar a l'hipopòtam i els animals malèfics. Veiem aquestes escenes a Files, Edfu, Dandara i d'altres temples ptolemaics, perdent, potser, l'essència inicial del ritual. L'òrix, en aquesta època, s'identifica amb Set.

²⁰⁷ DERCHAIN, *Papyrus Salt*, pp. 35-37 i 153-156; HORNUNG, *Der Eine und die Vielen*, pp. 90-92.

La mort i el retorn a la vida del déu eren l'objecte dels elaborats rituals que estaven destinats a garantir, anualment, la seva supervivència i la derrota eterna dels seus enemics.

La tradició fa remuntar la institució dels misteris osiríacs a l'època arcaica i fabulosa de quan Osiris regnava a la Vall del Nil. Isis, va escriure Plutarc²⁰⁸, va voler mantenir viu el record del seu espòs Osiris, després de la mort perpetrada per Set. Per això estableix, en els sants misteris, el record del patiment suportat pels homes i dones en semblants situacions de dolor. La gran festa, que se celebrava durant el mes de *Khoiak* per tot el país, commemorava els actes de coratge i de pietat realitzats per Isis després de la mort violenta d'Osiris.

El desenvolupament de les cerimònies és conegut per diverses fonts escrites però el document principal és la cèlebre inscripció del temple d'Hathor, a Dandara, que, en realitat, consta de set textos diferenciats d'origens diversos que detallen diferents aspectes del ritual. Han estat denominats pels egipcòlegs moderns com a llibres per facilitar l'estudi i classificació de la temàtica de cadascun d'ells²⁰⁹. La inscripció es presenta en una successió de cent cinquanta-nou columnes de jeroglífics disposats en tres de les quatre parets de la capella osiríaca est. núm. 1 del temple de Dandara.

Aquest tractat, un recull de textos que tenen el seu origen a l'Imperi Mitjà, però que coneixem, sobretot, per documents d'època ptolemaica,

²⁰⁸ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V, 27.

²⁰⁹ CHASSINAT, *Le Temple de Dendara I-V*; CHASSINAT, DAUMAS, *Le Temple de Dendara VI-VIII*; DAUMAS, *Le Temple de Dendara IX*; CAUVILLE, *Dendara, X/1-2*; CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1-3; En altres temples també trobem referències als misteris de *Khoiak*, tot i que no son tan explícites: BÉNÉDITE, *Philae*, 125, 10 i pl. XI; ROCHEMONTEIX, CHASSINAT, *Edfou I*, p. 181 i *Edfou II*, pp. 212-213; WINLOCK, *The temple of Hibis*; DAVIES, *The Temple of Hibis*, pl. 22; OSING, *Hommages à François Daumas*, pp.511-516; Veure també Yoyotte, *AEPHE* 86, pp. 163-169. Les excavacions de l'Osireion de Karnak: COULON, LECLÈRE, MARCHAND, *CahKarn X*, pp. 205-238, i de l'Osireion d'Oxirrinc: MASCORT, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhyncos. Un site de fouilles*, pp. 77-85; MASCORT, *Trabajos de Egiptología 5/2*, pp. 77-85; MASCORT, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 365-374, han aportat una nova llum per a l'estudi de la difusió dels cultes osiríacs.

és una guia detallada dels rituals osíriacs per tal que, en totes les ciutats d'Egipte, es poguessin realitzar de la mateixa manera. Marca un rígid calendari on es relacionen els actes que s'han de fer cada dia, els materials que s'han d'emprar i fins i tot, els deus que han d'estar presents en cada acte. En la religió egípcia, sagrat i secret estan entrelaçats²¹⁰. Per tant, les pràctiques rituals estan fora de l'abast dels profans i solament els sacerdots poden entrar en els santuaris divins. Els rituals adreçats als oficiants repeteixen amb insistència aquesta sentència: "allò que no ha de ser vist ni escoltat", posant l'èmfasi en la discreció i exclusivitat d'aquest ritual. És a dir que solament un petit nombre de servidors d'Osiris haurien tingut accés al lloc sagrat on s'enterraven les mòmies d'Osiris.

Les diferents etapes d'aquest festival funerari instaurat per Isis evocaven la passió i la mort que havia patit el déu. Segons l'imaginari religiós dels egipcis, la mòmia havia de restar sencera. Són nombrosos els textos de l'anomenat *Llibre dels Morts* que fan referència a la insistent necessitat que tots els òrgans i membres corporals restin units. Aquesta idea d'unitat física havia de passar del plànol espiritual a una realitat tangible. Tant la religió com la màgia, que moltes vegades es fusionaven, tenien un mecanisme comú per operar els sortilegis: només calia imaginar una idea, i donar-li un nom i una forma física, per tal que el que s'havia evocat esdevingués una realitat.

Una de les peces més importants sobre l'evidència del Festival d'Osiris durant l'Imperi Mitjà i, en concret a la sagrada ciutat d'Abidos, és l'estela de Ikhernofret²¹¹. Aquest personatge va ser canceller durant l'època del faraó Sesostri III i ell mateix descriu com, enviat pel propi sobirà, va dirigir els preparatius i la representació dels misteris osíriacs a la ciutat d'Abidos. El text descriu com es fan els treballs curosos de restauració

²¹⁰ ASSMANN, *L'Égypte ancienne*, pp. 129-130.

²¹¹ L'estela es troba al Museu de Berlín, núm. 1204; LAVIER, *Akten des Vierten Internationalen Ägyptologen Kongress München 1985*, pp. 289-295; LAVIER, *Égypte* 10, p.28; LALOUETTE, *Contes et récits de l'Égypte ancienne*, pp. 175-180; GUITER, *Égypte* 10, pp. 34-38; No és la única estela d'Abidos que fa referència als misteris d'Osiris, però és la que dona més explicacions dels fets. MIKHAIL, *GM* 81, pp. 39-40.

de la imatge “secreta” del déu Osiris Khentiamentiu, de les barques diürna i nocturna de la divinitat, que hauran de sortir en la processó fins a la tomba en la necròpolis de Peker, on tindrà lloc el moment culminant del renaixement d'Osiris i, també, els *naos* que alberguen les estàtues del seguici diví. En el mateix document, Ikhernofret explica com ell mateix va conduir la processó d'Upuaut²¹² quan surt per venjar la mort del seu pare i la gran processó fins a la necròpolis. Després dels rituals ocults i enigmàtics que allà ocorrien retornarà la imatge renovada d'Osiris al seu santuari.

Els misteris d'Osiris temporalment es regien pel semicicle lunar, segons el qual durant 14 dies²¹³ es recollien les despulles d'Osiris dispersades pel país del Nil. Es començava en la fase de lluna plena per concloure amb la lluna nova, espai de temps que coincidia amb la germinació de l'ordi. De fet, es començava el dia 12 del mes per tal de finalitzar tots els actes a la fi del mateix mes, el dia 30²¹⁴. Hi ha un paral·lel establert entre el cicle lunar i les etapes de la passió d'Osiris. A més, certs textos religiosos relacionals amb aquest ritual ens presenten Osiris com un déu lunar, dins sempre d'un context de triomf pel renaixement de la divinitat²¹⁵.

La Casa de *Xentait* era el lloc on es fabricaven les efigies osiríaques durant el misteri d'Osiris²¹⁶. La divinitat central de ritual és la deessa

²¹² El xacal Upuaut substitueix a Anubis, a partir de l'Imperi Mitjà, a Abidos. En aquest context és assimilat a Horus al ser el venjador d'Osiris.

²¹³ El número 14, també, fa referència al nombre de trossos en què va ser esquarterat el cos del déu Osiris. Aquest número es relaciona amb el mig cicle lunar. La quantitat de bocins del déu que van ser enterrats pot variar segons l'època i els textos sagrats. A vegades son 16, ja que 16 colzes era l'alçada ideal de la crescuda del Nil o, fins i tot 42, el nombre del *nomus* d'Egipte.

²¹⁴ El caràcter lunar de les festes de *Khoiak* és clar i moltes són les al·lusions a l'astre nocturn. El nombre 28, xifra que evoca el cicle lunar sencer, està present en nombrosos passatges. Cal recordar que segons Plutarc, Osiris hauria viscut 28 anys. HANI, *La religion égyptienne*, pp. 210-211; ZIEGLER, *BSAK* 3, p. 441.

²¹⁵ Per exemple, el cerimonial de glorificació d'Osiris que es recitava durant el mes de *Khoiak*: GOYON, *BIFAO* 65, pp. 89-156.

²¹⁶ DERCHAIN, *Papyrus Salt 825 II*, pp.17-18; CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp.16-20 i 718; YOYOTTE, *AEPHE V* secció 86, p.168; CAUVILLE, *BIFAO*, 81, pp. 24-25; HERBIN, *Le livre de parcourir l'éternité*, p. 115 ; GOYON,

Isis, assimilada i anomenada sota el nom de *Xentait* "Aquella que pateix", un mot que designa a la vídua.

Els sacerdots modelaven les dues petites estàtues i la despulla divina fetes de materials sensiblement diferents. La primera d'elles, l'Osiris Khentiamentiu²¹⁷, s'elaborava amb sorra, llim i grans d'ordi o blat, afegint-hi una resina consolidant. Era totalment vegetal. Aquesta pasta s'introduïa a les dues meitats d'un motlle d'or, d'un colze reial de longitud²¹⁸, amb la forma del déu. Tenia la forma d'una mòmia amb cara humana i la corona blanca sobre el cap. Un cop enrasades les dues meitats es dipositaven a la cuveta-jardí²¹⁹, i es regava el contingut durant uns quants dies fins que germinava l'ordi -l'Osiris vegetant-²²⁰. Aleshores s'unien les dues meitats i s'embenaven amb lli de primera qualitat (Fig. 33). Per completar la pseudomòmia, s'hi aplicaven 104 amulets, una màscara metàl·lica o de guix, la corona blanca i a vegades la corona *atef*²²¹ i els ceptres del déu: *l'heqat* i el *nekhakha*²²². Aquesta

---

Le papyrus d'Imouthès fils de Psintaès, p. 22; COULON, *BIFAO* 101, 137-152; COULON, a HAWASS (ed.), *Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, vol. I, pp. 138-146.

²¹⁷ No s'ha de confondre amb l'Osiris d'Abidos, Khentiamentiu.

²¹⁸ El colze reial era la mesura de longitud emprada pels antics egipcis; equivalia a 52,3 cm.

²¹⁹ Hem decidit aquesta traducció, després de sospesar diverses interpretacions per al mot *cuve-jardin* emprat per a definir el recipient que recollia l'aigua sagrada que després s'utilitzaria per fer libacions.

²²⁰ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp.16-20 i 718; COLIN, *BIFAO* 103, pp. 79-81. Aquest és l'únic cereal que té un lapse de temps de germinació molt curt, de 6 a 7 dies, el que correspon a una fase lunar. Agraïm aquesta dada a la Dra. Marguerite Erroux-Morfin.

²²¹ La corona *atef* és la corona tradicional del déu Osiris a partir de l'Imperi Mitjà. És una corona complexa formada per diversos elements: dues banyes de moltó retorçades en espiral i desplegadas en horitzontal, a vegades una cornamenta de bou, entrellaçada amb les banyes de carner de la que sorgeix el característic element central, un feix vegetal. També porta una parella de plomes d'estruç, adossades lateralment a l'element central, que semblen estar recolzades per darrere sobre les banyes de la base i un cercle sobre la punta del feix vegetal. BORREGO, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica* I, pp. 149-153.

²²² Per a l'estudi d'aquestes figuretes: RAVEN, *OMRO* 63, pp. 7-38; RAVEN *Materialy Archeologiczne* 30, pp. 5-23; RAVEN, a CLARYSSE, SCHOORS, WILLEMS (eds.), *Egyptian Religion*, pp. 227-239; TOOLEY, *JEA* 82, pp. 175-176; CENTRONE, a PIQUETTE, LOVE (éd.), *Current Research of Egyptology*, pp. 11-28; CENTRONE, a SZPAKOWSKA (ed.), *Through a Glass Darkly*, pp. 33-45; CENTRONE, a GOYON, CARDIN, *IX CIE*, pp. 293-301; CENTRONE,

figura de Khentiamentiu representa l'Osiris en el seu aspecte de sobirà civilitzador, el faraó que va ensenyar als seus súbdits a sortir de la barbàrie dels inicis dels temps.

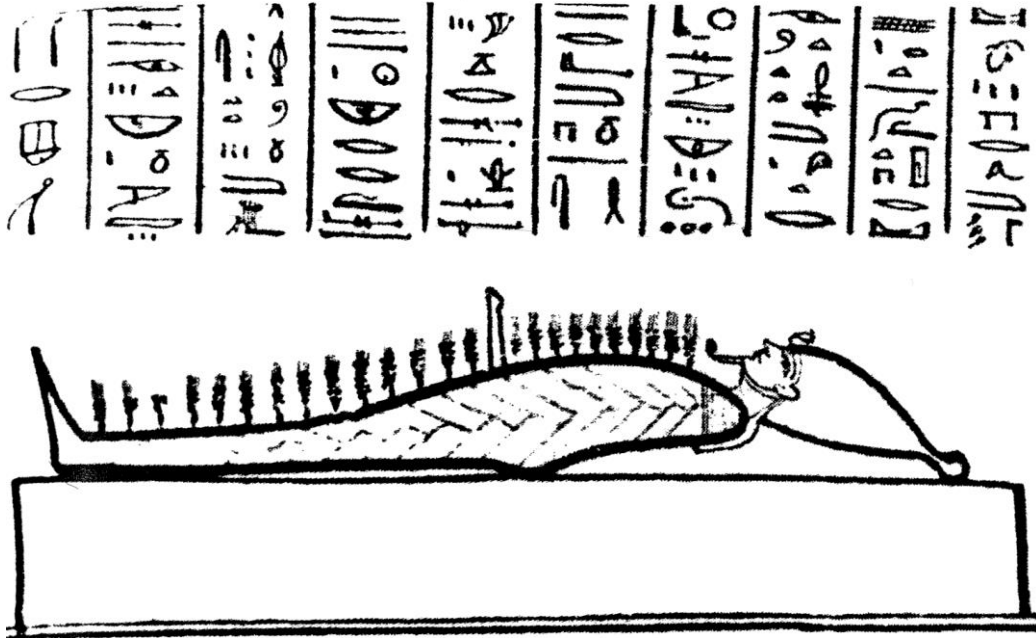

Fig. 33. Osiris vegetant. P. *Jumilhac*: text III.11-1.

La presència de cereal en els enterraments és una pràctica molt antiga. L'ofrena d'aquest material en els aixovars funeraris és present ja des de les primeres dinasties. Ho tenim testificat, durant l'Imperi Mitjà, als complexos funeraris de Sesostris II a Lahun²²³, paquets de terra amb llavors de cereal que recorden els llits dels Osiris vegetants. Diversos capítols dels *Textos dels Sarcòfags*, també, fan referència a la relació del cereal²²⁴ amb el difunt assimilat a Osiris. Volem destacar el capítol 269 en el què el difunt torna a la vida convertit en un Osiris, o el capítol

Egyptian-corn mummies, pp. 109-138. SCHULTZ, *JWAG* 63, PP. 5-14. Per a l'estudi del simbolisme d'aquestes figuretes veure també: CIAMPINI, *Aegyptus* 87, pp. 257-287.

²²³ PETRIE, *Ilahun, Kahun and Gurob*, p.5; Volem esmentar que en aquests paquets no hi ha cap inscripció que faci referència a Osiris, però les llavors estaven sembrades en la terra i havien germinat, la qual cosa promou connexions simbòliques d'una nova vida i de la idea d'un renaixement.

²²⁴ GAIN, *ASAE* 3, pp. 269-275.

330 que explica la fórmula per tal de convertir-se en Nepri (déu personificació del gra)²²⁵.

Durant l'Imperi Nou coneixem diversos exemplars dels anomenats "llits d'Osiris" localitzats en enterraments reials²²⁶. A la tomba del faraó Tutankhamon, KV 62, H. Carter va descobrir a dins de la càmera del Tresor una figura màgica que rep el nom de "llit d'Osiris"²²⁷ (Fig. 34).

Fig. 34. "Llit d'Osiris" de la tomba de Tutankhamon

És un motlle de fusta amb la forma del déu Osiris plena de llim i llavors de cereal. Es va trobar perfectament embenada dins d'una caixa també de fusta embetumada de color negre. Al ser desembolicada es va poder veure com el cereal havia germinat. El moment de la germinació del gra ajuda, màgicament, al renaixement del difunt i simbolitza el triomf d'Osiris sobre Set²²⁸. També, a la tomba KV 58, del faraó Horemheb, es va recuperar un motlle d'un llit d'Osiris i la tapa del mateix. En aquest cas, a l'estar buit es pot observar com la part inferior de la peça és plena de petits forats per on s'evacuava l'aigua. Ambdues peces son actualment exposades al Museu del Caire.

²²⁵ BARGUET, *Textes des sarcophages égyptiens du Moyen Empire*, p.543.

²²⁶ Set exemplars de "llit d'Osiris" son identificats i estudiats per M. Raven. Varen ser trobats a l'interior de tombes de la Vall dels Reis. Volem destacar els pertanyents a: Maherpra KV 36, Amenhotep II KV 35, Yuia i Tuia KV 46, Tutankhamon KV 62 i Horemheb KV 57. RAVEN, *OMRO* 63, pp. 12-15.

²²⁷ Núm. 288a del registre de H. Carter. Mides: 187,8x72x8,7 cm. Està dipositada al Museu del Caire, núm. JE 60703.

²²⁸ LEAHY, *Or* 46, pp. 424-434, RAVEN, *OMRO* 63, pp. 8-10.

La despulla divina era fabricada amb el mateix material que l'Osiris Khentiamentiu: sorra fina i grans d'ordi. Segons alguns autors es tractaria de "provisions de boca per a la petita mòmia"²²⁹. És un objecte sense una forma ben definida, grollera però aplanada, d'una longitud d'aproximada d'uns 38 cm, embolcallada amb teixits i resines.

Segons Chassinat, la despulla divina seria la representació simbòlica del conjunt de les catorze relíquies del cos d'Osiris²³⁰.

H. Beinlich especifica que la noció de relíquia sol estar associada al mite de la mort d'Osiris perpetrada pel seu germà Set i al posterior desmembrament i dispersió de les parts del cos del déu arreu la geografia d'Egipte²³¹. Pantalacci aprofundeix més al ressaltar la importància que tenen aquestes relíquies osíriacs a nivell local a l'establir-se com a base ideològica dels cultes osíriacs en els diferents nomus d'Egipte²³².

Koemoth²³³, a més, assenyala que la despulla divina (part del cos d'Osiris) podria materialitzar-se en una planta durant les cerimònies de Khoiak. Aquest fet també queda palès en el papir Jumilhac quan es referencien les diverses troballes de les parts del cos d'Osiris en relació amb plantes i arbusts que les protegien.

La figura de Sòcares representa el rei Osiris en el paper de sobirà diví i protector dels morts. És la representació del cos d'Osiris desmembrat per Set i reconstituït per Isis.

L'estàtua de l'Osiris Sòcares es modelava amb 14 productes procedents dels 14 indrets on Isis havia trobat les relíquies divines²³⁴. Era feta de

²²⁹ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, p. 51.

²³⁰ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 53-54.

²³¹ BEINLICH, *GM* 54, pp. 17-29; BEINLICH, *ÄgAbh* 42, p. 14.

²³² PANTALACCI, *CdE* LXII/123-124, pp.109-111

²³³ KOEMOTH, *Osiris et les arbres*, pp. 30-33 i 38-39.

²³⁴ Als textos gravats en la paret oest de la capella osíriaca est núm. 1 del Temple de Dandara estan especificats tots els materials necessaris per a la fabricació de la pseudomòmia de Sòcares i les quantitats precises de cada producte. CAUVILLE, *Dendara*, X/1, p.17.

terra granulosa de les necròpolis divines²³⁵, polpa de dàtils, encens, resina i substàncies aromàtiques i, a més, amb una petita quantitat de tots els minerals que provenien dels nomus d'Egipte²³⁶. Es barrejaven els components i així s'obtenia una matèria plàstica amb la que s'emplenaven les dues meitats d'un motlle d'or, untat amb oli dolç de moringa, de les mateixes mides que l'Osiris Khentiamentiu: 1 colze reial (52,3 cm), però amb diferències significatives. És una mòmia amb cara humana i barba postissa, té el braços col·locats sobre el pit i empunya amb les mans els ceptres reials: l'*heqat* i el *nekhakha*. Al cap porta la perruca tripartida divina i una ureu. Finalment, la pseudomòmia s'embenava. Aquest treball era secret i es realitzava en un indret anomenat "la casa amagada".

La reconstitució del cos diví i la fabricació de las figuretes està ben explicada en els Misteris de *Khoiak*. En la capella est núm. 2 del temple de Dandara, s'evoca aquesta sagrada obra on es reuneixen simbòlicament totes les parts del cos diví. Aquest acte compta amb la presència de tots els déus vinguts arreu del país i porten les relíquies enterrades en els seus respectius nomus²³⁷.

El ritual osiriàc és un ritual on es conjuguen el cicle lunar i els rituals agrícoles. El drama lunar que marca la pauta en el ritual funerari, està lligat als cultes agraris perquè la vegetació protagonitza un període de naixement, mort i renaixement similar al de la lluna. Aquest mateix cicle s'observa en el pas de les estacions, de la sequera a la fertilitat. A l'igual que el cicle lunar, tot això és manifesta en les fases temporals i cícliques plasmada en l'eternitat *neheh*²³⁸. És per això que generalment les deïtats lunars també son divinitats de la vegetació.

²³⁵ LORET, *RecTrav.* III, pp. 53; CAUVILLE, *Dendara*, X/1, p. 17.

²³⁶ AUFRÈRE, *BCLÉ* 7, pp. 19; AUFRÈRE, *Archéo-Nil* 7, p.120; AUFRÈRE, *Thot Hermès l'Égyptien*, pp. 175-177.

²³⁷ CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 2, pp. 33-82.

²³⁸ Per als antics egipcis havien dues eternitats. L'eternitat cíclica, anomenada *neheh*, que faria referència a l'arribada periòdica de la inundació, al cicle solar o al cicle lunar; i l'eternitat lineal, *djet*, que correspondria a la idea de les coses que comencen i no tenen fi. SERVAJEAN, *Djet et Neheh*, 2008.

El ritual conté la descripció molt detallada de tots els objectes que es trobaven en el Santuari de *Xentait*²³⁹ i que eren utilitzats durant la celebració dels misteris, així com dels accessoris emprats durant el ritual. Destaquem els elements que considerem més rellevants:

- El jardí del Khentiamentiú a la casa de *Xentait*. Presenta la forma d'una cuveta quadrada d'amfibolita que reposa sobre quatre suports²⁴⁰. Al fons hi tenia un gran forat central per a l'evacuació de l'aigua que es vessava, cada dia, per humidificar l'ordi que havia de germinar a l'interior de les figures de l'Osiris Khentiamentiú i de la despulla divina. Les figures es col·locaven entre llits de joncs. La cuveta estava decorada amb la representació dels déus protectors d'Osiris, i quatre voltors i quatre ureus protegien cadascuna de les cantonades. L'aigua sobrant es recollia amb un recipient de granit, també quadrat, de de 52,5 cm de costat, segons els textos, que es col·locava sota aquesta cuveta-jardí. Tot el conjunt es recobria amb un teixit i s'emplaçava dins una capella de fusta de cedre.
- La cuveta de granit rosa on es recollien les aigües sagrades que havien regat les figures osiríacas era una peça clau en els rituals de fabricació de les pseudomòmies. Ens han arribat alguns exemplars. El més important, és el conegut amb el nom de la cuveta osiríaca de Coptos²⁴¹, datat en la Dinastia XXII, que explica a través dels gravats de les parets diferents ritus que es portaven a terme: el d'encesament, lustració, ofrena de la terra cultivable i de l'or davant l'Osiris Khentamentiu i la deessa *Xentait* de l'Alt i del Baix Egipte²⁴²; la preparació d'un "jardí" on l'ordi pugui germinar (inici el 12 i finalització el 24 de Khoiak); processons nocturnes i diürnes; el

²³⁹ CAUVILLE, *Dendara*, X/1, pp. 18-21.

²⁴⁰ Segons els textos gravats a la paret oest de la capella 1 est del temple de Dendara havia de tenir les següents mesures: Longitud, 1 colze reial i dos pams = 67,5 cm; amplada, 1 colze reial i dos pams = 67,5 cm; fondària, 3 pams i 3 dirs = 28,2 cm; LORET, *RecTrav.* III, pp. 48-49; CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 53-54.

²⁴¹ YOYOTTE, *AEPHE* 86, pp. 163-169. Aquesta peça es troba al Museu del Caire (J.E. 37516).

²⁴² Representades com a *Xentait* d'Abidos, amb la corona d'Isis i la *Xentait* de Busiris, amb la corona de Neftis. CAUVILLE, *BIFAO* 81, p. 22.

seguici, els músics, i els oficiants dels actes, entre els que destaquen les dues ploraneres que lamenten la mort del déu. Segons Yoyotte, una de les qualitats més interessants dels textos d'aquesta peça es que fan referència al ritual de *Khoiak* en una fase molt més antiga que els relatats als temple de Dandara. Que aquesta peça hagi estat localitzada a Coptos és un testimoni més que referma la similitud, a partir de la Baixa Època, entre Min de Coptos i l'Osiris coptita, com be assenyalen els panteons de Karnak, Djemé i d'altres indrets²⁴³.

A les excavacions subaquàtiques que s'han realitzat a la zona del port d'Alexandria i a les ciutats enfonsades de Canop i d'Heraclion-Tonis, dirigides per Frank Goddio, han aparegut gran quantitat de materials arqueològics relacionats amb els rituals osiríacs que es celebraven en els temples d'aquestes ciutats. Una de les peces que volem destacar és una cubeta de granit rosa, sense decoració però amb dos orificis en la part inferior de la peça, que podria haver estat utilitzada com una cubeta-jardí durant els misteris de Khoiak durant l'època ptolemaica²⁴⁴.

- El motlle de les figures de l'Osiris Khentiamentiu. Realitzat amb or, constava de dues meitats que representaven la figura d'una mòmia humana que portava la corona blanca de l'Alt Egipte. Mesurava un colze reial (52,3 cm). A l'interior dels motlles hi havia dos forats per al drenatge de l'aigua sobrant, i els recipients es folraven d'un teixit de lli molt fi abans de reomplir les cavitats amb la sorra i l'ordi. D'aquesta manera era més fàcil preservar la fràgil imatge de l'Osiris en el moment de desemmotllar l'estatueta²⁴⁵.

²⁴³ CAUVILLE, *BIFAO* 81, pp.21-40; TRAUNECKER, *Coptos. Hommes et dieux sur le parvis de Geb*, pp. 361-362; GABOLDE, *BIFAO* 95, p. 249, núm. 54; COULON, LECLÈRE, a EYRE (ed.), *VII ICE*, pp. 649-659; COULON, *BIFAO* 101, 137-152; BAQUÉ, ... *ir a buscar leña*, pp.35-49; COULON, a HAWASS (ed.), *Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, pp. 138-146.

²⁴⁴ La peça mesura: 205x90x63 cm, actualment es trova dipositada al Museu Marítim d'Alexandria (SCA 459); GODDIO (ed.), *Tesoros sumergidos*, pp.152-153.

²⁴⁵ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 54-56; CAUVILLE, *Dandara*, X/1, p. 15.

- La bacina de la despulla divina estava feta de bronze negre, era doble i tenia una forma quadrada. Media 28,20 cm de costat i tenia un forat circular en la part inferior de la peça²⁴⁶. Es col·locava, també, a l'interior de la cuveta-jardí.
- El motlle de Sòcares²⁴⁷. Tenia la mateixa mida, un colze reial, i també estava fabricat amb or. El seu aspecte, però, era ben diferent. Tenia la forma d'una mòmia androcèfala, lluïa la barba cerimonial postissa i al cap hi portava la perruca divina tripartida, a vegades coronada amb una ureu reial. Els braços creuats sobre el pit i les mans sostenien el símbols de la reialesa: el *heqat* i el *nekhakha*. Un cop emplenat, el motlle es tancava i es dipositava sobre un llit d'or, a la sala del llit, situada dins "un pavelló de cobertura". Restava, en aquest indret, del 16 al 19 de *Khoiak*, mentre durava la gestació mística.
- Relacionats amb la fabricació de la figura de Sòcares s'utilitzaven 14 petits recipients de metall de formes diverses que contenien les substàncies que s'empraven en la fabricació del simulacre i, servien també, com a mesura de la dosi exacta del producte. Corresponien als 14 membres divins del cos d'Osiris²⁴⁸.
- Els motlles dels pans i dels pastissos eren fets amb fusta de l'arbre vermell. De forma quadrada i mesuraven 3 pams i 3 dits, és a dir 245 cm²⁴⁹. Contenien una pasta feta amb llim, grans de cereal i substàncies aromàtiques.
- El cofre dels Khentiamentiu²⁵⁰. Pocs detalls sabem d'aquest objecte religiós fet de fusta de sicòmor. No portava cap decoració, però és important ressaltar que era el lloc on es guardaven els simulacres

²⁴⁶ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 51-52; CAUVILLE, *Le Temple de Dendera: Les chapelles osiriennes* 1, pp.15-16, 18 i 25; SARAGOZA, *Égypte* 55, pp. 59-60.

²⁴⁷ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 57-58.

²⁴⁸ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 58.

²⁴⁹ LORET, *RecTrav.* III, p. 56.

²⁵⁰ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 60-61.

d'Osiris fets l'any anterior. El 24 de *Khoiak* s'obria el cofre i s'extreien les figures per tal de renovar el seu embolcall i prepara-les per a la definitiva inhumació. N'hi havia d'altres per contenir l'Osiris Sòcares i la despulla divina.

La preparació de les pseudomòmies ocupava la major part del temps requerit pel ritual, del 12 fins el 23 de *Khoiak*. Un cop conclusa aquesta preparació, tenia lloc l'apoteosi final del joiós misteri: la processó de *Khoiak* que celebrava el renaixement d'Osiris. Presentem una succinta relació cronològica dels fets.

Dia 12²⁵¹. Inici dels Misteris d'Osiris. Un acte important es realitzava el 12 de *Khoiak* en el Santuari de *Xentait*. Era la festa de la llaurada del camp. En aquell moment es recollien els grans d'ordi que s'oferien i es plaçaven davant la deessa i després es feien quatre parts que es col·locaven en quatre vasos d'or i es regaven amb aigua del llac sagrat. Finalment es repartien en els motlles de l'Osiris Khentamentiu i en el de la despulla divina, juntament amb el llim nutrici aportat per la inundació. S'iniciava, així, el procés de germinació del cereal que durava fins el dia 21. Dos cops al dia, fins a la finalització del procés, es regaven aquests motlles amb l'aigua sagrada.

La celebració de la llaurada del camp o de la terra és coneguda a través de diverses fonts escrites i la trobem iconogràficament àmpliament representada²⁵². Està vinculada a diferents graus de significació: amb el mon funerari, està relacionada amb l'ofrena i l'alimentació del difunt;

²⁵¹ El ritual dels misteris d'Osiris està gravat a les capelles de Dandara. El temple de Dandara ha estat estudiat per E. CHASSINAT, F. DAUMAS i S. CAUVILLE que ha fet la traducció dels textos : CHASSINAT, *Le Temple de Dendara I-V*; CHASSINAT, DAUMAS, *Le Temple de Dendara VI-VIII*; DAUMAS, *Le Temple de Dendara IX*; CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*. En les successives cites especificarem solament el llibre i les columnes on es troben els passatges referenciats. Llibre II, columnes 19 i 20. CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, p. 69 i II, pp. pp. 717-718; CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 16 i II, p. 221.

²⁵² GOYON, *BIFAO* 65, p. 113, núm. 41; HERBIN, *Le livre pour parcourir l'etenité*, pp. 220; GRAINDORGE-HÉREIL, *Le dieu Sokar à Thebes au Nouvel Empire*, pp. 196-211; ASSMANN, *Mort et au-delà dans l'Égypte ancienne*, pp.417-420; DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, *El ciclo mítico de Heracleópolis Magna*, pp.124-129.

amb els actes rituals executats pel rei, està vinculada a la fundació d'un temple, d'una ciutat, a l'obertura de canals, o a l'inici de la sembra i els repartiments dels camps. Aquestes accions s'associen a l'establiment de l'ordre còsmic, i en especial a la figura del faraó com a garant de la maat²⁵³. Aquesta cerimònia també està estretament lligada amb el mon diví i, especialment, amb els déus Osiris i Sòcares²⁵⁴.

Dia 13. Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina.

Dia 14²⁵⁵. Inici dels preparatius dels components de l'Osiris Sòcares.

Dia 15²⁵⁶. La matèria divina es col·loca en el motlle de Sòcares. Comencen els preparatius de l'ungüent venerable. El sarcòfag de Sòcares és decorat i es recobreix d'un material de color negre. S'incrusten els ulls i la perruca divina. En aquest sarcòfag es transportarà i s'enterrarà a la necròpolis el simulacre fet l'any anterior.

Dia 16²⁵⁷. Els motlles de la figura de Sòcares són col·locats sobre un llit a la sala del pavelló cobert. En aquesta capelleta de forma quadrangular està suportada per 14 columnes de fusta té lloc la festa en la que el déu,

---

²⁵³ Segons Engelbach les primeres fonts que tenim fins ara sobre la cerimònia de la fundació d'un temple pertanyen a la Dinastia II. ENGELBACH, *JEA* 20, pp. 183-184. Iconogràficament l'acció del faraó que porta a la mà una aixada i llaura la terra la trobem representada ja en temps predinàstics. Entre d'altres exemples volem destacar la paleta Líbia o de fundació de les ciutats (Museu del Caire, JE. 27434-CG.14238), o el cap de massa del rei Escorpí (Museu Ashmolean d'Oxford, E-3632). Per conèixer amb detall el desenvolupament d'aquest rituals als temples vegeu: BARGUET, *RdE* 9, pp. 1-22; MONTET, *Kêmi* 17, pp. 74-100; MOLINERO POLO, *Arte y Sociedad del Egipto Antiguo* pp.76-82.

²⁵⁴ MIKHAIL, *GM* 82, pp. 24-44; EATON, *SAK* 35, pp.75-101.

²⁵⁵ El ritual que es realitzava durant els dies 12 a 14 està referenciat al llibre V, columnes 88-89. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 23. En tres llibres diferenciats es relacionen les receptes i els components de la fabricació de la mòmia de Sòcares. Llibre III, columnes 33-35; Llibre VI, columnes 117-121 i Llibre VII, columnes 135-144. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, pp. 17, 23, 25-26 i 27.

²⁵⁶ Llibre VII, columna 146. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 27.

²⁵⁷ Llibre V, columnes 82-83. CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 66-67; CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 22.

acompanyat d'Anubis i d'altres divinitats, surt del temple i va fins la necròpolis. Aquest acte es repeteix el dia 24.

Dia 17²⁵⁸. Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina.

Dia 18. L'ungüent preparat el dia 15 es posa a coure fins el dia 22.

Dia 19²⁵⁹. Les dues meitats de les figures de l'Osiris Sòcares es treuen dels motlles i s'exposen al sol fins el dia 23.

Dia 20²⁶⁰. Teixir les benes i els sudaris necessaris per al ritual.

Dia 21²⁶¹. L'ordi ja ha germinat dins dels motlles de l'Osiris Khentiamentiu i es el moment de procedir a la unió de les dues meitats de la figura, a ungir-les amb encens i a embolicar-les amb un fi teixit de lli que es aigua de mirra.

La darrera part del ritual, un cop fabricades les pseudomòmies, és la que mereix una descripció cronològica més detallada per tal de comprendre el procés dels esdeveniments.

Entre els dies 21 i 30 del mes tenen lloc les festes pròpies del déu Sòcares, la seva efígie sortia del temple en processó sobre la barca *henu*. Es portaven a terme diverses cerimònies relacionades amb rituals de fertilitat, com és el llaurat del camp que tenia lloc durant el dia 22²⁶².

Dia 22²⁶³. Processó nàutica al llac sagrat del temple, on 34 vaixells de papir portaven les estàtues de 29 divinitats il·luminades amb 365

---

²⁵⁸ Del 16 al 19 de *Khoiak* s'efectua la reconstrucció simbòlica del cos desmembrat d'Osiris. Llibre VI, columnes 69-71. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 21.

²⁵⁹ Llibre VII, columnes 125-126. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 26.

²⁶⁰ Llibre V, columnes 50-52. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 19.

²⁶¹ Llibre VI, columnes 11-113. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 15.

²⁶² GABALLA, KITCHEN, *Or* 38, pp. 30-32.

²⁶³ Llibre II, columnes 20-21. CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, I, p. 16.

làmpades que simbolitzen els dies de l'any. Es feia l'ofrena ritual de "totes les coses bones i pures". La bacina de la despulla divina i la despulla divina també sortien en la processó nàutica. En aquesta data, segons alguns textos, s'executava el ja esmentat ritual de "llaurar el camp" que podria relacionar-se amb un antic ritual agrari lligat al mite de Sòcares²⁶⁴.

També tenia lloc la elaboració del preciós i preuat unguent del 22 de *Khoiak*²⁶⁵. Es tracta d'una recepta que s'elaborava en el temple per ús dels membres divins, però potser també, per a revendre a particulars²⁶⁶. Inclou la data de finalització del procés de preparació, que sempre començava el mateix dia de l'any del calendari egipci. La barreja dels elements emprats en aquest bàlsam es feia durant el dia 15 del mes. Es cuinava del 18 al 21 i el dia 22 es retirava del foc. La recepta és un resum, i es deixa al fabricant per jutjar els temps de cocció adequat. L'unguent seria negre i enganxós. El concepte essencial de la regeneració suggerit per la negror es va intensificar per l'addició d'extracte de lotus.

Va ser utilitzat durant els misteriosos rituals d'Osiris. Igual que l'unguent secret de Min, amb el que té molt en comú, la seva preparació va ser un gran secret, un misteri que no devia de ser vist, ni devia ser escoltat ni parlar sobre ell, i que solament podia transmetre's de pares a fills. Els detalls dels procediments van ser escrits no en els laboratoris dels temples, sinó en parets recòndites del recinte, a l'interior del temple, on en l'antiguitat no es permetia l'entrada al públic²⁶⁷.

En aquest dia, també, es fabricava el teixit funerari i es donen totes les explicacions per tal que, al final, sigui d'un color blanc pur i sense màcula, ja que ha de embolcallar el cos del déu.

---

²⁶⁴ DAVIES, *Hibis* III, pl. 20: sala H2, paret nord tercer registre; FAKHRY, *Bahria Oasis* I, p.142, fig. 112.

²⁶⁵ MANNICHE, *Egyptian Luxuries*, p. 110-111.

²⁶⁶ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, II, pp. 611-13.

²⁶⁷ CHASSINAT, *Edfou* VI, p. 166; CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, II, p. 611; AUFRÈRE, *L'univers minéral*, T.I, p. 330.

A partir d'aquest dia 22 i fins el 26 de *Khoiak* els rituals van acompanyats de salmòdies. Molts papirs d'època ptolemaica fan referència a aquest fet. Són laments funeraris destinats a accelerar el retorn a la vida d'Osiris. Es porten a terme en tots els festivals d'Osiris i durant les processons arreu del país i en tots els santuaris per tal de glorificar l'ànima d'Osiris i mantenir la integritat del seu cos. Els himnes són escenificats per les ploraneres: Isis i Neftis. El paper Bremner-Rhind (EA 10188), que es troba actualment en el Museu Britànic recull aquets himnes que Faulkner, el seu traductor, va denominar lamentacions d'Isis i Neftis²⁶⁸.

Dia 23²⁶⁹. Aquest dia tenia lloc la cerimònia de l'acabament de la mòmia de l'Osiris Sòcares. És practicaven purificacions d'encens, uncions, libacions sobre la figura embalsamada d'Osiris-Sòcares. Aquests actes precedien la nit del darrer quart de la lluna minvant. Era el dia en que es coïa el vi reservat pels actes de l'embalsamament; es preparaven les benes funeràries i també, es componia la mòmia on es dibuixaven els ulls, s'incrustava la perruca i la barba de lapislàtzuli, la cabellera de turquesa i totes les coses necessàries. Entre les benes es col·locaven els amulets per a protegir la mòmia²⁷⁰

Segons el calendari de Medinet Habu²⁷¹, aquest dia tenia lloc una cerimònia que commemorava el moment en que es recollien totes les relíquies pels deus que intervenen en el ritual. Tot, Horus, Anubis, Isis i Neftis viatjaven en barca pel llac sagrat a la recerca dels diversos bocins d'Osiris. Després Anubis l'embalsamava en la casa de l'Or (*hwt-nbw*), lloc on, segons el ritual funerari, es portava a terme la cerimònia de l'obertura de la boca, ritual mitjançant el qual a les estàtues divines i del faraó i també a les mòmies se'ls obrien els ulls, les orelles, la boca..., és

²⁶⁸ FAULKNER, *BiAeg III*, pp. 1-32; FAULKNER, *MIFAO* 66, pp. 337-348.

²⁶⁹ Llibre VI, columnes 127-128. CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, pp. 26-28.

²⁷⁰ Llibre VII, columnes 152-153. CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, p. 27.

²⁷¹ BREASTED, (ed.), *Epigraphic Survey. Medinet Habu III*, p. 8 i làmines, 165 i 166.

a dir els sentits, per tal que poguessin veure, escoltar, parlar, menjar..., i convertir-se, així, en éssers animats.

Entre els dies 23 a 25 les sacerdotesses que personificaven a Isis i Neftis pronunciaven salmòdies, referenciades en el *Cerimonial de la glorificació d'Osiris en el domini del déu*²⁷², per tal de reconstituir el cos d'Osiris, restaurar l'estatus del déu dins la jerarquia divina, castigar i vèncer els seus enemics i, finalment, instaurar al seu fill i hereu en el tron.

Creiem que Smith²⁷³ ha sabut resumir l'essència d'aquesta litúrgia i esmenta que els objectius i les circumstàncies de la recitació queden completament explicades en l'epígraf: "*Cerimònia per a glorificar a Osiris en la necròpolis, que és realitzada en el temple d'Osiris, Aquell que està al capdavant de l'Occident, Déu gran, Senyor d'Abidos, en tota festa d'Osiris, en tota aparició sobre la terra, que és realitzada en les capelles de la mateixa forma. Glorificar el seu ba, fer que perduri el seu cos per tal que el seu ba brilli en el cel, el seu cos permaneixi en la duat i ell sigui renovat en el dia el mes, el seu fill Horus ha estat establert en el seu tron neset i ell està en possessió del seu ofici per tota l'eternitat djet*".

Nit del 23 al 24. A les necròpolis, que depenien dels temples es recitava la lectura solemne del ritual de l'obertura de la boca²⁷⁴, amb la participació del poble. Aquest ritual, encara que dirigit a Osiris, era ofert per extensió a tots els morts identificats amb el déu.

Dia 24²⁷⁵. El matí del dia 24 tenia lloc la segona obertura del Santuari. La figura embenada de Sòcares es dipositada sobre una barca i és conduïda per Anubis, en processó, a través del temple. Un cop finalitzat

²⁷² Diversos autors han realitzat publicacions i traduccions d'aquesta litúrgia. GOYON, *BIFAO* 65; GOYON, *Le Papyrus d'Imouthès*, pp. 1-7, 14-15, 51-52, Pls. 17-18; SMITH, *Traversing eternity*, pp. 134-151 (Text 5).

²⁷³ SMITH, *Traversing Eternity*, pp.136.

²⁷⁴ DAVIES, *The Temple of Hibis in El-Khārgēh Oasis* III, pl. 3, 5è registre; VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, pp. 100-101; LIPPERT, *ENIM* 5, pp. 215-255.

²⁷⁵ Llibre VI, columnes 129-131. CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 57 i 71; CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, p. 26.

aquest acte, la figura de l'Osiris Sòcares es col·locava dins d'un sarcòfag ubicat a l'interior de la capella del santuari superior. La pseudomòmia que s'havia fet l'any anterior s'embenava de nou per ser enterrada definitivament a la necròpolis, l'últim dia del mes. La figura de l'Osiris Khentiamentiu de l'any anterior també s'embenava i es dipositava dins d'un sarcòfag de sicòmor²⁷⁶. La bacina de l'any anterior es tancava en una caixa de sicòmor amb una inscripció que referenciava el seu nom, en espera de ser enterrada, també, el dia 30 de *Khoiak*. Era un dia de recolliment en el que tot girava entorn de la protecció de la mòmia d'Osiris, representada en els simulacres. S'elevaven pregàries per tal que cap mal pogués danyar el cos recompost i momificat del "gran déu".

Nit del 24 al 25²⁷⁷. Una processó per l'exterior del temple seguida per un altra, aquesta vegada fluvial, evocava el trasllat de la mòmia vers la necròpolis. Es repetia el ritual de l'obertura de la boca. Tenia lloc, també, en aquestes hores nocturnes de la vetlla d'Osiris, "la gran cerimònia de Gueb", un text litúrgic que es recitava per tal de protegir la mòmia del déu²⁷⁸.

Dia 25²⁷⁹. Es recrea la navegació ritual cap a Abidos. La barca *nesemet* d'Osiris iniciava el seu viatge navegant cap a Abidós, la ciutat sagrada d'Osiris i, més concretament, a la desèrtica necròpolis de Peker, on el cos del déu havia estat inhumat. En aquest indret sagrat és on es realitzaven els diferents ritus funeraris. En aquesta ocasió, els enemics de Sòcares-Osiris són ritualment exterminats.

Durant aquest dia surten del Santuari de *Xentait* els emblemes *medu* que havien estat guardats en aquest indret durant tot un any. Seran

²⁷⁶ Llibre II, columnes 22-23 i Llibre VI, columnes 114-115. CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, p. 72.

²⁷⁷ Llibre V, columnes 97-98. CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, p. 24.

²⁷⁸ BARGUET, *Le papyrus N° 3176 (S)*, p.16; GOYON, *Les Dieux Gardiens I*, pp.165-166; HERBIN, *BIFAO* 88, p.99.

²⁷⁹ Llibre VII, columnes 158-159. CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, p. 28.

enterrats a la necròpolis juntament amb les pseudomòmies. Son uns bastons sagrats que tenen l'alçada de la talla d'un home i en la part superior està representat un cap humà o d'animal, de la divinitat a la que representen. Durant les processons aquests estàndards son portats pels sacerdots davant les estàtues divines o les barques sagrades.

Nit del 25 al 26. Aquesta nit és un moment especialment rellevant en la litúrgia osiariana. Un temps de recolliment on es fa palesa la situació de fam i de set que hi havia durant la vetlla d'Osiris, una nit terrible d'isolament, que precedeix al renaixement del déu²⁸⁰. La fam i la set caracteritzen una fase de transició en el rituals funeraris²⁸¹. Això tenia lloc en el Domini de *Xentait*: "*Gran preocupació a la Cambra de Xentait, tan aviat com arribi la tercera hora durant aquesta nit; no deixeu de salmodiar aquesta obra, és el "passar la nit solitària", (ja que) cada déu i cada deessa són tots allunyats i hi ha fam i set*²⁸²".

Durant aquesta nit els laments ocupaven un lloc important. Tot just abans de l'alba, aquests planys constituïen el preludi del renaixement del déu i anaven acompanyats de plors. Les llàgrimes tenen en la mitologia egípcia un fort caràcter creador, ja que d'elles van sorgir els homes, segons una llegenda que data de l'Imperi Mitjà. El déu Re envia un dels seus ulls a combatre al seu enemic acèrrim, la serp Apofis. Com aquest ull no tornava va ser reemplaçat per un altre. Al tornar del combat, el primer ull va quedar commocionat al trobar-se un altre en el seu lloc, i és aleshores quan va començar a plorar, i de les seves llàgrimes van néixer els homes. Per a consolar-lo, Re el va convertir en una ureu i la va emplaçar al seu front i així es va convertir en un element protector²⁸³. Les llàgrimes, també, estan relacionades amb el renaixement i l'arribada de l'aigua nutrícia, ja que la inundació, per als antics egipcis, eren les llàgrimes d'Isis. Quan el riu començava a créixer

²⁸⁰ GOYON, *Le Papyrus d'Imouthès*, pp. 20-22 ; COULON, *Mélanges offerts à François Neveu*, pp. 79-80.

²⁸¹ S'aplica també en relació al rei difunt i aquestes referències són presents en els *Textos de les Piràmides*. COULON, *Mélanges offerts à François Neveu*, p. 80.

²⁸² Trad. J.-Cl. GOYON, *Le Papyrus d'Imouthès*, p. 27 i pl. I-1A, col. I, 5-7.

²⁸³ MATHIEU, *Hommages à François Daumas*, pp. 499-509.

es celebraven les festes d'Isis, que rememoraven el moment en que Isis i Neftis, com a ploraneres, lamentaven la mort d'Osiris. Dues sacerdotesses assimilades a les deesses recreaven el dol d'Osiris i recitaven les lamentacions d'Isis i Neftis.

Aquests himnes i fórmules de recitació de la glorificació d'Osiris²⁸⁴ varen ser compostats per tal de ser utilitzats en el temple del déu a Abidos i en tots els llocs de culte durant la celebració dels misteris osiriacs, i en particular, durant aquesta nit tan especial del 25 al 26 de *Khoiak*.

La figura divinitzada del Sòcares-Osiris momificat recupera totes les seves facultats vitals al ser revitalitzat. Aquest moment culminant ocorria a l'alba quan tenia lloc “la unió amb el disc solar”²⁸⁵. Isis i Neftis redrecen i eleven la mòmia del seu germà Osiris, a la primeres hores del dia, per tal que rebí els rajos solars vivificadors, tal com especifica el Capítol CLXVIII del *Llibre dels Morts*. Aquest ritual recorda molt les festes que es celebraven durant l'Any Nou, moment en què les estàtues divines eren emplaçades en les capelles de les terrasses dels temples, per rebre l'energia solar que necessitaran al llarg del nou any.

Se celebrava, també, la popular festa *neteryt*, que podem traduir com “divinització”, i que bé podria anomenar-se “la nit de les cebes” de Sòcares²⁸⁶. Durant aquesta nit i fins l'albada del dia 26, a les tombes,

²⁸⁴ BARUCQ, DAUMAS, *Hymnes et prières*, pp.110-111.

²⁸⁵ En les teulades dels temples egipcis hi havia un petit templet a cel obert, anomenat de la unió amb el disc solar on, en diverses cerimònies, col·locaven l'estàtua de la divinitat per tal que revés els rajos del sol i es regenerés.

²⁸⁶ Les cebes es plantaven a finals de setembre (calendari julià) i eren recollides abans de la nit del 25 al 26 de *Khoiak*, que correspondria a la nit del 29 al 30 d'octubre del nostre calendari. Es tractava de cebes molt tendres. En el ritual de l'obertura de la boca s'obrien cinc dels orificis de la cara de la mòmia del déu, però no els dos del nas que permetien respirar de nou al mort. Era precisament amb les cebes, ofertes el dia 26, que la mòmia recuperava totalment les seves facultats, al poder aspirar l'alè de la vida.

La planta de la ceba, un bulb enterrat, posseeix uns peduncles que la fan sobresortir de la terra, materialitzant-se així la unió cel-terra, es a dir Osiris i el falcó de Sòcares. Ja en temps de l'Imperi Antic en els *Textos de les Piràmides* s'emprava la ceba com a signe determinatiu quan es fa referència a les “dents d'Horus”. Per això, el ritual de l'obertura de la boca s'inicia purificant la boca del mort amb aquests bulbs. Les cebes, al netejar i purificar la boca, “il·luminen” la cara, expressió utilitzada en els textos per indicar la vida recobrada del difunt.

els familiars, amics i sacerdots funeraris hi realitzaven collarets de cebes, que es col·locaven al voltant del coll. També confeccionaven artístics rams de cebes adornats amb garlandes de pètals de lotus. Aquests rams s'oferien als morts i a Sòcares a la solemne processó de l'endemà. En diverses tombes²⁸⁷ podem veure representats aquests delicats rams de cebes, que no tenen res a veure amb els manats de cebes presents en totes les taules d'ofrenes com aliment pel *ka* del difunt (Fig. 35).

Fig. 35. TT. 51. Tomba d'Userhat. Al centre de la imatge el manat de cebes.

Sembrades durant el mes de setembre i recollides a l'octubre, tornaran després de la processó a ser de nou introduïdes sota terra fins la festa del 5 de març, el festival de Bastis. En aquest esdeveniment es mastegaven les cebes, per commemorar el triomf del bé envers la serp del mal i eterna enemiga de Re, Apep (Apofis). Es feia així perquè les serps no suporten l'olor de les cebes. A més, aquestes surten del període d'hibernació precisament durant l'època de les festes de Bastis. També en aquest temps tornaven les orenetes anunciant el sol de l'estiu, el triomf de Re. GRAINDORGE-HÉREIL, *RdE* 43, pp. 82-105; GRAINDORGE-HÉREIL, *Encyclopédie religieuse de l'Univers végétal*, pp. 317-333.

²⁸⁷ Un dels exemples més clars es pot veure en la tomba d'Userhat, TT. 51, de la necròpolis tebana. PORTER, MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings. I. The Theban Necropolis. Part I. Private Tombs*, pp.97-99.

Dia 26. La processó del matí marcava el punt culminant de les festes dedicades a Sòcares. Al segon pati del temple de Medinet Habu²⁸⁸, sota el pòrtic, a les parets sud i sud-est, es representa la solemne processó encapçalada per la barca de Sòcares i presidida pel faraó (Fig. 36). Els relleus de les parets, orientats d'oest a est, es divideixen en sis escenes²⁸⁹.

En aquests relleus, que encara conserven tota la seva expressió i força ressaltada per la bona qualitat de les pintures, és on millor podem adonar-nos de la transcendència d'aquesta cerimònia. És l'anomenada festa de Sòcares. Sòcares-Osiris desmembrat és converteix en un Osiris solaritzat. És el dia on es culmina la festa *neteryt*, amb el remolc de la barca *Henw*, i una gran processó al voltant dels murs del temple

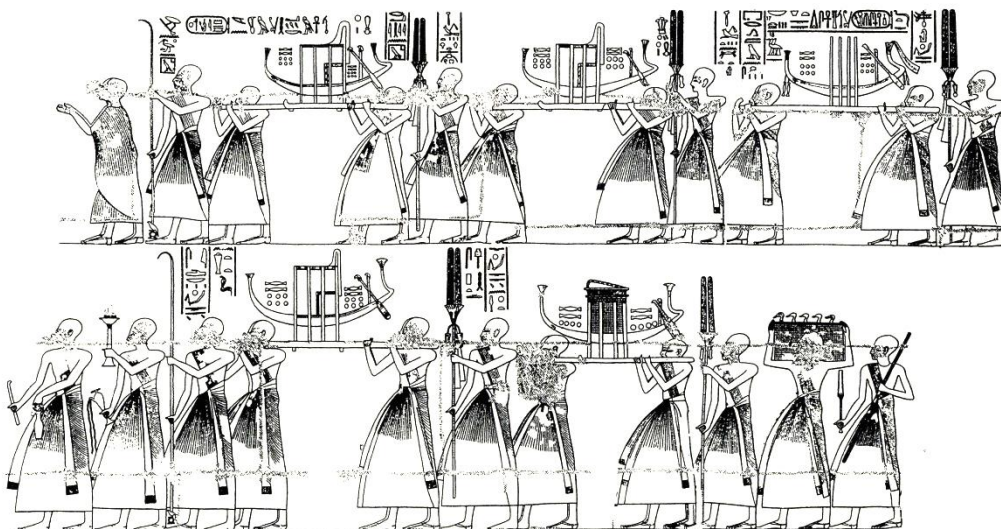

Fig. 36. Temple de Medinet Habu. Processó Festa de Sòcares.

L'escena més gran es divideix en dos registres. Davant del rei i d'un grup de sacerdots *uab* desfilen cinc barques divines associades cadascuna d'elles a una divinitat femenina i a un emblema del déu

²⁸⁸ DARESSY, *Médinet Habou*, pp.116-119; GOYON, *BIFAO* 78, pp. 427-430; GRAINDORGE-HÉREIL, *JEA*, 82, pp. 83-105; BREASTED (ed.), *The Epigraphic Survey. Medinet Habu IV*, làmina, 196 C-D.

²⁸⁹ GABALLA i KITCHEN, *Or* 38, pp. 52-67; GRAINDORGE-HÉREIL, *Le dieux Sokar à Thebes au Nouvel Empire*, pp. 239-58.

Nefertum. En el registre superior trobem les barques de les deesses²⁹⁰ Hathor, Uadjet i Seshemtet; en el registre inferior, les embarcacions de Bastis i Sacmis i, tancant la processó, uns sacerdots que transporten un cofre d'on sobresurten cinc caps d'oques. És important aquesta escena per les connotacions rituals que ens aporta.

A cada vaixell hi ha representat el jeroglífic de lingot amb el determinatiu de tres boletes que suggereixen que es tracta d'un mineral que podria correspondre als diversos aspectes de la personalitat solar de les deesses filles de Re, com molt be assenyala Graindorge-Héreil²⁹¹. Els minerals estan presents en la fabricació de la figura de l'Osiris-Sòcares que es fabricava en aquesta festivitat: Hathor era associada a l'or en el "Cerimonial per fer sortir Sòcares del Santuari de la *Xentait*"; Uadjet estava lligada als minerals verds; a la deessa lleona Sechemtet, propietària dels materials preciosos, li corresponia la malaquita del desert del Sinaí; Bastis estava en relació amb l'alabastre i Sacmis amb el sílex, la resina i l'hematites vermella²⁹².

Les oques que estan dins el cofre, si les observem amb detall, totes tenen característiques ben diferenciades, ja que es tracta de diverses espècies. L'oca-*smn* està ben documentada en els *Textos de les Piràmides*²⁹³, apareix sempre amb el falcó i el milà, el rei és ell mateix *smn* i permet a tot Osiris a poder volar. Aquesta espècie desapareix a l'Imperi Mitjà de les taules d'ofrenes, ja que està relacionada amb la divinitat, sobretot amb Amon, Re i Horus.

Aquest dia és un dels més importants del mes. En totes les ciutats dels país tenen lloc les processons que commemoren el renaixement del déu Sòcares. A Dandara aquest seguici es feia a la terrassa del temple

²⁹⁰ Les mateixes deesses protectores dels boles màgiques relacionades amb el ritual de les quatre boles màgiques. GOYON, *BIFAO*, 75, pp. 349-399; ZIEGLER, *BIFAO*, 79, pp. 437-439, pl. LX.

²⁹¹ GRAINDORGE-HÉREIL, *JEA* 82, p.85.

²⁹² AUFRÈRE, *L'Univers mineral*, per Hathor, pp. 369 i 382; per Uadjet, pp. 543 i 756; per Seshemtet t, pp. 134-135 i 541-542; per Bastis, p. 704; per Sacmis, pp. 565-566, 592 i 654.

²⁹³ *Pyr.* 167. VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire des Pharaons*, pp. 397-398 i 401.

d'Hathor. Durant el trajecte es massacraven, simbòlicament, els animals setians i així és significava la victòria de les forces de bé sobre el mal.

Dies 27, 28 i 29. Les figures dels Osiris Sòcares i Khentiamentiu s'exposen a les capelles, juntament amb les de l'any anterior per rebre el culte que retien els sacerdots. Recomanacions, segons el calendari Sallier, de no menjar peix ni res que visqui dins les aigües durant aquests dies²⁹⁴.

Dia 30. Era el dia de la culminació dels ritual. Es procedia a l'enterrament als Osireia de les tres figures realitzades l'any anterior. Amb les pseudomòmies es dipositaven amulets profilàctics i de protecció, escarabeus, ulls *udjat* i columnetes *djed*, entre d'altres.

Els nous simulacres que s'havien fet es col·locaven en capelles dins dels temples i rebien culte fins la celebració dels misteris del proper any.

En l'albada del dia 30 tenia lloc la cerimònia de l'erecció del pilar *djed*, un fetitxe osirià que evoca les nocions d'estabilitat i de perdurabilitat. Durant aquest ritual, el faraó erigia un pilar *djed* de grans dimensions sobre un pedestal. El rei, en aquest passatge, s'assimila a Horus, el fill i hereu d'Osiris i, a la vegada, venjador de la mort del seu pare al triomfar sobre Set. Possiblement l'origen d'aquesta cerimònia sigui la ciutat de Busiris²⁹⁵ però aviat és celebrada a Memfis i altres ciutats on es commemoraven les festes osiríaques. L'acte de redreçar el pilar *djed* s'equipara amb la total regeneració i renaixement del déu Osiris.

*El Textos de les Piràmides*²⁹⁶ ja esmenten clarament la relació del renaixement de l'Osiris-rei-difunt amb l'acció de redreçar la mòmia per tal d'assolir la nova vida en el Més Enllà. En el Capítol CLV del *Llibre dels Morts* trobem l'exhortació: Redreçat Osiris!, relacionada amb la fórmula del pilar *djed* d'or. Hem de fer notar l'osirització d'aquest pilar a

²⁹⁴ CHABAS, *Le calendrier de jours fastes et néfastes*, pp. 62-63; CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, II, p. 708.

²⁹⁵ El nom egipci de Busiris és *Djedu*, escrit en jeroglífic amb un o dos pilars *Djed*.

²⁹⁶ *Pyr.* 640 a.

partir de l'Imperi Nou, ja que abans estava relacionat amb el culte al déu Ptah, i és sobretot, a partir de la Baixa Època quan aquest pilar, que en un inici representava el tronc i les branques d'un arbre, es relaciona amb la columna vertebral d'Osiris²⁹⁷. A l'època ptolemaica es ben atestat el ritual de redreçar i elevar l'Osiris²⁹⁸ i col·locar-lo sobre un sòcol o un pedestal. Aquest pedestal evoca el turonet primordial d'on emergeix la força creativa que també ajudarà a revitalitzar a Osiris. Isis i Neftis ajuden a redreçar la mòmia d'Osiris per tal que els rajos vivificadors de sol puguin abraçar el seu pit, tal com queda manifest en capítol CLXVIII del *Llibre dels Morts*, com ja s'ha esmentat anteriorment.

Durant el mes de *Khoiak*, la recomposició ritual del cos d'Osiris s'inscriu en la concepció egípcia de la geografia nacional. Hi ha, per una banda, el país en el seu conjunt, el doble regne de l'Alt i Baix Egipte i, d'altra, les moltes regions i ciutats que el componen. Cada relíquia, com una part del cos d'Osiris, és la base de les particularitats provincials. Segons algunes monografies religioses, com el *Papir Jumilhac*²⁹⁹, cada temple provincial ha establert estrets lligams entre la relíquia i la història mítica de cada província. No obstant això, aquesta forta presència local no ha impedit que la relíquia sigui percebuda com una part d'un conjunt corporal únic. Els ritus osiríacs de *Khoiak* són part d'un procés nacional, on cada relíquia té per objectiu final la d'unir-se i, formar així, la totalitat del cos d'Osiris. En aquesta perspectiva unificadora, la recomposició del cos del déu es comparada amb el procés d'unificació d'Egipte pel faraó. Aquest últim, com Horus, substitueix a Isis en la cerca dels membres desarticulats del déu assassinat. El cos d'Osiris és clarament comparat

²⁹⁷ KOEMOTH, *Ritual and Sacrifice*, p. 160.

²⁹⁸ Veure l'estàtua del Museu del Caire núm. CG. 700, provinent de Tanis, en la què el sacerdot porta el títol de: "...profeta de l'Osiris redreçat.....". També, KOEMOTH, *Ritual and Sacrifice*, pp.161-163.

²⁹⁹ El papir Jumilhac és un compendi de tradicions religioses locals dels *nomus* XVII i XVIII de l'Alt Egipte. En la secció V, vinyeta dreta del papir, es presenta un llistat de les catorze relíquies del déu amb indicació del dia de la troballa i el lloc on es van localitzar. No hi ha cap referència a les relíquies del *nomus* oxirrinquita, XIXè de l'Alt Egipte. En el text es fa esment que en aquesta província s'adorava al déu Set i s'havia de tenir cura de preservar les relíquies osiríacs dels enemics d'Osiris que podien provenir de la veïna regió de Seper-meru. VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, p. 33.

amb el territori egipci, on cada relíquia és vista com una de les 42 províncies³⁰⁰.

Resum de les actuacions que es portaven a terme durant els misteris d'Osiris durant el mes de Khoiak segons els principals textos³⁰¹:

Dia Del mes	Temple de Medinet Habu	Cuveta de Coptos	Papir Jumilhac	Capelles Osiríaques del Temple de Dandera
12	Els difunts naveguen cap Abidós. Mitjans mes de <i>Khoiak</i> : les oques arriben	Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu		Festa de la llaurada del camp i distribució de l'ordi en els motlles. Rentat d'Osiris i regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina
13		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina
14		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina; Fer la figura de Sòcares
15		Regar amb aigua els motlles que		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris

³⁰⁰ BEINLICH, *ÄgAbh* 42, pp. 208-209; CAUVILLE, *Dendara: Les chapelles osiriennes*, 2, p. 35; ASSMANN, a BRANDSTETTER, VÖLCKERS (eds.), *ReMembering the Body*, pp. 72-78; COULON, a BERGEAUD, VOLOKHINE (eds.), *Les objets de la mémoire*, pp. 27-29; COULON, *Le Culte d'Osiris*, pp. 16.

³⁰¹ Text ampliat i corregit. Base extreta de l'University College de London de l'any 2003. Consultat el 10 de setembre de 2013.

		contenen l'Osiris Khentiamentiu		Khentiamentiu i la despulla divina
16		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina; unció de la figura Sòcares i col·locar-la en un sarcòfag
17		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina
18		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina
19		Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu	Localitzar el cap d'Osiris en la muntanya de l'oest	Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i la despulla divina i; encensar la figura de Sòcares
20	Es cerquen els Dos Ulls en "la Casa de l'ull- <i>Akhet</i> "	Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu	Localitzar els ulls d'Osiris en la muntanya de l'est	Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu i teixir la mortalla
21	Continua la cerca dels ulls de Re. Obertura de la finestra del Domini de <i>Xentait</i>	Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu	Localitzar les mandíbules d'Osiris	Les relíquies i les figures d' Osiris s'extrauen dels motlles. Es vesteixen amb teixits
22	Ritual de llaurar la terra	Regar amb aigua els motlles que	Localitzar 1 ³⁰² . el coll 2. els	Processó en el llac sagrat. Preparar l'ungüent

³⁰² VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, pp. 136-137. Assenyala dues tradicions en la troballa de les relíquies osiríacas.

		contenen l'Osiris Khentiamentiu	braços d'Osiris	venerable. Teixir les benes funeràries. La bacina de la despulla divina i la despulla divina surten en processó nàutica
23	Inici de l'embalsamament de Sòcares-Osiris.	Regar amb aigua els motlles que contenen l'Osiris Khentiamentiu	Localitzar 1. el cor que es en possessió d'un cocodril 2. les entranyes d'Osiris	Preparació dels funerals. Els quatre Fills d'Horus acompanyen al déu. Preparació de les pseudomòmies
24	Final de l'embalsamament del déu Sòcares-Osiris	Processó amb les figures	Localitzar 1. els budells d'Osiris 2. els pulmons d'Osiris	Preparació de les figures de fabricades l'any anterior
25	Festa <i>Neteryt</i> Els enemics de Sòcares són aniquilats. Solarització del déu gràcies a les cebes.	Finalització dels rituals en la teulada (o 26?)	Localitzar 1.els pulmons al Delta 2.el fal·lus d'Osiris	
26	Festival de Sòcares. Envoltar els murs. Sòcares-Osiris sorgeix de l'horitzó com un sol jove (Horus). Commemoració Festa de la recerca de la llum	Finalització dels rituals en la teulada (o 25?)	Localitzar 1. les costelles 2. les cuixes d'Osiris	
27			Localitzar 1. la cama 2. els dits d'Osiris	
28			Localitzar	

			1.el phal·lus 2. el braç d'Osiris	
29			Localitzar les vísceres d'Osiris	
30	Aixecar el pilar <i>djed</i>		Localitzar 1.el braç d'Osiris 2. els Fills d'Horus; Aixecar el pilar <i>djed</i>	Enterrament de les figures. Aixecar el pilar <i>djed</i>

4.5. EL MITE DE LA LLUNYANA RELACIONAT AMB L'ARRIBADA DE LA INUNDACIÓ

Segons ens explica Plutarc, la deessa Tueris, que era considerada la concubina de Set, era també la “reina d'Etiòpia”³⁰³, i indica que hauria participat a ajudar Set a tancar Osiris en el seu sarcòfag. Aquesta reina personificaria els vents del sud que provocarien les pluges a Etiòpia, i tindria la forma de l'hipopòtam vermell, que també serà una forma de Set³⁰⁴. A partir dels textos del *Per-khef*, podem afirmar que Tueris conservava l'aspecte de deessa etiòp que encarnava la crescuda que procedia del sud, tot i que en el *Per-khef* oxirrinquita es trobava integrada dins el panteó osiriàc, com una forma d'Isis. A Oxirinc, a inicis d'època ptolemaica, tenim constància de l'existència d'una tríada formada per Osiris-Tueris-Dedun, un fet que no és casual. Osiris suplantà Set, l'antiga divinitat del nomus, junt amb Tueris com a esposa. Era fill d'ambdós, el déu d'origen nubi Dedun³⁰⁵, que personificava un

³⁰³ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V, 19 i 13 (respectivament).

³⁰⁴ ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, p. 7.

³⁰⁵ ERROUX-MORFIN, *Égypte*, 65, 2012, pp. 25-32.

dels quatre punts cardinals, concretament el sud³⁰⁶. Dedun, com el seu pare Osiris i la seva mare Tueris-Medjat-Isis, estaria associat a la inundació del Nil que procedia de Núbia³⁰⁷. El seu culte deuria ser especialment rellevant a Oxirrinc, ja que el seu nom apareix també com a antropònim en documents d'època ptolemaica procedents del jaciment³⁰⁸, que testimonien la seva popularitat a l'Oxirrinc d'aquest període.

Susanne Töpfel³⁰⁹, segons les indicacions del papir Carlsbeg 12³¹⁰, testimonia un culte al *Per-khef* de Sotis relacionant-la amb la Llunyana. Segons l'autora, el text fa referència a un ritual que es celebraria en el moment del canvi de l'any o de l'any nou amb l'arribada de la inundació. En el moment que apareix Sotis al cel després de l'orto helíac, els 70 dies en que està amagada darrera del sol abans de tornar a aparèixer. Aquest fet, està també relacionat amb el retorn de la Llunyana. Sotis és nomenada com a senyora del cel i dels quatre punts cardinals i, també, senyora de l'inici de l'any. Hi ha una relació del ritual de les quatre boles i de les deesses lleonines protectores dels punts cardinals amb el culte a Sotis. La deessa de la ciutat d'Oxirrinc i divinitat principal del *Per-khef*, Tueris-Isis-Hathor és en la seva manifestació com la Llunyana o la perillosa (Sotis), la Medjat, la que s'en va i torna amb la inundació, amb una íntima vinculació amb l'ureus l'ull de Re.

Osiris, Orion i Sotis estan íntimament lligats amb la inundació, ja que els efluvis d'Osiris són la inundació. Al *Per-khef* és el lloc on es portava a

³⁰⁶ GAUTHIER, *RevEg*, n.s., II, p. 30; GOYON, a PARKER, LECLANT, GOYON, *Edifice of Taharqa*, p. 66, pl. 26: amb aquesta funció es representa a l'edifici de Taharqa a Karnak en relació als rituals de Djemé i el retorn/renaixement d'Amon-Re a Karnak.

³⁰⁷ ERROUX-MORFIN, *Nilus*, 15, pp. 7-8; PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, p. 1449: el culte de Dedun és present a indrets en els quals és rellevant la crescuda: a l'Abaton de Files, a Kalabxa, fins i tot als oasis, lloc en el qual apareixen els primers signes de la crescuda.

³⁰⁸ MEEKS, *Mythes et légendes*, pp. 261-262.

³⁰⁹ TÖPFEL, *The Carlsberg Papyri 12*, pp. 158-160.

³¹⁰ Aquest papir prové de Tebtunis. Possiblement formaria part de la biblioteca especialitzada en textos religiosos que hi havia a la ciutat. Segurament va ser redactat a Oxirrinc i aquest exemplar seria una còpia feta pels sacerdots de Tebtunis: TÖPFEL, *The Carlsberg Papyri 12*, pp. 161-163.

terme aquest ritual associat a la protecció, regeneració i fertilitat, en relació amb els misteris osiríacs, amb l'inici de l'any i amb la protecció del faraó. La situació geogràfica del santuari, va ser important per a la celebració d'aquests misteris. La proximitat al Bahr Yussef i el seu port navegable, la cruïlla de camins de les rutes caravaneres que provenien dels oasis del desert líbic i la bona comunicació amb la plana del Fayum, van propiciar el desenvolupament del seu culte. El Bahr Yussef estava quasi sec en els dies abans de l'arribada de la crescuda; aquesta sequera i el fet que estigués pròxim al desert líbic comporta una associació amb el déu principal del desert: Set. Aquest déu havia estat també la divinitat principal del XIXé nomus. Segons Brugsch³¹¹, la inundació de la zona desèrtica simbolitza el triomf d'Osiris (la inundació) sobre Set (el desert).

En tot cas, a la província oxirrinquita, també la deessa líbia Bastis és una manifestació de la Llunyana. El culte a Bastis es documenta durant la Dinastia XXVI tant a Oxirinc com a l'oasi de Bahariya, representa un aspecte de la Llunyana, protectora del comerç caravaner. Bastis és, tradicionalment, una divinitat felina, assimilada a Hathor, que encarna la dolcesa materna, la fecunditat, l'amor o la protecció de la llar. Bastis era una de les filles de Re i, per tant, una forma de "l'Ull de Re"³¹², que encarnava una lleona furiosa que havia fugit a Núbia. Retornada a Egipte gràcies a l'acció dels déus Tot i Onuris-Xu que calmen a la "gata etiòp", la lleona esdevé una deessa afable, Bastis³¹³. Aquesta deessa encarna la idea de moviment de les anades i vingudes de les caravanes al desert, convertint-se en la patrona d'aquest tipus de comerç vinculat evidentment als oasis. També, com a encarnació de la Llunyana, Bastis fou present a Per-medjed, on s'acollien les caravanes procedents dels oasis occidentals.

---

³¹¹ BRUGSCH, ZÄS 30, p. 37.

³¹² INCONNU-BOCQUILLON, *Le mythe de la Déesse Lointaine à Philae*, pp. 326-329.

³¹³ De CENIVAL, *Le mythe de l'oeil du soleil*, p. VIII; cf. 1-71: transliteració i traducció del mite; DESROCHES-NOBLECOURT, *La Lointaine*, pp. 28-41.

Per tant, Bastis, patrona del comerç caravaner, efectuava un rol rellevant en el nomus i, probablement per aquesta raó, es va integrar al panteó oxirrinquita, vinculant-se també al *Per-khef* osiriàc. En aquest cas, no hem d'oblidar que també és una deessa protectora dels difunts³¹⁴. Evidentment, el rol de guardiana del *Per-khef* s'ha de vincular a la protecció del difunt Osiris. Durant la Baixa Època, Bastis apareix relacionada amb la festa de Sòcares³¹⁵, i també, es documenta a Abidos com a senyora del *Hn*³¹⁶. Aquest *Hn* es relaciona amb el túmul-cenotafi que conté el cos d'Osiris. Bastis, com a senyora del *Hn*, actua de defensora del difunt, com a Bastis-Isis o Mehit³¹⁷. L'aspecte de Bastis, com a guardiana de la tomba osiriàca, es pot atribuir també a altres deesses lleones que adopten, per assimilació, la mateixa funció de Mehit. Les boles³¹⁸, associades als rituals funeraris de les pseudomòmies osiriàques, porten inscrits els noms de quatre deesses - entre les quals, Bastis- que poden adoptar l'aparença lleontocèfala. De fet, s'han localitzat algunes boles a la necròpolis de Tehna³¹⁹ que tenen la forma de cap de lleó. La funció de les boles consistia en protegir Osiris des dels quatre punts cardinals. És evident que el rol de les deesses lleones era el de mantenir la guàrdia fúnebre del déu difunt³²⁰,

³¹⁴ VERNUS, YOYOTTE, *Bestiaire*, p. 522. Els antics egipcis consideraven els gats com a animals protectors, tant de dones i infants com dels morts: genis amb el cap de gat i armats amb ganivets protegien les portes del Més Enllà o vetllaven per la protecció de l'Osiris difunt.

³¹⁵ BELLUCCIO, *VII ICE*, pp. 140-142.

³¹⁶ GOYON, *Kemi*, 18, pp. 40-41 i nota 6.

³¹⁷ DERCHAIN, *P. Salt 825*, pp. 187-188: ofereix diverses referències de les deesses lleones; GOYON, *Kemi*, 18, pp. 42-44 i nota 5.

³¹⁸ A l'interior de les dues galeries de l'Osireion d'Oxirinc han aparegut gran quantitat de boles màgiques relacionades amb la protecció del simulacres d'Osiris. Veure apartat 5.5. d'aquest treball, pp. 205-316.

³¹⁹ ZIEGLER, *BIFAO* 79, 1979, pp. 437-439 i lám. LX.

³²⁰ GOYON, *BIFAO*, 75, pp. 349-399; ZIEGLER, *BIFAO*, 79, pp. 437-439, pl. LX.

En relació amb aquest aspecte de guardiana, la deessa Bastis, junt amb Sacmis, es documenta a l'edifici de Taharqa a Karnak, vinculada a la protecció d'aquest edifici, al qual retorna l'Amon ressuscitat del Djemé: GOYON, a PARKER, LECLANT, GOYON, *Edifice of Taharqa*, p. 63.

tal i com es pot observar en el *Papir Jumilhac*, on es representa una Bastis col·locada sobre la tomba d'Osiris³²¹.

En tot cas, la Bastis de Per-medjed era clarament una manifestació de la deessa Llunyana, o líbica, que estava estretament relacionada amb la de l'oasi de Bahariya i les rutes caravaneres. S'integrà també en el panteó oxirrinquita amb aquest aspecte. El retorn de Bastis garantia l'arribada de les caravanes líbies, que probablement coincidia amb la tornada de la crescuda.

---

³²¹ VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, pl. I, tercera vinyeta; p. 251. En aquesta representació hi veiem a Bastis, coronada amb la perruca tripartida. Per damunt porta el disc solar, està coberta amb un sudari que li amaga els braços i asseguda amb les cames davant d'ella, situada sobre un sarcòfag en forma de *naos*, la tapa del qual presenta certs detalls dibuixats en vermell. A l'interior s'hi pot veure, en transparència, un cos momificat, mal conservat, del déu Osiris. Les benes de la mòmia també estan dibuixades en color vermell. Bastis és representada com a deessa leontocèfala.

5. L'OSIREION D'OXIRRINC

L'Osireion d'Oxirrinc va ser descobert l'any 2000³²² per la Policia d'Antiguitats a 1,5 quilòmetres a l'oest de la Necròpolis Alta, al desert occidental (Fig. 37). L'indret era conegut pels habitants de la zona sota el nom de "Temple de Ramesses". L'emplaçament es podia reconèixer per la presència de diversos blocs de calcària blanca dispersos. Els treballs de la missió catalanoegípcia van començar l'any 2001 sota la direcció del Dr. Josep Padró³²³. Els anys 2001 a 2004 vam treballar a l'interior de la subestructura del temple-necròpolis dedicat a Osiris. Però, a causa de la mala qualitat de la roca natural, de l'espoli continuat de les pedres de construcció de les estructures subterrànies i de la feble consistència del terreny, vam haver de concentrar els esforços de les campanyes dels anys 2005 a 2007 en excavar la superestructura del monument, mentre els arquitectes i l'enginyer de mines se centraven en la restauració i consolidació de les estructures subterrànies. A partir de l'any 2008 vam poder tornar a treballar a l'interior de l'Osireion.

Aquest Osireion, l'Abaton oxirrinquita, del qual s'ignorava l'existència, conté, fins al moment, dues cambres i dues galeries de nínxols

---

³²² El temple-necròpolis d'Osiris va ser localitzat pels lladres que van ser sorpresos per la policia en el moment que intentaven extreure l'estàtua d'Osiris. En realitat, aquest temple hauria estat conegut des dels anys 1950, com indica el nom de "Temple de Ramesses". Van confondre l'estàtua d'Osiris amb la d'un colós ramèssida.

³²³ A l'Osireion han intervingut el següents membres de la Missió: els arqueòlegs-egiptòlegs, Dr. Hassan Ibrahim Amer, Dra. Marguerite Erroux-Morfin, Sr. José Javier Martínez, Dra. M. Luz Mangado, Sra. Maite Mascort i Sra. Isabel Valenzuela; els restauradors: Sr. Bernat Burgaya, Sra. Dolors Mañà i Sr. Roger Xarrié; el topògraf Sr. Antoni López; els arquitectes: Sr. Fernando Estrada, Dra. Idoia Camiruaga, Sr. Eloy Algorri, Sr. F. Javier López, Sra. Berta Páramo i Sra. Enery Acebedo; l'enginyer de mines Sr. Roberto Matías, els epigrafistes: Dr. Philippe Colombier i Dr. Laurent Coulon i la numismàtica Dra. Marta Campo.

excavades en la roca natural³²⁴. En superfície s'hi han localitzat diverses estructures relacionades amb el culte osiríac que es desenvolupava en aquest recinte. L'elevació natural (3 metres) d'aquesta zona del desert (*gebel*³²⁵), suggereix la presència del turó primordial que recobreix i protegeix la tomba d'Osiris i els altres elements de culte construïts a la superfície. Aquest conjunt coherent d'estructures estava, probablement, en relació amb el temple *Per-khef*.

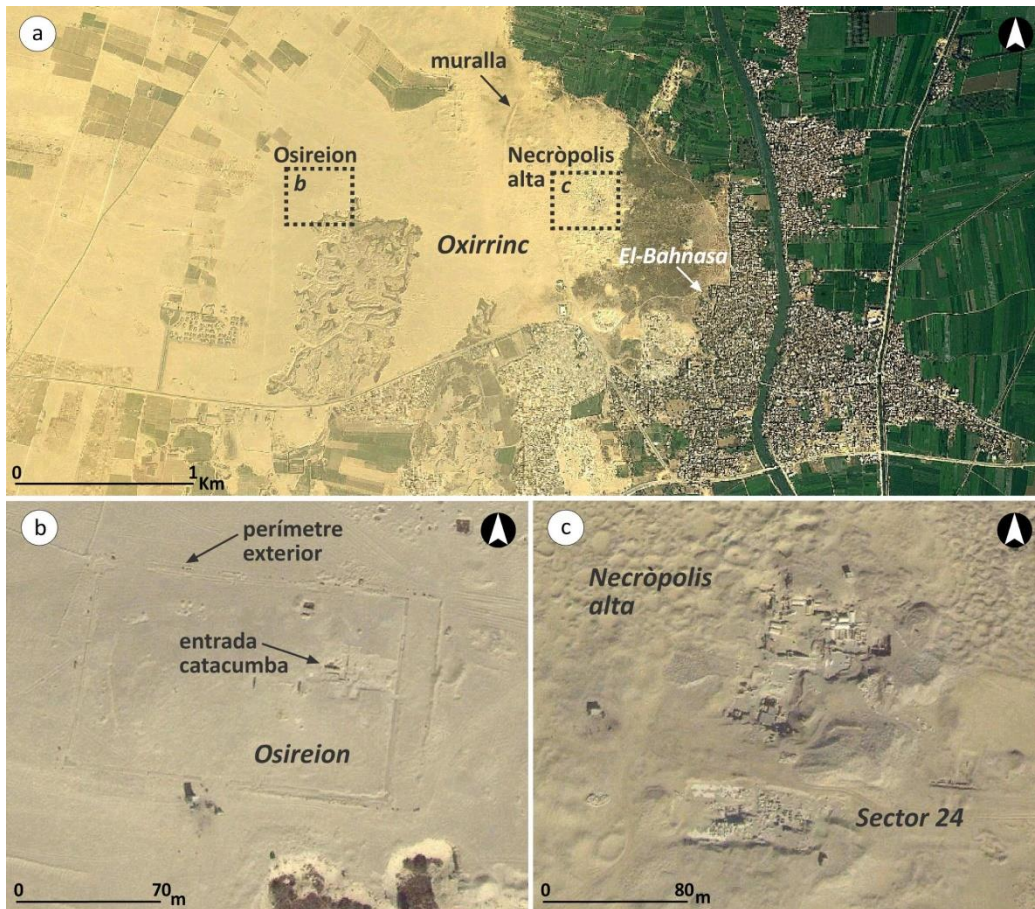

Fig. 37. (a) Situació d'Oxirrinc i d'El-Bahnasa, a la riba esquerra del Bahr Yussef; (b) detall del recinte de l'Osireion; (c) detall de la necròpolis alta i el sector 24.

³²⁴ PADRÓ *et alii*, *AulOr* 20, pp.147-161; PADRÓ *et alii*, *Oxyrhynchos I*, p. 57; MASCORT, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, pp. 77-85; MASCORT, *Trabajos de Egiptología* 5/5, p.77; MASCORT, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 365-374.

³²⁵ Paraula àrab per denominar muntanya, turó, però també roca o estrat natural.

El recinte va ser àmpliament reestructurat durant els regnats d'Alexandre II Aegos, fill d'Alexandre el Gran, de Ptolomeu I Sòter i de Ptolomeu II Filadelf, com bé testimonien els diversos blocs localitzats del temple *Per-khef*. Veure apartat 4.3. d'aquest treball.

La descoberta d'aquest temple subterrani, que correspondria a un Osireion, va confirmar una vegada més l'existència del *Per-khef*, amb el qual estaria relacionat. Per les característiques de l'Osireion, amb tota probabilitat podem assegurar que en aquests temples s'hi haurien desenvolupat els misteris osíriacs que se celebraven durant el mes de *Khoiak*, quart mes de l'estació d'*Akhet*, la inundació. És a dir, els rituals que representaven la mort i el posterior renaixement d'Osiris, déu de la vegetació i de la nova vida en el Més Enllà.

5.1. EL TÈMENOS

L'excavació dels vestigis que es troben a l'exterior del temple-necròpolis, que s'intuïen en estudiar amb precisió les fotografies aèries³²⁶, va consistir a delimitar el tèmenos i la porta d'entrada al recinte. El tèmenos queda configurat per un mur de 1'60 m d'amplada, conformat per blocs de tovot de 30 x 15 cm, que voreja el conjunt cultural. Amida 165 m en els costats nord i sud, per 105 m, en els costats est i oest. Delimita un àrea de 17.325 m², superfície molt més gran que la prevista a l'inici, durant les prospeccions prèvies. Vist des de l'exterior, i en la direcció est-oest, sembla que inclogui dues elevacions naturals del terreny. La muralla està molt deteriorada i es troba destruïda en diversos punts del seu perímetre. Els murs de l'est (U.E.15116) i de l'oest (U.E.15175) estan millor conservats i permeten veure la disposició dels tovots, ben alineats i superposats. Quant als murs nord (U.E.15170) i sud (U.E.15167), se n'han perdut alguns trams, però han deixat traces suficients per tal de permetre'ns seguir-ne la traça (Fig. 38).

---

³²⁶ Les fotografies aèries amb estel han estat fetes per Y. Guichard i Th. Sagory.

Fig. 38. Vista aèria de l'Osireion.

Els angles d'aquest mur de tanca estan ben delimitats i, a més, estan reforçats amb tovots, la qual cosa li dóna una aparença consistent. L'amplada de l'angle nord-oest és de 3 m, de 1,70 m la de l'angle nord-est, d'1,60 m la del sud-est i d'1,80 m la del sud-oest.

Els quatre angles presenten unes característiques ben diferenciades.

A l'angle nord-est s'hi va localitzar un floc de cabells humans³²⁷. Destaquem la importància d'aquesta troballa i la relacionem amb el nom del temple: *Per-khef*, que es pot traduir com "la Residència del floc de cabell?"³²⁸.

Una altra explicació d'aquest fet fóra relacionar-lo amb "l'ofrena del cabell", un costum enigmàtic arrelat en el ritual funerari dels antics egipcis. Des de les primeres dinasties fins a l'època romana tenim

³²⁷ Veure volum II, annex 4, fitxa: 297.

³²⁸ PADRÓ, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles*, p. 11.

diverses evidències arqueològiques d'ofrenes de cabell en tombes que pertanyen, fins i tot, a membres de la reialesa³²⁹.

A la mort d'Osiris, com ens explica Plutarc, Isis es va tallar els cabells en senyal de dol³³⁰. El cabell, a l'antic Egipte, tenia una importància cabdal i connotacions diverses. Per una part s'identifica amb les relacions amoroses quan es fa esment de perruques ben pentinades i luxoses i, per l'altra, és un signe de dol quan es mostra despentinat i ple de cendra o de fang. Les ploraneres, assimilades a Isis i Neftis, que acompanyen el seguici fúnebre, sempre es maseguen i s'estiren dels cabells. En diverses representacions parietals de tombes de l'Imperi Nou podem observar com Isis i Neftis acompanyen el seguici fúnebre i porten el cabell llarg, mentre que al final de la cerimònia porten el cabell molt curt i a la mà sostenen unes boles globulars davant els quatre estanys. Coneixem per alguns textos tardans que Isis, la vidua, al conèixer la mort del seu marit Osiris, es talla un bucle de la seva cabellera³³¹. Una hipòtesi versemblant podria fer referència a l'ofrena d'aquest cabell tallat en senyal de dol, prenent aquest fet una dimensió simbòlica i ritual³³². També podem parlar de la relació eròtica entre el difunt i les ploraneres. El capítol. 991 dels *Textos dels sarcòfags* fa al·lusió a l'Osiris difunt com “aquell que fecunda a les ploraneres”³³³, i en les cançons d'Isis i Neftis trobem diverses referències a aquest fet, ja que en més d'una ocasió és mencionat com “el senyor del plaer sexual”³³⁴. És usual l'escena en la que veiem a Osiris estirat en el llit funerari en el moment del seu renaixement i a la seva esposa Isis representada com un milà que es col·loca sobre ell per a ser fecundada i així, poder engendrar el seu fill

³²⁹ TASSIE, *Papers from the Institute of Archaeology* 7, pp. 59 i 64.

³³⁰ PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V,14.

³³¹ YOYOTTE, *BIFAO* 55, p. 137: Volem fer esment que en aquest text el nom d'Isis es representa amb un oxirinc. Isis es troba a Coptos quan s'assabenta de la mort d'Osiris, es talla la cabellera i la diposita en el temple d'aquesta localitat.

³³² VALDESOGO, *El cabello en el ritual funerario*, p. 12.

³³³ CT, 991. DESROCHES-NOBLECOURT, *BIFAO*, 53 p.18.

³³⁴ FAULKNER, *BiAeg* III, 1,23; 12,8.

Horus³³⁵. Aquest venjarà la mort del seu pare i es restituirà l'ordre còsmic.

Alguns autors, com per exemple Bonneau³³⁶, assimilen la cabellera d'isis amb la crescuda del Nil. En el moment de la inundació l'aigua arrossega, amb força, tot el que troba al seu pas i està plena de matolls de papirs flotant que tenen una versemblança amb els cabells humans.

A l'angle nord-oest, en una escotadura de la roca, hi havien col·locat, amb cura, un fragment de coll d'àmfora amb nansa, d'època tardana (*late roman*)³³⁷, protegit per un maó. En aquest punt, la muralla es molt més ampla que en la resta del recinte. Potser es tractaria d'un enfonsament del mur de tovots.

A l'angle sud-oest no s'hi va observar res remarcable. Això es deuria a que la zona estava molt malmesa i la cantonada dels murs estaven molt mal conservades.

En l'angle sud-est s'hi va localitzar un pou (U.E.15117) de més de 5 metres de profunditat, de boca quadrada i no més d'1 m d'amplada, que trenca el traçat del mur. Aquest fet demostra que es va construir en un període posterior, probablement en època romana. A la part inferior del pou hi van aparèixer carreus de pedra calcària i peces de decoració arquitectònica. Hi havia, també, diversos fragments de capitells d'època romanobizantina.

---

³³⁵ *Pyr*, 632 i 1635. Aquesta imatge es troba representada en diversos panells en les sales osiríaques dels temples. Per exemple, entre d'altres, per citar solament dos exemples representatius, al temple de Seti I a Abidos, a les capelles de Ptah-Sòcares-Osiris. O'CONNOR, *Abydos*, p. 36 i fig. 9; o al temple d'Hathor a Dandara. Aquesta escena es localitza a la capella osiríaca oest núm. 3, paret est. CAUVILLE, *Dandara*, X/2, p. 201. Aquesta mateixa escena és representada, també, a l'escultura que Amélineau va trobar a l'interior de la tomba del rei Djer a Abidos. Aquesta tomba era considerada, per tradició, la Tomba d'Osiris i l'indret on tenien lloc els rituals més sagrats de les festes d'Osiris d'Abidos. AMELINEAU, *Le Tombeau d'Osiris*, pp. 109-114; DODSON, *KMT* 8/4, pp. 40-7.

³³⁶ BONNEAU, *La crue du Nil*, pp. 259-260.

³³⁷ Les àmfores *late roman* tenen una cronologia que va del segle IV al VII dC.

Aquest pou hauria servit per obtenir aigua per a l'ús quotidià dels sacerdots del santuari, així com per a les cerimònies rituals, que es realitzaven amb motiu de l'arribada de la inundació, íntimament relacionades amb els cultes que se celebraven en el temple i amb el panteó del *Per-khef*. Sens dubte, també, per conèixer el moment precís de l'inici de l'arribada de l'aigua que permetria fer renéixer, de nou, la terra d'Egipte³³⁸, i, a més, controlar el nivell d'aquesta aigua, que donaria una idea aproximada de la bonança de la inundació.

5.1.1. L'excavació del tèmenos

Durant el procés d'excavació es va poder constatar que el material arqueològic localitzat a l'est i a l'oest del tèmenos pertanyia a dos moments ben diferenciats cronològicament. A l'est, el material el podem datar d'època hel·lenística gràcies a uns fragments d'àmfora ròdia³³⁹. En aquest sector, també es va trobar un *ostrakon* amb escriptura demòtica³⁴⁰, un petit plat d'ofrenes i una moneda d'època ptolemaica. A l'oest, a l'angle nord-oest, entre el límit del mur i el terreny natural, com ja hem esmentat abans, s'hi van localitzar el coll i alguns fragments de la nansa d'una àmfora d'època tardana (*late roman*)³⁴¹, tapada amb un bloc de tovot. Al seu interior no hi va aparèixer cap material ni resta apreciable de cap substància. Per tots aquests elements presentats pensem que aquest tèmenos es va ampliar vers l'oest en època romana.

Desconeixem per on tancaria el mur oest del recinte en l'època ptolemaica. En les fotografies aèries sembla apreciar-se les traces d'un mur de tancament, més o menys a meitat del recinte, que coincidiria aproximadament amb el final de la galeria 1A. En les diverses

---

³³⁸ La inundació s'evidenciava primerament en l'augment de la capa freàtica, per tant es preveia la seva arribada abans de tenir-ne indicis en el cabdal del Nil.

³³⁹ La cronologia de l'àmfora ròdia va del segle III aC. fins al canvi d'Era.

³⁴⁰ La inscripció està molt fragmentada i és impossible llegir-la.

³⁴¹ Les àmfores *late roman* tenen una cronologia que va del segle IV al VII dC.

excavacions realitzades en la superfície no va aparèixer cap vestigi arqueològic que pugui confirmar aquesta hipòtesi.

L'entrada al recinte es practicaria per l'est del tèmenos, Diversos carreus de pedra calcària blanca adossats a la muralla (U.E.15184), en un punt on es trenca el traçat, semblen indicar l'emplaçament original de la porta, orientada cap a la vila i els temples. D'allà venien les processons de sacerdots que transportaven els simulacres del déu Osiris, durant les festes dels Misteris del mes de *Khoiak*³⁴². Aquesta porta d'entrada hauria d'haver estat l'element més significatiu, però malauradament no en queda cap vestigi visible.

Volem destacar les novetats arqueològiques que, durant les campanyes de 2012 - 2015, han tingut lloc al sector 24 de la Necròpolis Alta³⁴³, una zona situada al sud de les estructures funeràries. Aquesta àrea monumental va ser descoberta l'any 2008. L'estat actual dels treballs d'aquest sector, ens permeten poder asseverar que estem davant d'una gran zona pública porticada, que podria correspondre al "Carrer Ample del Nord", especificat en els papirs³⁴⁴.

Ambdós costats del carrer, on estarien situats els pòrtics, estan pavimentats amb lloses de calcària blanca. Podem confirmar que aquesta via hauria estat, en època hel·lenística i romana, l'eix viari que anava des d'un dels ports fluvials (centre comercial i religiós de la ciutat), a l'est, fins l'Osireion, a l'oest, travessant, pel mig, la Necròpolis Alta. Es tracta d'una gran via monumental en sentit est-oest, amb doble pòrtic en cada costat de la via; els bells capitells corintis daten la via de l'Alt Imperi Romà (Fig. 39). La via creua la Necròpolis Alta i apunta directament cap a l'Osireion, que es troba més o menys a 1,5 km³⁴⁵.

³⁴² CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I-II.

³⁴³ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 21, pp. 8-1; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 22, pp. 10-11; PADRÓ *et alii*, *Nilus* 23, pp. 11-13.

³⁴⁴ PARSONS, *The City of the Sharp-nosed Fish*, p. 113; PADRÓ, *AuOr* 30, p. 180.

³⁴⁵ PADRÓ, *La Tombe N°1 de la Nécropole Haute*, p. 14.

Fig. 39. Vista aèria del Sector 24 de la Necròpolis Alta.

Aquesta hipòtesi queda reafirmada després d'estudiar amb deteniment les fotografies aèries realitzades i comprovar l'existència de les traces d'aquesta via processional fins a l'entrada del tèmenos de l'Osireon.

Un cop finalitzada l'excavació del tèmenos, es va iniciar un projecte de consolidació, restauració i reconstrucció de la muralla perimetral. Primer es van consolidar els tovots originals i es van cobrir de sorra, i, després,

es va procedir a la reconstrucció del mur amb un folre de tovots fets *ex professo* per a l'ocasió (Fig. 40).

Fig. 40. Treballs de restauració del tèmenos.

Els nous tovots es van fabricar, *in situ*, amb llim del Nil, sorra i palla i deixats assecar al sol, de la mateixa manera com els feien els antics egipcis. Vam fer servir, també, un motlle de fusta, a l'igual dels antics constructors, per tal que tinguessin les mateixes mides que els originals. Així, a més de preservar l'estructura, ens podem fer una idea de l'aspecte que hauria tingut el recinte original.

5.2. ELS VESTIGIS DE LA SUPERSTRUCTURA

Des de l'entrada, després de pujar una lleugera pendent, s'arriba a una zona on les fotografies aèries indiquen una alteració important del terreny. En excavar aquest espai es constatà l'existència d'una sèrie d'estructures que detallarem a continuació. Tot just traspassada

l'entrada, es va localitzar una plataforma rectangular de tovot recoberta d'un estrat de petites ascles de pedra calcària (U.E.15120), que creiem que podia tractar-se del basament d'una petita capella per al descans de les barques rituals que transportaven els sacerdots en les processons des dels temples de la ciutat. Aquest pavelló podria ser semblant al que descriu el papir Salt 825, que s'erigia per albergar l'estàtua del déu Osiris durant les celebracions del mes de *Khoiak*. Es bastia amb parets fetes amb estores vegetals i concretament amb branques i fulles de la planta de la xufra³⁴⁶.

Al costat nord del tèmenos es va localitzar una estructura quadrangular, (5,10 m costat N.; 5 m costat S.; 3,75 m costat E. i 3,70 m, costat W.), i 1,5 m de fondària, excavada en la roca natural. Ho hem interpretat com un llac sagrat (U.E.15125) (Fig. 41). Els llacs sagrats s'utilitzaven en les cerimònies rituals, ús que està àmpliament documentat als textos. Estem en disposició d'afirmar que en aquest llac sagrat es desenvoluparia la navegació que tenia lloc durant el misteri de la passió d'Osiris. Es coneixen multitud de paral·lels en els temples egipcis, però volem ressaltar el llac que el faraó Amasis va fer excavar al temple de Khenty-Amentit, al nomus tinita³⁴⁷.

La importància del llac en els temples provenia tant pel seu paper simbòlic i mitològic com per la seva funció cultual. Era la imatge del caos aquàtic primordial (*Num*) posat en ordre pel déu creador i, a la vegada complia una funció important en el culte diari i en les celebracions religioses.

---

³⁴⁶ És interessant fer dues apreciacions sobre aquesta capelleta. En primer lloc volem fer referència a les branques vegetals de *Cyperus esculentus* que la cobriren i que es poden relacionar amb els recobriments vegetals de les pèrgoles de naixement. Per un altra banda dels tubèrculs d'aquestes plantes i de la llet que s'extrau d'ells. Es tracta de la xufra. ERROUX-MORFIN, *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal*, pp. 19-20; ERROUX-MORFIN, a RÉGEN, SERVAJEAN (eds.), *Verba manent*, p. 134. L'autora fa constar que en la tradició popular catalana, a l'orxata de xufra, se la denominava « la llet d'Isis ». Podria ser factible que en aquest templet es realitzessin alguns rituals relacionats amb el renaixement de la divinitat. ERROUX-MORFIN, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 243-245.

³⁴⁷ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 255-260.

El fons del llac de l'Osireion d'Oxirinc estava cobert per un estrat de llim d'uns 20 cm (U.E.15124). En el moment de l'excavació ens va estranyar que al fons hi hagués una capa tan gran de llim, tot i que podria ser deguda a una aportació natural en el moment de l'arribada de la inundació. A través d'un orifici practicat a la part inferior s'ompliria d'aigua aquest llac. A. Varille va poder observar aquest fet en els forats dels escocells dels arbres del temple funerari de l'arquitecte Amenhotep fill d'Hapu, que travessaven la capa calcària del subsòl fins arribar al nivell freàtic³⁴⁸.

Fig. 41. Llac sagrat.

Vàrem pensar, també, que podria ser utilitzat per a la fabricació de les pseudomòmies, però, si seguim el ritual, sabem que eren fetes en un dels temples principals de la ciutat i no en el lloc de l'enterrament. Com a hipòtesi, volem avançar que potser serien les restes de les figures que, segons els textos, havien de ser llençades a l'aigua, tant al riu com al llac sagrat, per tal d'acomplir les normatives especificades al Manual

³⁴⁸ ROBICHON, VARILLE, *Le temple du scribe royal*, pp.35-6, fig. 7.

del Temple³⁴⁹. Una altra hipòtesi podria ser que aquest llim servís per a la fabricació de l'aixovar funerari que acompanyaven les figures osiríaques (boles, cons, pans, pastissos, etc..) ³⁵⁰.

Sobre la capa de llim s'aprecia, descentrat cap a l'oest, un forat d'un metre de diàmetre.

En els murs est i oest del llac sagrat es marquen, encara que molt deteriorats, els graons d'unes petites escales excavades a la paret de la roca que deuriem servir per facilitar l'accés.

Durant els treballs d'exacvació va aparèixer, a tres metres a l'est del llac sagrat, un retall a la roca de forma rectangular de petites dimensions (U.E. 15284). Per les seves característiques pensem que es tractaria dels rebaixos per construir un altre llac sagrat o, potser una cisterna, que no es va finalitzar per causes que desconeixem.

Entre les restes de la capella de descans de les barques i l'entrada principal de l'hipogeu es troba una de les zones on es practicaven les ofrenes a la divinitat.

Aquest ritual havia estat establert per l'emperador Adrià en honor de l'Osiris Antínous. Com assenyala Grenier hi ha una estreta associació entre Antínous i els cultes a Osiris i a d'altres déus morts locals que tenien lloc en cadascun dels abatons-tombes d'Osiris. Aquests cultes tindrien lloc en petites capelles ubicades en els mateixos abatons. Això explicaria les escasses atestacions de sacerdots dedicats a aquest culte³⁵¹. Tot i això volem esmentar que una de les poques mencions que es coneixen sobre aquest clergat prové d'Oxirinc³⁵².

Un conjunt de carreus de calcària blanca, cisellats com lloses, semblen indicar les restes d'un paviment que cobria l'àrea (U.E.15133). Va aparèixer en aquest indret un peveter de pedra calcària nummulítica

³⁴⁹ QUACK, a COULON (ed.), *Le Culte d'Osiris*, pp. 25.

³⁵⁰ Veure apartat 5.5 d'aquest treball.

³⁵¹ GRENIER, *L'Osiris Antinoos*, pp. 6-9.

³⁵² *P.Oxy.* 2131, vol. XVII, datat a l'any 207.

(U.E.15165)³⁵³, on es deurien realitzar les libacions i les ofrenes líquides. Segons el decret de l'Abaton de Files³⁵⁴, un sacerdot feia cada dia de l'any una libació de llet. Aquesta llet-blanca oferta a Osiris és especialment santa, ja que està feta amb xufla, una creació de Re com bé diu el déu: “(ell) va escopir...; l'aigua de la seva boca va caure a terra, va germinar; és així com va ser creada la xufla”³⁵⁵. La xufla té un valor protector. Per una banda és la llet d'Isis (orxata) que alimenta a Horus nen, i a Osiris i altres divinitats en el moment del renaixement. A més, amb les tiges de la planta es fabricava una mena d'emulsió/crema que protegia la pseudomòmia d'Osiris. A l'Antic Egipte era usualment utilitzada en medicina i farmàcia.

Els textos també fan referència a l'ofrena de la llet materna com a beguda de renovació³⁵⁶, com esmenta Pitàgores: “*Els somnis de les persones no és altra cosa que la reunió de les ànimes en la Via Làctia que s'anomena així perquè les ànimes s'alimenten de la llet quan elles van entrar en la regeneració*”³⁵⁷.

Les ànimes s'alimenten de llet per a renéixer en el Més Enllà, de la mateixa manera que els infants son alletats en el moment del naixement. La llet és el primer sinònim d'aliment, gràcies al qual vivim i és el que ens transmet la força de la mare³⁵⁸. Sovint podem veure en els relleus dels temples la imatge de la deessa Isis-Hathor alletant un rei-infant. El faraó que ha mort reneix a una nova vida gràcies a la llet

³⁵³ Veure volum II, annex 4, fitxa: 295.

³⁵⁴ Aquest abaton està construït a l'Illa de Biga, a la qual s'arriba des de l'illa de Files a través del moll anomenat la Porta d'Adrià. En un dels seus murs està inscrit el decret diví. JUNKER, *Das Götterdekret über das Abaton*, pp. 30-31.

³⁵⁵ DERCHAIN, *Papyrus Salt 825*, pp. 137, 151-152, n. 24; fasc. II, pl. III,3; ERROUX-MORFIN, *CENIM 2*, p. 134.

³⁵⁶ Aufrère i López-Moncet creuen que és molt probable que la llet de xufla fos un substitut de la llet materna. AUFRÈRE, LÓPEZ-MONCET, *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal* p. 70.

³⁵⁷ CARCOPINO, *De Pythagore*, p. 215.

³⁵⁸ DURAND, *Las estructuras antropológicas*, p. 245.

divina. La tradició d'aquesta beguda de renovació i, en conseqüència, del triomf sobre la mort, s'ha mantingut a través dels anys³⁵⁹.

Recipients per a contenir líquids son usuals en els aixovars funeraris de totes les èpoques. Com a exemple, i relacionat amb el tema que tractem, volem esmentar la Tomba 31 de la Necròpolis Alta. Una tomba d'època romana on, al costat d'una mòmia recoberta amb una carcassa de guix decorada, van aparèixer un conjunt de plats i vasos d'ofrena. Un d'ells, amb restes de llet, estava col·locat al costat dret del cap³⁶⁰.

A la zona de les ofrenes de l'Osireion d'Oxirrinc també es van localitzar un altar de banyes de forma quadrangular³⁶¹ (U.E.15161)³⁶², fet de tovots, amb evidents signes d'haver estat utilitzat, i nombroses restes d'altres altars similars, però més destruïts.

En altres indrets del sector occidental del jaciment (Sector 17300)³⁶³, s'hi van poder excavar unes estructures, probablement capelles de culte que flanquejaven una de les vies d'entrada a la ciutat, on el material recuperat era idèntic, i de similar cronologia, al trobat en l'àrea de les ofrenes de l'Osireion³⁶⁴. D'entre les ofrenes volem destacar la gran quantitat de taps d'àmfora de vi, alguns d'ells encara conserven les marques dels segells i a més, la part inferior del tap està folrada amb una fulla de parra, ossos de préssecs, pinyons³⁶⁵, ametlles, nous dum,

³⁵⁹ El Dr. Hassan I. Amer va comentar que en la tradició musulmana, es col·loca aprop del difunt, un vas de llet durant la vetlla.

³⁶⁰ PADRÓ *et alii*, *Nilus*, 19, p.8 ; PONS MELLADO, *Actas V Congreso Ibérico d'Egiptología*. Cuenca, (en premsa).

³⁶¹ Una tipologia usual en època grecoromana. SOUKIASSIAN, *BIFAO* 83, pp. 317-333.

³⁶² Veure volum II, annex 4, fitxa: 284.

³⁶³ PADRÓ *et alii*, *Nilus* 17, pp. 13-14.

³⁶⁴ Veure al capítol 3 d'aquest treball les pàgines 64-66.

³⁶⁵ Hi ha diverses referències de plantacions de pins pinyoners al Fayum entre els anys 257, 256 i 255 aC. *Papyrus de Zenon 59157*; AMIGUES, *Études de botanique*, p. 239, especifica que el pi pinyoner (*pinus pinea*) és l'únic pi cultivable a Egipte i cita com a referència d'aquest fet el *P. Oxy.*, núm. 1088, Vol. VIII, datat al segle I dC ; Hem de citar, també, el *P. Oxy.*, 1144, Vol VIII, de finals del segle I o inicis del segle II dC, on es relacionen uns comptes de despeses d'un temple oxirrinquita pel pagament del culte de la deessa Tueris d'un òbol de pinyons. El *P. Oxy.*, 1142, Vol. VIII, del segle III dC, cita, també, l'ofrena de fruits sencers: "de grosses pinyes de pi per a un duel". A l'interior de

dàtils³⁶⁶, pinyols d'oliva, branquetes de raïm i llavors de cereal, d'ordi i de blat. També s'han localitzat peces de monedes que pertanyen totes elles a l'època de l'emperador Adrià.

L'estudi sistemàtic del sector de les ofrenes de l'Osireion va permetre descobrir una gran quantitat de petits focs rituals (més de 180 fins al moment), que contenien restes d'aliments barrejades amb la cendra.

S'han pogut identificar nombrosos pinyols de dàtils i de préssecs, ossos d'animals, sarments cremats, pinyons, ginjoler³⁶⁷ i fruits de perseaa³⁶⁸. Disseminats per tota la superfície hi havia gran quantitat de fragments de ceràmica, petits vasos, platets d'ofrena i taps d'àmfores fets amb llim i amb una estampilla impresa³⁶⁹. Aquestes àmfores probablement contenien vi, ja que la part interna del tap algunes vegades apareix folrada amb una fulla de parra. A més, el vi és la beguda relacionada amb el cultes osiríacs i, per extensió, amb tots aquells cultes en què el déu mor per salvar la humanitat. Entre tot aquest material va aparèixer una marmita (U.E.15235) clavada a terra al costat d'un foc. Contenia

---

la Galeria 2E de l'interior de l'Osireion d'Oxirinc va aparèixer restes d'una pinya sencera. Veure volum II, annex 4, fitxa: 340. Els pinyons, com veiem, son una ofrena per a la deessa oxirrinquita i també els trobem, de forma abundant, tant en la zona d'ofrenes de la superestructura de l'Osireion, com en l'interior dels nínxols on s'enterraven les pseudomòmies osiríaques. És clara la vinculació dels pinyons amb el culte funerari.

³⁶⁶ El dàtil, a més de ser una ofrena usual en els cultes osiríacs, els ossos son utilitzats en diversos conjurs màgics. PLINI EL VELL, llibre XIII, 29 i 40. p. 31 ; CAUVILLE, *RdE* 32, pp. 47-64; La pasta de dàtil era també un dels components més importants emprats en la fabricació de la pseudomòmia de Sòcares i, segons el papir Jumilhac, les palmeres datileres estarien relacionades amb les limfes d'Osiris. VANDIER, *Le Papir Jumilhac*, p. 119, VIII, 20-23.

³⁶⁷ Els seus fruits alimenten el rei mort, com s'assenyala als *Textos de les Piràmides*. També podem constatar que podria ser un element protector de la tomba. És un arbust espinós com be especifica el seu nom llatí: *Ziziphus spina Christi*.

³⁶⁸ La perseaa està relacionada amb el culte d'Osiris. Els seus fruits maduren en el moment de la crescuda del Nil: BONNEAU, *La crue du Nil*, pp. 62-67; Veure també TEOFRASTO, IV, 2, 5, que concreta aquesta dada: « ...madura a l'època dels vents etèsis (els que venen del nord). Es feien estàtues de culte, llits funeraris, tauletes auxiliars i altres objectes de culte » ; AMIGUES, *Hommages à François Daumas*, I, pp. 25-31 ; PLUTARC relaciona la perseaa amb Isis, "El seu fruit té la forma d'un cor, i la fulla, de llengua" : BEAUVÉRIE, *BIFAO* 35, 1935, pp. 133-134.

³⁶⁹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 299, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309 i 314.

una gran quantitat de pinyols de dàtil, una de les ofrenes típiques d'Osiris a partir del període ptolemaic³⁷⁰. Podem afirmar que ens trobem a la zona on es realitzaven les ofrenes rituals en favor del déu Osiris (Fig. 42).

Fig. 42. Zona de les ofrenes.

Aquestes restes correspondrien a la darrera ocupació del monument, que pot datar-se entre finals del segle II i inicis del segle III dC., per les monedes de bronze localitzades en el sector³⁷¹.

Ens referim a les diverses peces de monedes localitzades a la zona de les ofrenes. Es daten, majorment, al segle II, però haurien pogut estar en circulació a inicis del segle III dC. Aquesta coherent cronologia es relaciona amb el moment de ressorgiment dels cultes osíriacs i correspon amb l'arribada al poder de l'emperador Adrià.

³⁷⁰ CAUVILLE, *RdE* 32, pp. 47-64.

³⁷¹ Agraïm les indicacions de la Dra. Marta Campo del Gabinet Numismàtic de Catalunya.

Domicià, òbol d'Alexandria, any 11 (del regnat) = 91-92 dC³⁷².

Anv.: AYT KAICAP [ΔOMIT ΣEB ΓEPM]; cap de l'emperador a la dreta.

Rev.: Modius entre torches. A l'exerg LI A³⁷³.

Adrià (117-138), hemidracma d'Alexandria, any 16 = 131-132 dC³⁷⁴.

Anv.: [AVT KAI] TPAI A□PIA CEB; bust de l'emperador, llorejat i drapejat a la dreta.

Rev.: Victòria a la dreta amb una corona. Al camp [L IS]³⁷⁵.

³⁷² DATTARI, *Monete Imperiale Greche*, núm. 548; BURNETT, ARMANDRY, CARRADICE, *Roman Provincial Coinage*, II, núm.2653.

³⁷³ Veure volum II, annex 4, fitxa: 317.

³⁷⁴ Veure volum II, annex 4, fitxa: 286.

³⁷⁵ DATTARI, *Monete Imperiale Greche*, núm. 1774.

Adrià (117-138), òbol d'Oxyrynchites³⁷⁶.

Anv.: AVT KAI TPA ADPIANOC CEB; cap llorejat de l'emperador a la dreta.

Rev.: [OJV P, LIA]; Atena amb paludamentum, dempeus, sostenint una victoriola i un bipenne³⁷⁷.

Marc Aureli, dracma d'Alexandria, 166-167 dC³⁷⁸.

Anv.: [M AYΦHAIOC ANTΩNINOΣ ΣEB]; bust llorejat de l'emperador a l'esquerra.

Rev.: L'emperador en quadriga a l'esquerra, portant una petita Nike. A sobre, L [Z].

Emissió local, probablement d'Alexandria, segle II dC (tessera o fitxa?)³⁷⁹.

Anv.: Bust femení a la dreta.

³⁷⁶ Veure volum II, annex 4, fitxa: 315.

³⁷⁷ DATTARI, *Monete Imperiale Greche*, núm. 6337; MARTINI, *SNG volume XIII, Aegyptus* 2, núm.1194.

³⁷⁸ Veure volum II, annex 4, fitxa: 286.

³⁷⁹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 292.

Rev.: Victòria a la dreta amb una corona³⁸⁰.

Emissió local³⁸¹. Segle II dC (?).

Anv.: Bust femení a la dreta.

Rev.: Corona vegetal.

Emissió local?³⁸²

Anv.: Bust masculí amb una maça damun l'espatlla?

Rev.: ?.

L'Altra àrea d'ofrenes localitzada està situada al sud-est de l'estructura de la catacumba.

Aquesta zona es va excavar l'any 2013 per tal de poder comprovar les dades obtingudes en la prospecció geofísica, portada a terme l'any 2010 per Lluís Marí de l'empresa Arqueoradar, en l'àrea sud-est del tèmenos (Fig. 43).

---

³⁸⁰ MILNE, *Ashmolean Museum, Catalogue of Alexandrian coins*, núm. 5291.

³⁸¹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 318.

³⁸² Veure volum II, annex 4, fitxa: 319.

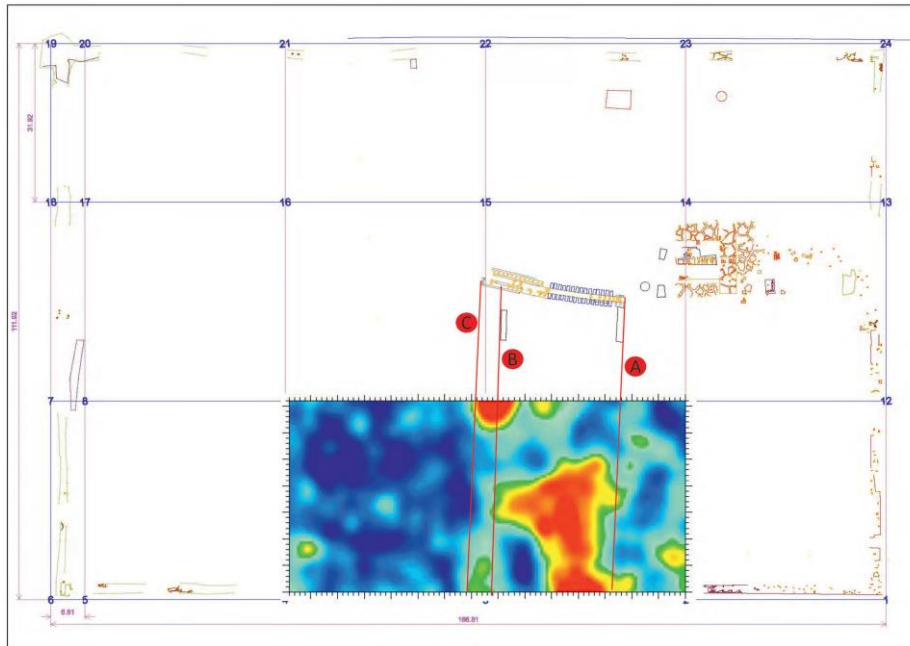

Fig. 43. Planta del tèmenos amb els senyals del radar.

Es van realitzar una sèrie de sondejos amb una separació de 5 metres en direcció nord-sud i, després, en direcció est-oest (fig. 44).

Fig. 44. Foc ritual 15321. Àrea sud-est del temple.

La quadrícula resultant tenia una longitud de 45 m en direcció nord-sud, per 25 m en direcció est-oest. Tots els sondejos varen ser negatius,

excepte els més pròxims a l'entrada del tèmenos (N-S 8/ E-W 1; N-S 7/E-W 2; N-S 9/ E-W 2). En els sondejos positius es van localitzar ofrenes i focs rituals similars als ja excavats en l'àrea nord-est del monument

També es va treballar en una àrea on les alteracions del terreny eren més marcades, entre les dues portes d'entrada auxiliars de l'Osireion. En aquest sector, tots els sondejos van ser negatius. Ni tan sols van aparèixer restes ceràmiques. Únicament, en superfície, es va localitzar una moneda romana, que un cop restaurada es va poder identificar amb un hemidracma d'Alexandria encunyat l'any 13 del regnat de l'emperador Adrià:

Adrià (117-138), hemidracma d'Alexandria, any 13 = 128/129 dC³⁸³.

Anv.: [AVT KAI] TRAI ADRIA CEB; bust de l'emperador, llorejat, amb cuirassa i paludamentum a la dreta.

Rev.: Eutychia sostenint espigues de blat, recolzada cap a l'esquerra sobre una esfinx. A l'exerg, [L TR]ICKAI (= any 13)³⁸⁴.

Es confirma que les restes d'aquesta àrea correspondrien, també, a la darrera ocupació del monument, que pot datar-se entre finals del segle II i inicis del segle III dC.

La zona d'ofrenes situada al nord-est dóna accés a una estructura més important. Un petit temple en forma de "T" invertida, d'uns 15 m d'amplada per 15 de llarg, del qual només en sobresurten uns 50 cm en

³⁸³ MILNE, *Catalogue of Alexandrian Coins*, núm. 1270.

³⁸⁴ Veure volum II, annex 4, fitxa: 355.

el punt més alt, mentre que en altres indrets està totalment arrasat (Fig. 45).

Fig. 45. Temple en forma de "T" invertida amb la situació del maó màgic. Reconstrucció dels murs de tovot.

Tota la construcció, que segurament estaria edificada amb murs de tovot, per les restes trobades durant l'excavació, recolza en una banquetta tallada a la roca natural (U.E.15137). Així, al costat nord tan sols s'hi aprecia el retall de la banquetta, mentre que al sud hi són visibles els murs de tovot de 50 cm d'alçada (U.E.15122 i U.E.15123). A la cantonada sud-est hi va aparèixer un petit maó de fundació (1,5x4x2 cm), de faiança de color verdós³⁸⁵. L'elecció de la faiança com a material no és gratuïta. Està relacionada amb els maons osiríacs d'Heliòpolis. Té un gran valor apotropaic i, segons els *Textos dels Sarcòfags*, s'utilitzava per vèncer el mal. També per la seva relació amb la sortida del sol i el cicle solar i el seu vincle amb el renaixement dels difunts³⁸⁶. Aquest petit objecte ens dóna la clau per poder confirmar que estem davant d'un

³⁸⁵ Veure volum II, annex 4, fitxa: 277.

³⁸⁶ TOOLEY, *JEA* 82, pp. 167-179; ROTH, ROEHRIG, *JEA*, 88, pp. 121-139; SCALF, F., *SAK*, 38, pp. 275-280; KOLEVA-IVANOV, *BIFAO* 112, pp. 215-224; BORREGO GALLARDO, *Cuadernos del Vidrio*, pp. 24-47.

edifici consagrat. En aquest mateix angle, sobre la roca, s'hi podia veure un lilit de llim que recobria la cantonada dels murs i, on l'obrer va deixar plasmada l'empremta d'una de les seves mans (U.E.15128).

No podem testificar si, a les altres cantonades de l'edifici, també hi havien altres maons o qualsevol altre element màgic de fundació.

Els tovots, amb independència dels seus avantatges constructius, estan impregnats d'un alt significat religiós a causa de la seva principal matèria prima: el llim. El fang aportat per la riuada es va associar a la idea de la renovació periòdica de la vida. Quan l'estrella Sotis³⁸⁷, després de setanta dies d'estar invisible, reapareixia en l'horitzó oriental abans de la sortida del sol, marcava l'arribada de Hapy, l'esperada crescuda de les aigües. I amb l'arribada de la inundació començava també el primer dia, del primer mes, del calendari civil egipci, ja que l'aigua va ser i és la vida d'Egipte. Però l'aigua sola, solcant un país desèrtic, seria únicament això: un riu discorrent entre ermes dunes de sorra. Era el llim, barrejat amb l'aigua, el que aportava la veritable vida a Egipte, fertilitzant les marges del Nil amb el seu dipòsit de rics nutrients nitrogenats.

Milions d'aquests tovots van conformar els primers recintes funeraris i culturals, i ho van seguir fent en els potents tèmenos dels temples i santuaris de totes les èpoques. En la primera sala hipòstila dels temples d'època ptolemaica veiem sovint l'escena en la que el faraó està practicant el ritual de la construcció del temple, del "naixement de l'edifici". Per això, amb les seves pròpies mans fabrica els maons màgics que col·locarà en les cantonades com a protecció de l'edifici i a la vegada es relacionen amb els tovots del naixement³⁸⁸. En una altra escena, el rei els ofereix als deus dins d'un receptacle de forma ovalada que a la vegada els protegeix.

---

³⁸⁷ Sirius, de la constel·lació del Ca Major.

³⁸⁸ Diversos autors han tractat aquest tema. MONTET, *Kêmi* 17, pp. 72-100.

Si el llim portava la vida a Egipte, els objectes confeccionats amb un material portador de vida també conservarien aquest gran poder vivificador.

Per a la millor comprensió del temple de forma de "T" invertida i per a la seva protecció la Misió va considerar adient la fabricació de nous tovots, fets amb la mateixa tècnica i dimensions que els antics, per tal de procedir a la consolidació i reconstrucció dels murs de tovot dels costats sud i est del recinte.

La forma de T invertida d'aquest templet ens ha fet pensar en la novedosa teoria de F. Estrada³⁸⁹, en la què relaciona la funció dels canals d'arribada als molls dels temples de l'Imperi Nou, escenari de les festes religioses més importants del calendari religiós egipci, amb l'origen i el disseny de la planta de les tombes civils tebanes, habitualment anomenades de forma de "T" invertida, i amb l'íntima relació entre aquests canals, com a portadors de l'aigua nova i, per tant, de la vida, amb un altre canal portador de vida: la tràquea que al costat dels pulmons formen el signe jeroglífic *sema*.

En el nivell geològic, un cop excavat, es varen apreciar unes esquerdes de forma hexagonal que s'estenien per quasi tota la zona. Són les denominades esquerdes de dessecació. La seva formació està lligada a processos d'erosió que es donen en climes àrids i apareixen quan en les etapes de formació d'aquestes pedres calcàries, van emergir a la superfície, i varen quedar desproveïdes d'humitat, i pel retraïment de les partícules que les formen. Així desenvolupen unes estructures, que sovint tenen forma poligonal (normalment hexagonal).

L'aparició, en diversos punts del temple, d'un enllosat petri fa pensar que tota la superfície estaria pavimentada amb blocs de calcària blanca (U.E.15129). Inserida en el centre d'aquest petit santuari en forma de "T" invertida es troba l'entrada a les galeries subterrànies. Aquesta entrada

---

³⁸⁹ ESTRADA, *Actas V Congreso Ibérico d'Egiptología. Cuenca*, (en premsa).

(U.E.15121) (Fig. 46), que considerarem la principal, sembla que va tenir diverses fases de construcció.

Fig. 46. Entrada principal a la catacumba.

Primerament es va retallar un pou d'entrada, del qual avui en podem veure tres dels seus quatre costats. El quart, a l'est, es va ampliar i va donar lloc al forat de l'escala d'accés. A les parets verticals nord i sud d'aquest pou inicial encara s'hi poden apreciar les marques horitzontals tallades a la roca per tal de facilitar l'accés i les traces de desbast, en el lloc on hauria estat retallat el mur est d'aquest pou (Fig. 47). A més, al nord hi podem veure dos intents (U.E.15138 i U.E.15139), no finalitzats, de construcció d'escales. No sabem si eren accessos auxiliars necessaris per a l'excavació de l'escala monumental, o si tenien algun valor ritual que se'ns escapa.

L'escala d'accés està composta per dos trams de graons separats per un petit replà. La primera part estava formada per 13 graons tallats a la

roca (U.E.15140) i recoberts amb blocs de pedra calcària, avui desapareguts.

Fig. 47. Pou inicial.

Els darrers nou graons (U.E.15141), després del replà, estan fets amb carreus de pedra calcària de gra fi ben escairada (Fig. 48). La pendent d'aquest segon tram de l'escala estava estudiada i dissenyada de tal manera que els sacerdots i el seguici religiós que acompanyava les pseudomòmies osíriaques, no els calia ajupir-se per entrar a l'Osireion.

Fig. 48. Graons del segon tram de l'escala.

Les parets laterals d'aquest darrer tram d'escala encara es conserven. Són de pedra calcària blanca i es pot apreciar la bona factura de la construcció. L'obra no està del tot finalitzada, ja que no s'han allisat les parets, i els murs presenten les pedres formant un fals encoixinat³⁹⁰.

Al final d'aquesta escala, es configura un petit passadís amb el sostre fet amb lloses de la mateixa pedra de grans dimensions (160 x 50 x 60 cm), col·locades com arquitraus. Aquest passadís porta a un vestíbul que, a les parets nord (U.E.15143) i sud (U.E.15142), hi té practicats dos nínxols (U.E.15145 i U.E.15146) que servien per allotjar les llànties d'oli utilitzades per il·luminar l'accés al recinte subterrani. Els sostres dels nínxols estan tacats de negre a conseqüència del fum de les metxes de les làmpades d'il·luminació. Podem observar, també, uns reguerols negres que cauen per les parets. El terra del vestíbul està pavimentat

³⁹⁰ Els egipcis extreïen de les pedreres els blocs mig desbastats, però els donaven els darrers retocs (com si es tractés d'una peça escultòrica), i els polien *in situ*. D'aquesta manera aconseguien unes superfícies llises i unes juntes entre les pedres quasi imperceptibles.

amb lloses (U:E.15255), encara que les del centre de l'estança han desaparegut. Des d'aquest punt s'accedeix al conjunt d'àmbits que conformen la infraestructura del temple-necròpolis d'Osiris (Fig. 49).

Fig. 49. Vestíbul on es pot veure el nínxol de la paret nord i l'entrada a la catacumba. S'observen restes de pintura de color negre als murs.

5.3. LES ENTRADES AUXILIARS D'ACCÉS A LA CATACUMBA

Al sud del recinte es localitzen dues petites escales auxiliars d'accés, perpendiculars a l'entrada principal (Fig. 50).

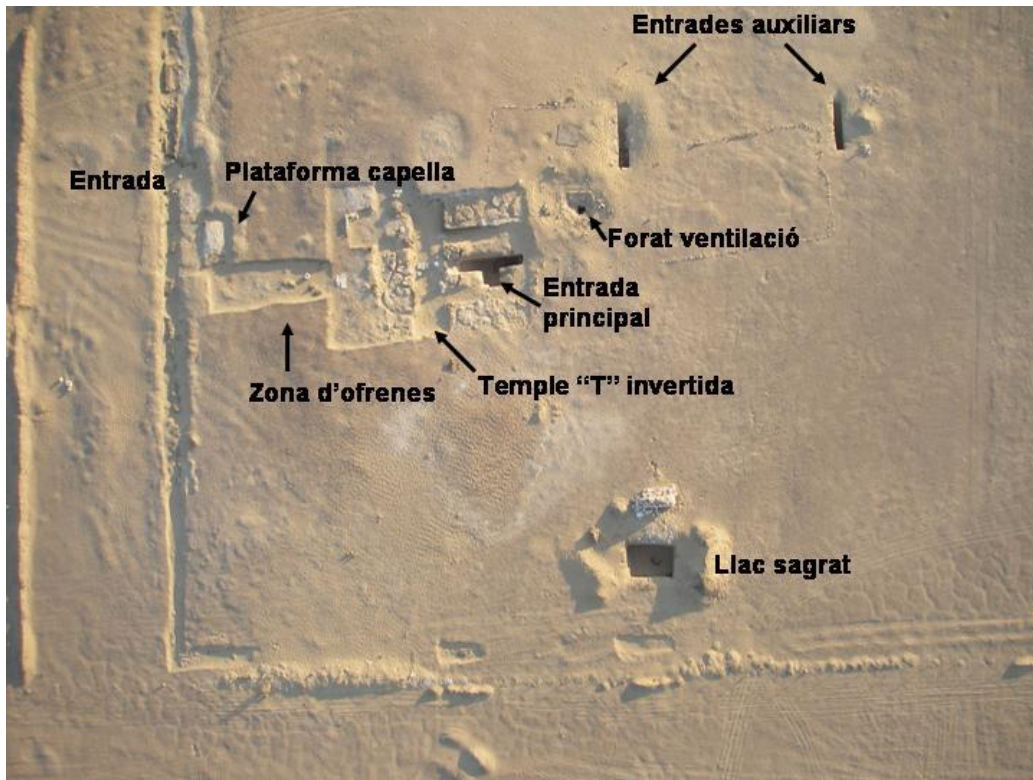

Fig. 50. Fotografia aèria on s'observen els elements descrits de la superestructura.

L'escala situada més a l'est (U.E.15001), té 10 graons tallats a la roca. No podem precisar si estarien recoberts d'una pedra més fina, ja que no hi ha cap evidència. El retall mesura 7,50 m de longitud i 1,40 m d'amplada. Aquesta escala desemboca a l'inici de la galeria 1A, per l'est, i donaria accés als nínxols de l'1 al 30. No sabem si solament es va emprar com escala auxiliar en el moment de l'excavació del passadís o si es va utilitzar posteriorment. El que si que podem afirmar és que va ser inutilitzada en el moment de la construcció dels nínxols 57 (U.E.15308) i 58 (U.E.15309). Aquests varen ser localitzats durant els treballs d'excavació de l'any 2008 (veure figura 65, p. 184). Formarien part d'una segona filera de nínxols, però és impossible determinar, per

l'estat de conservació d'aquest segon nivell, si s'haurien construït més nínxols en aquest segon nivell i si aquests són del mateix moment cronològic o posteriors.

La segona escala (U.E.15018), situada 23,30 m més a l'oest, també està tallada a la roca natural i conté 12 graons. El retall mesura 5,30 m de longitud i 1 m d'amplada. Donaria accés a la galeria 1A per la part més occidental. No podem concloure si seria una escala auxiliar de treball o seria l'entrada utilitzada per arribar a la zona oest de la galeria 1A (nínxols 31 al 56). Tot i que sembla que va quedar en desús per la construcció dels nínxols 48 i 49. El precari estat de conservació d'aquests nínxols fan difícil poder afirmar-ho amb seguretat (veure figura 70, p. 190).

Aquestes dues entrades corresponen a les dues fases de construcció de la galeria 1A. Creiem que primer es va construir i ocupar la part més oriental i pròxima a la sala 1B de l'Osiris i després es va construir el tram la galeria més occidental. Quan estudiem aquest espai (apartats 5.4.3. i 5.4.3.1. d'aquest treball) veurem les fases constructives i el sentit d'ocupació dels nínxols. Malauradament, l'estat de conservació de la part occidental de la galeria 1A fa difícil poder establir una hipòtesi concreta i precisar l'ordre d'utilització i la cronologia dels nínxols d'aquesta segona fase d'utilització.

5.4. LA CATACUMBA. LA INFRASTRUCTURA DEL TEMPLE– NECRÒPOLIS

Segons els Misteris d'Osiris, el darrer dia del mes de *Khoiak* s'havia de procedir a l'enterrament dels simulacres del déu. Era el punt culminant del ritual i el destí final de les pseudomòmies que s'havien confeccionat l'any anterior.

A l'Osireion d'Oxirrinc hi trobem, excavat a la roca, tot un complex funerari subterrani que hem denominat catacumba. Consta, com ja s'ha explicat, de dues grans sales, una d'elles compartimentada i de dues galeries de nínxols, una d'elles construïda en dues fases, on s'enterraven les figures osiríaques acompanyades d'un aixovar especial i específic (Fig. 51).

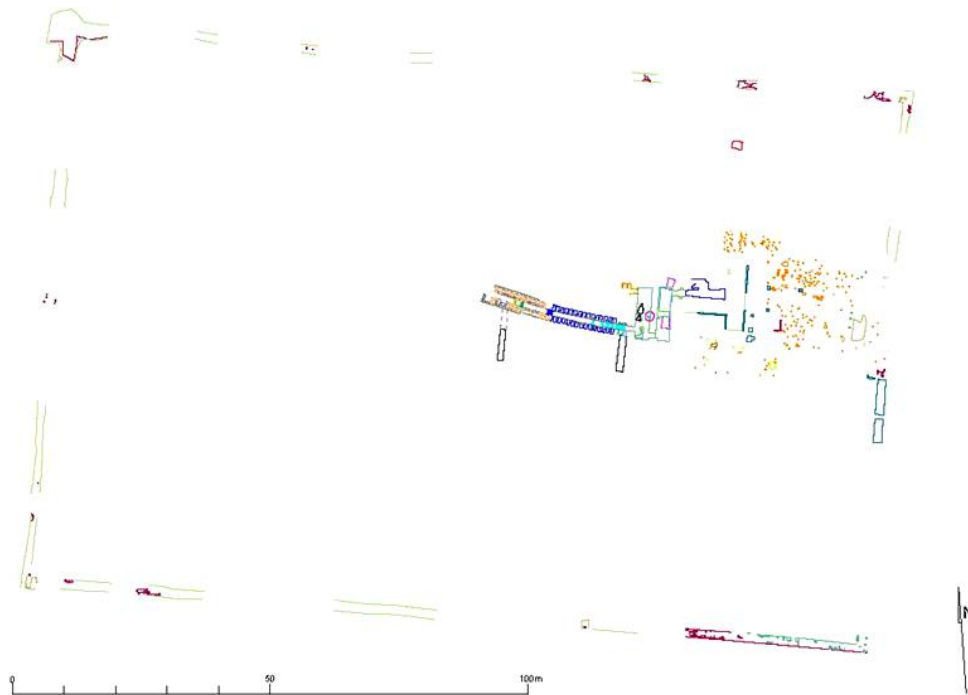

Fig. 51. Planta general de l'Osireion (Veure annex 5.1).

El sòl natural de la zona de l'Osireion està format per dipòsits de gres de grans arrodonits lligats amb un ciment calcari no argilós, la qual cosa permet classificar-ho dins de les calcarenites. Aquesta roca és permeable i permet amb facilitat el trànsit de l'aigua pels estrats inferiors. La capa freàtica, en aquest punt, està molt alta, i això fa que la humitat del terreny i la poca consistència de la roca mare provoquin problemes d'estabilitat al monument, sobretot després d'haver patit canvis estructurals violents.

Les dues grans sales varen ser construïdes en una àmplia "gruta" perforada a la roca mare. Al sostre d'aquesta gruta s'observen una sèrie de diàclasis naturals produïdes, segurament, en el moment de la

gènesis de la roca. És on es van practicar les tres obertures que permetien l'extracció del material de l'excavació, la introducció del material constructiu i, a més, la renovació de l'aire i la il·luminació durant els treballs d'execució de l'obra. Tant al sostre de les dues sales com al de la galeria 1A els van donar una forma voltada per tal de conferir més consistència a l'excavació de la infraestructura del temple-necròpolis.

Farem la descripció d'aquests espais subterranis seguint el recorregut que creiem que haurien d'haver fet els sacerdots per tal d'acomplir les normes fixades durant el complex ritual.

El pas de la superfície fins arribar al lloc on s'hauran d'enterrar les pseudomòmies osíraques és com un trànsit iniciàtic que va de la llum a la foscor i, a la vegada, és intricat i sinuós com els camins de l'inframón. Des d'unes sales intermèdies (Sales 2C i 2D), i mitjançant una xicana, s'arriba al Santuari d'Osiris on el déu ja cent presideix l'estança. Des d'aquesta sala es pot accedir a les dues galeries de nínxols. No és una concepció nova en l'arquitectura egípcia. Els passadissos interiors de les piràmides i d'algunes tombes reials segueixen aquest esquema que recrea aquest viatge pel recòndit món subterrani.

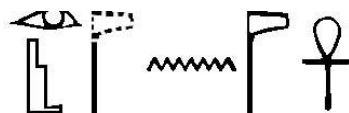
5.4.1. Les sales d'entrada (sales 2C i 2D)

Traspasat el vestíbul, arribem a la sala 2, que estava compartimentada en dues estances: 2C i 2D. La porta d'entrada és la que té la llum més gran de tots els accessos i amida 1,10 m. És al brancal de la porta de la paret sud-est de l'entrada on es van poder observar uns signes jeroglífics molt desdibuixats. Estan fets amb pressa i sense gaire tècnica, com si es tractés d'un grafit més que d'una inscripció programada. Es reconeix algun signe però la inscripció és dubtosa. No és l'únic exemple trobat en els murs d'aquesta construcció però és el més clar (Fig. 52).

Les parets de l'entrada encara conserven restes de la capa de color negre que les cobria i es pot observar, també, una sèrie d'estries verticals, realitzades durant els treballs dels picapedrers.

Fig. 52. Grafit gravat en la paret sud de l'entrada.

 El grafit probablement va estar fet d'una manera molt ràpida, ja que l'escriptura és molt mediocre i el sentit de la mateixa de dubtosa traducció.

Textualment, es pot llegir: "Vida déu de o per Osiris". Això suposant que el traç vertical del nom *Wsir* (Osiris), correspongui a un signe *ntr*, no acabat de gravar, com sembla ser.

Aventurant una traducció més lògica i tenint en compte l'incorrecte de l'escrit, s'admetrien dos possibles resultats: "Vida divina de (a, com un desig) Osiris" o "La vida és del déu Osiris", tenint en compte, en aquest últim cas, que la preposició "n" haurà d'anteposar-se al signe *ntr*, segons el sentit de lectura establert, de dreta a esquerra.

Abans d'iniciar les tasques d'excavació es varen haver de realitzar diferents treballs de restauració i consolidació. En primer lloc, es va

estabilitzar la volta natural que fa de sostre de la catacumba. Després, es procedí, per tal de donar consistència a l'estructura, a aixecar el mur est amb carreus més petits d'una pedra blanca i tova, anomenada pels egipcis "bloc", extreta d'unes pedreres que es localitzen a la riba dreta del Nil, properes a la ciutat de Minia. Aquest mur de nova construcció es va bastir, com en totes les obres efectuades a l'interior de la catacumba, per darrera de les restes originals existents. D'aquesta manera no s'alteraven els vestigis antics i, a més, s'identificava amb claredat la nova fàbrica³⁹¹.

Un cop consolidada l'estructura, es va extreure una gran quantitat de sorra d'aportació eòlica que s'havia introduït procedent dels forats de ventilació practicats a la volta natural, i per les repetides remocions efectuades pels lladres.

Entre les capes d'enderroc d'aquestes estances es van localitzar diversos arquitraus que procedien, segurament, del cobriment de l'últim tram de l'escala d'entrada, ja que tenen les mateixes dimensions (160x50x60 cm), i dues bases de columna d'algun edifici de la superestructura del monument.

L'àmbit 2C correspon a la primera cambra que trobem, després de baixar les escales de la porta principal, un cop traspassat el vestíbul amb nínxols. Les seves mesures són de 2,48 m est-oest i de 5,70 m nord-sud. Els murs que conformen la cantonada de l'entrada (U.E.15148) estan, també, pintats de color negre, el color d'Osiris.

Veurem al llarg del recorregut dels espais inferiors que molts trams dels murs, sobretot en els accessos a les galeries i habitacions i, també en els carreus que pertanyerien al sostre, estan pintats d'aquest color que rememora el renaixement.

Necessàriament, l'espai obliga a girar a l'esquerra. Això determina un recorregut marcat a través dels diversos àmbits fins arribar a la sala 1B

---

³⁹¹ ALGORRI, *Nilus* 17, pp. 17-23; ALGORRI, MATÍAS, *Nilus* 19, pp. 13-16.

de l'Osiris. Són cambres paral·leles i diferenciades, separades pel mur (U.E.15014) que sosté les respectives voltes. Aquest mur de separació és el més ample, cinc fileres de gruix, de tot l'edifici i, a més, està molt ben construït (Fig. 53).

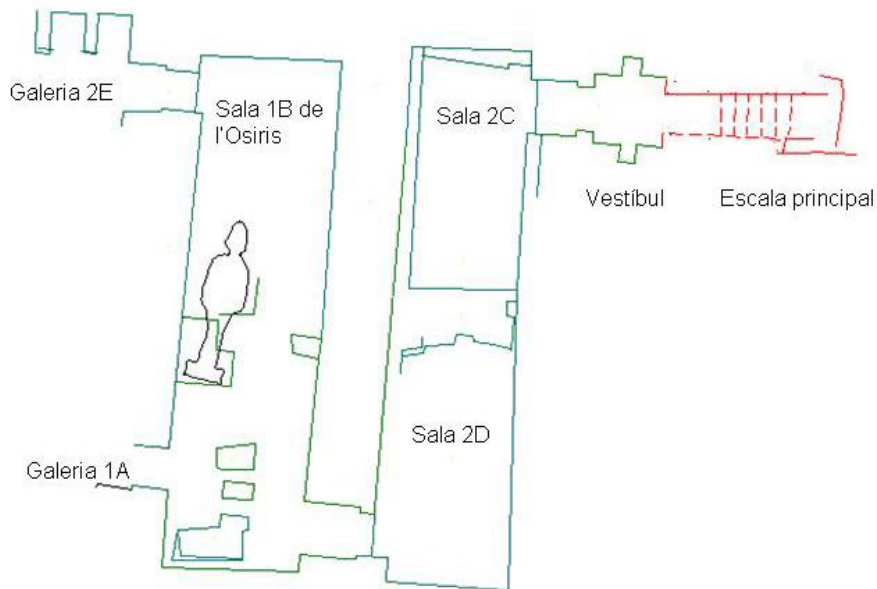

Fig. 53. Les sales subterrànies de l'Osireion.

Han utilitzat pedres de grans dimensions (similars a les emprades en les tombes saïtes) i molt ben treballades. Podem observar un fet generalitzat en les construccions egípcies, un tram del parament està perfectament polit i preparat per acollir la decoració final i un altre amb els carreus de pedra sense desbastar.

L'evidència que la sala 2C estava coberta per una volta de mig punt, la tenim en les fileres de l'arrencament d'aquesta volta, preservades en el mur nord de l'habitació (U.E.15257) (Fig. 54).

El mur est de la sala (U.E.15320) estava pràcticament desaparegut per l'espoli de les pedres i, per seguretat, ha estat reconstruït pels arquitectes de la Missió.

S'ha pogut observar que aquesta gran sala s'havia compartimentat amb una paret d'1,05 m d'amplada (U.E. 15318) en la que hi havia una porta

d'accés. A partir d'aquest mur de tanca, la paret oest es deixa sense polir.

A la primera estança (sala 2C), sota els estrats d'enderroc (U.E.15328), hi va aparèixer l'estrat d'espoli de les pedres de construcció del temple soterrani (U.E.15315) i, per sota, una capa d'uns 3 cm d'excrements de ratpenat (U.E.15317).

Fig. 54. La sala 2C. Al fons de la imatge el mur nord. A la dreta el mur est reconstruït i a l'esquerra el mur oest a mig desbastar. Sobre el paviment el petit foc.

A la part inferior es localitzà una capa de terra batuda, d'uns 8 cm, d'un color marró fosc (U.E.15260) que conforma el nivell d'ús -el paviment- de l'estança amb material arqueològic: tres llànties d'època romana i sis platets d'ofrena i d'il·luminació³⁹².

Al costat del mur de separació de les dues cambres s'hi va trobar un petit foc (U.E.15261). Pensem que aquest foc no està relacionat amb el ritual que tenia lloc a l'Osireion. No té raó de ser l'existència d'un foc,

³⁹² Veure volum II, annex 4, fitxes: 312 i 313.

sobre el paviment, enmig d'una estança de trànsit. Potser estaria relacionat amb els primers saquejos del monument.

En tota l'habitació, sota aquest estrat fosc, es localitzà una capa molt compacta feta amb argamassa de calç (U.E.15262), que correspondria a la preparació del paviment de la sala 2C.

Al segon àmbit de la sala 2 (2D), no s'hi han constatat vestigis que hagués estat enllosat o pavimentat; tan sols hi va aparèixer una gran capa de sorra estèril (U.E.15336). Aquesta sorra ben estanca serveix com a fonamentació de l'estructura construïda³⁹³. Un cop extreta part d'aquesta capa de sorra, per tal d'anivellar l'estrat, es va poder observar com els murs est i sud estaven espoliats en la part inferior i quedaven colgats. Es va procedir a consolidar aquesta part inferior dels murs per tal de reforçar la seva estabilitat. L'àmbit amida 2,48 m est-oest per 4,75 m nord-sud.

A l'oest de la sala 2D, a l'angle sud-oest, hi ha una obertura de 0,85 m (U.E.15013) practicada a la paret (U. E.15014) que dóna pas a la sala 1B de l'Osiris.

Prop d'aquesta entrada, però sobre el paviment de la sala 1B de l'Osiris i junt al mur de separació dels dos àmbits (U.E.15014), s'hi va localitzar una gran llinda que presenta unes marques molt significatives. Sembla palès que aquest element cobria la porta de pas entre ambdues sales (sala 2D i sala 1B). La seva longitud és l'adequada per a la llum de pas i les marques en bisell, molt bé podrien estar destinades a rebre una volta que cobrís aquesta zona de pas i comunicació entre la galeria 1A (porta de la llinda trencada) (U.E.15007), la sala 1B de l'Osiris i la sala 2D. Hem d'assenyalar que la part que quedaria vista d'aquesta pedra està pintada de color negre.

---

³⁹³ A l'antic Egipte era usual emprar la sorra del desert per a fonamentar els edificis. És un element que absorbeix molt bé les empentes de les càrregues, sempre i quan, es trobi en un lloc estanc i no pugui desplaçar-se.

Podem adonar-nos del sinuós recorregut que havien de fer els sacerdots, travessant diverses cambres, fins arribar a la sala 1B de l'Osiris, des d'on es podia accedir a les dues galeries on tenien lloc els enterraments de les pseudomòmies d'Osiris.

5.4.2. La sala 1B. Cambra de l'Osiris

La sala 1B de l'Osiris era el lloc on es celebraven els rituals que precedien a la definitiva inhumació de les pseudomòmies i des d'on s'accedia a les dues galeries de nínxols. En el seu centre geomètric, però enganxada al mur oest, jau l'estàtua del déu Osiris (Fig. 55).

Fig. 55. Sala 1B de l'Osiris.

Aquesta sala, com la resta del recinte, i encara que està atestat el seu ús com a espai religiós, mai es va acabar de construir. A primera vista sembla estrany que una estança religiosa realitzada tan curosament tingui ara l'aspecte d'una gruta, al menys des dels murs existents fins al sostre natural de la roca. L'estança mesura 10,50 m de longitud per 2,75 m d'amplada. L'altura dels murs varia entre els 50 cm i els 2,50 m. L'àmbit compta amb tres portes. Una està situada a l'angle sud-est i és la porta de comunicació amb les sales d'entrada 2C i 2D. Les altres dues, practicades en el mur oest, donen accés a les dues galeries de nínxols.

En aquesta sala de l'Osiris són patents els replanteigs, en pintura vermella, d'una futura decoració i d'un fris on anirien inscrits els textos jeroglífics, que mai es van arribar a inscriure, en els murs sud (U.E.15011) i oest (15008 i 15009).

Els murs est (U.E.15014) i nord (U.E.15017) estan decorats amb baix relleus que repeteixen el motiu de "façana de palau" (Fig. 56).

Fig. 56. Detall de la decoració en "façana de palau".

Aquests baix relleus estan inconclusos, però s'ha de fer notar el mestratge en l'execució d'aquest sòcol decorat. El motiu decoratiu de "façana de palau" va néixer a l'època tinita. A l'Imperi Antic és un motiu molt usat en decoracions de tombes i sarcòfags. Després, tot i que s'utilitza durant tota la civilització faraònica, no és tan emprat. Hem d'arribar a l'època saïta, un moment de retorn de les antigues tradicions, per retrobar-lo en les decoracions parietals.

Al mur est, la decoració de "façana de palau" s'interromp en un punt que, en la projecció vertical, coincideix amb la base de l'estàtua osiríaca. També en aquesta línia del terra canvia el sentit de les lloses del paviment que, mentre en la zona sud del sòl presentaven el costat major disposat de sud a nord, a partir de la base de l'Osiris ho fan d'est a oest. Aquest canvi es fa patent també en el mur oest, que a partir de la desaparició del baix relleu perd la seva superfície llisa presentant un aspecte molt més tosc (Fig. 57).

Fig. 57. Mur (U.E.15014) que separa les dues grans sales de culte. Podem veure-hi les diferents fases constructives i l'arrencament de la volta.

Cal remarcar la bona execució arquitectònica d'aquesta sala, sens dubte la millor construïda de tots els àmbits subterranis. Els murs estan bastits

amb uns carreus de dimensions més grans, ben polits i units mitjançant un morter fi de color rosa. Aquest color es deu a l'oxidació natural de la cal local, per la qual cosa l'aparell de la maçoneria, en les seves unions, és semblant a l'utilitzat en les tombes saïtes de la Necròpolis Alta.

La sala de l'Osiris, com molt probablement les cambres 2C i 2D, contigües, estarien cobertes per sengles voltes de mig punt que arribarien al sostre geològic actual. Això es demostrable per la curvatura que presenten els arrencaments *in situ* d'aquestes voltes (sobre el signe *pt* -el cel- i els estels que remataven el fris projectat de la cambra). Podem observar en aquest mur que les pedres encara conserven restes de pintura negra i veiem, també, els reguerols de greix i fum causats possiblement per la trencadissa d'una làmpada (Fig. 58).

Fig. 58. Part sud del mur est de la sala 1B de l'Osiris, on es pot veure l'arrencament de la volta i el fris amb el signe del cel i els estels.

La coberta en volta també és testificada per diversos blocs treballats en corba localitzats entre les capes de l'enderroc que haurien de pertànyer, sens dubte, a la construcció d'aquestes voltes. A més, tenint en compte la llum a cobrir, molt similar en ambdues sales, els blocs d'arrencament

de la volta estan esculpits en corba a l'intradós de l'ara inexistent volta. Aquesta curvatura permet assegurar que una hipotètica continuació s'aproparia molt a una secció de mig punt.

L'alçada de les sales, des del perímetre original fins al terreny verge zenital, permet imaginar com deurién ser aquestes voltes. Des de la Dinastia XXV, els egipcis van construir voltes de pedra que, usualment, eren generades per arcs de mig punt. L'aspecte d'aquests cobriments, per a espais no massa amples, fa que, salvant totes les distàncies, les estructures recordin a les molt posteriors del romànic occidental.

L'aspecte espacial previst seria de dues voltes contigües que es lliurarien a una tercera de perpendicular, una construcció molt similar a la tipologia de les voltes enfrontades de les tombes saïtes (i posteriorment romanes) de la Necròpolis Alta. L'aparell està format per blocs rectangulars, que sobrepassaven la seva longitud en un colze reial, presos amb morter de cal i col·locats a trencajunts.

La construcció de les voltes cegarien els tres toscs orificis que ara il·luminen les sales. El sistema és lògic: per poder excavar i després condicionar uns espais subterranis de tanta envergadura, eren necessaris diversos punts d'evacuació i aportació de materials i, per suposat, poder gaudir d'una adequada il·luminació i ventilació natural. En l'orifici perpetrat a la sala de l'Osiris encara són visibles les restes de graons tallats molt grollerament. Aquests graons són un clar vestigi de la primera fase d'excavació de la sala, quan es treia la runa de les primeres capes. Més tard, s'utilitzarien cordes i cabassos hissats des de l'exterior.

La sala 1B, com ja hem apuntat, alberga una estàtua colossal del déu Osiris³⁹⁴ (U.E.15005) de 3,30 m d'alçada, que va ser trobada estirada en paral·lel al mur oest d'aquesta cambra. La imatge del déu, esculpida en un bloc de pedra calcària, presentava en origen el color negre de la regeneració. És una estàtua d'Osiris momiforme que porta la corona

---

³⁹⁴ Veure volum II, annex 4, fitxa: 56.

atef. Té els braços creuats sobre del pit, però les mans estan col·locades una per sota de l'altre, no creuades, amb una iconografia del déu usual a partir de la Baixa Època³⁹⁵ (Fig. 59). Els punys tancats, però amb els dits polzes sobresortint, sostenen l'*heqat* i el *nekhakha*, els ceptres de la reialesa. El cap, i sobretot la cara, estan desfigurats a causa de les destrosses inferides pels lladres. L'estàtua te diverses marques dels diferents intents de robatori. Al no poder emportar-se la peça sencera els saquejadors van intentar fer una incisió a nivell de les espatlles i separar la part superior del cos. No se'n van sortir i després van intentar separar el cap. És al coll on s'observen les incisions més profundes, però tot i això, tampoc varen poder trencar-la. Un detall curiós és que vam trobar part de la barba, que encara conserva el seu color original, en el moment d'excavar la sala 2C, just a l'entrada de la catacumba. Un motiu més que ens confirma l'espoli continuat de l'Osireion. Actualment la barba torna a estar en el seu lloc original, després de la restauració.

La part posterior de la imatge únicament està desbastada, sense el polit final, cosa que fa pensar que el dors no era visible.

L'estàtua està recolzada sobre dos murets (U.E.15015) que la separen del paviment enllosat de la cambra.

Fig. 59. Dos detalls de l'estàtua de l'Osiris.

³⁹⁵ DARESSY, *Statues*, p. 76, pl. XV i p. 78 pl. XVI; LAVIER, a BERARD-AZZOUZ, SHYMY (com.), *Égypte, Vision d'éternité*, pp. 36-38 i figs 5, 6, 12 ; WUTTMAN, COULON, GOMBERT, *Offrandes aux Dieux*, pp.169-172.

Per sota de la figura es va localitzar un encaix practicat en l'enllosat que té les mateixes mides que el pedestal de l'estàtua del déu. Això va provocar que ens plantegéssim si l'estàtua podria haver estat col·locada de peu o si sempre hauria estat ajaguda.

Creiem que l'alçada de la volta, un cop acabada, no hagués permès albergar de peu l'estàtua de l'Osiris de 3,30 m d'altura. En conseqüència, es pot pensar que la posició jacent que ara presenta l'estàtua seria l'original, encara que potser lleugerament desplaçada del seu emplaçament actual. Aquesta posició estirada, d'altra banda, és perfectament coherent amb la iconografia del déu difunt que després reneix.

La peculiaritat arquitectònica de l'estança resideix en el fet de disposar, en el terç sud de la sala, d'un fals sòl construït a base de lloses calcàries formant nínxols. Presumiblement aquí es van enterrar imatges de les pseudomòmies, però a causa del saqueig perpetrat pels lladres abans de la nostra actuació deixa aquest punt en una mera suposició. Els nínxols varen ser excavats per la missió egípcia l'any 2000, en el moment de la descoberta del monument.

Durant la campanya de l'any 2008 es van tornar a excavar i netejar.

El paviment està recolzat en unes columnetes, donant un aspecte de paviment flotant que cobreix 10 nínxols, 5 al costat oest i 5 al costat est. Existeix una pedra de tancament a la part nord dels nínxols que coincideix amb el canvi de la disposició de l'enllosat, marcant dos espais diferenciats. (Fig. 60).

La paret sud del tancament dels nínxols tenia carreus amb restes de pintura de color negre, similars a d'altres localitzats a la galeria 1A i a les sales 1B i 2C. Igualment, al primer nínxol situat al costat est de l'estructura es va localitzar una franja de color vermell a la meitat del bloc amb un possible signe jeroglífic, també en vermell. Entre el material recuperat hem d'assenyalar alguns fragments de ceràmica, un fragment petit de paper sense inscripció, una petita escombreta, un platet i un

fragment de caixeta amb restes d'una inscripció en demòtic en tinta negra on es pot llegir *Imntt* : oest³⁹⁶; així com pinyons i carbons³⁹⁷.

Fig. 60. La sala 1B de l'Osiris vista des del sud. S'observen dos dels nínxols practicats al paviment.

Els nínxols estan coberts per les lloses del paviment de la sala 1B. La llosa més gran tenia marcats els rebaixos dels ancoratges que permetien l'obertura i tancament d'aquests nínxols subterranis. Els nínxols mesuren 73x42 cm aproximadament. Estan a una profunditat de

³⁹⁶ Veure volum II, annex 4, fitxes: 352, 353 i 354.

³⁹⁷ UE. dels nínxols: nínxol 1-15021; nínxol 2-15022; nínxol 3-15023; nínxol 4-15311; nínxol 5-15312; nínxol 6-15328; nínxol 7-15329; nínxol 8-15330; nínxol 9-15331; nínxol 10-15332.

65 cm respecte al paviment de la sala. A l'interior d'una d'aquestes cavitats es va trobar una de les pedres de tancament semblant a l'emprada en el nínxol 2 de la galeria 2E. També tenia, a ambdós dels costats menors, les escotadures que permetien i facilitaven la seva manipulació.

Les característiques de l'edificació d'aquesta sala que es sintetitzen en: la mida dels carreus més grans que en la resta de l'edifici, el polid de les pedres, el tipus d'argamassa emprada en la unió dels blocs, la decoració de les parets amb el motiu de "façana de palau"; les traces vermelles de reorganització prèvia d'una decoració pictòrica i d'inscripcions de textos, la ubicació dels nínxols sota el paviment empedrat i l'especial tractament de l'estàtua del déu Osiris, podríem avançar la hipòtesi qu aquesta gran sala de culte es va bastir en el moment inicial de la construcció de l'Osireion, amb una cronologia que podria correspondre a l'època saïta. Època que coincideix amb el moment cronològic en que es van edificar les gran tombes de la Necròpolis Alta, que pertanyien a alts funcionaris del nomus oxirrinç, els títols sacerdotals dels quals ens donen a conèixer l'existència del temple del *Per-khef* i de les divinitats associades a aquest santuari.

Al mur oest de la sala de l'Osiris es troben, al sud i al nord, les dues entrades a les galeries de nínxols³⁹⁸, orientades est-oest: la galeria 1A i la galeria 2E, que en origen disposarien de sengles portes. Durant la campanya de 2006 es va localitzar una obertura al costat de l'angle nord del mur oest de la sala d'Osiris. L'any 2008 es va comprovar que era l'accés d'una nova galeria de nínxols que seguia també la direcció est-oest, en paral·lel a la que ja es coneixia.

Aquestes dues galeries discorren sensiblement perpendiculars a l'esmentada sala 1B (Fig. 61).

---

³⁹⁸ Durant la campanya de 2006 es va localitzar una obertura al costat de l'angle nord del mur oest de la sala d'Osiris. L'any 2008 es va comprovar que era l'accés d'una nova galeria de nínxols que seguia també la direcció est-oest, en paral·lel a la que ja es coneixia.

Fig. 61. En primer terme l'estàtua d'Osiris i als extrems les dues entrades a les galeries.

5.4.3. La galeria 1A

A la galeria 1A, de 30 m de longitud, s'hi accedeix a través d'una porta practicada al sud del mur oest de la sala 1B de l'Osiris (Fig. 62)³⁹⁹. A les parets de separació de la galeria 1A i de la sala 1B es pot veure encara com els carreus estan pintats de color negre. Els blocs estan poc desbastats i sense polir, la qual cosa els dóna un aspecte de fals bossellat, una tècnica usual en el període grecoromà. En aquest mur s'obre la porta d'accés suportada per una llinda monolítica de calcària. La gran llinda era partida en tota la seva secció i les dues parts resultants de la ruptura havien cedit formant una inquietant "V". Una llinda es trenca així, no per esgotament de la seva capacitat de suport, sinó per haver rebut una sobrecàrrega sobtada en un moment donat. És a dir, un impacte produït amb posterioritat a l'època de l'entrada en càrrega. Únicament això pot produir un esforç tallant pur en meitat de la llum.

Sens dubte, solucionar aquest problema era un treball prioritari, al comprovar que era un dels indrets més febles de l'estructura subterrània. L'any 2002⁴⁰⁰ es va consolidar la llinda de la porta

³⁹⁹ MASCORT, a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds), *Ex Aegypto Lux et Sapientia, Homenatge al Professor Josep Padró Parcerisa*, pp. 369-380.

⁴⁰⁰ L'arquitecte de la missió, el senyor Fernando Estrada, va prioritzar els treballs de consolidació en aquest punt, ja que era el més malmès i perillava l'estabilitat del temple-necròpolis. Va adoptar la solució de l'arc perquè oferia diversos avantatges: 1. Es guanyava alçada de pas i es conservava la mateixa amplada. 2. Un arc permetia augmentar aquesta altura de pas, no suposant cap risc si, accidentalment, es colpejaven els brancals de la porta o el propi arc. 3. Era la manera idònia de donar estabilitat a la porta i als murs relacionats. Tot i que, des del primer moment, l'arquitecte va deixar palès que

construint un arc de dues fileres de maons relligats amb morter de cal hidràulica. Per a la construcció d'aquest arc es va utilitzar una cintra de fusta. Estàticament la solució és idònia, ja que el reompliment de l'extradós de l'arc fa que la totalitat de la llinda fracturada recolzi sobre el nou suport.

Fig. 62. Entrada a la galeria1. Hi podem veure els carreus pintats de negre i la consolidació de la llinda.

L'excavació completa d'aquesta galeria 1A ha permès determinar, amb força aproximació, no tan sols la seva finalitat sinó també les fases successives de la seva construcció. El llindar de la porta d'accés (U.E.15010) des de la sala 1B té un graó descendent. Aquest fet implica que la galeria es troba a un nivell sensiblement inferior a la sala 1B.

La galeria 1A té una amplada mitja d'1 m, mesurada des de les vores dels dos murs laterals de contenció de terres, on es van practicar l'obertura dels nínxols. Aquests murs, en l'actualitat, no sobrepassen els

---

era una solució provisional en espera de portar a terme una consolidació integral del monument.

2,20 m d'alçada. Els blocs que ara podem veure sobre aquests murs laterals procedien dels mateixos murs i del paviment del passadís. Es van trobar barrejats amb la sorra que quasi cobria els espais, abans de l'inici de la intervenció, i varen ser col·locats sobre aquests murs laterals per tal de poder continuar els treballs arqueològics. A ambdós costats de la part inferior dels murs laterals de la galeria 1A s'alineen un total de 56 nínxols de secció rectangular (Fig. 63).

Fig. 63. El primer tram de la galeria 1A. Al fons la porta de comunicació amb la sala 1B de l'Osiris.

La longitud total de la galeria 1A, des del llindar de la sala 1B de l'Osiris fins el darrer vestigi construït en pedra (extrem oest) és de 30 metres.

Les característiques constructives testifiquen que la galeria 1A va tenir dues ben fases diferenciades, tant en l'excavació com en la compartimentació constructiva posterior. Aquests estadis de l'edificació, i gràcies a les inscripcions que figuren en les llindes, els nínxols segueixen un ordre cronològic començant per l'oest del primer tram, de 16 m de longitud, a partir de l'accés de la sala 1B de l'Osiris.

Aquests dos trams principals de la galeria únicament tenen en comú la seva terminació zenital, que, en realitat, mai va ser conclusa, ja que es va deixar l'excavació de la volta rebaixada en un estat natural, sense quasi allisar la roca. Això confereix a la part superior, l'aspecte d'una gruta. L'amplada de la volta rocosa sobrepassa, en els extrems, l'amplada dels murs de la galeria; per això no podem saber si, en algun moment la idea general hagués estat cobrir-la amb voltes de carreus, igual a les de les sales 1B, 2D, 2C i la comunicació entre elles.

La primera fase, la situada més a l'est i construïda junt a la porta que dóna accés a la sala 1B de l'Osiris, conserva millor l'estructura de les parets construïdes amb carreus de pedra calcària (Fig. 64).

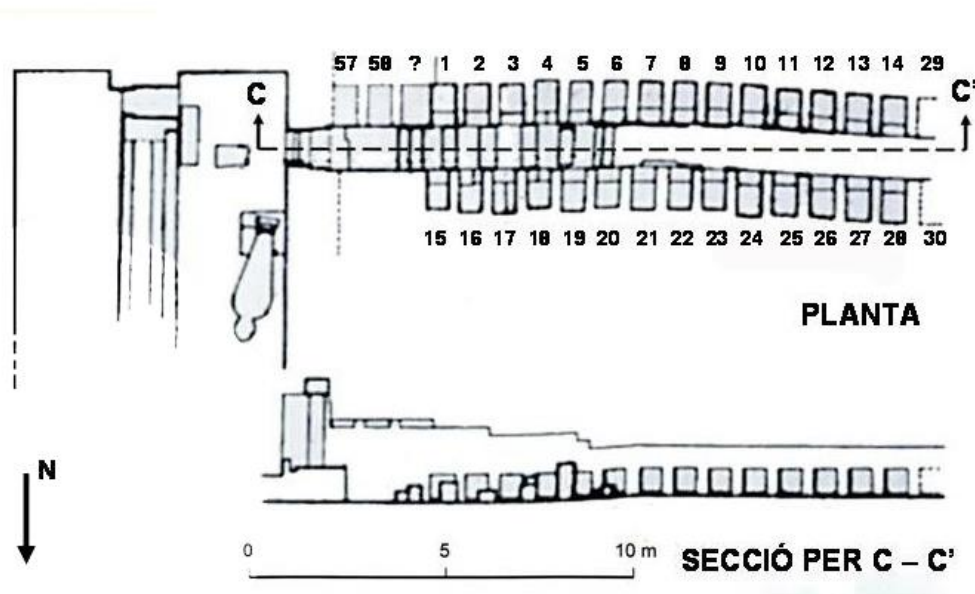

Fig. 64. La primera fase de la galeria 1A.

En el moment de la construcció de la primera fase de la galeria 1A s'hi podia arribar, també, mitjançant l'escala auxiliar de treball 1 (U.E.15001), situada a l'est del llarg passadís, a l'exterior de la catacumba. Aquesta escala, va quedar clausurada en aixecar-se un segon pis de nínxols. L'any 2008 es va poder comprovar aquesta hipòtesi al treballar en l'espai de l'entrada de la galeria 1A.

Sota aquest punt no es va localitzar, en el pis inferior, cap nínxol; en canvi es van poder documentar dos nínxols segurs i potser un tercer en el lloc on desemboca l'escala 1 d'accés auxiliar (U.E.15001). El primer (U.E.15308), el núm. 57, de 57 cm d'amplada per 107 cm de fondària, i el segon (U.E.15309), el núm. 58, de 60 cm d'amplada per 110 cm de fondària (Fig. 65). Ambdós estaven destruïts i solament quedava la part inferior dels mateixos. Del possible tercer nínxol no podem aportar cap descripció atès el seu estat de conservació.

Fig. 65. Els nínxols 57 i 58, construïts al segon pis del primer tram de la galeria 1A.

També es va trobar en aquest nivell una llosa rectangular com les que s'utilitzaven per al tancament dels nínxols, amb petites nanses que facilitaríen el seu ús.

En aquesta primera fase, de 16 metres de longitud, es van construir 15 nínxols a cada banda del passadís (nínxols 1 a 30). Al mur sud (U.E.15004) es van practicar els nínxols de l'1 al 14 i el 29, i al mur nord (U.E.15006) els nínxols del 15 al 28 i el núm. 30.

Aquest tram es tanca amb un mur (U.E.15055) bastit junt als nínxols 29 i 30 (Fig. 66). Com hem exposat abans, es possible que aquesta secció comptés amb dos pisos, però degut a l'estat de conservació solament podem afirmar l'existència de dos nínxols d'aquest segon pis (núm. 57 i 58) a l'est de la galeria que, creiem, podrien correspondre a un moment posterior de construcció.

Fig. 66. Mur (U.E.15055) de tanca de la primera fase de la galeria1A, entre els nínxols 29 i 30.

Podem establir un paral·lel entre l'estructura d'aquesta galeria i les característiques dels nínxols amb l'Osireion descobert a l'est del *tèmenos* del temple d'Amon de Karnak⁴⁰¹, datat de l'època de Ptolomeu IV⁴⁰².

⁴⁰¹ COULON, LECLÈRE, MARCHAND, *Karnak X*, pp. 205-251; LECLANT, CLERC, *Or* 63, pp. 408-409; LECLANT, CLERC, *Or* 64, pp. 284-286; LECLÈRE, COULON, a EYRE (ed.), *VII ICE*, pp. 649-659; COULON, LECLÈRE, *MondBibl* 97, p. 38; LECLANT, CLERC, *Or* 65, pp. 289-291; LECLANT CLERC, *Or* 67, pp. 376-377; LECLANT, GOUT, *Or* 68, pp. 380-382; LECLÈRE, *EgArch*, 9, pp. 9-12; LECLÈRE, a HAWASS (ed.), *VIII ICE*, vol. I, pp. 295-303; LECLANT, GOUT, *Or* 69, pp. 267-268; LECLANT, GOUT, *Or* 70, pp. 409-410; LECLÈRE, *BSFE*, núm. 153, pp. 24-44; COULON, a

Els nínxols de la galeria 1A, fase 1 amiden 80 cm d'alçada, 60 cm d'amplada i 110 cm de profunditat. El conjunt confereix a l'estructura aspecte de "catacumba".

El passadís estava pavimentat per lloses que descansarien sobre murets i separats 70 cm com si fossin els suports d'un terra flotant (com a la sala 1B de l'Osiris). Les lloses finals es col·locarien en un moment posterior a mida que s'anessin utilitzant els nínxols. D'aquesta manera es clausurava, definitivament, l'obertura dels mateixos. Els nínxols no tenien paviment, ja que l'aixovar es dipositava sobre i enmig de la sorra. Segurament la llosa que tapiava la porta d'aquests nínxols únicament arribaria a la meitat de l'obertura de la porta. La resta quedava tapada per les lloses del paviment.

Sobre la llinda de la porta d'aquests nínxols es documenten, en tinta negra, inscripcions hieràtiques d'època ptolemaica. Les inscripcions fan al·lusió als anys de regnat de Ptolomeu VI Filomètor, de Ptolomeu Evèrgetes II Fiscó i del regnat conjunt de Cleòpatra III i Ptolomeu Sòter II Làtir, seguit del nom de l'Osiris i del topònim *Per-khef*. L. Coulon, en l'estudi que ha realitzat dels textos de les inscripcions d'aquests nínxols ho ha pogut identificar, tot i el seu estat de conservació⁴⁰³.

Com ja s'ha esmentat, tots els nínxols de la primera fase de la galeria 1A tenen les mateixes característiques i mesures.

DELATTRE, HEILPORN, (eds.), *Thèbes et sa région*, pp. 17-31 i pl. IV-V. LECLÈRE, a COULON (ed.), *Le culte d'Osiris*, pp. 238-268. Tot i que l'Osireion de Karnak té una configuració una mica diferent. Va ser construït amb maons cuits i parteix d'elements estructurals reutilitzats. No és totalment subterrani encara que la construcció que el cobria li dona un aspecte de cripta. Consta de tres passadissos paral·lels amb un total 720 nínxols (360 x 2, els dies de l'any exceptuant els epagòmens). S'ha de fer notar que cada filera contenia 30 nínxols igual que cada tram de la galeria 1 d'Oxirinc. El material moble recuperat és molt pobre si el comparem amb l'Osireion d'Oxirinc. En contrapartida, a Karnak, s'hi han localitzat textos i pintures murals amb elaborades escenes rituals d'una importància cabdal per a conèixer el ritual osiríac.

⁴⁰² Veure apartat 6.2 d'aquest treball.

⁴⁰³ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, pp. 77-91.

Si observem amb deteniment el nínxol 6 (Fig. 67), que presentem a continuació, podem veure que té unes taques de greix de color negre a la part superior. Són producte de la descomposició de la matèria orgànica de les ofrenes i del fum de combustió de les làmpades, produïdes en el moment de dipositar el simulacre osirià i el seu aixovar funerari. A la cantonada inferior dreta encara queden restes de la llosa de tancament d'aquest nínxol.

Fig. 67. Nínxol 6.

El primer tram de la galeria 1 (des de la sala de l'Osiris, 16 m vers l'oest) queda tancat, com hem esmentat més amunt, pel mur (15055) de 95 cm d'amplada i d'1 m d'altura. Aquest mur de tanca es va aixecar recolzat sobre la darrera llosa del paviment inferior del passadís. A partir d'aquest punt, l'eix de la segona fase canvia lleugerament el seu angle, girant la galeria una mica cap al nord respecte a la primera fase anterior (Fig. 68).

Aquest lleuger canvi de direcció indica, ja per si mateix, que es tracta d'un final i d'un principi de dues fases constructives. Però, a més, el mur, que tanca transversalment la galeria, malgrat la seva poca alçada, implica una terminació, un punt i final que, més tard, es va convertir en un punt i seguit.

Potser per haver-se esgotat la capacitat dels nínxols contenidors es va fer precis construir una segona fase d'aquesta galeria funerària.

El mur de tanca (U.E.15055) que, en un principi, clausuraria la galeria fins entregar-se a la volta zenital rocosa, hauria actuat, durant un temps indeterminat, com un mur de contenció.

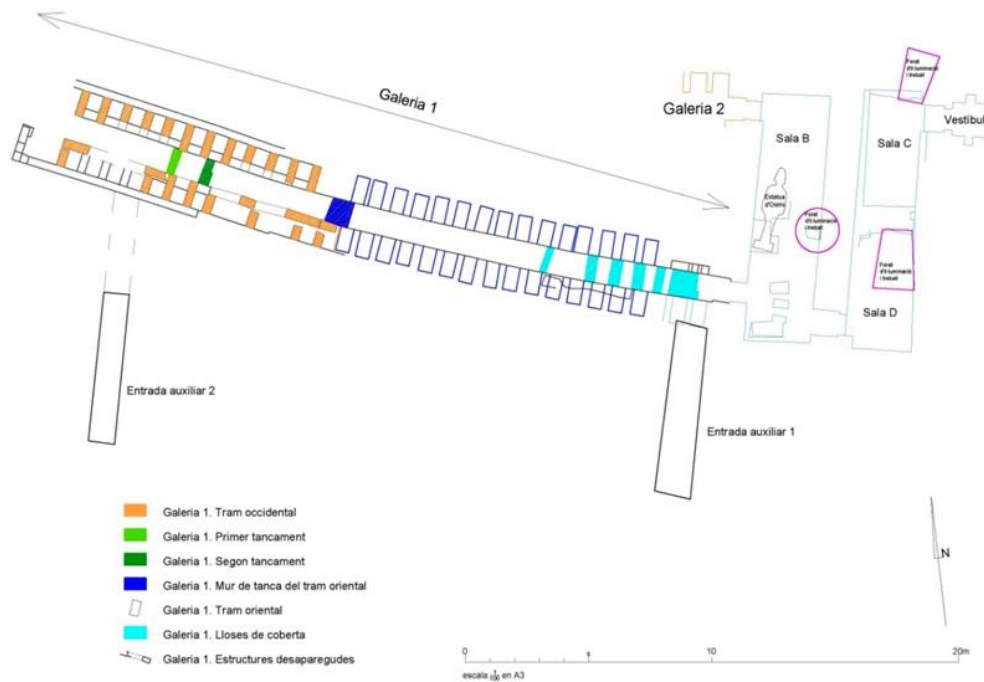

Fig. 68. Infraestructura de l'Osireion. Detall de la galeria 1A. (Veure annex 5.2).

La roca mare no és homogènia, ja que està formada per capes sedimentàries de calcoarenita i graves d'al·luvió cimentades amb el propi lim de la inundació periòdica del Nil des dels temps de la formació de la Vall. Tot això fa que el terreny no ofereixi garanties de solidesa i, davant de possibles escorriments de terres, s'extremessin les mesures de seguretat atestades per la gran amplada d'aquest mur (95 cm).

Quan es va decidir continuar la galeria van haver de desmuntar la part superior del mur (U.E.15055) i excavar la continuació de la mateixa partint de l'altra entrada auxiliar 2 (U.E.15018), situada a 23,30 m, a l'oest de la primera entrada auxiliar 1 (U.E.15001). Aquesta segona entrada va permetre evacuar les runes de l'excavació sense interferir en el primer tram. Un lleuger error en l'avanç de l'excavació, des de la nova entrada fins el mur construït, pot explicar el lleuger canvi de direcció del nou tram de la galeria, del qual ja hem fet esment amb anterioritat.

Avui podem observar que l'aparell dels murs laterals de la primera fase de la galeria està millor construït en comparació amb el de la segona

fase, que té els blocs de pedra menys escairats i presenten les superfícies vistes no tan allisades, tot i que no és fàcil poder apreciar la tècnica constructiva, ja que el segon tram de la galeria va ser utilitzat com a pedrera. Manca la part superior de tots els nínxols, molts trams de la construcció de l'estructura del passadís i de les parets i fins i tot, a vegades, el mur de separació entre els nínxols.

No queda clara l'explicació de la diferència de nivell entre les dues fases de la galeria 1 (Fig. 69). Podria haver estat per motius de seguretat o d'errada en la construcció. Hem de tenir en compte que es treballava amb poques referències respecte a la superfície del terreny que, per altra banda, no és del tot horitzontal. El resultat és que el nou tram de la galeria 1A està a 1 m de desnivell respecte a la primera fase constructiva.

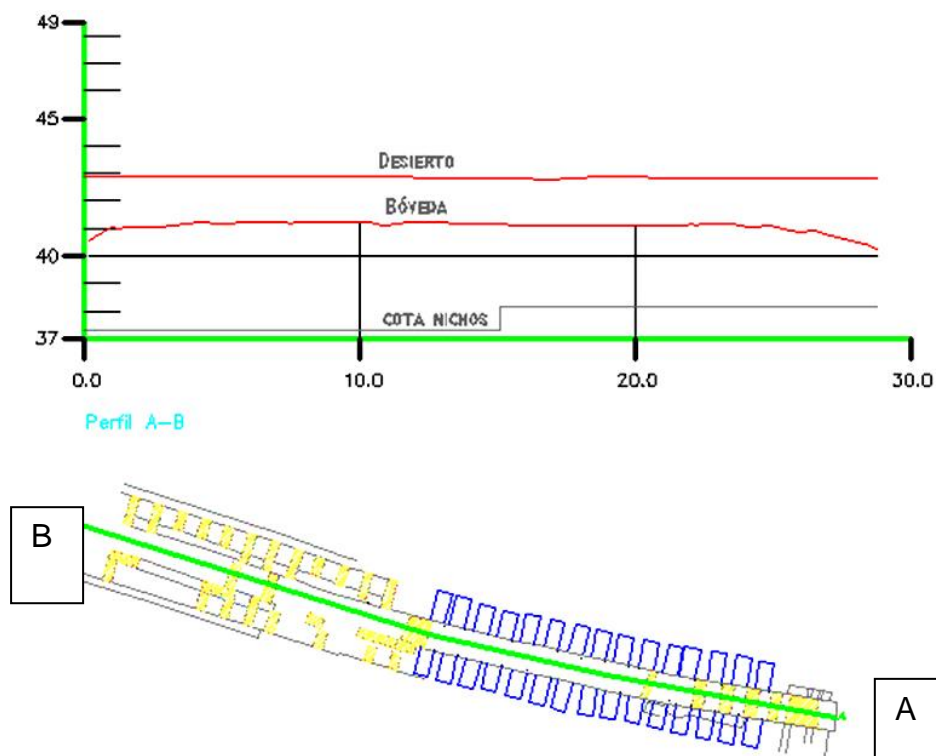

Fig. 69. Secció est-oest de la galeria 1A.

Malgrat l'exposat, la nova galeria construïda havia de ser accessible i, si acceptem que l'entrada auxiliar 2 va quedar inutilitzada a partir de la construcció dels nínxols 48 i 49, únicament podia ser accessible a través

de la sala 1B de l'Osiris i del primer tram de la galeria 1. L'única explicació possible és la utilització d'una simple escala de mà per salvar el desnivell d'1 m del mur de tanca. En definitiva, els rituals que justificaven l'existència dels nínxols únicament es realitzaven un cop a l'any i havien de seguir els passos de la litúrgia establerta, i queda palès que aquesta deuria efectuar-se a sala 1B de l'Osiris i després, els simulacres divins s'enterrarien als nínxols de les galeries.

Hi ha un detall que volem explicar amb més deteniment. A simple vista el mur de tanca (15055), que separa els dos trams de la galeria, sembla clausurar el nínxol 31, el primer que trobem al sud-est del nou tram. Un cop realitzats els treballs arqueològics vàrem poder constatar que aquest nínxol va ser construït darrere del mur de tanca i va utilitzar el mur final (U.E. 15004) del costat sud del primer tram com a paret est del nínxol (Fig.70).

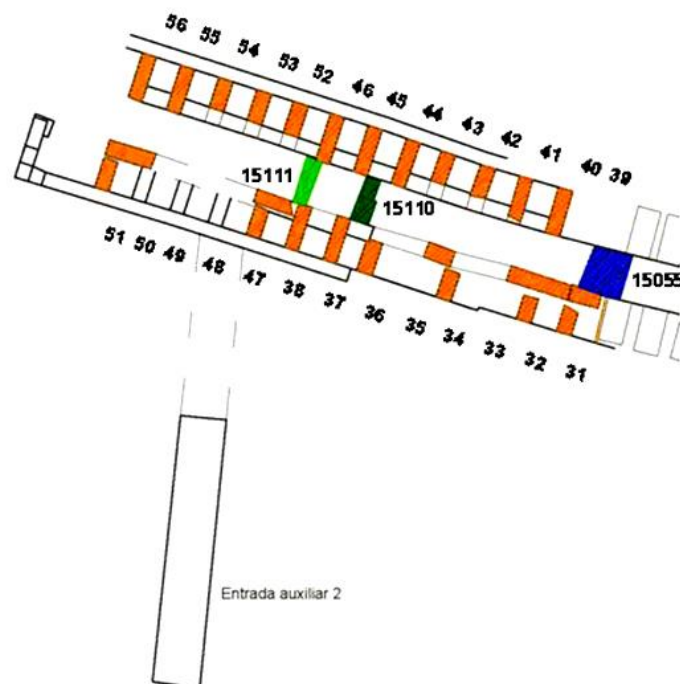

Fig. 70. Tram occidental de la galeria 1A, amb el número dels nínxols i les U.E dels murs de tancament de les diferents fases d'utilització.

Creiem que solament hi ha una explicació per entendre els dos tancaments de la galeria que trobem en aquesta segona fase (UE15110 i UE15111). Un estudi més precís, va donar com a resultat que, al contrari que en el primer mur transversal de contenció (15055), no existien causes tècniques que motivessin l'erecció d'aquests dos darrers murs. Únicament podem pensar que, un cop plens els nínxols del final de la galeria, després de la inhumació definitiva de les pseudomòmies i segons els rituals osiríacs del mes de *Khoiak*, es tanquessin les àrees ocupades (Fig.71).

Fig. 71. Part occidental de la galeria 1A. En primer terme els murs de tancament del passadís.

Gràcies a l'estudi de les inscripcions de la primera fase de la galeria 1A sabem que el primer nínxol que es va utilitzar és el que es localitza més al sud-oest d'aquest tram (nínxol 29) i que el sentit d'ocupació és d'oest a est. En aquesta segona fase de la galeria podria haver-se fet de la mateixa manera i anar clausurant trams de la galeria un cop fossin ocupats.

Sembla que, a partir del segon tancament de la galeria (U.E.15110), situat entre els nínxols 37 i el 45 hi podria haver una segona elevació,

molt lleugera, del sòl, amb un canvi de cota, també, del nivell dels nínxols .

Aquests nínxols tenen les mateixes mesures que els excavats en el primer tram de la galeria. No podem saber, per l'estat de conservació dels mateixos, si també tindrien inscrits textos en hieràtic a les llindes, però, com a novetat, podem senyalar la troballa de diversos fragments de lloses de calcària, semblants a les que originàriament tancarien les portes dels nínxols, amb inscripcions en hieràtic. Una d'elles fa referència a una reina Berenice (veure figura 75, p. 197). Segons Coulon⁴⁰⁴, es tractaria d'una rara atestació jeroglífica del protocol de Berenice IV Epifània, datada de l'any 3 i que correspon a l'any 25 del regnat de Ptolomeu Neo Dionísi Auletes, que equival a l'any 57-56 aC.

Potser en aquest segon moment, més tardà, les inscripcions es realitzarien a les pedres de tancament.

El tercer tram de la galeria aniria des del mur de tancament (U.E.15111), a partir dels nínxols 47-52, fins al final de la galeria.

El passadís d'aquest segon tram de la galeria 1 també estava enllosat, encara que actualment no en queda quasi cap vestigi. En canvi, l'interior dels nínxols no tenia cap tipus de paviment. Aquest fet s'ha pogut comprovar tant en el primer tram de la galeria 1A com a la galeria 2E. L'aixovar funerari estava dipositat, com ja hem esmentat, enmig de les capes de sorra que emplenava els nínxols (Fig. 72).

Malauradament, la totalitat dels nínxols de la galeria 1A estaven saquejats. Solament en algun d'ells hi vàrem poder trobar algunes peces deixades pels lladres. Volem esmentar el cas del nínxol 29. El més occidental del costat sud del primera tram de la galeria 1A. Creiem, com ja ho hem esmentat a les fitxes 270 a 275 del volum II, annex 4 d'aquest treball, que per la seva situació al costat del mur de tancament num. U.E.15055, es va produir un cul de sac i va propiciar que s'acumulés

---

⁴⁰⁴ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, p.88.

material molt heterogeni producte del saqueig d'aquest tram de la galeria.

Fig. 72. La galeria 1A vista d'oest a est.

Només s'han pogut recuperar, disseminades pel passadís, peces de gran valor ritual però fabricades amb materials poc valuosos com el llim o la pedra calcària. Pensem que les peces de més valor crematístic i sobretot les de bronze i or són les que han desaparegut.

5.4.3.1. Les inscripcions dels nínxols de la galeria 1A⁴⁰⁵

La primera secció d'aquesta galeria, com s'ha esmentat abans, comporta 30 nínxols construïts amb carreus de pedra calcària, 15 al sud i 15 al nord. Cada nínxol porta sobre la llinda una inscripció en tinta negra que menciona a l'Osiris senyor del *Per-khef*. Aquest topònim permet establir un vincle amb els blocs inscrits de Ptolomeu I i Ptolomeu II, estudiats en l'apartat 4.3 d'aquest treball. Els nínxols haurien estat

⁴⁰⁵ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, pp. 77-91.

tancats per plaques de calcària, ja que hem pogut trobar alguns fragments entre la runa i encara es poden veure *in situ* petits bocins i l'argamassa del tancament.

El fet més remarcable del primer tram d'aquesta galeria 1A són les inscripcions de les llindes dels primers 30 nínxols, que testimonien l'ús regular d'aquest cementiri en un marge de temps considerable. La majoria d'elles són llegibles, encara que algunes estan parcialment esborrades.

Sobre la llinda dels nínxols, l'essencial de les inscripcions està inscrit en escriptura hieràtica, però alguns elements, especialment les dates, utilitzen signes demòtics. La coexistència de les dues escriptures en un context religiós està ben testificada a l'època ptolemàica⁴⁰⁶.

Les inscripcions dels nínxols d'aquesta primera secció de la galeria 1A segueixen una fórmula relativament fixa. A la primera línia hi consta l'any de regnat del faraó i a la segona línia hi veiem el faraó relacionat amb Osiris que presideix els Occidentals, el gran déu, senyor de *Per-khef*.

El nínxol 25 és, potser, l'exemple més clar i on es llegeix millor la inscripció. Aquest nínxol està situat a la banda nord del passadís. Correspon al N 11 de la numeració donada per Coulon⁴⁰⁷. Els textos han estat estudiats i traduïts per L. Coulon⁴⁰⁸ (Fig. 73).

En la inscripció es pot llegir: 1. "Any 33, any de regnat del faraó [Ptolomeu VI], vida, salut i força, Ptolomeu, estimat d'ells⁴⁰⁹, que ell

⁴⁰⁶ VOS, *OLA* 50, pp. 10-12.

⁴⁰⁷ Veure nota peu de pàg. núm. 411 d'aquest treball.

⁴⁰⁸ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*. pp. 77-91. Susanne Töpfer presenta la hipòtesis que la figura del déu amb un flagel a la mà pugui correspondre, en realitat, a la d'una deessa (signe B7 de Gardiner). Faria esment a Tueris-Isis-Hathor, senyora del *Per-khef*, segons el papir que ha estudiat: TÖPFER, *The Carlsberg Papyri* 12, p. 121.

⁴⁰⁹ Segons Coulon ha d'interpretar-se com una abreviació de l'enumeració dels ancestres làgides freqüent en la titulatura dels Ptolomeus.

visqui eternament, 2. El faraó vida, salut i força. L'Osiris que presideix els Occidentals, el gran déu, senyor de *Per-kher*⁴¹⁰.

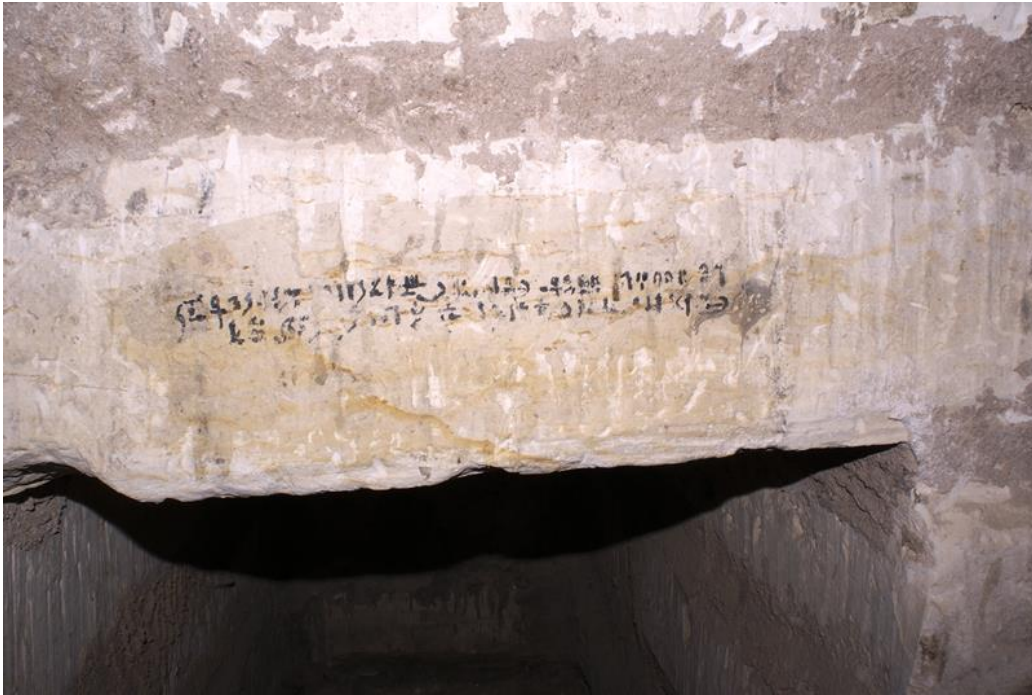

Fig. 73. Nínxol 25. Inscripció en hieràtic i la transcripció a jeroglífic.

Per l'estudi de les inscripcions de les llindes dels nínxols es pot saber que el primer tram de la galeria 1A va ser utilitzat durant l'època ptolemaica entre els faraons Ptolomeu VI i Ptolomeu Soter II Làtir. El sentit d'utilització dels nínxols era d'oest a est. Es va començar pel costat sud i s'anava alternant. Els darrers en ocupar-se varen ser els més pròxims a l'entrada de la sala 1B de l'Osiris (Fig. 74)⁴¹¹.

⁴¹⁰ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, pp. 83-84.

⁴¹¹ Esquema cronològic realitzar per Laurent Coulon: COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, p.87. S'han numerat de nou els nínxols per tal que coincideixin amb les referències de les Unitats Estratigràfiques que s'han utilitzat durant l'excavació de la Galeria 1A.

Altres inscripcions s'han localitzat entre la runa del saqueig i pertanyen a les lloses de tancament dels nínxols. Aquestes darreres es van trobar, majoritàriament en el segon tram de la galeria 1A, enmig de la runa i força fragmentades⁴¹².

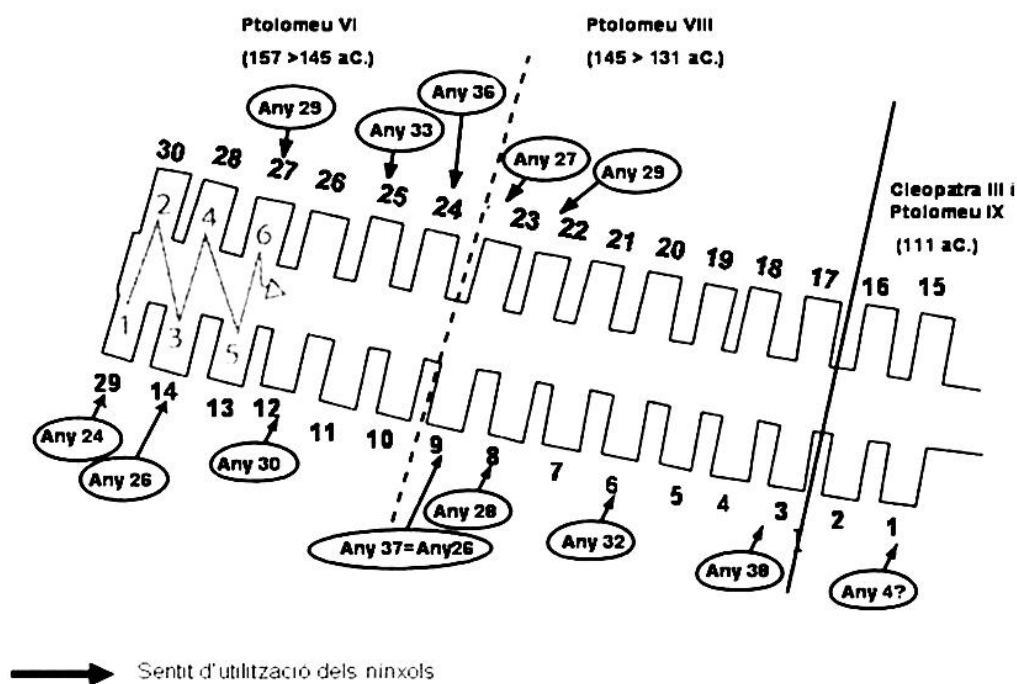

Fig. 74. Primer tram de la galeria 1A. Sentit d'utilització dels nínxols.

Les inscripcions sobre les plaques de tancament tenen una estructura diferent de la de les llindes dels nínxols. Tenen referenciat, complet, el mes i el dia de l'any en què es va fer l'enterrament de la pseudomòmia osíriaca. La data, escrita, primerament, en jeroglífic, es repeteix una segona vegada en demòtic. L'exemple millor conservat és el fragment que correspon al número 288 del registre de les antiguitats⁴¹³ (Fig. 75)⁴¹⁴.

⁴¹² Volem fer notar que en les catacumbes osíriaques de Karnak aquest tipus de plaques de tancament també han estat retrobades, tot i que en aquell monument són més petites i estan fabricades en terra cuita, els nínxols, també, estan bastits amb maons cuits.

⁴¹³ Un cop finalitzada la campanya anual d'excavacions, el Servei d'Antiguitats d'Egipte fa una tria de les peces més significatives i les inclou en el catàleg

La data està indicada a l'inici de la inscripció: "L'any 3, el quart mes de l'estació-*akhet* (la inundació), el darrer dia". El text, també fa referència al protocol de Berenice IV Epifania⁴¹⁵.

Coulon senyala que les inscripcions sobre les lloses de tancament són més modernes que les inscrites sobre les llindes dels nínxols, i les data durant la primera meitat del segle I aC., segons els fragments parcials preservats de la titulatura dels faraons. La qual cosa queda, també confirmada, pels treballs arqueològics i els estudis arquitectònic i constructius de la galeria 1A.

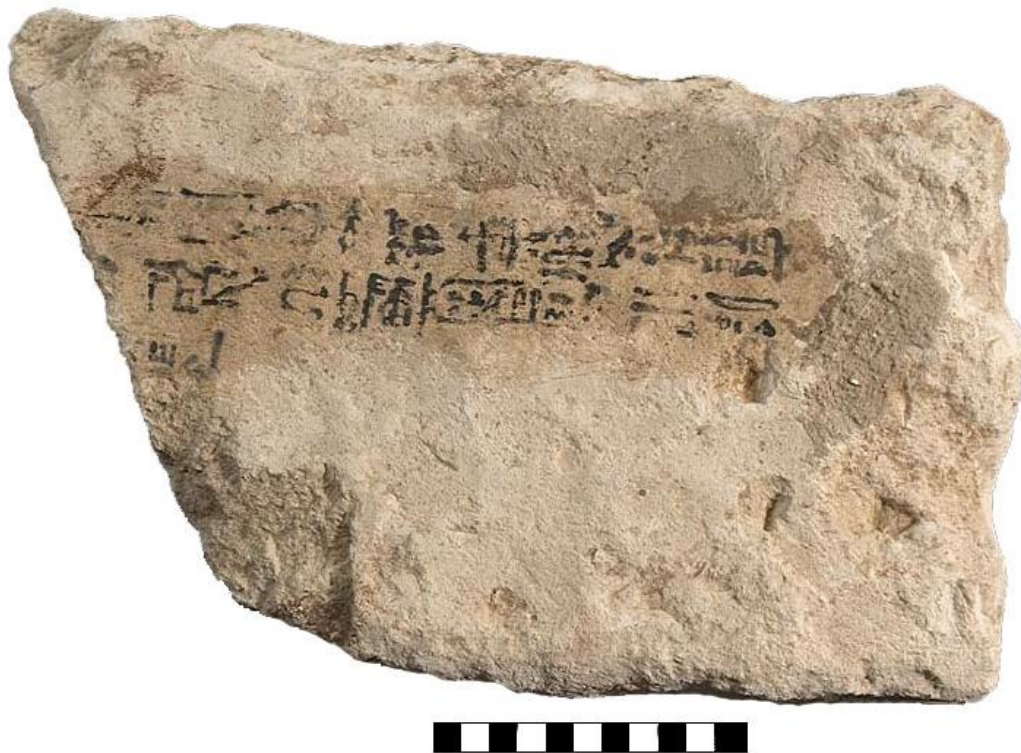

Fig. 75. Fragment de llosa de tancament d'un nínxol. Núm. d'antiguitat 288.

Les indicacions que veiem a les plaques de tancament dels nínxols remarquen que l'enterrament de les pseudomòmies es realitzava el darrer dia del quart mes de l'estació de la inundació. Aquest fet no ens

---

d'antiguitats. Aquest material s'inscriu en un llibre de registre, se li assigna un número i passa a formar part del patrimoni de l'estat egipci.

⁴¹⁴ Veure volum II, annex 4, fitxa: 229.

⁴¹⁵ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, pp.87-89.

ha d'estranyar ja que segueix els rituals establerts en el misteris d'Osiris del mes de *Khoiak*.

5.4.4. La galeria 2E

Un cop finalitzats els treballs de consolidació del temple soterrani per part de l'enginyer de mines i dels arquitectes es va procedir a excavar la segona galeria de nínxols, la galeria 2E (Fig. 76).

Fig. 76. Entrada de la galeria 2E.

Referent a la segona galeria en un primer moment s'observà l'obertura d'una porta (0,78 m) i l'existència d'un passadís enllosat (U.E.15314) que donava accés a tres possibles nínxols a la part nord. L'ensorrament

de la volta natural del terreny no permetia comprovar si podien existir-ne d'altres al costat sud. Aquest passadís amida 3,20 m de longitud per 0,85 m d'amplada. En una primera fase es procedí a excavar els dos primers nínxols situats a la part nord de l'esmentada galeria. Posteriorment, un cop retirada la runa de la sala, es va poder observar que el tercer nínxol estava inacabat, segurament per l'existència d'un gran bloc de *gebel* que obstaculitzava la seva construcció (Fig. 77).

Fig. 77. Els nínxols 1 i 2 de la paret nord de la galeria 2E.

El nínxol núm. 1 (U.E.15301), de 81x66 x110 cm, estava ja saquejat. Solament se n'han preservat les parets laterals; el sostre i la porta han desaparegut. A l'interior, entre la capa de sorra (U.E.15392), hi van aparèixer dos platets d'ofrenes, pinyons i quatre fragments,

corresponents a cames i peus, de figuretes de fang amb recobriment de resina⁴¹⁶.

El nínxol núm. 2 (U.E.15303), d'iguals dimensions que el nínxol 1, està en millor estat de conservació, ja que encara conservava la coberta i part de la porta de tancament. De fet, és el millor conservat de tot l'Osireion, ja que encara albergava gran quantitat de l'aixovar funerari. A l'interior del nínxol es van poder constatar dos estrats perfectament diferenciats a la part posterior; el primer nivell (U.E.15304) era d'uns 20 cm i d'un color marró fosc producte de la descomposició del material orgànic de les ofrenes (Fig. 78). S'hi han localitzat gran quantitat de carbons d'una mida considerable. En aquest estrat hi han aparegut dues olletes, set platets, tres platets amb restes de matèria grassa i un vas de fang sense coure barrejat amb llavors amb tapadora⁴¹⁷.

Fig. 78. Contingut del nínxol 2 de la galeria 2E.

⁴¹⁶ Veure volum II, annex 4, fitxa: 328.

⁴¹⁷ Veure volum II, annex 4, fitxes: 329, 330 i 331.

El segon estrat (U.E.15307), de 40 cm, corresponia a una gran capa de sorra on estaven dipositades sis capsetes amb tapadora i una bola a l'interior, totes inscrites en demòtic. Igualment hi havia una figura osiríaca de llim amb resina, fragments de figures recobertes amb una carcassa de guix decorada, i una figura amorfa de llim, amb llavors d'ordi cobertes amb resina negra que mesura 12 cm de longitud i 5 cm d'amplada (Fig. 79)⁴¹⁸. Chassinat fa referència als textos dels Misteris del mes de *Khoiak* a aquest tipus de material, i el relaciona amb la despulla divina (*spj*)⁴¹⁹, una evocació del cos desmembrat d'Osiris, la relíquia que resumeix la naturalesa mateixa de la celebració de la festa osiríaca, segons el principi egipci de mencionar una part per evocar el tot. Així, Anubis el momificador és el que reuneix tots els membres del cos d'Osiris, tal com indica el capítol XVII del *Llibre dels Morts* o el *Papir Jumilhac*⁴²⁰.

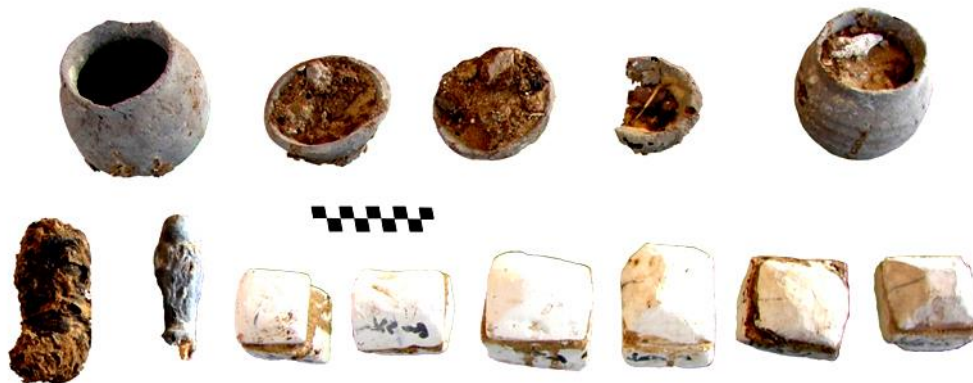

Fig. 79. Part del material recuperat al nínxol 2 de la galeria 2E.

Al calendari dels Misteris hi podem observar que durant el primer dia, el 12 del mes, a la quarta hora, es preparava el llim i els grans d'ordi destinats a l'estàtua de l'Osiris Khentimentiu i la de la despulla divina. Els motlles, ja plens, es col·locaven a la pica-jardí, entre dos llits de joncs, on es regaven diàriament fins el dia 21 del mes de *Khoiak*. En aquesta jornada, les figures es treien dels motlles, s'endurien amb

⁴¹⁸ Veure volum II, annex 4, fitxes: 343 a 351.

⁴¹⁹ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 51-52.

⁴²⁰ VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, pp. 102-106.

encens, s'unien les dues meitats amb quatre cordes i es deixaven assecar al sol fins la cinquena hora, i després s'embolcallaven amb un teixit de lli⁴²¹. Durant els següents dies, fins l'enterrament dels simulacres preparats l'any anterior que tenien lloc el dia 30 del mes, es prosseguien els diferents rituals establerts.

Podem presentar una altra hipòtesi per a aquestes pseudofigures que no tenen una forma ben definida fetes amb llim i cereal. Ens referim a les figures acèfals i la seva relació amb el culte osiriàc⁴²². La peça localitzada en aquest nínxol 2 no presenta signes d'haver tingut mai un cap, encara que estan ben definits els peus. L'acèfal participa activament en els misteris de *Khoiak*, apareix citat en el llibre V "conèixer totes les coses del santuari de la *Xentait'*" i intervé durant la primera part del festival relacionat amb la vaca Remenit, "la portadora"⁴²³. Segons Dimitri Meeks⁴²⁴, la lluna constitueix una unió entre l'acèfal i Osiris. En el moment de començar la inundació l'astre és invisible i anuncia un nou cicle assimilat al renaixement. Osiris, ja regenerat, està associat a la lluna nova i a la crescuda del Nil anunciada per l'aparició de Sirius. L'acèfal encarna al que encara no ha recuperat les seves facultats ni la seva identitat.

El nínxol 2 és l'únic de tot el monument que restava pràcticament intacte. El seu estudi ens ha permès observar la disposició del objectes i ens ha obert una nova hipòtesi d'estudi. És possible que, en el moment de l'enterrament de les pseudomòmies, aquestes es disposessin envoltades del material de protecció de l'Osiris (caixetes amb boles, petits cons, figuretes,...) i es recobrí amb sorra tota la cavitat. A la part superior s'hi deuri col·locar les ofrenes necessàries per alimentar el *ka*⁴²⁵ del déu.

⁴²¹ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 51-52, 69 ; SARAGOZA, *Égypte*, 55, pp. 59-60.

⁴²² BERLANDINI, *OMRO* 73, pp. 29-41 ; MEEKS, *AchéoNil* 1, pp. 5-15 ; SARAGOZA, *Égypte*, 55, pp. 51-66.

⁴²³ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 65-66.

⁴²⁴ MEEKS, *AchéoNil* 1, pp. 8-9.

⁴²⁵ El *ka* és una de les cinc parts de què es compona l'ésser humà (i els déus), La part immaterial de l'home la trobem en el *ka*, el *ba* i l'*akh*. El *ka* és el doble

El nínxol núm. 3 (U.E.15306) estava inacabat, i al seu interior no hi va aparèixer cap tipus de material arqueològic.

Un cop consolidada la volta es procedí a excavar el costat sud del passadís, observant que no s'havia construït cap nínxol en aquest indret, però es va poder constatar la rasa de construcció del mur oest de la sala 1B de l'Osiris. S'ha localitzat una àmplia superfície amb restes d'argamassa i pedra del moment de la construcció original del mur. En observar que des de la galeria 2 es veia la llum de la primera porta d'accés de la galeria 1, i un cop treta la capa de terra esllavissada de part de la volta, vàrem decidir excavar aquest espai que es localitza darrere del mur oest de la sala de l'Osiris (U.E.15009). Primerament es van extreure els blocs de *gebel* caiguts de la volta i després vàrem retirar la gran capa d'arena que contenia material arqueològic molt fragmentat. Entre las primeres capes es va localitzar part d'un esquelet humà sense connexió anatòmica. En retirar la sorra i mentre es realitzava l'excavació es va poder veure, cada cop més clar, el retall de la rasa de construcció del mur oest de la sala de l'Osiris. El reforç de la paret està realitzat mitjançant quatre fileres de blocs i una gran capa d'argamassa. S'ha pogut observar una capa de guix barrejat amb petits fragments de pedra calcària que podria haver format part de la construcció d'un possible nínxol bastit al costat sud de la galeria, que hauria estat saquejat i espoliat. Malauradament els escassos indicis fan difícil testimoniar aquesta hipòtesi.

La construcció d'aquesta segona galeria és molt menys acurada. La tècnica d'edificació dels nínxols és de poca qualitat constructiva. La porta d'accés a la galeria 2E des de la sala de l'Osiris no té la monumentalitat que s'observa en l'accés a la galeria 1A. Les pedres del revestiment dels murs i de l'enllosat del passadís són més petites i menys treballades que les que es van emprar a les altres sales de la

---

de l'individu, en ell resideix l'energia vital de les criatures i no desapareix en el moment de la mort sinó que es separa del cos i es concentra en aquest suport invisible. El *ka* s'ha d'alimentar per tal d'asegurar la seva pervivència en el Més Enllà.

catacumba. Hem de fer referència al curt període d'utilització d'aquest sector; tan sols tenim constància de dos o tres nínxols al nord i, hipotèticament, d'un al sud de l'entrada. A més, si ens fixem en el tipus de material recuperat, tot i ser l'usual en aquest ritual, té unes característiques ben diferenciades: les caixetes són més petites i rectangulars i la tapadora és de forma menys piramidal. Algunes tenen pintada la inscripció a la mateixa tapadora, cosa inusual en el material localitzat a la galeria 1A.

També volem destacar el fet que la galeria 1A estava ja amortitzada. Segons l'estudi de Coulon⁴²⁶, el darrer nínxol utilitzat en el primer tram de la galeria 1A va ser el núm. 15 (el primer, de la paret nord, que trobem des de l'entrada de la sala 1B de l'Osiris), que data, per les inscripcions, de l'època de Ptolomeu Soter II Làtir - Cleòpatra III. Potser els nínxols 57 i 58 construïts al segon pis fossin la darrera utilització d'aquesta fase de la galeria 1A. Posteriorment es va construir el segon tram d'aquesta galeria 1A. Actualment, i amb les dades arqueològiques de què disposem, ens és impossible aportar dades més concretes.

Per tot això avancem la hipòtesi que, potser, la galeria 2E es va edificar en el moment final de la utilització d'aquest Osireion, relacionat amb les ofrenes i focs localitzats en la superfície del temple-necròpolis i correspondria al moment de l'auge que van tenir aquests cultes osíriacs en època de l'emperador Adrià. Aquestes ofrenes, segurament tindrien lloc cada deu dies i durant les festes osíriaques del mes de *Khoiak*⁴²⁷, igual que a l'Abaton de Files⁴²⁸.

---

⁴²⁶ COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck*, p.86.

⁴²⁷ Agraïm aquesta dada a la Dra. Marguerite Erroux-Morfin.

⁴²⁸ JUNKER, *Das Götterdekret über das Abaton*, pp. 31-33. Tenim referències que l'Abaton de Files ja rebia un culte destacat durant l'època saïta. L'estela de Shellal remarca que havia estat visitat pel faraó Psamètic II, incloent la important idea del pelegrinatge als llocs sants, i la influència que va tenir posteriorment en la construcció d'aquests sagrats edificis en les ciutats dependents de Saïs: GOEDICKE, *MDAIK* 37, p. 192. Aquest fet ens és especialment interessant perquè podria ser el cas de Per-medjet.

5.5. EL MATERIAL ARQUEOLÒGIC RECUPERAT

Materials de l'interior de l'Osireion

Per a la descripció dels materials més característics recuperats a les galeries, la sala de l'Osiris i d'altres dependències annexes, s'han tingut en compte les particularitats que s'enumeren a continuació. No es fa esment de la ubicació de cada objecte, ja que aquesta ja està plasmada en les fitxes de l'annex 4 del volum II d'aquest treball. Tampoc s'incideix en les dimensions ni en el nombre d'exemplars recuperats, per idèntic motiu al del punt anterior. La funció bàsica d'aquest apartat és la descripció del material component de cada grup seleccionat, les característiques estilístiques i, sobretot, l'explicació de la funció màgic-religiosa dels objectes.

El criteri d'elecció de les unitats per englobar-les en un grup d'objectes determinat obeeix a les analogies o coincidències físiques de les peces i al fi comú de destinació, és a dir, a la finalitat buscada perquè un objecte determinat fóra ofert pels fidels, i dipositat pels sacerdots, al santuari subterrani. L'elecció dels grups no ha suposat cap problema, ja que tots els objectes trobats tenen unes característiques distintives molt definides que han facilitat el seu reagrupament, i això malgrat la gran dispersió en què els objectes es van trobar, com a conseqüència dels saquejos soferts. Respecte a això últim, cal dir que és lamentable l'estat de conservació dels materials recuperats, ja que la gran majoria d'aquests van aparèixer trencats. Les fractures observades poden explicar-se, en alguns casos, per la fragilitat i poca consistència del material amb el que va ser confeccionat. No és, llavors, estrany que les figuretes funeràries d'Osiris o les dels quatre fills d'Horus, per citar només dos exemples, hagin aparegut trencades en diversos trossos, però sí que crida molt l'atenció que altres peces, molt més resistents, estiguin estranyament mutilades. Una caixa contenidora de boles màgiques pot trencar-se per les seves parets més primes, però costa molt trencar-la amb les mans per la seva base on la calcària, tot i ser fràgil a causa de la humitat,

ofereix una certa resistència al trencament, a la qual cosa cal sumar que es tracta d'objectes petits que els fa més forts als simples impactes per caiguda o manipulació violenta. No obstant això, són moltes les caixes destruïdes per les seves parts més gruixudes. Tot fa sospitar que probablement va tenir lloc una destrucció intencionada i gairebé sistemàtica, de la qual es van salvar només un petit nombre de materials, potser perquè van viure amagats, enterrats entre les runes ocasionades pel saqueig.

Certs materials poden considerar-se usuals en el sentit que o bé constitueixen models d'ofrenes trobades en altres jaciments, principalment capelles funeràries, o bé són d'ús comú en santuaris, hipogeus i tombes, com les llums, ja siguin de plat o llànties. No obstant això, en aquesta breu introducció no podem deixar de constatar altres materials molt més interessants des del punt de vista arqueològic i ritual.

En primer lloc podrien citar-se les pseudomòmies d'Osiris i Sòcares, de les que tan sols n'han aparegut tres exemplars identificats plenament com a tals. Tot i la seva importància, ja que constitueixen la part física principal de les celebracions del mes de *Khoiak*, i els nínxols de l'Osireion constitueixen el seu lloc de descans definitiu, creiem que aquest tipus de peces ha estat força estudiat pel fet que es coneixen molts exemples de les dues modalitats, tant en museus com en col·leccions particulars, i han estat objecte de diverses publicacions científiques. Hem d'assenyalar, però, que aquestes pseudomòmies, en aquest Osireion, tenen unes característiques especials que especificarem més endavant.

Des del punt de vista egiptològic, és molt més important la localització del gran nombre de caixes, tapadores i de boles màgiques dins de les galeries de l'Osireion, ja que cap altre jaciment les ha prodigat en tal quantitat i varietat. No menys important són els petits cons d'argila, que han aparegut en un nombre molt considerable, tenint alguns estampada la imatge d'una divinitat protectora del déu Osiris, entre les quals destaca l'arquera Neit. Però el veritablement destacable per

excepcional, en aquesta escala de classificació científica, i malgrat la pobresa del material i el seu mal estat de conservació, és el grup integrat per una possible forma d'Osiris no coneguda fins al present. Es tracta d'unes figuretes masculines nues en què Osiris apareix amb la mà esquerra sobre la seva regió genital. En el seu corresponent lloc de descripció⁴²⁹, s'ha avançat una hipòtesi d'estudi preliminar, que podria conduir a investigacions més profundes i potser al coneixement d'una manifestació osiríaca típicament oxirrinquita.

El tipus de material localitzat a l'interior de la catacumba s'associa clarament amb els objectes rituals funeraris que formaven part dels misteris osiríacs que se celebraven durant el mes de *Khoiak*⁴³⁰.

L'excavació sistemàtica de cadascun dels nínxols de les dues galeries ens ha permès establir la composició i l'estructura interna de les ofrenes dipositades al seu interior. Dins seu s'enterraven, el dia 30 del mes de *Khoiak*, els simulacres de les mòmies de l'Osiris Khentiamentiu, de la despulla divina i de l'Osiris Sòcares, fabricats l'any anterior⁴³¹ i que havien restat al temple de la ciutat durant 365 dies. S'hi enterraven

⁴²⁹ Veure pàgines 225-229 d'aquest treball.

⁴³⁰ PADRÓ *et alii*, a GOYON, CARDIN (eds.), *IX CIE*, p. 1447.

⁴³¹ Per a l'estudi d'aquestes figuretes: BLACKMANN, *StudAeg I*, pp. 1-3; RAVEN, *OMRO* 63, pp. 7-38; RAVEN, *Materialy Archeologiczne* 30, pp. 5-23; CENTRONE, *Egyptian-corn mummies*. ADRARIO *et alii*, a DOYE, WARMENBOL (eds.), *Pain et bière en Égypte ancienne*, pp. 95-101. Existeixen paral·lels d'aquests simulacres que, per exemple a Karnak, s'enterraven des de l'inici del Tercer Període Intermediari, i es testimonien també durant l'època saïta: LECLÈRE, *BSFE*, n° 153, pp. 24-44, nota 36; LECLÈRE, a HAWASS, *VIII ICE*, vol. I, pp. 295-303, i nota 6. A la zona de l'Egipte Mitjà, es documenten també figuretes relacionades amb els rituals osiríacs. Les més nombroses procedeixen de Tehna el-Gebel (Acoris), on es va documentar una altra necròpolis osiríaca d'època romana associada als rituals de *Khoiak*: LEFEBVRE, *ASAE*, 4, pp. 227-231; LORTET, GAILLARD, *La faune momifiée*, II, pp. 209-213; ABOU SEIF, *ASAE* 26, pp. 32-38; RAVEN, *OMRO*, 63, pp. 21-24; GOYON, *Les voies d'Osiris*, pp. 100-119; CENTRONE, *Egyptian corn-mummies*, pp. 8-33. Amb menys quantitat, també se n'han localitzat a la zona de Meidum, KURT, *GM*, 166, pp. 43-52; a El-Xeik Fadl; GRENFELL i HUNT, *ARp*, pp. 1-9; WERBROUCK, *CdE* 1, pp. 26-47; a Tuna el-Gebel: RAVEN, *OMRO*, 63, pp. 7-33; KESSLER, NUR ED-DIN, *AntWelt* 25, pp.252-265; KESSLER, *EA* 20, pp. 36-38; i a l'Uadi Qubbanet el-Qirud (Tebes): LORTET, *BIE* 4-6, pp. 43-46; LORTET, GAILLARD, *La faune momifiée*, pp. II. 239-248, III, 1-9, IV, 209; CARTER, *JEA* 4, 107-108, pl. 19; RANSON, *JEA* 5, 166-178; GOYON, *Les Voies d'Osiris et Re*, pp. 104-106; SARAGOZA, *Égypte* 55, pp.51-65.

també diversos materials de l'aixovar funerari relacionats amb el ritual dels misteris d'Osiris.

En la descripció general de la preparació d'aquestes pseudomòmies, durant la segona meitat del mes de *Khoiak*, es fa especial al·lusió a les característiques essencials d'aquestes, tot segons la documentació que ens ha arribat al respecte, i especialment pel que fa al paper *Jumilhac*⁴³² i als textos gravats en les capelles osiríaques del temple ptolemaic de Dandara⁴³³. Del total de la documentació recollida es pot concretar que les pseudomòmies tenien la longitud de l'interior del motlle d'or que es feia servir per a la seva confecció, igual a un colze reial (52,3 cm).

A l'excavació s'han localitzat, com hem esmentat abans, tres figures que podrien pertànyer a aquestes pseudomòmies osiríaques, tot i que no compleixen amb les mesures canòniques dels simulacres d'Osiris, a les que fan referència els textos sagrats⁴³⁴. En les trobades a l'Osireion, encara que semblen respondre a aquest tipus de simulacres, s'hi han pogut observar discrepàncies comparatives. Bàsicament, la principal diferència en consisteix que els dos exemplars recuperats que podrien assignar-se a possibles figures de l'Osiris Sòcares solament amiden la meitat d'un colze reial, i el tercer exemplar, un Osiris Khentiamentiu, el de més longitud, només mesura 31 cm (Fig. 80).

Malgrat el que aquí ha quedat exposat voldríem avançar la hipòtesi que estaríem davant de dues imatges d'Osiris Sòcares, per la seva iconografia (Fig. 80. 2) i també pel tipus de material compacte emprat en la fabricació (Fig. 80. 3), i d'un exemplar de l'Osiris Khentiamentiu, ja que el trencament de la figura ha permès veure que el seu interior està compost de llim, algun gra de cereal o d'empremta d'alguna llavor i resina, encara que el seu estat de conservació és molt precari i és difícil d'assegurar (Fig. 80.1).

⁴³² VANDIER, *Le Papyrus Jumilhac*, pp.37-54.

⁴³³ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 23-52; CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, pp. 33-34.

⁴³⁴ Veure volum II, annex 4, fitxes: 141, 253 i 262.

Fig. 80. Pseudomòmies osiríaques i complements.

Com ja s'ha indicat, les figures dels Osiris Khentiamentiu i de les despulles divines s'elaboraven amb una pasta composta de llim, sorra i grans de cereal. Tot això consolidat amb resina procedent de l'acàcia nilòtica (goma aràbiga), eren després embolcallades amb benes de lli. Conseqüentment, tots els materials utilitzats eren d'origen vegetal, ja que aquest era també l'origen del propi déu Osiris.

Les imatges dels Osiris Khentiamentiu tenen l'aspecte d'un Osiris momificat. Al cap hi porten la corona *atef* o la corona blanca. Tenen el rostre protegit per una màscara (Fig. 80. 5, 6 i 7)⁴³⁵ i amb les mans sostenen els atributs propis de la divinitat (Fig. 80. 4)⁴³⁶. Un gran fal·lus erecte, a vegades recobert d'or, sobresurt del cos. Aquesta figura està íntimament identificada amb la idea del renaixement. De la mateixa manera que germina el gra i la terra torna a la vida, Osiris, i per extensió tots els difunts, renaixien a la nova vida al Més Enllà.

⁴³⁵ Veure volum II, annex 4, fitxes: 178 i 41.

⁴³⁶ Veure volum II, annex 4, fitxa: 74.

Tot aquest ritual es feia seguint les indicacions descrites a les capelles osiríaques del temple de Dandara⁴³⁷. Aquests textos van ser inscrits a les capelles durant l'època grecoromana, però són anteriors i poden datar-se de les dinasties XXV-XXVI⁴³⁸, fet que confirmaria l'existència d'aquest tipus de rituals durant l'època saïta, moment en el qual es documenta per primera vegada el *Per-khef* oxirrinçita.

De la mateixa manera, la catacumba osiríaca localitzada a l'est del *tèmenos* del temple d'Amon a Karnak es pot datar en l'època ptolemaica (Ptolomeu IV), però conserva, també, les estructures d'unes tombes d'Osiris fetes amb maons del període saïta⁴³⁹.

Els continuats saqueigs perpetrats pels lladres han fet impossible la troballa de cap figura intacta, encara que sí que hem pogut recuperar escampats, entre la sorra procedent de l'exterior (a través de les obertures de saqueig) i els estrats de destrucció, alguns objectes dels complements que van adornar aquestes pseudomòmies. Molts serien de pa d'or, potser fins i tot màscares de planxes primes d'aquest valuós recobriment⁴⁴⁰.

No obstant això, i gràcies al garbellat sistemàtic de tota la terra extreta de l'interior dels passadissos i dels nínxols, s'han pogut recollir

⁴³⁷ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 227-230; CAUVILLE, *Le temple de Dandara: Les chapelles osiriennes*, 1, pp. 130-138.

⁴³⁸ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, p. 98. Cf. BEINLICH, *ÄgAbh* 42, pp. 267-306; PANTALACCI, *CdE*, LXII, pp. 108-123.

⁴³⁹ COULON, LECLÈRE, MARCHAND, *Karnak X*, pp. 205-251; LECLANT, CLERC, *Or* 63, pp. 408-409; LECLANT, CLERC, *Or* 64, pp. 284-286; LECLÈRE, COULON, a EYRE (ed.), *VII ICE*, pp. 649-659; COULON, LECLÈRE, *MondBibl* 97, p. 38; LECLANT, CLERC, *Or* 65, pp. 289-291; LECLANT CLERC, *Or* 67, pp. 376-377; LECLANT, GOUT, *Or* 68, pp. 380-382; LECLÈRE, *EgArch*, 9, pp. 9-12; LECLÈRE, a HAWASS (ed.), *VIII ICE*, vol. I, pp. 295-303; LECLANT, GOUT, *Or* 69, pp. 267-268; LECLANT, GOUT, *Or* 70, pp. 409-410; LECLÈRE, *BSFE*, núm. 153, pp. 24-44; COULON, a DELATTRE, HEILPORN, (eds.), *Thèbes et sa région*, pp. 17-31 i pl. IV-V. LECLÈRE, a COULON (ed.), *Le culte d'Osiris*, pp. 238-268.

⁴⁴⁰ Ja s'ha referenciat, però volem fer èmfasi en la importància de l'or com un material indestructible i etern relacionat amb la carn dels déus i amb la perdurabilitat i la vida eterna. DAUMAS, *RHR* 149, pp.1-17.

màscares aplanades de planxa de plom⁴⁴¹, alguna amb restes de pa d'or enganxat. Aquestes màscares s'entrellaçaven entre les benes, sobresortint únicament la part figurada de la cara. Aquest sistema de personalitzar les mòmies amb una aparença de vida és també utilitzat, amb idèntica intenció i context diferent, en les mòmies humanes enterrades en les necròpolis d'època romana, de les que en són un bon exemple les trobades a El Fayum⁴⁴². Allà són panells de fusta amb retrats, d'un gran realisme, pintats a l'encàustica; aquí, a l'Osireion d'Oxirrinc, aquestes petites màscares de plom amb els trets de la cara ben definits.

Generalment, les màscares dels simulacres d'Osiris eren fabricades amb cera d'abella⁴⁴³. D'aquest material s'han localitzat, també, en altres jaciments, diversos objectes com els recobriments de les mans de les pseudomòmies, i altres petits objectes relacionats amb les figures i amb l'aixovar funerari: el fal·lus del déu, els ceptres reials, la ureu, els escarabeus i el modelatge facial amb els trets característics dels quatre fills d'Horus. A l'Osireion d'Oxirrinc no hi ha aparegut, fins ara, cap objecte fet amb aquest material.

El Capítol 531 dels *Textos dels Sarcòfags*⁴⁴⁴ fa referència a la identificació com a mesura profilàctica de la màscara funerària amb diferents parts del cos i parla també, de la funció de la màscara i de la garantia real. La màscara és com un cap sencer, és un substitut d'aquest i la seva col·locació constitueix un gest revitalitzant. El difunt és assimilat a l'Osiris acèfal i la màscara serveix, per una banda, per amagar les mutilacions infligides per Set, i per un altre, per la restitució de les facultats del cap: amb la màscara el difunt pot veure i respirar, i a

---

⁴⁴¹ El plom conté una petita part de plata. No és d'estranyar, ja que la plata té un rol màgic. Els ossos dels déus eren d'aquest material. Segons Centrone, algunes pseudomòmies que ha pogut estudiar i que provenen de la zona de Meidum i de Tuna el-Gebel, entre d'altres, tenien màscares fetes de plata per protegir les cares de la figura osiríaca. CENTRONE, *Egyptian corn-mummies*, pp. 133-134.

⁴⁴² AUBERT, CORTOPASSI, *Portraits de l'Égypte romaine*.

⁴⁴³ RAVEN, *OMRO* 63, pp.25-26; RAVEN, *OMRO* 64, pp. 7-37; RAVEN, *VarAeg* 4, pp. 240-242; CENTRONE, *Egyptian corn-mummies*, pp. 131-133.

⁴⁴⁴ CT VI, 531.

través d'ella pot percebre les coses que per als mortals son imperceptibles⁴⁴⁵. La recol·locació del cap mitjançant la màscara permet al difunt tornar a la vida.

La figura de Sòcares representa l'Osiris històric divinitzat com a déu protector dels difunts. Fa referència al cos reconstruït per la seva esposa Isis un cop recuperats els fragments dispersats per Set. Osiris és el déu que va rebre les primeres cerimònies funeràries, i per això tots els antics egipcis volien assimilar-se a ell, ja que va renéixer després de la mort. La imatge d'Osiris Sòcares estava formada per substàncies heterogènies procedents dels catorze llocs d'Egipte en els quals s'havia enterrat una porció del cos diví desmembrat per Set. La base de la massa es componia de terra procedent de les necròpolis que havien albergat cadscuna de les restes d'Osiris. A aquesta se li afegia encens, polpa de dàtils, resina de terebint, substàncies aromàtiques i minerals procedents dels diferents nomus d'Egipte. Aquesta massa, un cop cuita, es col·locava en un motlle d'or que mesura un colze reial (52,3 cm). L'aspecte de la figura resultant era diferent a la de l'Osiris Khentiamentiu. És una estàtua androcèfala que porta la perruca tripartida coronada amb una ureu reial. Té els braços creuats sobre el pit, amb les mans sosté els ceptres *heqat* i *nekhakha*, i una barba postissa li cobreix la cara. Un cop emplenat i tancat el motlle, es dipositava en un llit d'or i s'introduïa a l'interior de la cambra del llit, situada en un pavelló cobert. Això ocorria entre els dies 16 i 19 del mes de *Khoiak*, temps en què tenia lloc la gestació mística⁴⁴⁶.

Les diferències de longitud amb els patrons dels textos sagrats permeten aventurar que no en tots els santuaris osiríacs, i pel que fa a la festivitat de *Khoiak*, se seguien escrupolosament les normes, i no per desobediència, sinó més aviat perquè potser cada centre religiós podia utilitzar les seves pròpies regles. Aquesta espècie de descentralització dels rituals respecte a altres centres religiosos de primera importància, com Dandara, permeten aventurar que potser el nomus oxirrinç, i

⁴⁴⁵ MEEKS, *Archéo-Nil* 1, p.7.

⁴⁴⁶ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 57-58.

més concretament l'Osireion, era més important del que fins ara puguem creure; és a dir, que no tenia necessitat de supeditar-se a les normes dictades pels escrits i procediments d'elaboració d'altres temples i sí a les pròpies i concretes elaborades pel clergat local. Davant aquesta nova manera d'enfocar el problema, fóra bo comparar ara aquest material concret de l'Osireion d'Oxirrinc amb el recobrat en altres *Osireia*, necròpolis i llocs de culte osiríac.

A Tehna⁴⁴⁷, un Uadi a l'est de l'antiga ciutat d'Acoris, és on s'han localitzat el major nombre de pseudomòmies osiríaques. El jaciment està situat a 260 Km al sud del Caire, a l'Egipte Mitjà, i a la riba dreta del Nil, al nord-est de l'actual ciutat d'El-Minia. L'any 1903 Jouguet i Lefebvre realitzaren excavacions i varen descobrir la necròpolis on es van trobar prop de 80 tombes de pou d'uns 60 cm de fondària. A l'interior hi havia en alguns cassos uns taüts rectangulars de pedra coberts amb lloses, i en d'altres eren de ceràmica i tenien una forma el·lipsoïdal. Aquests taüts albergaven els sarcòfags de fusta amb cap de falcó que contenien els simulacres d'Osiris.

Del material recuperat, 8 sarcòfags i 10 pseudomòmies d'Osiris es conserven al museu del Caire. El museu del Louvre custodia 20 sarcòfags i 30 pseudomòmies osiríaques, tot i que una part d'elles les ha cedit a d'altres museus francesos. També se'n conserven alguns exemplars repartits entre museus europeus i americans i col·leccions particulars.

La figura 81 mostra quatre pseudomòmies amb els seus sarcòfags. Les referenciades amb els números 1 i 2 es conserven al museu del Caire⁴⁴⁸, la número 3 està dipositada al British Museum de Londres⁴⁴⁹ i la número 4 pertany a la col·lecció del Museu de Basilea⁴⁵⁰.

⁴⁴⁷ LEFEBVRE, *ASAE*, 4, pp. 227-231; LORTET, GAILLARD, *La faune momifiée* II, pp. 209-213; ABOU SEIF, *ASAE* 26, pp. 32-38; RAVEN, *OMRO*, 63, pp. 21-24; GOYON, *Les voies d'Osiris*, pp. 100-119; CENTRONE, *Egyptian corn-mummies*, pp. 8-33.

⁴⁴⁸ Figura 1. Museu del Caire. Núm. d'inventari: JE 36543. RAVEN, *OMRO* 63, pp. 7-33; CENTRONE, *IX Congrès International des égyptologues*, pp. 293-301; CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, p. 13 i làm. III b.

Fig. 81. Sarcòfags i pseudomòmies d'Osiris. Necròpolis de Tehna.

Dins dels sarcòfags es van introduir, també, unes boles màgiques per a la protecció d'Osiris i figuretes dels quatre fills d'Horus, distribuïts com mostren les imatges. Tot i que en les cares dels sarcòfags antropomorfs

---

Figura 2. Museu del Caire. Núm. d'inventari: JE 36545. KESSLER, *Historische Topographie*, pp. 266-267, làm. 9,2; RAVEN, *OMRO 63*, pp. 7-33; CENTRONE, *IX Congrès International des égyptologues*, pp. 293-301; CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, p. 15 i làm. V a.

⁴⁴⁹ British Museum, número d'inventari: EA41552. RAVEN, *OMRO 63*, pp. 7-33; TAYLOR, STRUDWICK, *Mummies*, pp. 36-37; CENTRONE, *Egyptian corn mummies*, núm. 22, pp. 26-27, làm. XIIIa i b.

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=163656&partId=1. Consultat el dia 15 de desembre de 2015.

⁴⁵⁰ Antikenmuseum Basel, núm. d'inventari: BSAe984. JACQUART, ROGGER, *Fleurs des pharaons*, p. 12.

hi figuri la imatge falcònida de Sòcares, les pseudomòmies pertanyen a l'Osiris Khentiamentiu, fàcilment identificable per la seva corona *atef*, però no només per aquesta, ja que els textos dels registres verticals dels dos primers sarcòfags tenen la inscripció comuna de "*Paraules d'Osiris Khentiamentiu, déu gran, senyor de Abidos...*". Pel que fa a les alçades totals dels sarcòfags, segons la catalogació del museu caiota, la de la figura 81.1. mesuraria 58,5 cm, la dea la figura 81.2. 57,3 cm, l'exemplar de la figura 81.3: 55,5 cm. i per a la figura 81.4. 55,5 cm. Veiem que les pseudomòmies, descomptant els gruixos de les caixes dels sarcòfags, sí que s'adapten al colze reial canònic.

Hi ha altres llocs en què han aparegut pseudomòmies osiríaques, com per exemple a El-Xeik Fadl⁴⁵¹, un indret situat a 40 Km al nord de Tehna i situat a la riba dreta del Nil just davant de la població d'El Bahnasa (Oxirinc), l'any 1875 s'hi va descobrir la necròpolis de gossos momificats de l'antiga Cinòpolis. Va ser excavada els anys 1902-1903 per Grenfell i Hunt, els quals van localitzar un nombre considerable de pseudomòmies osiríaques que van datar d'època romana (Fig. 82.).

L'any 1924 la Fundació Reina Elisabeth de Bèlgica va reprendre les excavacions i va localitzar més exemplars de sarcòfags de fusta amb cap del falcó Sòcares que contenien simulacres d'Osiris. Aquests es trobaven dipositats en taüts ceràmics. La tipologia dels enterraments és molt similar als localitzats a Tehna.

El material localitzat en les excavacions de Marcelle Werbrouk es troba dipositat als Museus Reials d'Art i Història de Brussel·les⁴⁵².

⁴⁵¹ GRENFELL i HUNT, *ARp*, pp. 1-9; WERBROUCK, *CdE* 1, pp. 26-47.

⁴⁵² Figura 82.1. Museus Reials d'Art i Història de Brussel·les, núm. d'inventari E-6267 a-c. CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, p. 43 i làm. XXII b. Figura 82.2. Museus Reials d'Art i Història de Brussel·les, núm. d'inventari E-6268. CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, pp. 43-44 i làm. XXIII a. La figura osiríaca KS 342 del Museu Civico Archeologico di Bolonia podria provenir d'aquest jaciment: PICCHI, a PERNIGOTTI, ZECCHI, *La terra, gli uomini e gli dèi: il paesaggio agricolo nell'Antico Egitto*, pp. 73-82.

Fig. 82. Pseudomòmies provinents d'El-Xeik Fadl.

A la zona de Meidum hi han aparegut sis exemplars de simulacres d'Osiris. El lloc concret de la troballa és desconegut, però se suposa aquesta localització pel nom de l'Osiris inscrit en els sarcòfags. Fa referència al *senyor de sht^c*, un indret proper a Meidum (Fig. 83)⁴⁵³.

Fig. 83. Sarcòfag amb restes de la pseudomòmia d'Osiris.

⁴⁵³ Aquesta peça provinent de la zona de Meidum va ser venuda a Relics of the Nile, Richmond, KY (USA), núm. 281473. http://www.trocadero.com/directory/antiquites:Regional_Art:Ancient_World:Egyptian:Wood.html, consultada el 12 de febrer de 2016. CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, pp. 36 i 38; làm. XX.

Les inscripcions dels sarcòfags varen ser publicades per Kurt l'any 1998⁴⁵⁴. Poc més es pot afegir sobre aquestes pseudomòmies. Algunes d'aquestes peces han aparegut en galeries de subhastes i ara estan en col·leccions particulars.

Un altre jaciment important relacionat on s'han localitzat un nombre considerable de pseudomòmies d'Osiris és Tuna el-Gebel⁴⁵⁵. Està situat en la zona occidental del Nil, a 9 Km de l'actual nucli d'El-Ashmunein. Va ser la necròpolis de la ciutat d'Hermòpolis.

No es coneix l'emplaçament concret de la necròpolis osiriana, però pels diferents estudis realitzats i per les característiques iconogràfiques dels sarcòfags localitzats es quasi segur que hi havia un important centre de producció d'aquest material. Els sarcòfags tenen cap de falcó amb la cara generalment daurada, i els ulls del rapinyaire són rodons. Estan decorats amb vius colors entre els que sobresurten el blanc, el vermell, el verd, el blau i el negre. Un elaborat collaret *usekh* cobreix el pit i voreja una flor de lotus col·locada en el centre (Fig. 84). Les inscripcions fan referència a textos del *Llibre dels Morts*, del qual el més usual és el capítol 15b, un himne d'adoració a Re-Haractes⁴⁵⁶.

Segons Leclant⁴⁵⁷, durant els anys cinquanta del segle passat varen aparèixer al mercat d'antiguitats, provinents d'aquesta zona, més de 400 exemplars de sarcòfags amb el cap de falcó que contenien simulacres d'Osiris⁴⁵⁸.

---

⁴⁵⁴ KURT, GM, 1998, pp. 43-52.

⁴⁵⁵ RAVEN, OMRO, 63, pp. 7-33; KESSLER, NUR ED-DIN, *AntWelt* 25, pp. 252-265; KESSLER, EA 20, pp. 36-38

⁴⁵⁶ FAULKNER, (trad.); DASSOW, (ed.), *The Egyptian Book of the Dead*, pp. 51-52.

⁴⁵⁷ LECLANT, Or 19, 489-501.

⁴⁵⁸ Aquesta peça es troba al Museu de Brooklyn (Nova York).

https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/154356/Corn_Mummy
Fotografia: Brooklyn Museum, CUR.2007.1a-c_L_1014_11_bw.jpg. Consultada el 12 de febrer de 2016. CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, pp. 49-50 i lám. XXVI.

Fig. 84. Tapa i contingut d'un sarcòfag amb cap de falcó. A l'interior un simulacre d'Osiris.

A la regió de Tebes també s'han localitzat pseudomòmies d'Osiris. A l'interior del recinte del temple de Karnak, en la zona dedicada als cultes osiríacs, s'ubica una tomba d'època saïta on es varen enterrar els simulacres d'Osiris i un Osireion d'època de Ptolomeu IV⁴⁵⁹.

A l'interior de la tomba Saïta les figuretes es troben en un estat de conservació molt precari, tot i això s'ha pogut observar com havien estat fabricades: un nucli de sorra fina, probablement conglomerada amb un material orgànic que ha desaparegut, ha estat modelada a mà o en un motlle i després s'ha recobert amb una capa molt prima de guix. La silueta de la figura, d'uns 50 cm, representa al déu Osiris sota l'aspecte momiforme i porta al cap la corona blanca. La figura principal està flanquejada de quatre efígies més petites que representen els quatre fills d'Horus i, a nivell del cap, un escarabat (Fig. 85).

⁴⁵⁹ Veure apartat 6.2. d'aquest treball.

Algunes de les figuretes tenen un embalatge vegetal abans de ser revestides per dues capes de guix separades per un teixit. En alguns casos tenen una decoració pintada sobre la superfície del guix, un collar o una estola, i certs detalls de la cara o de les mans han estat modelats a part amb una pasta verda que podria ser cera. Dos ulls en pedra poden incrustar-se en la cara. Els simulacres estan embenats amb un teixit cobert de resina.

Fig. 85. Simulacre d'Osiris de Karnak.

L'aixovar és força escàs, però l'equipament d'un dels enterraments comportava dos amulets, un en pedra i l'altre en bronze, que representaven una figura del mateix déu Osiris⁴⁶⁰. Alguns dels simulacres estaven coberts per una xarxa de perles de faiança.

A Tebes oest, en un indret anomenat Uadi Qubbanet el-Qirud, situat a la necròpolis reial de la Vall Occidental⁴⁶¹, també anomenada la Vall dels Micos⁴⁶², van aparèixer una dotzena d'exemplars de pseudomòmies osiríaques (Fig. 86). L'any 1853, Wilkinson⁴⁶³ va efectuar treballs arqueològics en aquesta àrea i va localitzar diversos materials relacionats amb els simulacres osiríacs: unes figures embenades com si fossin una mòmia, que portaven els emblemes reials, les corones i les màscares fetes amb cera, i que contenien llavors de cereal germinades a l'interior. En un primer moment es varen classificar com a mòmies de

⁴⁶⁰ COULON, LECLÈRE, *MondBibl* 97, p. 38.

⁴⁶¹ En aquest uadi occidental de la muntanya tebana es localitzen, entre d'altres, les tombes reials dels faraons Amenhotep III - WV22 i d'Ay - WV23 de la dinastia XVIII.

⁴⁶² PORTER, MOSS, *Topographical Bibliography*, I, 591-3; CARTER, *JEA* 4, pp. 107-118. I làm. 19.

⁴⁶³ WILKINSON, *Topography of Thebes*, p. 79.

nicos. L'any 1905 Lortet⁴⁶⁴ va excavar en un uadi proper i va trobar altres mòmies, que també va classificar com de micos, enterrades en uns sarcòfags de fusta o fets amb tovots col·locats a l'interior de sarcòfags de terracota i dipositats a l'interior de tombes pou. Aquestes tombes es trobaven en els barrancs de les torrenteres de la vall. Lortet fa esment d'un especial objecte que anomena "*petite momie de mico, véritable obra d'art, transformada en statueta d'Osiris*"⁴⁶⁵. Un cop examinada amb deteniment es va poder comprovar que no hi havia restes de cap mòmia de cinocèfal i que solament contenia cereal barrejat amb sorra molt fina⁴⁶⁶.

Fig. 86. Simuacre d'Osiris.

Els simulacres d'Osiris exhumats a la zona de l'Uadi Qubbanet el-Qirud es troben repartits tant en museus europeus⁴⁶⁷ com americans. Malauradament, als museus, antiquaris i col·leccions particulars hi ha una gran quantitat de figures de pseudomòmies d'Osiris de les que no es coneix la procedència. Provenen de l'espoli que ha sofert i segueix patint Egipte. Aquest fet impedeix que puguem conèixer la distribució geogràfica i les característiques particulars d'altres santuaris d'Osiris on se celebraven les festivitats de *Khoiak*, fer un estudi comparatiu i establir paral·lels amb el material que s'ha exhumat a l'Osireion d'Oxirrinc.

⁴⁶⁴ LORTET, *BIE* 4.6, pp. 43-46; LORTET, GAILLART, *La faune momifiée*, II, pp. 239-248, III, pp. 1-9, 75-78, IV, p. 209.

⁴⁶⁵ LORTET, GAILLART, *La faune momifiée*, II, p. 247.

⁴⁶⁶ LORTET, GAILLART, *La faune momifiée*, IV, p. 209.

⁴⁶⁷ Aquesta peça es troba dipositada al British Museum i té el núm. d'Inventari EA 60745. CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, pp. 85 i lám. XLIVa, http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00422/AN00422867_001_m.jpg. Consultat el dia 19 de febrer de 2016.

Entre l'aixovar funerari trobat a l'interior dels nínxols i a les galeries de l'Osireion d'Oxirrinc, n'hem de destacar dos tipus ben diferenciats. El material relacionat amb les ofrenes, necessàries en tot enterrament, i el vinculat a la protecció dels simulacres de les mòries osiríaques.

El material de protecció consta de diversos objectes. En primer lloc volem fer referència a un gran nombre de figures de diversa tipologia el significat de les quals encara se'ns escapa, en no haver-ne trobat cap paral·lel.

Figures osiríaques

Algunes de les estàtues d'Osiris, a jutjar pel seu fal·lus erecte, semblen ser còpies molt modestes de les pseudomòmies del déu. D'altres són representacions seves ofrenades com humils exvots, ja que totes estan fetes de llim amb un recobriment de guix sobre el qual s'han pintat la mortalla i els ceptres divins. També han aparegut, com és usual entre el material recobrat a les galeries, figures osiríaques revestides de lli i envernissades amb resina tenyida de negre.

Algunes d'aquestes estatuetes disposaven de màscares metàl·liques confeccionades en una làmina fina d'or o plom, encara que les que s'han recuperat han estat fora de context, entre la runa, a conseqüència dels saquejos soferts pel jaciment. La peça de la figura 87, tot i estat molt fragmentada, pertany a un grup de figuretes d'una mida considerable, uns 20 cm de longitud, que presenten la iconografia típica del déu Osiris.

Fig. 87. Figura osiríaca.

Es representa momificat, al cap porta la corona alta, té els braços creuats sobre el pit amb els atributs reials a les mans i un fal·lus erecte sobresurt de la figura.

Poc més es pot dir, en forma global, d'aquestes estatuetes de les que reproduïrem tan sols una petita mostra. Totes tenen el comú denominador de la destrucció. Sabem el fràgil que és el llim, encara que estigui protegit per una carcassa de guix, però malgrat que durant un robatori indiscriminat els objectes pateixen danys, això no explica del tot el grau de defecte sofert pels objectes dipositats en ofrena com exvots.

Encara que sense una base ferma per asseverar-lo categòricament, es podria pensar que aquesta destrucció sistemàtica, com ja s'havia insinuat, amaga una finalitat premeditada de caràcter religiós, una mena de depuració per part dels coptes, a partir del segle IV dC., però no s'ha testificat cap vestigi cristià, ni grafits ni creus gravades sobre les pedres que pugui testimoniar una acció d'aquest tipus per part dels cristians. No obstant això, la realitat palpable hi és: hi ha una destrucció sistemàtica del monument, tant de l'estructura arquitectònica com del material mòbil. Durant l'excavació de la Galeria 1A es van recuperar uns materials moderns⁴⁶⁸ que es van poder datar dels anys cinquanta del segle passat⁴⁶⁹. Probablement se'ls deixaren els lladres quan van saquejar el monument.

Tenim constància del material que, per les seves intrínseques característiques, els furtius no van considerar prou lucratiu per endur-se, però no podem saber quines peces fabricades amb metall, o estèticament atractives, podrien haver format part de l'aixovar d'aquesta necròpolis. Tampoc podem saber si l'espoli es va fer de cop o continuadament al llarg dels anys. Tenim, però, constància d'un intent

---

⁴⁶⁸ El material recuperat corresponia a un full de paper d'un diari local, un paquet de cigarrets, un cabàs i una aixada.

⁴⁶⁹ Durant els anys cinquanta és quan van aparèixer als antiquaris del Caire les peces arquitectòniques del temple del *Per-khef*. Veure notes peu de pàgina: 161-162.

de robatori de l'estàtua de l'Osiris l'any 2000, com ja s'havia esmentat a l'inici d'aquest capítol.

No hi ha cap problema per a la identificació en les figures d'Osiris, i no només per la corona blanca o la corona *atef* o pels ceptres reials que esgrimeix el déu. El seu cos té unes proporcions i un traçat que difícilment deixa cap dubte sobre la seva identitat. A més hi ha figures de diverses tipologies, però totes responen a una iconografia atribuïble al déu Osiris (Fig. 88)⁴⁷⁰.

Fig. 88. Figures d'Osiris.

Imatges màgiques d'Osiris

Tant els cons⁴⁷¹ com els pans⁴⁷², i en general els models presentats com a material de protecció de les pseudomòmies osíriaques a l'Osireion, tenen en si mateixos un definit caràcter de transformació màgica, gràcies a Heka, i diferent de les representacions de divinitats, ja que aquestes últimes entren de ple en la religió oficial i en la pietat popular.

⁴⁷⁰ Veure volum II, annex 4, fitxes: 36, 35, 199, 30 i 31.

⁴⁷¹ Veure pàgines 247-252 d'aquest treball.

⁴⁷² Veure pàgines 278-281 d'aquest treball.

Hi ha un grup reduït d'imatges de déus que reuneixen els dos conceptes espirituals: religió i màgia. Fem referència a unes figures d'Osiris fàcilment identificables per la seva corona *atef*, encara que només es

tracti d'estatuetes de silueta, és a dir, d'imatges retallades i amb inscripcions en la seva superfície posterior (Fig. 89)⁴⁷³. Es tracta de textos curts, molt inconnexos (com sol esdevenir en aquest tipus d'escrits, en els quals el grafisme del signe no té caràcter fonètic), i amb un fort caràcter màgic. A més, la poca qualitat dels signes d'escriptura traçats certifica, per si mateixa, que es tracta d'aportacions a l'Osireion procedents de l'exterior, és a dir, no escrites pels sacerdots encarregats dels cultes ritualistes del santuari.

Fig. 89. Part posterior de figures màgiques d'Osiris.

Tant en la imatge osiríaca sencera de l'esquerra de la figura 89 com en els fragments d'altres figures, sens dubte també d'Osiris, s'hi aprecien figures barrejades amb signes jeroglífics d'escriptura. Atenent-nos en primer lloc a la figura sencera i seguint els signes en sentit vertical, començant per la corona, observem la imatge d'un home inclinat en actitud dinàmica. Als seus peus, i sota un signe no identificat, hi podem veure un dibuix circular ple, que bé podria tractar-se d'una bola. Això significaria, amb reserves, una al·lusió al ritual de llançar les quatre boles.

⁴⁷³ Veure volum II, annex 4, fitxes: 34, 236 i 256.

Just a sota, la silueta de l'arquera Neit, ajuda a confirmar l'anterior (segons les imatges del temple de Taharqa del llac). A sota, un falcó amb dues lletres "t" recolzat sobre el determinatiu d'una serralada conforma el signe de l'*amentet*, l'Occident, , clara al·lusió a la regió d'Osiris. Sempre cap avall, es pot llegir: "Anubis, déu gran ... senyor..." Però si llegim en sentit vertical, ja que no està clara la direcció d'escriptura, diria: " Anubis, fill de (?)". Després apareixen altres signes sense ordre ni sentit aparent. A la part baixa es llegeix clarament: "vida". Tot això indica que s'ha jugat amb signes d'escriptura, que de per si ja són religiosos (textualment: paraules dels déus), per buscar un efecte de secret màgic.

Si analitzem el fragment de la figura d'Osiris de la part dreta superior, veiem que passa una cosa semblant. A la part de dalt, encara que amb pessima cal·ligrafia, s'hi pot llegir "eternitat". A sota torna a aparèixer la figura dinàmica d'un home (no corresponent a cap signe jeroglífic), enfront del que sembla ser una bola. Els altres signes són il·legibles. En el fragment menor hi veiem dos homes, un assegut, sostenint un objecte en una mà, i l'altre en actitud de moviment. Sota l'inici de la paraula "eternitat". Tots aquests textos màgics sobre una imatge d'Osiris semblen, amb totes les reserves, fer al·lusió al llançament de les boles màgiques. Escrits en demòtic inscrits sobre alguns dels cons també fan referència a les boles màgiques. Serà necessari disposar de més material d'estudi per corroborar aquestes suposicions.

Figuretes d'una forma nova d'Osiris?

L'estudi minuciós de certs detalls permet veure que les diverses estatuetes d'una possible nova forma d'Osiris es van confeccionar a

partir de diferents motlles. Malgrat aquesta afirmació, totes les imatges responen, amb absoluta fidelitat, a un model prefixat amb anterioritat sense cap aportació particular de l'artista que va fer cada motlle.

Si s'ha aventurat que probablement estiguem davant d'una nova forma d'Osiris, forma que podria molt be haver nascut de la pietat popular oxirrinquita, es deu al considerable nombre de fragments d'aquestes estatuetes recollides a l'Osireion. No té massa sentit ofrenar exvots d'un desconegut déu al santuari del déu dels morts, per excel·lència, que va ser Osiris.

Davant d'aquesta més que probable realitat, es fa necessari un estudi previ de les característiques d'aquests modelats abans d'amentar una hipòtesi d'estudi sobre la naturalesa dels mateixos. En primer lloc, tots els exemplars van sortir de motlles bivalves, posteriorment retocats a mà en els seus detalls distintius. Una de les estatuetes senceres té una alçada de 22,5 cm i, com la resta de fragments no difereixen massa en les seves longituds parcials, es pot concloure que tots els exemplars recobrats tenien una longitud, o altura si es prefereix, al voltant de 20 cm. El material utilitzat, per a la totalitat dels exemplars recobrats, és el llim fosc de la inundació sense cocció posterior, la qual cosa explica que pràcticament no ens hagi arribat cap figureta intacta. Tampoc sembla, malgrat certa aparença enganyosa en alguns fragments, que les estatuetes estiguessin policromades, excepte comptats exemplars que presenten restes d'una capa de pintura blanca (guix o calç), a semblança de les terracotes grecoromanes.

Hem de destacar un sol exemplar amb marcades línies de color negre, a l'anvers de la figura, que delimiten els trets més significatius de la figura. És també l'única d'aquestes figuretes que té al revers una columna de signes jeroglífics, en tinta negra, avui il·legibles. Solament en la part superior podria aventurar-se llegir: "Osiris, senyor d'Abidos..."⁴⁷⁴. Les imatges no porten cap corona sobre la perruca tripatida, ni la corona blanca ni l'*atef* osiriaca. El déu té el braç dret sobre el pit i amb la mà

---

⁴⁷⁴ Veure volum II, annex 4, fitxa: 38.

tancada empunya un o dos ceptres que descansen sobre l'espatlla dreta. Si solament està representat un d'aquests ceptres, aquest és el ceptre *heqat*, si es referencien els dos, el segon és un ceptre *sekhem*. El braç esquerre es troba paral·lel al cos i la mà esquerra, oberta, sobre el sexe de la figura. En cap d'aquestes figures, a diferència d'altres trobades a l'Osireion, es deixa entreveure el fal·lus o penis erecte del déu. Sobre el sexe del personatge diví no hi ha cap dubte, ja que totes les figuretes llueixen la barba postissa dels déus, probablement l'arribada d'Osiris (Fig. 90)⁴⁷⁵.

Fig. 90. Figures osiríaques amb la mà esquerra sobre el sexe.

Només cal una ràpida mirada sobre el conjunt d'aquestes imatges per asseverar la seva pertinença a l'època ptolemaica; el seu naturalisme poc o gens té a veure amb el hieratisme típic de les figures osiríaques de l'època faraònica. Admetent aquestes dues realitats (que estem davant figures modelades en fang, pertanyents a una època de clara incidència hel·lenística en l'art i, d'altra banda, que un considerable

⁴⁷⁵ Veure volum II, annex 4, fitxes: 274, 37 i 173.

nombre d'exemplars van ser dipositats en un santuari exclusivament dedicat a Osiris, com ho és l'Osireion d'Oxirrinc), cal aventurar, amb tota prudència que el cas comporta, una més que interessant hipòtesi de treball al respecte.

Tant grecs, com posteriorment romans, van adoptar alguns déus i deesses egipcis que van ser incorporats directament al panteó clàssic, Isis-Hathor és l'exemple més difós, associada també a Afrodita-Venus. Però també altres van ser assimilats al món clàssic com Horus i la seva variant grega Harpòcrates (Horus nen), Djehuty, més conegut amb el seu nom hel·lenitzat de Tot, que va ser identificat amb Hermes o, finalment, l'arquitecte Imhotep que, divinitzat en època tardana, va ser identificat al déu grec de la medicina Asclepi, el posterior Esculapi romà.

Aquesta tendència d'incorporació de déus a altres religions, assimilant funcions i mantenint o no certes formes originals, convida a buscar a la mitologia clàssica un déu o una deessa que apareguin en la seva nuesa total. però ocultant la seva zona genital. Si a això afegim a la recerca una deessa egípcia important com Isis-Hathor, esposa i germana d'Osiris, que va ser també assimilada a Afrodita-Venus al panteó grecoromà, la seductora hipòtesi, abans anunciada, sembla prendre forma.

Des de l'època predinàstica egípcia la imatge del déu Min itifàl·lic representa la fertilitat i la potència sexual. Aquesta imatge és adoptada també a Karnak per Amón-Re, en assimilació a Min, com Kamutef (el brau de la seva mare), però sempre com a potència reproductiva, com a regeneració perpètua, no com a símbol únicament d'exaltació sexual.

És possible, gairebé probable, que en l'època ptolemaica els grecs, descendents d'aquells que van arribar amb Alexandre el Gran, volguessin dotar a la seva deessa Afrodita d'un paredre egipci amb el qual formar una parella divina. Què millor parella masculina que aquell Osiris, que ja era marit i germà d'Isis, associada a Afrodita?.

És, sens dubte, una arriscada hipòtesi, però arriscada només perquè és tan atractiva com interessant des del punt de vista de la mitologia egípcia tardana. Una nova forma de manifestar-se d'Osiris, i molt probablement també exclusiva d'Oxirinc, és, com a mínim, un nou camí d'estudi que quedarà obert per a noves investigacions científiques.

Els quatre fills d'Horus. La seva relació amb Osiris

Moltes de les figuretes que han aparegut a les galeries de l'Osireion s'han pogut identificar com representacions, fetes per diferents artesans, dels quatre fills d'Horus. Reben aquest nom quatre genis funeraris que tenen encomanada la missió de custodiar quatre de les vísceres del cos del mort que, juntament amb el cor, rebien cures especials durant el ritual de la momificació o embalsamament. Les vísceres objecte de conservació, amb tractaments similars a la resta del cos, eren:

El fetge, custodiat pel geni amb cap humà Amset estava sota la protecció de la deessa Isis. El seu punt d'orientació era el sud.

Els pulmons, sota la custòdia de Hapy , amb cap de babuí, eren protegits per la deessa Neftis. El seu punt cardinal va ser el nord.

L'estómac, sota la vigilància del xacal Duamutef , estava sota la protecció de la deessa Neit. El seu punt cardinal, l'est.

Els intestins, protegits per Qebhsenuf , au falcònid, estaven sota els auspicis de Selkis. Li corresponia l'orientació oest.

Després de ser rentades aquestes entranyes amb aigua i oli de palma se sotmetien a l'acció dessecadora del natró i, al final, eren embolicades amb lli impregnat de resina i introduïdes en un vas canop⁴⁷⁶. Cadascuna

⁴⁷⁶ Els vasos canops, sobretot pel que fa a la forma donada a les seves tapes, van variar amb els segles, en el que s'ha vingut a anomenar "modes funeràries". Al principi, a finals de la Dinastia III, els vasos eren ceràmics o de pedra amb la tapa plana, similar a un plat. No obstant això, la reina Hetepheres

d'aquestes parts corporals era encomanada a un geni funerari (un dels quatre fills d'Horus) que, a la vegada, estava sota la protecció d'una deessa. Els vasos, ja fossin col·locats en un cofre canòpic o estiguessin prop de la mòmia, havien d'estar orientats als quatre punts cardinals.

La presència dels quatre fills d'Horus al costat d'Osiris és una constant en les escenes divines de caràcter funerari. A les vinyetes del capítol CXXV del *Llibre dels Morts*, Osiris, acompanyat per les seves germanes Isis i Neftis, apareix com a jutge del mort que compareix davant el tribunal presidit pel déu. Davant d'Osiris, i sorgint d'una flor de lotus, hi ha els quatre fills d'Horus.

Aquesta íntima relació entre els anomenats fills d'Horus i Osiris és el que justifica els diferents jocs de figuretes d'aquests genis funeraris en

---

mare de Quèops, (Dinastia IV) va disposar que les seves entranyes fossin directament dipositades dins d'un cofre canop de quatre compartiments fet amb un bloc d'alabastre. Quan va ser descobert en 1925 per G. Reisner, i després analitzat per A. Lucas, el cofre contenia, en tres dels seus quatre departaments, les entranyes de Hetepheres banyades en un líquid que va resultar ser una dissolució al 3% d'aigua i natró.

A la fi del Primer Període Intermediari i principis de l'Imperi Mitjà (2000 anys a. C), els vasos canops, sense variar substancialment la forma del vas, tenen les seves tapes amb forma de cap humà. Al final de l'època ramèssida, les tapes dels vasos canops prenen la forma dels quatre fills d'Horus, només Amset conservarà el cap humà.

A principis de la Dinastia XXVI saïta, els paquets canopis són introduïts a l'interior del cos del mort, de vegades al costat de quatre figures de cera, representant els fills d'Horus. Més tard, es col·locaran entre les cames de la mòmia.

Especial menció, i no només per la seva gran importància arqueològica sinó també per l'interès que té per al present estudi, mereix el joc canòpic que va contenir les vísceres del faraó Tutankhamon (Dinastia XVIII). Construït en fusta revestida d'or, estava coronat per un fris de cobres i protegit per les quatre figures d'Isis, Neftis, Neit i Selkis. En el seu interior, un bloc treballat d'alabastre, amb les quatre deesses protectores en els angles, albergava les vísceres del jove rei. Estaven col·locades dins d'uns petits cofres momiformes d'or amb incrustacions de pedres semiprecioses i pasta vítria. Les tapes que els ocultaven mostraven, fetes en blanquíssim alabastre, les faccions de Tutankhamon. Després d'un període en el qual els "paquets" amb les vísceres deshidratades es dipositaven al costat del mort, i fins i tot en el seu interior, es van utilitzar petits cofres de fusta, encara que sense abandonar totalment la utilització de canops de pedra.

GOYON, a KAMSTRA, MILDE, WAGTENDONK (eds.), *Funerary Symbols and Religion*, pp. 34-44; KETTEL, a BERGER, CLERC, GRIMAL (eds.), *Hommages à Jean Leclant III*, pp. 315-330.

aquest santuari subterrani d'Osiris⁴⁷⁷. Els quatre fills d'Horus gaudien del fervor dels fidels, ja que oferir les seves imatges com exvots equivalia a la petició que ells vetllessin per les entranyes momificades dels familiars morts, o a una demanda avançada per a qui encara estava en aquesta terra. El variat estil d'aquestes figuretes de llim, que tenen una mitjana de deu centímetres d'alçada, malgrat estar trencades majoritàriament, permet agrupar, per estils, aquelles que van formar un joc de quatre. A continuació només s'exposa una reduïda mostra d'això últim, ja que la relació de tots els elements recuperats es troba a les fitxes de l'annex 2 d'aquest treball.

Si observem la figura 91⁴⁷⁸ podem veure que les dues primeres parelles de la fila superior probablement van formar part d'un mateix joc, segons un succint estudi estilístic, mentre que els dos exemplars restants (també a la fila superior) són diferents, i per tant independents. El grup de les cinc imatges situades a l'esquerra de la filada inferior tenen similituds que podrien testificar la mà d'un mateix artesà. Finalment, els caps més grans, sens dubte del mateix taller, potser són dues figures d'Amset de jocs semblants, però diferents. Aquests últims encara conserven restes del pa d'or que es va aplicar a les cares.

D'altra banda, i cenyint-nos a aquest mateix aspecte de les diferents tipologies estudiades, cal dir que, mentre que unes figuretes apareixen pintades (el que ha permès, en certa manera, la seva identificació amb un geni particularitzat o pertanyent a un mateix equip de quatre germans), unes altres, en aparèixer cobertes de resina, ofereixen més dificultats de cara a la seva identificació. Sabem, això sí, que segueixen sent grups dels quatre fills d'Horus, principalment gràcies a la inconfusible silueta de Duamutef, el geni amb forma de xacal. Les orelles delaten al personatge, que no ha de confondre's, en aquest context, amb una imatge del déu Anubis, en formar part d'un conjunt de quatre figuretes d'igual tractament i grandària.

---

⁴⁷⁷ SARAGOZA, *Égypte* 55, p. 56.

⁴⁷⁸ Veure volum II, annex 4, fitxes (de esquerra a dreta i de dalt a baix): 234, 215, 33, 191, 260, 69, 126, 191 136 i 32.

Fig. 91. Diversos exemples dels quatre fills d'Horus.

A la figura 92, s'hi presenten 5 figuretes incompletes, però totes embolicades amb un teixit de lli impregnat de resina tenyida de color negre. Només són identificables amb absoluta certesa les dues primeres de l'extrem esquerre, a causa, com ja s'ha dit, dels pavellons auditius típics del xacal Duamutef. A la resta els judicis d'identificació podrien conduir a errors, ja que el revestiment de resina emmascara els seus trets més característics⁴⁷⁹. Pel que fa a aquest revestiment, és un intent de dotar les imatges així tractades d'un caràcter d'eterna repetició, com ho és la inundació periòdica que renova la vida d'Egipte. Aquest últim concepte de perpètua repetició, fins a l'infinit, el van expressar amb un concepte d'eternitat cíclica: *neheh* , diferent de l'eternitat lineal, més semblant al nostre actual concepte d'eternitat, que van anomenar *djet*

 480.

⁴⁷⁹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 197, 96, 135 i 126.

⁴⁸⁰ SERVAJEAN, *Djet et Neheh*.

Fig. 92. Figures dels quatre fills d'Horus embolicats amb benes.

No és estranya la relació dels quatre fills d'Horus amb la inhumació de les pseudomòmies d'Osiris. Aquestes figures evocuen la presència dels vasos canops, que contenien les entranyes i permetien reconstruir la integritat del cos. Es poden citar nombrosos paral·lels de la presència de figures dels quatre fills d'Horus protegint els simulacres osíriacs. A les necròpolis de Tehna, El-Xeik Fadl, Tuna el-Gebel i a l'Uadi Qubbanet el Qirud⁴⁸¹, a Tebes oest, per citar solament alguns exemples, es van localitzar dins dels sarcòfags amb cap de falcó les figures dels quatre fills d'Horus. A l'interior dels taüts, també es van dipositar quatre boles màgiques, un escarabeu sobre el pit i, a vegades, un pa triangular.

Caixes contenidores de boles de llim

Un altre tipus de material relacionat amb la protecció d'Osiris, i molt nombrós a les excavacions de l'Osireion d'Oxirrinc, són les caixetes tancades amb una tapadora de forma piramidal (Fig. 93)⁴⁸²

⁴⁸¹ Veure pàgines 214 - 222 d'aquest treball.

⁴⁸² Veure volum II, annex 4, fitxes: 2 per la caixeta i 153 per la tapadora.

Fig. 93. Caixa amb inscripció i tapadora piramidal.

Les caixes, fetes amb pedra calcària, tenen exteriorment la forma d'un paral·lelepípede tancat, excepte en la part superior, que està oberta, tot i que amb una tapa per allotjar una bola de llim argilós. L'altura de les caixes, sense comptar la tapa, en el major nombre dels exemplars trobats, no supera l'amplada de les cares. La cavitat operada a l'interior de les caixes adopta una forma quadrada, paral·lela a les cares exteriors, o circular. Tant en un cas com en l'altre, la profunditat d'aquest espai cisellat és superior al diàmetre de les boles, de manera que quedin el més separades possible de la tapa. Arran de l'estudi fet de totes les caixetes i de la ubicació d'aquestes dins de les galeries i nínxols, creiem que podem aventurar la hipòtesi que les que tenen la cavitat quadrada són més antigues que les que tenen la cavitat circular⁴⁸³. A més, els exemplars del primer tipus, generalment, estan millor treballats i tenen les arestes molt més definides. Quant a la tapa, té forma piramidal de base quadrada o rectangular, sent les dimensions dels costats de la base iguals a les del costats de la caixa en projecció vertical.

⁴⁸³ MASCORT, a ERROUX-MORFIN, PADRÓ (eds), *Oxyrhynchos. Un site de fouilles*, pp.80-85; MASCORT, a MOLINERO, SEVILLA (eds), *Trabajos de Egiptologia 5/2*, pp. 80-82; MASCORT, a ARAÚJO, SALES (eds.), *Novos trabalhos de Egiptologia Ibérica II*, pp. 680-693; MASCORT, a KOUNSOULIS, LAZARIDIS (eds.), *X ICE*, pp. 365-374.

La idea de tancar les boles, destinades a la protecció d'Osiris, dins d'aquests contenidors de pedra, respon a un criteri religiós i a un altre de geofísic, molt arrelats ambdós en el pensament dels egipcis. La idea de protecció, a força d'aïllar l'element a protegir, és una constant que es manifesta ja en els temples, en els quals la capella o *naos* que albergava l'estàtua del déu quedava aïllat de l'exterior hostil gràcies als concèntrics murs que envoltaven el *sancta sanctorum* del temple.

Aquest principi tenia la seva màxima expressió en els diversos taüts, encaixats uns dins dels altres, amb els quals es protegien les mòmies dels morts que es podien permetre aquest luxe. De la mateixa manera, les boles, com a material litúrgic destinat a la protecció d'Osiris, necessitaven romandre ocultes com a requisit base per a la conservació del seu poder defensiu. Les inscripcions demòtiques que figuren en les cares de les caixes, una per caixa quan disposen de text, al·ludeixen als quatre punts cardinals, orientacions cap a les quals han de ser llançades les boles per a la protecció màgic-religiosa del déu.

Una forma molt particular dels egipcis de descriure l'entorn físic total, el circumdant a un punt donat de 360°, era referir-se només als quatre punts cardinals, considerant que amb això s'abastava l'espai total. És per això que, com a forma ideal tant per a la caixa com per la seva tapa, s'adapta un contenidor quadrat, expressió espacial dels punts cardinals. Existeix, quant la idea, un paral·lelisme total i absolut (salvant les evidents diferències de mida i funció) entre aquestes caixes, tancades amb la seva tapa piramidal rebaixada, i els *naos* que albergaven en els temples les estàtues divines a què ens hem referit abans (Fig. 94).

Cal tenir en compte que el *naos* disposava d'una porta amb dues batents, convertint el monument en un cos absolutament tancat, com la caixa. Però tant el *naos* com la caixa eren dos contenidors del sagrat, del que no podia ser vist ni tocat, a excepció feta del reduït nombre de sacerdots que, juntament amb la seva comesa ritualista, eren els encarregats de la seva custòdia.

Fig. 94. Naos d'un temple, en granit gris, i esquema d'una caixa contenidora d'una bola protectora.

És una qüestió subtil en extrem, però que dóna una idea de la importància del simbolisme, present en la religió egípcia de tots els períodes històrics. Algunes caixes, una gran minoria, van escapar a la curiositat i cobdícia dels lladres i van romandre segellades guardant una bola al seu interior (Fig. 95)⁴⁸⁴.

Aquestes boles, dins sempre del terreny de l'imaginari, eren dinàmiques, projectils màgics impulsats pel fill del sol a la terra perquè Set i els seus partidaris es mantinguessin allunyats d'Osiris, però al conservar-se ocultes i immòbils es donava, d'una manera tan clara com contundent, prioritat a l'ocultisme, a la protecció, no ja d'Osiris sinó de la mateixa bola.

⁴⁸⁴ Veure volum II, annex 4, fitxes: 339 i 343.

Fig. 95. A l'esquerra una caixeta encara tancada, a la dreta una d'oberta amb la bola màgica al seu interior.

Les ofrenes de pastissos i pans, obeeixen a un atàvic costum molt arrelat en el sentiment i la pietat dels antics egipcis i que té una finalitat pràctica perfectament comprensible: subministrar mitjans per a la subsistència del *ka* del mort en el Més Enllà. Osiris no necessita aquest aliment, però sí el reconeixement dels homes i dones manifestat per mitjà d'aquests pans i pastissos ficticis, que la màgia convertirà en reals. Però les boles són una altra cosa, perquè no tenen sentit fora d'un santuari osiríac, ja que a cap altre déu s'ha protegit amb elles. Les boles i les seves caixes són un motiu més de reflexió en l'intricat laberint de la religió egípcia.

No hem trobat encara cap paral·lel de les caixetes, però sí de de les boles; n'existeixen diverses referències i, a més, les podem veure exposades en diferents museus.

Les boles protectores d'Osiris

Les boles intervenen en l'anomenat ritual de protecció de les quatre boles màgiques⁴⁸⁵. Aquestes boles es llancen cap als quatre punts

⁴⁸⁵ GOYON, *BIFAO*, 75, pp. 349-399; ZIEGLER, *BIFAO*, 79, pp. 437-439, pl. LX; KURT, *LÄ VI*, pp. 749-754; ARNST, *ZÄS* 133, 10-19; ÉTIENNE, *Héka, Magie et envoûtement*, pp. 38-39; WUTTMAN, COULON, GOMBERT, *Offrandes aux Dieux*, pp. 172-173. En aquest article s'esmenta la troballa en el temple dedicat a Osiris-*iu* a 'Ayn-Manâwir (Oasis de Kharga) de boles amb estampilles i les relaciona amb les de l'Osireion d'Oxirinc. En l'excavació de

cardinals per tal d'obtenir la plena protecció de la mòmia, i s'associen als rituals protectors d'Osiris amb els quals es podia vincular la felina Bastis venerada al *Per-Khef*. Les boles (*bnn.t*), éssers nascuts de Re, són els seus globus oculars materialitzats en els quatre punts cardinals. Van formar part d'un ritual apotropaic per protegir la capella tomba d'Osiris en el moment del renaixement. El ritual acaba en el moment de la destrucció de Set pel foc, únic mitjà, segons les creences egípcies, d'acabar amb tots els components físics i anímics del déu. Quatre deesses protectores es relacionen amb les boles i són assimilades als punts cardinals: Sekhmet, Bastis, Uadjit i Seshemtet⁴⁸⁶.

Les úniques característiques que tenen en comú les boles destinades a la protecció d'Osiris localitzades a l'Osireion d'Oxirrinc són la seva forma esfèrica i el seu material base, l'argila gris (llim) aportat per la inundació anual. Les seves mides varien des de menys d'un centímetre de diàmetre, per a les més petites, fins a més de cinc centímetres per a un grup reduït de les més grans (Fig. 96)⁴⁸⁷.

Fig. 96. Boles màgiques de diferents mides i decoracions.

---

les galeries de l'Osireion d'Oxirrinc hi han aparegut moltes boles de diferents mides i decoracions, però cap d'estampillada. Solament sis d'elles tenen una inscripció en tinta negra. Aquesta notícia és publicada per MATHIEU, *BIFAO* 102, p. 565. Veure també WUTTMAN et alii, *BIFAO* 96, pp. 435-436; KOLEVA-IVANOV, *BIFAO* 112, p. 215-216.

⁴⁸⁶ Les trobem protegint la mòmia d'Osiris a la capella est num. 3 del temple de Dendara, a la paret nord-est, al costat est. CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, p.106.

⁴⁸⁷ Veure volum II, annex 4, fitxes: 77, 268 i 166.

Quant al seu aspecte final, és d'allò més variat. Mentre unes estan despullades de tota pintura exterior, presentant el color grisós del llim (Fig. 96.4), d'altres estan blanquejades amb calç o ennegrides amb resina. Algunes boles presenten una varietat de dibuixos geomètrics, generalment bandes alternades d'un rosa pàl·lid, negre i blanc que donen a la bola l'aspecte d'una pilota infantil (Fig. 96. 3), o aquests mateixos colors distribuïts amb petites pinzellades sense un ordre aparent⁴⁸⁸. Les de mida més gran estan recobertes d'una carcassa de guix pintada amb una capa de pintura vermella (Fig. 96. 2). La més gran de totes, de 7,5 cm de diàmetre (Fig. 96.1), és un cas curiós, en ser l'únic exemplar fet de pedra i, a més, no tenir cap tipus de decoració pictòrica.

El que abans s'ha dit referint-se a la forma, que les boles eren esfèriques, és així en un sentit generalitzat d'intenció en la seva elaboració. Si bé moltes boles són realment esferes, moltes estan més o menys ovalades causa d'una falta de cura en la manipulació, probablement per pressa en l'execució que no acabem d'entendre.

Les boles es pastaven i donaven forma amb les mans. La tova pasta de llim podia quedar aplanada si no es rematava tocant en tot el seu contorn i mirant-la des de diversos punts de vista.

Un exemple clar el presenta la bola de la imatge adjunta que conserva restes de pa d'or (Fig. 97)⁴⁸⁹. Com en molts altres exemplars, s'hi aprecien clarament les empremtes dactilars de l'artesà que la va fer, el que, en principi, descarta la idea de fer rodar la massa sobre un tauler pla.

Fig. 97. Bola.

⁴⁸⁸ Precisament, i referint-se a aquest color rosat, el professor François Daumas ja va avançar que aquest color era la base sobre la qual es fixava el pa d'or. Restes molt petites d'aquest metall, en alguns exemplars corroboren el que ja havia avançat el professor de la Universitat de Montpeller.

⁴⁸⁹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 166.

Tot i les incògnites que planteja tot jaciment que ha estat remogut i saquejat, i també malgrat el nombre important de caixes de pedra contenidores de boles, no creiem que la totalitat d'aquestes boles estiguessin tancades en una caixa, sobretot pensant que no s'han trobat caixes, ni restes de les mateixes, capaces d'albergar les boles grans, superiors als cinc centímetres. Malgrat el nombre de materials recobrats en les successives campanyes a l'Osireion i l'interès, sense precedents per la importància, del propi monument, sempre és molt necessària la documentació aportada per altres jaciments similars que enriqueixin els nostres actuals coneixements. En aquest sentit, és imprescindible l'estudi comparatiu de les peces localitzades a les diverses inhumacions de simulacres d'Osiris⁴⁹⁰, i en especial a la necròpolis grecoromana de Tehna⁴⁹¹. Lefebvre hi va trobar diverses boles de mida similar a les petites de l'Osireion d'Oxirrinc, amb els noms de les deesses protectores d'Osiris. Aquestes divinitats també han aparegut sobre peces còniques⁴⁹² que tenien la missió de rebutjar Set i els seus emissaris procedents dels quatre punts cardinals.

A l'Osireion, concretament a la sala del colós jacent d'Osiris, hi van aparèixer únicament sis boles que tenien inscrites una petita inscripció cadascuna que, a causa del mal estat de conservació dels signes, no han pogut ser traduïdes⁴⁹³. L'egiptòleg francès va trobar moltes boles a Tehna, però ni una sola caixa de pedra que les contingués, el que converteix a l'Osireion d'Oxirrinc en l'únic jaciment en què han aparegut aquests diminuts monuments, alhora que avala la idea que no totes les boles trobades a l'Osireion d'Oxirrinc estiguessin originalment dins de les caixes segellades.

---

⁴⁹⁰ Veure pàgines 213-221 d'aquest treball.

⁴⁹¹ LEFEBVRE, *ASAE* IV, pp. 227-231. Es varen localitzar al voltant de 80 exemplars de sarcòfags fets amb fusta de sicòmor amb caps de falcó. Els sarcòfags estaven pintats de color negre, groc i blau i una desena d'exemplars eren daurats. Alguns d'ells es varen dipositar al Museu del Caire i d'altres al Louvre i altres museus de França i d'Europa.

⁴⁹² Veure pàgines 247-252 d'aquest treball.

⁴⁹³ Hem de suposar que aquestes inscripcions il·legibles farien referència a les deesses protectores d'Osiris. ZIEGLER, *BIFAO* 79, pp. 117-144.

Lefebvre no va trobar boles aïllades, sinó que va poder recuperar diverses pseudomòmies d'Osiris tancades en els seus sarcòfags i contenint, al costat del diví simulacre, petites imatges dels quatre fills d'Horus i boles protectores. Diversos museus conserven aquests sarcòfags amb els simulacres de mòmies osiríaques que, com sabem, procedeixen dels rituals de la festa de *Khoiak*, ja que coincideixen amb els textos dels papirs que l'esmenten, especialment el MMA 35.9.21 del Museu Metropolità de Nova York⁴⁹⁴

S'han escollit dos exemples conservats al museu del Caire com a models clàssics, ja que la longitud de les pseudomòmies és d'un colze (52,3 cm.)⁴⁹⁵. El primer sarcòfag⁴⁹⁶ (Fig. 98) és antropomorf però amb cap de falcó, la imatge clàssica de Sòcares, encara que tant la pseudomòmia interior com la inscripció del registre vertical de la tapa, al·ludeixen només a Osiris.

Fig. 98. Pseudomòmia osiríaca i sarcòfag.

⁴⁹⁴ És l'únic text que conserva íntegrament el ritual màgic osiríac de les quatre boles. Aquest ritual té el seu origen a la ciutat d'Abidos, i la seva antiguitat la tenim testimoniada, com a mínim, des de l'Imperi Mitjà. GOYON, *Le papyrus d'Imouthès fils de Psintaés*.

⁴⁹⁵ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 60-61; KOENIG, *BIFAO* 99, pp. 279-281; BORGHOUTS, *JEOL* 23, pp. 358-364;

⁴⁹⁶ Museu del Caire: JE 36539. KESSLER, *Historische Topographie*, p. 268, làm. 9.1; RAVEN, *OMRO* 63, pp. 7-33; CENTRONE, *IX Congrès International des égyptologues*, pp. 293-301; CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, pp. 9-10 i làms. la i b.

Traducció: "Paraules d'Osiris que presideix l'Occident, déu gran, senyor d'Abidos, per l'Osiris senyor que estima l'aigua bona, el déu gran senyor del nomo del xacal (nomo XVII de l'Alt Egipte)"⁴⁹⁷.

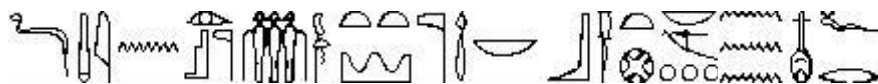
L'escriba ha comès una falta en l'anteposar, tant en l'original com la segona vegada que apareix el nom d'Osiris, el signe *Nefer*, "déu", al del tron *set*.

Dues vegades en el text, com si es tractés d'elements separadors, hi apareixen uns signes circulars que, amb la major de les reserves, es podrien interpretar com determinatius de "boles". Pel que fa a la frase "l'aigua bona", s'interpreta com l'aigua de la inundació anual, que és una manifestació més d'Osiris, assimilat aquest cop a Hapy.

El segon exemplar del museu del Caire⁴⁹⁸ és molt semblant al ja presentat (Fig. 99). Únicament és visible una bola, a l'extrem superior dret, i tot fa pensar que les tres restants romanen ocultes o es van perdre en els trasllats. Aquí, el text és més curt que l'anterior, però molt similar.

Fig. 99. Pseudomòmia osiríaca i sarcòfag.

⁴⁹⁷ La necròpolis de Tehna està situada al nomus XVII de l'Alt Egipte.

⁴⁹⁸ Museu del Caire. Núm. d'inventari: JE36544. KESSLER, *Historische Topographie*, p. 267, lám. 9.3 i 10.3; RAVEN, *OMRO* 63, pp. 7-33. CENTRONE *IX Congrès International des égyptologues*, pp. 293-301; CENTRONE, *Egyptian Corn-mummies*, pp. 15-16 i làms. IV a i b.

Traducció: "*Paraules d'Osiris que presideix l'Occident, déu gran, senyor d'Abydos senyor que estima (les boles?) i l'aigua bona*".

Aquí l'error comès pel pintor està en què ha pintat abans el signe de l'Occident que el corresponent al de "presidir", el que no té sentit, a més de ser una expressió gran nombre de vegades repetida en aquest tipus d'escrius funeraris.

Pel que fa a la funció protectora de les quatre boles, hi ha un monument en què s'explica gràficament el ritual. Es tracta del santuari anomenat temple de Taharqa del llac⁴⁹⁹, edificat pel faraó de la Dinastia XXV, Taharqa, al costat del llac sagrat del temple d'Amón a Karnak (Fig. 100). També és un temple dedicat a Osiris, com ho demostra la seva pròpia arquitectura.

Fig. 100. Vista de les restes del tancament de la façana sud el temple de Taharqa del llac, vist des del costat del llac sagrat. El mur de pedra, aparellat amb filades inclinades (formant ones), és una imaginària simulació de les aigües que cobrien la tomba d'Osiris.

⁴⁹⁹ LECLANT, *BIFAO* 49, pp. 181-192; LECLANT, *Recherches sur les monuments thébains de la XXVème dynastie*; COONEY, *JARCE* XXXVII, pp. 15-47.

Soprèn que el temple de Taharqa no disposi d'una entrada a nivell zero del temple d'Amon, sent només accessible per una rampa que comunicava la seva coberta amb el llac.

La idea està clara: es tractava d'un cenotafi submergit d'Osiris, recordant que el déu va morir ofegat a les aigües del Nil, però el temple no es va poder excavar, ja que a escassa profunditat del sòl es troba el nivell freàtic de les aigües que alimenten al llac sagrat. Per això es va recórrer a l'estratagema de suposar que el temple estava submergit, tancant tota entrada pel seu nivell baix com evocació de les aigües del Nun, l'oceà primigeni del qual va sorgir la vida, simulant les ones d'aquest en el tancament exterior, tal com es representen en el tèmenos general del recinte d'Amon, només que en pedra en lloc de tovt.

A la part inferior del temple, en la habitació E del temple, paret est, una llinda proporciona un document únic i preciós sobre un ritual en què el rei (en aquest cas Taharqa) llança quatre boles cap als quatre punts cardinals per repel·lir tot enemic que pugui atemptar contra el déu (Fig. 101)⁵⁰⁰.

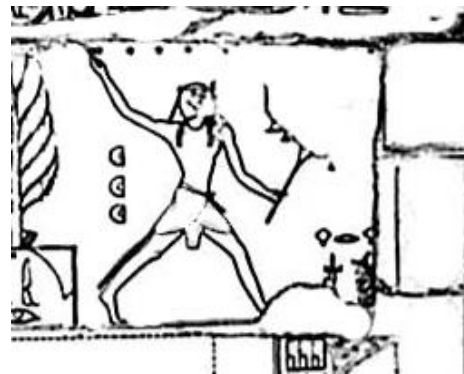

Fig. 101. Esquerra.- A la llinda, sobre l'entrada a l'estança IV del temple de Taharqa del llac, el rei kushita llança les quatre boles cap als quatre punts cardinals, per mitjà d'un bastó, per donar-les més impuls. Dreta.- Dibuix de la imatge.

⁵⁰⁰ LECLANT, *BIFAO* 49, pp. 181-192 ; PARKER, LECLANT, GOYON, *The edifice of Taharqa*, pp. 48-55, làm. 22 i 23 ; COONEY, *JARCE* XXXVII, pp. 28-29 i fig. 12.

El ritual de les quatre boles màgiques també és representat en les parets del temple d'Hibis, a l'oasis de Kharga, en les denominades sales osiríaques situades a la terrassa (sala XV), on vuit deesses protegeixen la mòmia d'Osiris⁵⁰¹. Sacmis i Neit estan situades al sud, Bastis i Neftis al nord, Isis i Uadjet a l'oest, i el punt cardinal est és protegit per les deesses Selkit i Seshemtet.

El ritual està revestit d'una escenificació pròpia, tot i que amb matisos dramàtics presos d'altres ritus no menys importants. Així, veiem que darrere del faraó hi apareixen tres misteriosos elements que ens són, en certa manera, familiars per haver persistit en el gran pati del *Heb Sed* del recinte funerari del rei Djeser, en la Dinastia III, a Saqqara. Es tracta d'unes fites que delimitaven la carrera ritual del faraó que, segons la grafia, també tenia lloc en aquest ritual del llançament de les boles per defensar a Osiris dels seus enemics, principalment de Set. A més d'això, sabem també que tot ritual necessitava de la paraula. Des de l'Imperi Antic els sacerdots lectors eren els portaveus del que ordenava el rei i havia de ser transmès pel clergat. Les sentències eren contundents i summament repetitives. El papir 47.218.138 del Brooklyn Museum⁵⁰² indica de forma general un pronunciament sobre les quatre boles:

"Paraules a pronunciar sobre quatre boles d'argila. Llançar al sud, al nord, a l'oest i a l'est. Recitar aquesta fórmula: nuar en forma de rotllo de papir i posar al seu coll, això el salvarà del desastre sobre l'aigua i sobre la terra, ja que això és una gran protecció, en veritat. Tu evitaràs que, no importa qui, la pugui veure".

És a dir, que aquest apèndix d'un text màgic de protecció del rei contra els rèptils havia de romandre en secret. Però si el text del papir de Brooklyn fa intervenir la màgia de les quatre boles a favor del rei i contra enemics tangibles, el papir MMA35.9.21 de Nova York especifica per a cada bola unes sentències molt reiterades que se citen a continuació.

⁵⁰¹ DAVIES, *The Temple of Hibis*, pp. 20, pl. 20 i 75; OSING, a *Hommages à François Daumas*, pp.511-516.

⁵⁰² El professor Goyon ha estudiat i traduït aquest papir. GOYON, *BIFAO* 75, pp. 350, 354-358.

Primera bola: *"Ell (es refereix a l'enemic en general) és com Set, el que ve per obrar amb violència, com a enemic de qui el cor és aquí. Que no es pugui dir davant de la cara del moltó que està al Castell del Piramidió a Heliòpolis: és Set qui ve per obrar amb violència, com a enemic d'Horus, en presència de la seva germana, ja que Isis dirà: Oh el seu germà Set, el miserable, retrocedeix doncs, gira la teva cara! No has d'apropar-te al preciós cos del déu, ja que tu ets qui fa parlar d'ell davant el moltó, perquè ets tu qui el nom és execrat! Re colpeja el teu cap, fallides les teves articulacions, aniquila el teu ba, i tu no pots avançar per veure el gran déu. Refrany: Anem! Aixeca't, Osiris que presideixes l'Occident! Mira, els que es rebel·len contra tu cauen i tu triomfes sobre els teus enemics, quatre vegades!".* Aquí, la frase final "quatre vegades" no guarda relació amb les boles, sinó que indica que el text ha de ser repetit quatre vegades pel sacerdot lector, això sí, cap als quatre punts cardinals.

Segona bola: *"Ell és com Set el furiós, el que ve, la seva cara terrible, els seus ulls mentiders, per cometre el gran crim de nou, com Set el va cometre contra Osiris, quan li va submergir en l'aigua de l'infortuni, al riu, amb tots els seus membres dispersos. Retrocedeix Set! Enrere doncs! Torna la teva cara, Set miserable! No has de apropar-te al preciós cos diví, perquè tu ets qui fa dir, en relació als quatre maons de faiança que estan al Castell del Piramidió a Heliòpolis: Dos d'ells es trenquen avui! Ell et colpeja el cap, es trenquen els teus ossos, s'aniquila el teu ba i no es permet que t'acostis a veure el gran déu! Refrany: Anem! Aixeca't Osiris que presideixes l'Occident! Mira, els que es rebel·len contra tu són abatuts i triomfes sobre els teus enemics, quatre vegades!".*

Tercera bola: *"Oh miserable! Oh miserable! Oh fracassat! Oh fracassat! Oh monstre hi ha (!)! Oh monstre hi ha (!)! Oh Set, allà on estiguis respecte a Osiris, has de retrocedir, ja que és el meu desig! Vaig a dir els noms de les quatre grans efigies que estan al Castell del Piramidió a Heliòpolis: el petit, Bes, el rabassut, el nan; l'aigua pèrfida, maleïda, pèrfida, pèrfida, traïdora, traïdora; l'ofegat (!) que està en Heliòpolis, el*

relliscós, i Osiris que presideix l'Occident, que sortirà victoriós sobre tu, Set! Set, el teu cap està colpejat, el teu ba està aniquilat, no et pots acostar a veure el gran déu! Refrany: Anem! Aixeca't, Osiris que presideixes l'Occident! Mira, els que es rebel·len contra tu són abatuts i triomfes sobre els teus enemics, quatre vegades!"

Quarta bola: *"Oh Set, allà on estiguis, respecte a Osiris, la gran mòmia venerable que dorm, evita dirigir els teus passos a prop seu com ho has fet abans! Retrocedeix! Gira la teva cara i mira cap a l'orient del cel, Veuràs el pare Re-Harakhty, extens en un braser ardent. Si t'acostes per obrar amb violència contra el cos del déu, ell et llançarà foc. Però si tu no t'acostes per obrar amb violència contra el cos del déu, ell serà pacífic, doncs Re colpeja el teu cap, fallides les teves articulacions, aniquila el teu ba, només perquè no avancis per veure el gran déu. Refrany: Anem! Aixeca't, Osiris que presideixes l'Occident! Mira, els que es rebel·len contra tu són abatuts i triomfes sobre els teus enemics, quatre vegades!"*

de totes les boles que s'han trobat a l'interior de l'Osireion d'Oxirinc podem assegurar que cap contenia restes de cabell. Tenim evidències, per exemple a moltes cases de les ciutats de Kahun⁵⁰³ i d'Amarna⁵⁰⁴, de boles de fang, a vegades amb impressions de segells, que al seu interior tenen un floc de cabell. Creiem que es tracta, en aquests casos, d'un ritual diferent, relacionat amb una màgia domèstica i no amb el ritual de les Quatre Boles.

Cons amb Neit arquera i altres

Relacionades amb la protecció d'Osiris i dels punts cardinals, s'han localitzat una sèrie de peces de llim de forma cònica, algunes d'elles amb una inscripció en una de les seves cares, la representació pintada

⁵⁰³ CROMPTON, *JEA* 3, p.128.

⁵⁰⁴ PEET, WOOLLEY, *The City of Akhenaton*, p. 66.

d'una deessa femenina asseguda o la imatge de la deessa Neit tensant un arc amb una fletxa dirigida cap endavant (Fig. 102)⁵⁰⁵.

Fig. 102. Cons amb la representació de la deessa Neit.

Neit és una deessa l'antiguitat de la qual es remunta als períodes predinàstics. Sobre el seu cap hi apareix el determinatiu del seu nom: un escut amb dues fletxes que es creuen. També sol aparèixer portant la corona vermella del Baix Egipte, ja que a la ciutat de Sais, d'on procedia, figurava com la mare de Re. Neit és la deessa principal de la Dinastia XXVI, saïta, i el seu culte es va estendre per tota la regió situada a l'oest del Bahr Yussef. És una deessa arquera que juga un paper important durant la crecuda del Nil, igual que Tueris, la Medjat de l'Osireion.

⁵⁰⁵ Aquesta deessa, en les seves representacions més usuals, porta a la mà un arc i les fletxes. A més, el seu nom en jeroglífic consisteix en un escut amb dues fletxes creuades. Sota l'aspecte zoomorf, s'identifica amb el peix Lates, un dels peixos relacionats amb l'arribada de la inundació, i per tant amb el renaixement, i a la vegada és la inventora del teixit. Mitològicament és la que ofereix les venes i el sudari per tal de procedir correctament a la momificació d'Osiris i de tots els difunts. Estem davant una deessa mare, primordial, protectora, relacionada amb la inundació i amb el món funerari. EL-SAYED, *Or* 43, pp. 275-294; EL SAYED, *La déesse Neith de Saïs*. En el seu aspecte protector d'Osiris, i associada, també, al ritual de les quatre boles, la veiem representada, en la capella de Taharqa del Llac, a Karnak, en acció de llançar les fletxes als quatre punts cardinals. LECLANT, *BIFAO* 49, pp. 181- 192; PARKER, LECLANT, GOYON, *The edifice of Taharqa*, pp. 48-55, làm. 22 i 23; COONEY, *JARCE* XXXVII, pp. 15-47. A la paret est de la capella osiriaca est núm.1 del temple de Dendara hi trobem aquesta inscripció atribuïda a Neit: "Prenc l'arc, agafo les fletxes i fereixo a aquell que t'és infidel". CAUVILLE, *Le temple de Dendara: Les chapelles osiriennes*, 1, p.33.

Durant el període grecoromà s'assimila a Isis-Hathor-Tueris⁵⁰⁶. Sens dubte és una deessa guerrera i protectora d'Osiris, al costat d'Isis, Neftis i Selkis. A la ciutat d'Oxirrinc, on s'identifica al peix *lates niloticus*, va rebre culte, només comparable al que se li retia a Esna. La vinculació de Neit amb Oxirrinc sempre va ser molt estreta, ja que en el desaparegut temple del *Per-Khef* Neit figurava com a integrant del panteó local.

No és, per tant, gens estrany que en un santuari consagrat a Osiris apareguin aquests cons amb la deessa guerrera Neit, encara que el seu estudi detallat bé mereix certes observacions aclaridores⁵⁰⁷. La protecció d'Osiris per les divinitats que s'ocupen de cada un dels punts cardinals ens diu que Neit i Uadjjet tenien encomanada la defensa dels enemics d'Osiris provinents de l'oest. Els altres punts cardinals estaven sota la vigilància protectora d'Amón i Montu, per al sud; Shu i Tefnut pel nord i Sacmis i Bastis per defensar dels enemics que poguessin arribar de l'est⁵⁰⁸. De tots aquests déus, i sense incloure Neit, només Montu i Sacmis (aspecte enfurismat de Bastis), es poden considerar divinitats guerreres, però la més propera a Osiris és sens dubte Neit, la deessa de Sais. Encara que sense text, alguns cons mostren la imatge de la deessa arquera sense gran definició, com un simple esbós, tot i això no deixa cap dubte sobre la identitat de la deessa representada (Fig. 103)⁵⁰⁹.

Fig. 103. Cons amb la representació esquemàtica de la deessa Neit.

⁵⁰⁶ QUAEGERBEUR, CLARYSSE, VAN MAELE, *ZPE*, p. 231.

⁵⁰⁷ Veure volum II, annex 4, fitxes: 156 i 17.

⁵⁰⁸ GOYON, *BIFAO* 75, pp. 349-399.

⁵⁰⁹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 66, 17 i 167.

En alguns cons encara queden vestigis de la pintura que un dia va ser la imatge d'una deessa. Han aparegut altres cons amb una dona asseguda, molt semblant a Neit, encara que sense arc⁵¹⁰. Així, per exemple, el con de la figura 104⁵¹¹, a més de la imatge d'una deessa asseguda amb els cabells pintats de negre i el cos de color ocre, té una inscripció demòtica:

 Sacmis.

Fig. 104. Con amb inscripció.

Molts altres cons sense figures només ostenten el nom dels déus protectors d'Osiris. Tot fa pensar, analitzant l'origen dels cons en general, que, tot i que recordin els peons de jocs que, amb aquesta mateixa forma, encara que en pedra i faiança generalment, ja figuren en les tombes més arcaïques, o bé recordin als pans cònics, cal convenir, a la vista del que s'ha trobat, que no són ni una cosa ni l'altra. També el raonament, segons els nostres coneixements actuals, sembla abocat a fer pensar que es tracta d'elements protectors d'Osiris, encara que no portin escrit ni figurat cap déu dels abans esmentats.

Com ja s'ha dit, una parella de déus protegeix el déu Osiris, i en aquest cas a les seves pseudomòmies, dels possibles enemics que vinguessin de cada punt cardinal⁵¹². Però, com també s'ha dit, només tres divinitats (Sacmis, Mentu i Neit) es poden considerar guerreres. D'altra banda, l'especial vocació de què gaudia Neit a Oxirrinc la converteixen en una mena de paladí defensor, amb preferència respecte les altres dues divinitats. No és arriscat sospitar que la majoria de cons, amb o sense

⁵¹⁰ Volem agrair al Dr. J.-Cl. Goyon els seus comentaris referents als textos en demòtic.

⁵¹¹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 285.

⁵¹² En aquest sentit, és necessari aclarir que el concepte dels quatre punts cardinals, en el pensament dels egipcis, abastava realment tot l'entorn, és a dir, els 360° al voltant d'Osiris i de les seves pseudomòmies. POSENER, NAWG 2, pp. 69-78.

figura, fossin dedicats a ella. A favor d'aquesta suposició, comptem amb la documentació gràfica gravada a la llinda del temple de Taharqa del llac, ja descrit en documentar les boles, que pot aportar llum sobre aquest assumpte⁵¹³ (Fig. 105).

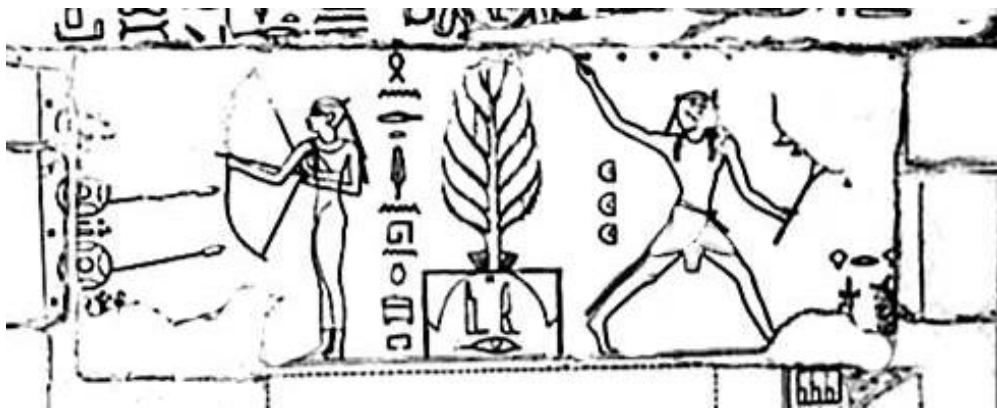

Fig. 105. Superior.- Llinda del temple de Taharqa del Llac mostrant, a l'esquerra, l'esposa divina assimilada a la deessa Neit llançant fletxes cap als quatre punts cardinals. A la part dreta, el faraó Taharqa llança, també cap als punts cardinals, les quatre boles en defensa d'Osiris. Inferior.- Dibuix de la imatge on es pot apreciar millor el detall de la tomba d'Osiris entre la deessa i el rei.

A l'esquerra del faraó Taharqa, i fidels a la sempiterna dualitat, els escultors del rei van gravar una escena diferent, encara que amb la mateixa intenció protectora esgrimida per Taharqa. És l'esposa divina

⁵¹³ LECLANT, *Recherches sur les monuments thébains de la XXVème dynastie*, pp. 120-122. Veure nota peu pàgina núm. 500 d'aquest treball.

assimilada a la deessa arquera Neit, que llança quatre fletxes cap a quatre hipotètics pobles, dels quals només en són visibles dos simbolitzats pel signe jeroglífic *niwt*, "ciutat", "lloc habitat". Això indueix a pensar que, tot i que certs textos atribueixen a Neit només la protecció de la direcció oest, les quatre fletxes llançades per la deessa en aquest temple la converteixen en la principal defensora d'Osiris, ja que el protegeix de totes les amenaces circumdants. Aquesta hipòtesi queda reforçada en estar representada la tomba d'Osiris, al centre de la llinda, flanquejada per les figures del faraó Taharqa i l'esposa divina assimilada a Neit⁵¹⁴. Aquest baix relleu és de gran interès per relacionar els cons (en els quals hi apareix la deessa i potser altres sense llegenda) i les boles, també recobrades a l'Osireion.

Maons

Per entendre la importància dels maons en tots els camps, inclosos el religiós i el màgic, es fa precisa una explicació prèvia sobre aquest material i la seva aparició, en diverses formes de models, a l'Osireion d'Oxirinc.

Quan es parla de maons pel que fa a la civilització egípcia, cal puntualitzar de quin tipus de maons es tracta. En aquest cas, en general la construcció es va valer de tovots, maons sense coure. Per utilitzar els tovots en la construcció d'habitatges, i fins i tot palaus a l'antic Egipte, només cal un clima molt sec, amb molt escasses precipitacions pluvials i una mínima protecció en cobertes. Aquestes condicions per a la utilització massiva de tovots es donaven a Egipte⁵¹⁵. Un altre factor intervenia també en la utilització del maó cru, i és que Egipte, país ric en varietats de pedra, era pobre en fusta, combustible necessari per coure els maons. L'argila, procedent de la inundació anual, tenia un alt valor

⁵¹⁴ El temple de Taharqa del llac era un dels punts importants on s'aturava la processó d'Osiris durant les festivitats de *Khoiak*.

⁵¹⁵ BADAWY, *ASAE* 54, pp. 51-74. GOYON, *et alii* La construction pharaonique, pp. 104-140; EMERY, a WENDRICH (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. (Consultat maig 2015).

<http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0026w9hb>

simbòlic i religiós, ja que aportava els nutrients nitrogenats capaços de convertir les àrides sorres del desert en camps fèrtils. Com ja s'ha esmentat, la crescuda del Nil no era important pel que fa a l'aigua; el veritablement important era el llim aportat per l'aigua. Aquell llim era la vida dels camps, i consegüentment la vida d'Egipte. Això explica l'alt valor simbòlic concedit al llim i als tovots modelats amb el fang de la vida. El tovot era el material emprat en la construcció dels recintes funeraris de les primeres dinasties i, també, en els potents tèmenos dels temples i santuaris de totes les èpoques (Fig. 106).

Aquests murs que tancaven la casa del déu local van delimitar l'espai entre l'ordre establert, on regnava la maat, i el perillós caos a extramurs del temple. La posició ondulant de les filades de maons, evocació de les ones del nun, el mar primigeni d'on va sorgir la vida, eren aquesta barrera de l'ocult, vedat a la vista d'homes i dones.

Fig. 106. Tèmenos del temple ptolemaic de Deir el-Medina.

Aquests mateixos tovots s'enterraven en els angles dels edificis sagrats, els anomenats "dipòsits de fundació", per protegir el temple dels mals

que poguessin venir dels quatre punts cardinals⁵¹⁶. A l'angle sud-est del santuari d'acollida, en la superestructura de l'Osireion, s'hi va trobar un diminut maó, tot just de tres centímetres de llarg, de faiança⁵¹⁷ (Fig. 107)⁵¹⁸. Els maons de fundació també eren una evocació del part del temple, ja que la construcció, la casa de déu, es tractava, teològicament, com un ésser viu que neix i creix.

Durant l'Imperi Nou els anomenats "maons màgics" van adquirir un especial caràcter apotropaic⁵¹⁹. Es col·locaven en unes fornícules practicades en les quatre parets de les cambres funeràries reials, així com en les d'alguns alts dignataris⁵²⁰.

Fig. 107. A dalt a l'esquerra, la deessa Meskhenet sorgint d'un tovot, tal com apareix en el papir funerari d'Ani. Dinastia XIX, Museu Britànic. A baix a l'esquerra. Maó màgic de fundació del santuari d'acollida, en la superestructura de l'Osireion. Dreta. Estela votiva d'un part. Sobre els maons màgics una dona es disposa a donar a llum, ajudada per la deessa Hathor duplicada. Època grecoromana. Museu del Caire EJ 40627.

Cada maó era la peanya d'un fetitxe-amulet, tal com es descriu en els capítols CXXXVII A i CLI del *Llibre dels Morts*. A la tomba de

⁵¹⁶ BADAWY, *ASAE* 54, 63-65; THOMAS, *JARCE* 3, pp.71-78.

⁵¹⁷ Veure pàgines 155 i 156 d'aquest treball.

⁵¹⁸ Veure volum II, annex 4, fitxa: 277.

⁵¹⁹ MONNET, *RdE* 8, pp. 151-162; HEERMA VAN VOS, *JEOL* VI/18, pp. 314-316; THOMAS, *JARCE* 3, pp. 71-78; RÉGEN, *ENiM* 3, pp. 23-42.

⁵²⁰ ROTH, ROHRIG, *JEA* 88, p. 121.

Tutankhamon (KV 62)⁵²¹ hi van aparèixer intactes els maons i els fetitxes màgics, embolicats en un teixit de lli. En aquesta tomba, les figuretes màgiques es van trobar orientades segons el següent ordre: a la paret nord, un *uixebti*; en el parament est una figura d'Osiris (en substitució de la torxa prescrita en el *Llibre dels Morts*); a l'oest la imatge del xacal Anubis, i al sud el pilar de l'estabilitat i fetitxe d'Osiris, *djed*. La missió d'aquests tovots era protegir el mort, identificat amb el déu Osiris, dels perills i amenaces que poguessin sorgir de cada un dels quatre punts cardinals⁵²². No obstant això, hi ha variacions, observades en altres sepulcres, respecte a l'orientació canònica dels fetitxes sobre els maons⁵²³.

El fet que no totes les tombes reials respectessin l'orientació establerta en el capítol CLI del *Llibre dels Morts* per a la ubicació de cada maó màgic amb el seu fetitxe corresponent bé mereix una reflexió. Els capítols CXXXVII A i CLI són molt explícits pel que fa a l'orientació i la correcta col·locació dels maons màgics a les tombes; tant que fins i tot especifiquen detalls no només de les figures-fetitxe, sinó també del material de cadascuna d'elles i de com ha d'estar preparat aquell que

⁵²¹ CARTER, *The tomb of Tutankhamen*, pp. 132-145; DESROCHES NOBLECOURT, *Toutankhamon*, pp. 76-77; RAVEN, *OMRO* 59-60, pp. 251-296, l'autor posa en discussió la figura de l'*uixebti* com a precursora de les imatges de Ptah-Sòcares-Osirs; BELL, *JARCE* 27, p. 103, núm. 27, 111-113; REEVES, *The complete Tutankhamun*, p. 85; SILVERMAN, a DER MANUELIAN, FREED (eds.), *Studies in Honor of William Kelly Simpson*, pp. 725-741; ROTH, ROHRIG, *JEA* 88, pp. 121-139; DAVOLI, *Studi di Egittologia e di Papirologia* 1, p. 62. Núm. 7; HAWASS, *The Royal Tombs of Egypt*, pp. 232-234; RÉGEN, *ENiM* 3, pp. 23-42. Possiblement, segon Régen, també s'haurien localitzat aquests maons màgics a les tombes reials de Tanis. RÉGEN, *ENiM* 3, p. 36.

⁵²² És interessant l'apreciació que fa Raven sobre la freqüent denominació "els quatre" quan s'anomenen aquets maons màgics. Ho relaciona amb els rituals del naixement, de la mort i de la momificació i amb la necessitat de referenciar-los amb els quatre punts cardinals que delimiten un espai i creen, així, un microcosmos protector. RAVEN, *JEA* 91, pp. 37-38.

⁵²³ El capítol CLI del *Llibre dels Morts* especifica que al nord es col·loca la imatge momiforme d'un *uixebti*, al sud una torxa, a l'est la imatge del xacal Anubis i a l'oest el pilar *djed*. Segons això, a la tomba de Tutankhamon, únicament es va col·locar en el seu lloc correcte, al nord, la figura del *uixebti*. Només per citar un altre dels molts exemples, a la tomba tebana d'Horemheb (KV 57) dues de les fornícules on es van allotjar maons màgics estan en la mateixa paret: costat nord del mur oest.

fabricava els maons. Per això concloem que aquests maons màgics servien també per orientar la tomba segons els cànons establerts, encara que arquitectònicament no estigués perfectament orientada als quatre punts cardinals. Per tant, l'orientació dels maons màgics sí que té una influència directa i decisiva en l'arquitectura de la tomba.

Veiem que tota protecció era poca a l'hora de preservar a Osiris de qualsevol perill, especialment de les amenaces del seu germà Set. Hi ha, doncs, una insistència en aquesta intenció. Ho hem vist amb les quatre boles i amb els cons de les divinitats protectores, especialment la de l'arquera Neit. Per això també a l'Osireion es van fer ofrenes de petits maons de llim sense tractar, el llim de la vida en el seu estat més pur, i en el sentit d'una vida renovada, tal com li va passar a Osiris després de la seva mort.

Maons votius⁵²⁴

A l'Osireion s'ha pogut constatar una forta influència de la màgia, principalment arran de la troballa d'un tipus de maons (més aviat uns models, ja que la seva longitud no sobrepassa els 12 centímetres) diferents als vistos fins ara. En la seva majoria, aquests models han aparegut trencats, permetent observar que, en la seva totalitat, estaven confeccionats de llim procedent de la inundació anual.

Els fins ara trobats presenten tres aspectes lleugerament diferents, tot i que, malgrat el seu tractament diferenciat, la finalitat general era la mateixa. Es tracta de maons màgics votius, dipositats al santuari enterrat del senyor de les ombres: Osiris. Uns tovots estaven arrebossats amb guix pintat d'ocre i amb un ull de color negre⁵²⁵, En d'altres, el fons és blanc, i en la majoria l'ull està emmarcat per un

⁵²⁴ HEERMA VAN VOSS, *JEOL* VI/18, pp. 304-316; MONNET, *RdE* 8, pp.151-162; TOOLEY, *JEA* 82, pp. 167-179; ROTH, ROEHRIG, *JEA*, 88, pp. 121-139; ÉTIENNE, *Heka, Magie et envoûtement*, pp.36-39; SCALF, *SAK*, 38, pp. 275-280; KOLEVA-IVANOV, *BIFAO* 112, pp. 215-224.

⁵²⁵ Aquest tipus és més gran, uns 12x5,5x3,5 cm.

rectangle negre vorellat en ocre. En la seva part posterior, la majoria d'aquest darrer tipus presentava una decoració geomètrica acolorida amb verd, ocre i vermell. El significat és de moment una incògnita, encara que això no revesteix una especial rellevància⁵²⁶ (Fig. 108)⁵²⁷. Pel que fa al significat de l'ull, es poden avançar dues hipòtesis com més probables. O bé es tracta de l'ull que conforma la manera més comuna d'escriure el nom d'Osiris , és a dir, una restricció del seu nom, o bé és una modificació més naturalista de l'ull *udjat*, que Horus va perdre en la lluita amb Set, el qual seguiria estant íntimament vinculat al mite d'Osiris⁵²⁸.

Fig. 108. Tres "maons màgics" de l'Osireion d'Oxirrinc. El model de l'esquerra no té decoració en la seva part posterior. Es conserva al museu del Caire. Els dos models de la dreta presenten un ull molt similar al del primer maó a l'anvers i una decoració a bandes al revers. Romanen en el magatzem de la missió.

El tercer model, que pel que sembla estaven en origen embolicats en un teixit de lli, no presenten cap tipus de decoració ni de revestiment posterior (Fig. 109)⁵²⁹. Solament un d'ells té un recobriment de resina (de l'acàcia nilòtica) d'un negre intens i brillant, aplicada en calent sobre el model de maó. Aquests maons tenien embotides en la massa de llim llavors de blat i ordi, un esperó màgic més per propiciar un renaixement de la vida amb la inundació, i amb ella la de la futura collita, sense

⁵²⁶Aquests maons amiden 12x7x2 cm aproximadament, ja que tots els exemplars que es varen localitzar estaven trencats i és difícil saber-ne les mesures exactes,

⁵²⁷ Veure volum II, annex 4, fitxes: 29 i 78.

⁵²⁸ DE CENIVAL, *DemStud* 9, pp.75-82. Potser aquests exemplars podrien relacionar-se amb els anomenats « maons d'Osiris », uns maons de ceràmica, alguns d'ells, amb l'efigie gravada del déu. TOOLEY, *JEA*, pp. 167-179, pl. 13-15 ; CENTRONE, *Egyptian corn mummies*, pp. 148

⁵²⁹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 94.

oblidar, per associació amb la natura, el fervent desig del renaixement d'Osiris, assimilat a la inundació. Com es veu, la intenció era clara en aquests exvots.

Fig. 109. Maó de llim de 6,5 cm de longitud.

Escarabats alats

Els escarabats alats trobats a les galeries de l'Osireion estan fets amb cartonatges⁵³⁰ que van formar part del recobriment de les pseudomòmies enterrades a l'Osireion (Fig. 110)⁵³¹. L'usual en aquest tipus de recobriments és que l'última capa exterior sigui de guix, ja que en ser més fina permet una millor definició dels motius que es dibuixen i pinten sobre la superfície. No obstant això, a l'Osireion d'Oxirinc no hi passa el mateix. La superfície última era de teixit sobre el qual es van aplicar els pigments, prèviament dissolts en goma aràbiga i aigua. La resposta a semblant sistema d'acabat es troba en el fet que alguns exemplars van aparèixer totalment embolicats en resina tenyida de negre. Això indueix a pensar que el destí d'aquests escarabats era ser

⁵³⁰ Paraula que prové del francès *cartonnages*, que en egiptologia designa un material format per capes successives de teixit de lli i guix en què també intervé, com a element adhesiu, la goma aràbiga obtinguda de la resina de l'acàcia nilòtica. És un material barat i fàcil d'elaborar que, molt sovint, va substituir la fusta molt escassa a Egipte.

⁵³¹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 157 i 115.

acabats amb resina negra, però que, com passa moltes vegades, el procés plantejat no es va arribar a concloure. Així va haver de ser, a falta d'una altra raó més convincent. El color negre, amb el qual apareix de vegades la pell d'Osiris, és el color del llim nutrici aportat per la inundació anual, i per això també el color de l'esperança en una futura pròspera collita. Sense detriment de l'anterior, el més usual és que la pell d'Osiris sigui verda, el color de les tiges emergents després de la collita i, també per associació amb la natura, el color de la vida renovada. Osiris és, doncs, alhora l'esperança i la vida.

Fig. 110. Escarabats alats localitzats a les galeries de l'Osireion.

Però quin significat tenia l'escarabat alat, i quina relació l'unia a Osiris? L'escarabat alat és la representació del sol (Re) al matí, quan puja cap al zenit del cel. Encarna el déu Khepri i és la primera de les tres manifestacions del sol. Quan arriba al seu punt més alt, el déu Re és Aton, el disc, o simplement Re. Més tard, Re envelleix i s'encamina cap a l'horitzó occidental, és aleshores quan adquireix la forma d'un moltó, el déu Atum, amb la qual recorrerà les dotze hores de la nit, navegant per l'Urenes, el Nil subterrani. En aquesta singladura nocturna, Re està moribund, assimilat a Osiris. És després de la dotzena hora quan Re recobrarà la seva ascendent imatge d'escarabat alat. Generalment, la imatge de Khepri té una variant diferent de la que ara veiem. Amb les seves potes davanteres, empeny cap amunt el disc solar. No obstant això, en aquesta imatge, fruit de la gran quantitat de variacions operades a partir de la Baixa Època, Khepri apareix en actitud ascendent però sol. Per tant, Re, l'astre solar que és la llum i la vida, sembla oposar-se a Osiris, la mort i la foscor. Són els dos aspectes d'una única divinitat, Re, el sol. Diverses escenes funeràries corroboren aquesta idea: la tomba

de l'obrer de Deir el-Medina, Nakhtamon, i també la de l'esposa de Ramesses II, Nefertari, ens ofereixen una escena que no deixa cap dubte sobre la identitat única d'Osiris i Re (Fig. 111). En ambdues pintures, Isis i Neftis fan un gest de protecció a una figura de Re osiritzat (el nom de Re figura sobre el cap del moltó). El text és el mateix, però per claredat reproduïrem textualment el de l'escena de la tomba de Nefertari. En el registre de l'esquerra es llegeix: "És Osiris qui descansa en Re" i en el de la dreta: "És aquest Re qui descansa en Osiris".

Fig. 111. Esquerra: Escena pintada de la tomba de l'obrer de l'actual Deir el-Medina, Nakhtamon, TT 335. Dreta: Pintura mural de la tomba de la reina Nefertari, a la Vall de les Reines.

Per què un escarabat per representar el sol naixent? El nom d'aquest coleòpter en egipci antic és kheper, que significa també transformació, aspecte, mode de manifestar-se, etc⁵³². Aquest sentiment de

⁵³² L'escarabat piloter, *Scarabaeus sacer* o *Ateuchus sacer*, es passa la major part de la seva vida elaborant boles de fems, molt superiors a la seva grandària, que arrossega frenèticament amb les seves potes del darrere fins introduir-les en el seu niu subterrani. És en aquest amagat indret on té lloc la còpula de la parella, i on la femella col·locarà els ous dins de la bola per tal que les larves disposin de la calor produïda per la fermentació natural del fem i, a més, trobin el seu primer aliment. Els egipcis, com a bons observadors de la natura que els envoltava, van assimilar l'escarabat i la seva bola al disc solar de Re, atès que, imaginant que no existien mascles i femelles en aquesta espècie, van creure que era el mascle, únicament, el que s'autofecundava donant-se la vida a si mateix; és a dir, que renaixia després ocultar-se en el seu amagatall de manera molt similar al sol que, després de morir cada dia per

renaixement, regeneració i perdurabilitat és el que impregna constantment tot l'esperit de la religió egípcia i les creences funeràries del Més Enllà. Per tant, els escarabats sempre van acompanyar vius i morts com a element protector i generador de vida, del que mai mor, com el sol. Cal insistir en un fet transcendental: sempre es va tractar d'assimilar el mort amb els cicles naturals. Un rei mort, pas a pas, es va fusionant amb Re durant el viatge que el "rei dels déus" recorre amb la seva barca durant les dotze hores de la nit. En la dotzena hora és quan s'opera la transformació, el canvi, del Re osiritzat en l'escarabat Khepri que ascendirà al cel, en una nova alba. L'aspecte del Re nocturn és el d'un Osiris-Re moribund, que no mort. No és estrany, per tant, que en moltes tombes reials hi aparegui la forma de l'escarabat empenyent el disc solar en la seva celeste ascensió matutina (Fig. 112).

Fig. 112. L'escarabat solar. Tomba de Ramesses V-VI. KV 9. Vall dels Reis. Tebes Oest.

Aquests cartonatges revestien o completaven les benes de les petites estatuetses osíriaques de l'Osireion, de la mateixa manera que, a una

---

occident, reneix per orient donant lloc a un nou dia. El sol, des del seu naixement fins al zenit, adquireix la forma de Khepri, nominació de la manifestació del sol que pren l'arrel del propi nom de l'escarabat.

altra escala, la mateixa imatge de l'escarabat alat es plasmava en els cartonatges de les mòmies d'homes i dones i sobre les màscares funeràries fetes amb el mateix material, sobretot i en gran mesura a partir de la Baixa Època (Fig. 113).

Fig. 113. Khepri, el sol naixent, Re en la seva diària ascensió, a la part superior d'una màscara funerària feta amb cartonatge. Sota el coleòpter, l'anell *shen*, símbol d'allò que és lligat eternament.

S'han localitzat una gran quantitat d'amulets, possiblement col·locats entre les benes dels simulacres, tal com queda especificat als textos dels misteris de *Khoiak*. Durant el dia 23 del mes, els sacerdots, un cop momificades les figures, dipositaven els amulets rituals entre les benes.

Amulet columna *djed*

Aquest amulet probablement és el més associat a Osiris, al seu mite i al seu posterior culte. És molt rar que no hagin aparegut molts més

exemplars dels trobats en les successives campanyes d'excavació de l'Osireion, a causa molt probablement del saqueig sofert a l'hipogeu, tant en temps actuals com, molt versemblantment ja en l'antiguitat. (Fig. 114)⁵³³.

El present exemplar s'ha cisellat en cornalina. La cornalina és una calcedònia vermella translúcida, una varietat de sílice amb òxid de ferro que li comunica aquest color tan característic. Encara que apareix en el desert oriental del Nil, la major part de jaciments de cornalina es localitzen en el desert occidental.

Fig. 114. Pilar *djed*.

El seu ús per confeccionar amulets es remunta als temps predinàstics, encara que la seva major estima per a la confecció de tota mena de joies, principalment denes de collar, és posterior. La seva duresa i la seva tenacitat permetien un polit final molt fi. Quant a la seva forma, es tracta d'una columneta *djed* (signe jeroglífic R 11 de la llista de A.Gardiner⁵³⁴), i el seu significat és "estabilitat", "ser estable" "romandre".

És un amulet essencialment funerari per la seva associació íntima amb Osiris, però també va ser portat pels vius com a símbol de regeneració i protecció. El seu origen es remunta a l'època tinita. Molt s'ha discutit, en egiptologia, sobre el veritable significat del *djed*, però sense arribar a cap conclusió consensuada. Així, per a molts, el pilar simbolitza la columna vertebral d'Osiris, ja que apareix molt sovint en els fons de les cuves de sarcòfags. Altres veuen la forma d'una garba de blat, rememorant el sentit agrari del déu dels morts. Després d'analitzar totes les qüestions, l'autora d'aquestes línies ha pogut afirmar la seva opinió, que parteix del propi mite d'Osiris. Quan segons aquest mite el cadàver d'Osiris, tancat en el seu sarcòfag, va embarrancar a les costes de

⁵³³ Veure volum II, annex 4, fitxa; 70.

⁵³⁴ GARDINER, *Egyptian Grammar*, pp. 502 i 546.

Biblos, el fèretre es va confondre amb els arbres de la ribera, fins al punt que es va integrar en un d'ells. Els obrers del rei de Biblos, Malcàndre, que estaven construint el seu palau, van prendre l'arbre amb el sarcòfag d'Osiris i van construir una columna per a la nova residència reial. Isis, ajudada per la seva germana i cunyada Neftis, havia arribat fins a les obres i, fent ús de la seva màgia, va aconseguir rescatar la columna i amb ella el cadàver del seu espòs i germà Osiris.

Sense necessitat de prosseguir el mític relat, atès que la resta ja no concerneix directament a aquesta qüestió, crec que aquesta és la resposta al significat del *djed*. És la columna que va contenir el cos del déu. Això explicaria el seu sentit d'estabilitat. Una columna és estable en si mateixa, i al mateix temps assegura l'estabilitat del que sobre ella es dóna suport. Sigui com sigui, diverses són les circumstàncies, en la mitologia i litúrgia dels antics egipcis, en què apareix la columna *djed*. No obstant això, i tenint en compte que amb el transcórrer dels segles les coses evolucionen, encara que en una mínima mesura en l'Egipte antic, es fa necessari recórrer als orígens dels símbols i dels mites per tal d'apropar-nos als criteris primers que van motivar tant la forma com la funció dels amulets. Si l'origen de la columna (o pilar) *djed* es fixa en l'època tinita, disposem d'un monument molt clarificador respecte al veritable significat d'aquest pilar *djed*. Es tracta de les galeries subterrànies de la piràmide escalonada, tomba del rei Djeser, on es reproduïxen, en plaquetes de faiança, aquestes columnes com a rematada d'uns revestiments separadors, imitant llenços de tiges vegetals entrellaçats. Aquest motiu també apareix a la superfície del recinte funerari, en l'anomenat per Jean Philippe Lauer "temple T"⁵³⁵. La clara definició operada en la decoració de les estances reials del Més Enllà, sota la piràmide, no deixa cap dubte: es tracta d'un arbre les ramificacions vegetals del qual van quedar fixades en el regnat de Djeser, a principis de l'Imperi Antic (Fig. 115)⁵³⁶.

⁵³⁵ LAUER, *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte*, pp. 132-133.

⁵³⁶ A partir de la Baixa Època és quan aquest pilar, que en un inici representava el tronc i les branques d'un arbre, es relaciona amb la columna vertebral

Fig. 115. Aspecte general i detall d'un dels panells, en faiança, de les galeries subterrànies de la piràmide escalonada del rei Djoser. Dinastia III. Recinte funerari de Saqqara.

Precisament a causa del seu origen vegetal, no deixa de ser estrany que cisellaren amb cornalina vermella alguns amulets *djed*, tenint en compte que li correspondria el verd, color de la vida renovada en els camps i, per associació amb la natura, del renaixement de els morts. Més estrany resulta si es té en compte l'íntima relació màgica dels amulets i el color de les matèries utilitzades en la seva fabricació. Sigui com sigui, diverses són les circumstàncies, en la mitologia i la litúrgia dels antics egipcis, en què apareix la columna *djed*. Alguns dels exemples més significatius se citen a continuació,

La columna *djed*, es mostra associada a un altre talismà, el llaç d'Isis o *tyet*⁵³⁷ (signe de Gardiner V 39⁵³⁸), relacionat amb la sang menstrual d'Isis i, per aquest motiu, en aquest cas sí, esculpit en una pedra vermella per excel·lència: la cornalina. Tots dos amulets conformen, freqüentment, la decoració de les capelles funeràries que guarden, al seu torn, els sarcòfags amb les mògies al seu interior. Potser l'exemple més il·lustratiu sigui la pròpia capella del faraó Tutankhamon. També a la cambra funerària d'aquest faraó, i en l'angle sud-oest, va aparèixer en una fornícula tapiada un maó màgic que suportava una columna *djed*.

---

d'Osiris. KOEMOTH, *Ritual and Sacrifice*, p. 160. BERLANDINI, a ZIVIE (ed.), *Memphis et ses nécropoles*, pp. 23-34.

⁵³⁷ No s'ha trobat cap exemplar d'aquest talismà al recinte de l'Osireion.

⁵³⁸ GARDINER, *Egyptian Grammar*, pp. 508 i 546.

La missió d'aquests maons consistia en, màgicament, orientar la tomba cap als punts cardinals que dictava el ritual funerari, cosa que no sempre era possible, a priori, a causa de problemes de la geologia del terreny o de l'espai disponible a la necròpolis, però també en estendre el seu poder màgic-protector als quatre punts cardinals, en prevenció d'un atac a la mòmia reial provinent de l'hostil entorn exterior⁵³⁹.

Una altra qüestió no directament relacionada amb les anteriors, encara que sí d'important transcendència en la vida religiosa egípcia, va ser la cerimònia de "l'erecció del pilar *djed*"⁵⁴⁰. Aquesta cerimònia, tan misteriosa com tot el relacionat amb aquest fetitxe, estava associada als festivals dels jubileus reials (*Heb Sed*). Una representació d'aquesta escena apareix a la tomba tebana del majordom de la reina Tiy, amb motiu del festival jubilar d'Amenhotep III, però res ens explica el seu autèntic significat. Potser l'escena més bella d'aquest ritual la tinguem al temple d'Abidos, construït per Seti I i acabat pel seu fill Ramessès II, encara que, com en el cas anterior, molt poc ens aclareix el seu sentit (Fig. 116)⁵⁴¹. Avui sabem que aquesta erecció del pilar simbolitzava el ressorgiment a la vida d'Osiris. Un Osiris íntimament relacionat amb el despertar de la natura, ja que s'hissava el pilar quan, després de la passió i mort del déu en les festes de *Khoiak*, es retiraven les aigües i començava la sembra en els camps. És llavors quan adquiria la seva plena vigència l'epítet d'"unnefer" aplicat a Osiris, significat la potència, la plena existència del déu.

En el capítol CLV de l'anomenat *Llibre dels Morts*⁵⁴², es llegeix com i on s'ha de col·locar el pilar *djed* sobre la mòmia, i els materials adequats per a la seva confecció. En les anàlisis practicades a un cert nombre de mòmies, s'ha pogut comprovar que aquest talismà es penjava del coll o bé es col·locava sobre el pit del cadàver.

⁵³⁹ Veure nota al peu de pàgina núm. 521 d'aquest treball.

⁵⁴⁰ MIKHAIL, *GM* 81, pp. 29-54; MIKHAIL, *GM* 82, pp. 25-44; MIKHAIL, *GM* 83, pp. 51-69.

⁵⁴¹ Aquesta escena es troba representada en la paret sud oest de la sala 2 del complex de capelles osiríaques del temple de Seti I a Abidos.

⁵⁴² KOEMOTH, *Ritual and Sacrifice*, pp. 159-160.

Fig. 116. Temple d'Abidos. Erecció del pilar *djed*.

L'ull *udjat*

L'ull-*udjat* de lapislàtzuli⁵⁴³ s'associa amb la felicitat i la renovació dels cicles de maat, en relacionar-se el seu color blau fosc amb petits punts centellats, produïts per les micra partícules d'or o pirita, amb el cel nocturn estrellat, fent a més fa referència als cabells del déus. (Fig. 117)⁵⁴⁴. És una pedra d'importació, ja que prové de l'Afganistan i no dels deserts d'Egipte. Sydney Aufrère relaciona el lapislàtzuli i la turquesa amb els dos aspectes de la gran deessa Isis-*Xentait*, la vídua que plora la mort d'Osiris, aquella que reclama justícia.

⁵⁴³ DE CENIVAL, *DemStud* 9, pp. 75-82 ; KOEMOTH, *CdE* 71, pp. 203-220 ; AUFRÈRE, *Archéo-Nil* 7, p. 126-127.

⁵⁴⁴ Veure volum II, annex 4, fitxa: 71.

La manifestació més popular de la pràctica màgica la trobem en la proliferació d'amulets trobats a les tombes i que eren portats en vida pels antics egipcis més com a talismans protectors que com a simples joies de l'ornament personal que tant agradaven. L'Osireion d'Oxirrinc no podia ser, en aquest aspecte, una excepció. Les joies, fossin de la classe que fossin, figuraven al capdavant de les seves preferències estètiques, tant en homes com en dones. En realitat, els amulets eren la

forma física representativa d'un mite en el qual les forces divines triomfaven sobre els aliats del caos i el desordre. Posseir un amulet era com participar d'aquesta victòria, el que repercutia favorablement en qui el portava, ja que, impregnat d'una potent capacitat profilàctica, irradiava un magnetisme protector.

Fig. 117. Ull *udjat*.

Molt probablement, d'entre els múltiples amulets que van lluir els egipcis, el que indiscutiblement va gaudir de més acceptació, després l'escarabeu, va ser l'ull *udjat*, record del combat d'Horus amb el seu oncle Set per venjar la mort del seu pare Osiris, segons el mite d'aquest últim déu. En aquest combat Horus, triomfador, va perdre un ull que li va ser retornat "en bon estat", "ple" (tal és el seu significat) pel déu Tot. Buidat del seu contingut, i màgicament tornat a omplir, l'ull *udjat* es va assimilar a la lluna, que creix i decreix contínuament seguint el seu cicle de vint-i-vuit dies. Per tant, l'ull diví curat simbolitza la lluna plena, estat en què irradia més llum, i per aquest motiu l'*udjat* representa la plenitud assolida després de la regeneració⁵⁴⁵. En els primers temps, abans que les principals doctrines enunciessin els principis de l'ordenació del món, els egipcis imaginaven l'existència d'un déu totpoderós, l'ull dret del qual era el sol, mentre que la lluna n'era l'esquerre. També des de sempre va

⁵⁴⁵ HERBIN, *BIFAO* 82, pp. 237-282.

imperar la idea de la dualitat. L'Alt i Baix Egipte van donar nom al país, les dues terres, la doble corona i l'equilibri (la maat) entre les forces del bé i del mal simbolitzades per Horus i Set. Aquesta dualitat va fer que, si l'*udjat* era la lluna, per mantenir el necessari equilibri calia crear un doble que seria l'ull d'Horus solar; per això, molt sovint, apareixen dos ulls afrontats.

Ja des de l'Imperi Antic, en el *Textos de les Piràmides*⁵⁴⁶, tenim testimonis de la creença que va ser Tot qui va guarir l'ull malalt d'Horus amb un esput. En el capítol 521, es mencionen les festes heliopolitanes per a la reconstrucció de l'ull lunar i sanar-lo⁵⁴⁷. Valdesogo⁵⁴⁸ parla de l'equivalència que hi ha entre l'ull lunar i el cabell *sm^c*, i ho testifica fent esment de diversos capítols dels *Textos dels Sarcòfags*⁵⁴⁹. Explica la clara connexió entre l'ull ferit d'Horus i el cabell sobre el qual s'ha d'escopir per sanar-lo. En la festa en el seu honor a Abidos, el rei escopia sobre l'ull d'Horus, que havia estat arrencat per Set⁵⁵⁰, retornant, de nou, a la llegenda osíriaca com esquema del ritual funerari. És un acte en què es restitueix l'equilibri, esdevenint-se la fi del caos i el principi d'una nova vida i, a la vegada, la restauració de l'ordre còsmic, i que coincideix també amb el moment en que s'afaiten les ploraneres (Isis i Neftis) en senyal de dol. És el moment precís del renaixement del déu Osiris i, per tant, de tots els difunts justificats.

L'ull *udjat*, uneix dos mites per convertir simbolismes en coses pràctiques que, tot i això, segueixen sota l'eterna influència del fet religiós. D'una banda, sabem que Nepri, déu de les collites i, especialment, dels cereals, va ser des del regne Antic assimilat a Osiris. La fusió divina d'aquests déus té la seva base teològica en què tant els cereals (Nepri) com Osiris "tornen a viure després d'haver mort", tal com resen en els textos de les piràmides. El segon mite al·ludeix al propi

⁵⁴⁶ *Pyr.*, 521.

⁵⁴⁷ RATIÉ, *Mélanges Gutbub*, p.179.

⁵⁴⁸ VALDESOGO, *El cabello en el ritual funerario*, pp. 78-85 i 93-94.

⁵⁴⁹ CT III, 164; CT VI, 610. També podem veure una referència entre el cabell i l'ull *udjat* a: CT IV, 339, CT VII, 942, i CT VII, 1131.

⁵⁵⁰ MARIETTE, *Abydos II*, pp. 54-55; ERMAN, *La religion*, p. 217.

combat entre Horus i Set. Segons algunes versions del mite, l'ull d'Horus va ser esquinçat per Set. Més tard, Tot va recompondre les parts, però perquè no es perdés el record, a cada part de l'ull li va ser assignada una fracció del mateix. Aquestes fraccions van ser d'ús comú en el comerç i emmagatzematge com a mesura de capacitat del gra. Lògicament, si suméssim totes les fraccions el resultat final hauria de ser la unitat, però no és així: falta, per totalitzar aquesta unitat, 1/64 part del total, per tal que no s'oblidi que Tot, i només ell, pot completar-lo. Mites, màgia i eina de canvi comercial, s'unien al voltant de l'*udjat*.

Els poders màgics de l'*udjat* es van estendre a proteccions molt concretes. Era el protector i l'aliat més eficaç per combatre el "mal d'ull", entre altres de les malediccions que arrenquen a l'antic Egipte. També se li atribuïa poder regeneratiu, ja que si per la màgia de Tot l'ull havia tornat a estar sa, també la seva màgia podria combatre les malalties, i no només això, ja que podria tornar la vida, en el Més Enllà, als morts justificats en el judici d'Osiris. Els dos *udjat* es convertien en els ulls del mort. A través d'ells, el desaparegut podria contemplar l'exterior i veure les ofrenes que a ell es donaven. Per això, en els sarcòfags de l'Imperi Mitjà la mòmia es col·locava de costat, amb el cap coincidint amb dos ulls *udjats* pintats a l'exterior o en ambdues cares de la cuba de fusta. També era de primera utilitat, per a la protecció del difunt, la seva presència entre les benes de les mòmies. La importància de l'*udjat* en el context del mite osiriàc va quedar plasmada per sempre en els múltiples baix relleus de temples i tombes, com a testimoni del triomf del bé sobre el mal, personificat aquest darrer en Set.

Amulets de divinitats

Es pot afirmar, gairebé sense marge d'error, que la totalitat de les joies egípcies, en major o menor mesura, van ser sempre amulets amb caràcter religiós o màgic. Ja que si un porta la imatge d'un déu esperant la seva protecció, llavors, el que per a nosaltres és un acte religiós, per

als antics egipcis aquest acte de pietat fregava la nostra idea actual de màgia, perquè a Egipte religió i màgia van anar sempre de la mà. Les joies poden considerar-se amulets quan la seva forma evoca la d'un déu, una deessa o un símbol religiós, però també a partir de la matèria de què estiguin fets o, simplement, pel seu color, ja que forma, matèria i color estaven íntimament lligats a la màgia egípcia.

La majoria d'amulets formaven part de collarets, de polseres o anaven penjats del coll del creient que els portava. Lògicament, certs amulets-joia no estaven a l'abast de les classes socials menys afavorides. Un amulet de cor *ib*, per la seva naturalesa de color vermell encaixava amb la cornalina tallada o el granat, però aquestes pedres semiprecioses no eren assequibles a la majoria, que havia de conformar-se amb una peça ceràmica pintada de vermell. El mateix cal dir sobre la columna *djed*, que simbolitza l'estabilitat i, canònicament, l'amulet havia de ser de turquesa, però en substitució d'aquesta preuada pedra es feia servir la faijança verda, molt més assequible. Els amulets de divinitats, de genis funeraris o altres de caràcter simbòlic trobats a l'Osireion abasten un ampli ventall pel que fa a mides i materials. Alguns d'aquests amulets ja han estat descrits individualment, però els de menor grandària i amb formes de divinitats bé mereixen un apartat, a causa de la seva exclusiva originalitat. No ens referim amb això als confeccionats en faijança i que representen a déus més o menys recognoscibles, malgrat la seva petita grandària, com els que corresponen als números 1 i 2 de la figura 118.

El primer pot correspondre, amb més probabilitat i per aquest ordre, a Anubis o Duamutef, un dels quatre fills d'Horus, o, encara que és menys probable, també podria ser Upuaut. La blanca tiara del número 2 sembla correspondre a Osiris. Els numerats 3, 4, 6 i 7 tenen una forma absolutament indefinida, però no el núm. 5, que pel tipus de corona el podem atribuir a Osiris. Aquets darrers (del 3 al 7) gaudeixen d'una particularitat que crida poderosament l'atenció: estan tallats en fusta⁵⁵¹.

---

⁵⁵¹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 47, 67 289 i 225.

Cal esmentar que tots els exposats, escassament amiden els dos centímetres d'alçada.

Fig. 118. Amulets de divinitats.

No és gens freqüent trobar amulets de fusta, i menys amb aquest estil simplificat tan original. La fusta era un material rar a Egipte, però no per a objectes tan petits que podien fer-se de sicòmor o acàcia, preferentment, encara que la fusta fosca dels recuperats a l'Osireion encara no ha pogut identificar-se. A aquesta novetat de l'Osireion (els amulets de fusta), se n'ha de sumar una altra de tant o més interessant, també referida a aquests petits talismans. Ens referim a aquesta indefinició de formes de molts d'ells. Seria un gran error pensar que es tracta simplement de comptes de collar, tan originals com es vulgui, perquè no són això, sinó representacions de déus i deesses. Es tracta d'una evolució de la forma: del figuratiu al més pur abstracte. Creiem que podem avançar aquesta hipòtesi sense el més mínim dubte. A la figura adjunta es pot seguir aquesta originalíssima transformació.

La peça de la figura 119 a és una forma típicament humana. El déu representat no presenta trets zoomorfs al cap. L'amulet b marca únicament les formes essencials d'un personatge en posició de marxa, un déu errant no identificable. Les figures c i d suggereixen, pel seu

perfil, que estem davant d'una molt simplificada representació de la deessa hipopòtam Tueris⁵⁵².

El fet que hagin aparegut diversos amulets amb aquesta forma no és estrany si es té en compte que a l'antiga Oxirrinc, Per-medjet, el peix oxirrinc que dóna nom a aquest XIXè nomus de l'Alt Egipte estava íntimament associat a Tueris. Podriem, fins i tot avançar que aquestes formes acabessin derivant en les 3, 4, 6 i 7 de la figura 119.

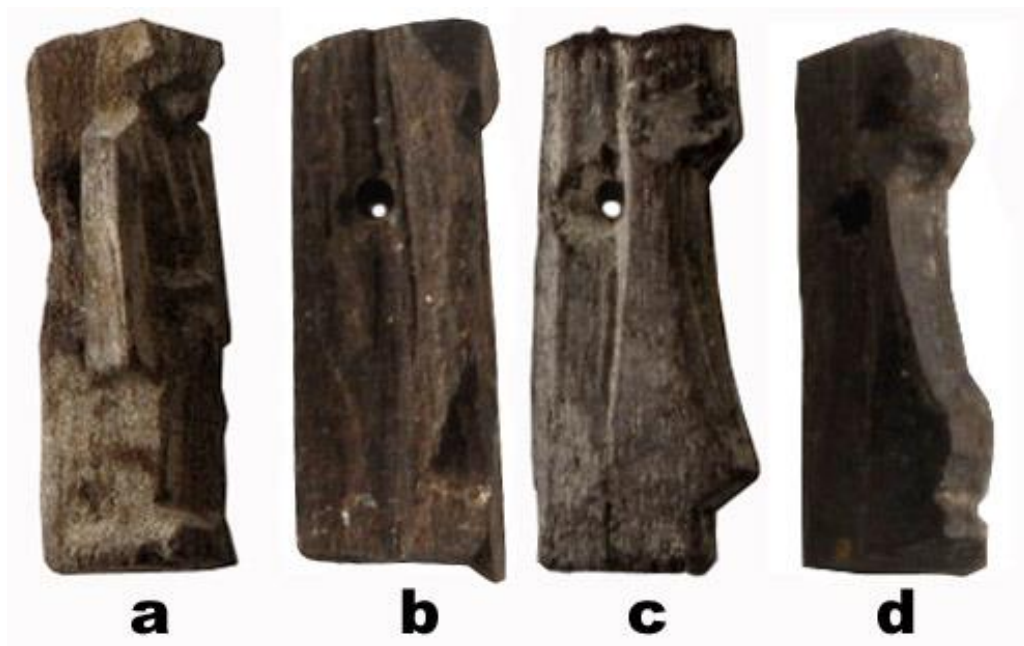

Fig. 119. Evolució de les figures d'amulets de divinitats

Només cabria pensar que no es tracta d'un déu o deessa determinat. Serà llavors que el tallista va voler representar déus i deesses, en general? Dit d'una altra manera, és que potser es va proposar representar el concepte més ampli de "divinitat"? De ser així, teoria més que apassionant, el desconegut artesà estaria donant testimoni que només hi ha un déu i que tot el panteó de deesses i déus no són altra cosa que manifestacions, aparences, d'un únic déu: Re. Aquesta teoria ha estat ben especificada i demostrada per Eric Hornung⁵⁵³.

⁵⁵² Veure volum II, annex 4, fitxes: 47, 162 i 225.

⁵⁵³ HORNUNG, *Der Eine und die Vielen*.

Segells sobre argila

Es pot dir que l'ús de segells, ceràmics o de metall, va ser d'ús comú en la vida dels antics egipcis. El fet que hagin aparegut, vulnerats o no, en els aixovars funeraris de les tombes no els fa d'ús exclusivament funerari, llevat que el tema representat ho sigui. Els cofres, de tot ús a la vida quotidiana, disposaven en les portes i en la caixa d'uns tiradors circulars en forma de botó sortit. Quan es volia mantenir la privacitat del contingut, una petita corda es tensava abraçant els botons de porta i caixa, i a continuació el propietari posava el seu segell sobre l'argila col·locada prèviament sobre la corda. Lògicament, aquests segells no oferien cap seguretat davant un eventual robatori, però sí que constataren, en el cas del seu trencament o del tall de la corda, que la caixa havia estat oberta. Una varietat d'aquests segells de garantia de tancament era l'ús dels mateixos sobre els arrebossats de les portes d'obra de les tombes, com els que va trobar H. Carter en els diferents tancaments de la tomba de Tutankhamon⁵⁵⁴.

Malauradament, els segells de l'Osireion d'Oxirinc van aparèixer entre la runa del saqueig de l'hipogeu, per la qual cosa no és possible adjudicar-los objectes concrets sobre els quals van ser aplicats. També, lògicament, tots han aparegut trencats, encara que és possible recompondre el seu dibuix original en algun d'ells. Són de mida petita, ja que les dimensions màximes de la figuració de les empremtes no sobrepassen en molt, els dos centímetres.

El motiu o tema més repetit en els fragments d'argila estampats, encara que no tots els exemplars van ser marcats amb el mateix segell matriu, és el d'una escala de mà sostinguda per dos homes situats simètricament a cada costat d'ella, emmarcats dins d'un rectangle (Fig. 120)⁵⁵⁵.

⁵⁵⁴ CARTER, *The tomb of Tutankhamen*, p. 43; REEVES, *The complete Tutankhamun*, pp. 92-94.

⁵⁵⁵ Veure volum II, annex 4, fitxes: 42, 139 i 161.

L'escala s'ha representat amb una alçada igual a la dels homes, de manera que no s'aprecia cap intenció de fuga geomètrica en els muntants laterals de la mateixa. La imprecisió de detalls en la impressió no permet aventurar detalls en les dues figures humanes, per la qual cosa únicament resta explicar el significat religiós de l'escala.

Fig. 120. Segell amb la representació de dos homes que sostenen una escala.

En primer lloc, i com a argumentació més generalitzada, l'escala en el terreny religiós, i no només l'escala de mà sinó les d'obra de fàbrica o pedra, es va associar a la idea d'elevació. Sovint, els textos, quan es refereixen al fet d'anar al temple, utilitzen l'eufemisme de "ascendir" al temple. Això no es limita a una frase retòrica, sinó que respon a una realitat física, ja que, en l'arquitectura dels santuaris, el nivell del sòl es va elevat, mitjançant escales i rampes, des de l'entrada fins al *sancta sanctorum*. Però és en altres punts més concrets, en les litúrgies dels diferents rituals, on es fa ostensible la imatge i la idea de l'escala que, d'altra banda, es va convertir també en un amulet portat per vius i morts. En aquest últim sentit, l'escala era la manera d'accés, l'instrument de connexió, entre la terra i el cel. Així mateix va ser considerat un talismà

protector per la seva relació mitològica amb Re i Osiris⁵⁵⁶. Segons els textos religiosos, Osiris va tenir certes dificultats per desenganxar-se de la terra i arribar al cel, i Re el va ajudar oferint-li una escala de mà.

Per altres punts de l'extensa literatura religiosa i funerària, sabem que el talismà dels dos dits correspon als dits estesos amb els que Horus va ajudar a mantenir l'escala per la qual el seu pare Osiris va ascendir als cels. En aquest sentit, en els textos de les piràmides de la tomba de Pepi I (Dinastia VI), el rei sol·licita l'ajuda dels dos dits d'Horus per a la seva ascensió celeste mitjançant una escala. També un altre relat al·ludeix a les ànimes de Pe i Nekhen (símbols espirituals del Baix i Alt Egipte), quan faciliten al rei mort una escala de mà d'or amb la qual ascendir al Més Enllà. Una antiga tradició funerària, reposada durant l'Imperi Nou, consistia en col·locar a la tomba una escala de mà o un amulet d'escala, que per mitjà de la màgia simpàtica es convertiria en una escala real per a l'ascensió del mort.

Siguin quins siguin els objectes que van merèixer ser transportats en caixes segellades a l'Osireion, o aquells petits espais que van ser tancats amb la imatge de l'escala, el que sembla evident és la concordança, d'absolut caràcter funerari, entre el tema del segell i les galeries del santuari osiriac.

Un altre fragment de llim estampilat mostra la coneguda imatge del déu xacal Anubis⁵⁵⁷, encara que amb unes connotacions un tant particulars respecte a la forma iconogràfica zoomorfa usual de presentar aquest déu. La forma canònica d'Anubis "sobre el seu santuari", frase comuna en molts textos funeraris, és la que conforma el signe determinatiu E 16 de la llista gramatical d'A. Gardiner⁵⁵⁸ (Fig. 121)⁵⁵⁹.

⁵⁵⁶ Capítol XXII del *Llibre dels Morts*.

⁵⁵⁷ KEES, *ZÄS* 58, pp. 79-101; DAUMAS, *Les dieux*, pp. 69-72.

⁵⁵⁸ GARDINER, *Egyptian Grammar*, pp. 459 i 544.

⁵⁵⁹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 42.

A l'Anubis del segell el santuari està incomplet, el xacal se separa de la coberta del mateix, com si estigués flotant sobre ell, i la cua no penja per la part posterior del temple sinó que, en una forma menys elegant, es perllonga sobre la coberta. Finalment, omplint l'espai superior s'ha col·locat el signe determinatiu *pet* (signe del cel).

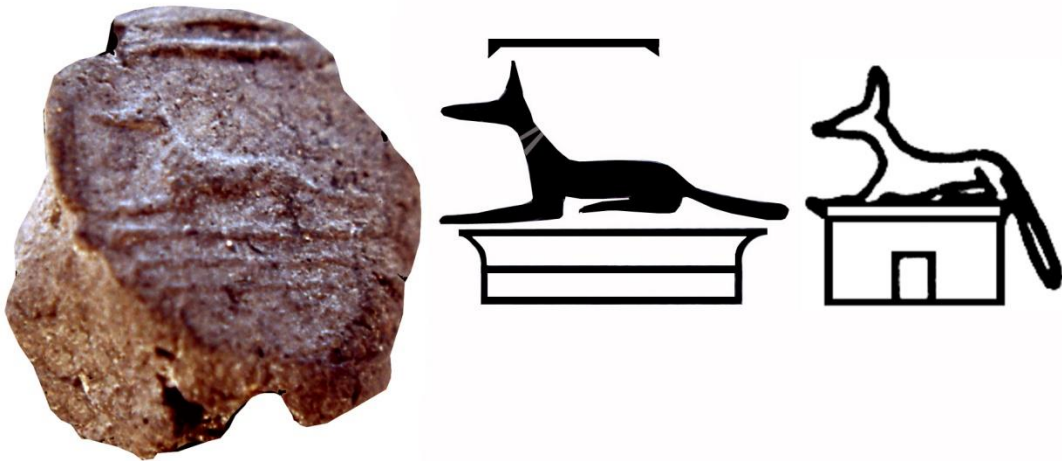

Fig. 121. Esquerra.- Fotografia del segell d'argila i dibuix de la imatge del mateix objecte. Dreta.- Signe E 16 de Gardiner d' "Anubis sobre el seu santuari" o, segons aquest autor, "Anubis" i també "Anubis que està sobre (que coneix "els secrets")".

També en aquest segell, el tema escollit és absolutament funerari, com ho són les tres funcions exercides per aquest déu. Aquestes funcions es resumeixen en: acompanyar el mort fins la sala de les "dues maats" perquè el seu cor sigui pesat (cap. CXXV del *Llibre dels Morts*), confeccionar la mòmia d'Osiris (aquí Anubis assumeix el paper d'embalsamador) i, finalment, guardià de les necròpolis i de les tombes en particular, en què apareix sempre de cara a la porta tenint cura que no entri cap intrús⁵⁶⁰.

La petita grandària de la resta de fragments d'argila estampillada, juntament amb la falta de definició d'aquests petits trossos i d'altres una mica més grans, ha fet inviable un dibuix dels seus gravats amb les degudes garanties d'èxit. El risc d'un error en interpretacions sense

⁵⁶⁰ CARTER, *The tomb of Tutankhamen*, pp. 231-236; DESROCHES NOBLECOURT, *Toutankhamon*, pp. 220-221 i làm. LII; REEVES, *The complete Tutankhamun*, pp. 86-88.

dades absolutament fiables aconsellen esperar a la total excavació de les galeries, ja que hi ha la possibilitat de la troballa de nous fragments que ens permetin una interpretació més segura.

Entre el material d'ofrena trobat a les diverses estances de l'Osireion destaquem la gran quantitat de petits plats de ceràmica, vasos en miniatura, models de pans i pastissos, ofrenes de garlandes florals⁵⁶¹ i fruits de *persea*⁵⁶², cereals, dàtils i abundosos models de taules d'ofrenes votives amb o sense peu, peveters, altars i elements arquitectònics.

Models de pans piramidals

El pa era, amb la cervesa, el que no podia faltar en la dieta dels antics egipcis (Fig. 122)⁵⁶³.

Així com la cervesa no tenia gaires variacions en la seva elaboració, ja que era espessa i es consumia més com un puré espès que com una beguda, el pa admetia diverses classes, principalment pel tipus de farina utilitzada en la seva preparació⁵⁶⁴.

---

⁵⁶¹ La utilització de rams, corones i garlandes de flors en els aixovars funeraris de l'Antic Egipte es relaciona amb l'evocació de l'esperança del renaixement i amb la promesa d'una vida eterna. Està associada amb el renaixement d'Osiris, en un principi el déu de la fertilitat i del creixement vegetal, el déu dels morts però a la vegada de la renovació perpetua de tota existència. CALAMENT-DEMERGER, a AUFRÈRE, S. H., (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal*, pp. 105-120.

⁵⁶² KOEMOTH, *Osiris et les arbres*, pp. 123-145.

⁵⁶³ Veure volum II, annex 4, fitxes: 22 i 169.

⁵⁶⁴ Tant en el pa casolà, preparat per les dones per a ús domèstic familiar, com en aquelles fleques que podríem anomenar "industrials", ja que s'hi preparaven quantitats importants per a la seva distribució, es van emprar tres classes de cereals per a la farina: blat, ordi i espelta. També influïen el temps de cocció, la major o menys quantitat de llevat i els grans suplementaris de sorgo i civada. L'elaboració de pa a l'engròs, com és lògic, i així ho testifiquen escrits, només tenia lloc a les ciutats i poblacions d'un cert nombre d'habitants. Per a les aldees, el comú era el que s'elaborava a la cuina de les cases per a l'ús exclusivament familiar. Es té coneixement que durant l'Imperi Nou i en el llogaret d'obrers de les necròpolis reials, l'actual Deir el-Medina, aprofitant el fresc de les primeres hores, les dones encenien els seus forns ceràmics, operació prèvia per a la preparació del pa. Abans, ja s'havia mòlt el gra en un

Fig. 122. Models de pa piramidal.

Pel que fa a les formes dels pans, es fan necessàries unes observacions de cara a aclarir certs aspectes una mica confusos.

A l'interior de diverses tombes s'han localitzat restes de pans majoritàriament de forma plana i rodona. Se'n conserven, entre d'altres, molts exemples al museu egípcí de Torí, provinents sobretot de Deir el-Medina, i al Museu del Caire. No obstant això, els models de pans triangulars de l'Osireion són diferents, i segons els nostres coneixements no n'ha arribat fins a nosaltres cap exemplar d'un altre lloc. D'altra banda, són molt abundants les escenes, pintades o esculpides en baix relleu, que mostren al rei oferint un pa amb aspecte cònic que, tot i l'especial forma de dibuixar dels antics egipcis, no

---

molí pla, una mena de taula baixa de pedra, amb la seva pla inclinat, on la dona o l'home, segons el cas, es posava de genolls i, mitjançant un corró de fusta, aixafava el gra que s'acumulava a la part baixa. A continuació, amb la farina barrejada amb aigua i llevat es formava la pasta que era introduïda al forn. Aquests pans, majoritàriament, eren plans, encara que de formes variades. Cal aclarir que aquesta mateixa pasta, i fins aquest estadi, era la mateixa utilitzada per fer cervesa. Ja en un pla industrial, primer pas per a l'elaboració del pa, sigui quin sigui el cereal emprat, consistia en aixafar el gra, mitjançant cops amb una llarga fusta, dins d'un recipient de pedra. Era un treball dur encomanat als homes. El normal per a la cocció de la pasta ja preparada no era introduir-la al forn domèstic, com hem vist abans, sinó que se seguia un procediment totalment diferent. Al voltant d'una foguera s'apilaven atuells ceràmics buits i en posició invertida, formant una espècie de piràmide. Un obrer avivava el foc amb una mena de nansa, mentre que amb l'altra mà, com mostren repetidament les imatges de les tombes i maquetes, es protegia la cara de la calor del foc. Assolida la temperatura desitjada, els atuells eren retirats i en el seu interior s'hi abocava la pasta que, un cop cuïta, sobresortia de la vora del motlle; el pa estava llest per ser consumit. ESTRADA, *Los obreros de la muerte*, pp. 176-77 ; PETERS-DESTERACT, *Pain, bière et toutes bonnes choses*; TALLET, *La Cuisine des pharaons*, pp. 57-75.

sembla ser piramidal, encara que és possible que sí que ho sigui (Fig. 123,1).

El mateix cal dir sobre les dues estatuetes de ceràmica pintada, conservades al museu de Beni Suef (Fig. 123.2).

Fig. 123. Esquerra. El rei Sesostri I oferint el "pa blanc", com esmenta la inscripció, a Amón-Re, sota l'aspecte de Kamutef. Sobre el cap del rei, en la frase "donat de vida", el verb donar és precisament la imatge del pa que ofereix Sesostri. Capella blanca, museu a l'aire lliure de Karnak. Dreta.- Dues figuretes oferents portant sengles pans "di". Museu de Beni Suef.

En aquestes petites imatges, molt semblants als *uixebtis*, els pans, encara que cònics, mostren les línies vermelles similars a les arestes piramidals. Aquestes línies conformen un triangle isòsceles amb un altre de més petit en el seu interior i que no és altra cosa que el signe jeroglífic X 8 de la llista d'A. Gardiner⁵⁶⁵, que representa aquest pa cònic (?) i que té el so *di*, el verb "donar". Per tant, aquest pa és en si mateix l'ofrena. Però persisteix un dubte respecte a la conicitat o no d'aquest pa-ofrena, i és que la paraula "piràmide", prové del grec *pyramis*, que precisament, i per retornar a la confusió, era un pastís de farina amb

⁵⁶⁵ GARDINER, *Egyptian Grammar*, pp. 533 i 547.

forma piramidal. Sigui com sigui, el que és perfectament normal és que aquests models, destinats a ser reals gràcies a la màgia, eren l'ofrena ideal per l'aliment d'Osiris. La seva presència a l'Osireion està clarament justificada i entesa.

Models de pastissos

A les galeries de l'Osireion, sens dubte procedents dels diferents nínxols violats, es van trobar diversos models de pastissos del tipus reproduït a la figura 124⁵⁶⁶, fets de llim enguixat i pintats. Pràcticament tots els exemplars obeeixen a un mateix disseny, tant en la seva forma rodona i aplanada com en el motiu pintat, a excepció d'alguns que, conservant la mateixa forma i mida, van aparèixer embolicats en lli i recoberts de resina negra.

Fig. 124. Models de pastissos.

Un cop més es posa de manifest que aquests models, donats com a ofrenes a Osiris, van sortir del mateix taller, potser situat al costat de l'Osireion o, com a molt lluny, en algun taller adscrit a un temple, però a Oxirrinc. No han de ser forçosament contemporanis, ja que un cop fet un prototip no hi havia motiu perquè les posteriors còpies canviessin el disseny original; com a molt s'aprecien molt lleugeres variacions en la grandària, però amb absoluta fidelitat a una tipologia prefixada.

Els pastissos, que apareixen molt freqüentment en les ofrenes de les tombes de tots els períodes històrics, estaven fets amb la mateixa pasta

⁵⁶⁶ Veure volum II, annex 4, fitxa: 23.

utilitzada per al pa, encara que edulcorats amb mel i dàtils, bàsicament, però també amb altres fruits com les figues de la figuera, figues del sicòmor, més petites i no tan apreciades com les anteriors, així com grans de cereals distribuïts en la massa o col·locats sobre el pastís acabat.

Pels exemplars recuperats en tombes, i sobretot per la gran quantitat de pintures i baixos relleus en els quals apareixen aquests pastissos, els fruits tallats a rodanxes solien adornar la superfície. Ho feien, però, sense subjectar-se a models decoratius rígids, ja que tant en les taules dels vius com en les d'ofrena per als morts els cuiners donaven curs a la seva imaginació en la decoració d'aquestes postres (Fig. 125).

Fig. 125. L'escriba dels camps del senyor de les Dues Terres, Menna i la seva esposa davant la taula d'ofrenes. A la part inferior de la mateixa taula, quatre pastissos, sobre un dels quals Menna avança una mà. Tomba de Menna. TT 69. Qurna. Dinastia XVIII.

En general, l'aspecte d'aquests pastissos no presenta sorpreses als nostres ulls, ja que no difereixen tant de certa classe de la pastisseria

actual. Una altra cosa molt diferent passa quan veiem altres models de pastissos, apareguts a l'Osireion, que van ser embolicats en lli i envernissats amb resina negra, com s'ha enunciat ja al principi.

L'acte d'embolicar certs objectes dipositats a les tombes no té res d'extraordinari. Només cal recordar que a la tomba de Tutankhamon, com en moltes altres de funcionaris de la societat tebana, alguns

objectes van ser dipositats embolicats en petits llençols de lli. El que no sembla tan normal és que alguns pans rebessin aquest especial tractament, quan en el mateix santuari, i amb la mateixa finalitat d'ofrena, n'apareixen d'altres sense cap tipus de recobriment en la seva decoració final (Fig. 126)⁵⁶⁷.

Fig. 126. Pastís recobert de resina.

Cal no oblidar que el color negre, per als antics egipcis, era el color de l'esperança, assimilat al llim nutrici dipositat per la inundació i promesa d'una pròspera collita després de la sembra. Això s'ha anat repetint intermitentment, fins i tot en la tasca que ara ens ocupa, perquè és essencial tenir-ho present. Cal, per tant, i sempre buscant el màxim acostament intel·lectual al pensament egipci, aventurar una lògica hipòtesi al respecte. Sabem que a les tombes no només es dipositaven ofrenes reals, sinó que tant les pintures com els baixos relleus esculpits en els murs pretenien que al *ka* del mort, i gràcies a la màgia, no li faltés mai el pa. Per a això era representada tota la cadena de producció que desembocava en el producte alimentari final: pa, a través de tot el seu procés des de la sembra, carn a través de la pròpia procreació dels animals, etc. Admès aquest procediment de regeneració contínua i

⁵⁶⁷ Veure volum II, annex 4, fitxa: 75.

sense fi, no és tan estrany pretendre que, un cop consumida l'ofrena dels exemplars de pans dipositats, es pensés en "renovar" l'ofrena d'aquesta de manera diferent, encara que amb la mateixa finalitat expressada en les pintures i baix relleus de les tombes. Si el color negre és una evocació del llim, i aquest miracle de la inundació periòdica anual és la promesa d'una futura collita, què té d'estrany el materialitzar aquesta esperança de repetides ofrenes de pans en aquests pans "negres"? En definitiva, només es tracta d'associar la simbologia d'un color amb una causa i el seu efecte: el color negre del llim, la mateixa inundació i la collita, com primari inici de l'ofrena.

Models de taula d'ofrenes, sense pedestal

La peça de la figura 127 podria qualificar-se de prototip per a les taules d'ofrena sense pedestal o peanya⁵⁶⁸. De fet, tots els objectes trobats a les galeries de l'Osireion i que en seu dia van ser ofrenats a Osiris són models molt notablement reduïts respecte a la mida real de totes i cadascuna de les peces.

Aquests models són una constant en la pràctica pietosa de totes les èpoques històriques de la cultura egípcia, si bé arriben a un significat especial, i se les pot considerar autèntiques maquetes a escala, a partir de l'Imperi Mitjà.

Fig. 127. Taula d'ofrenes sense peu.

⁵⁶⁸ Veure volum II, annex 4, fixa: 10.

La seva mida no resta eficaçia al do, fet per un piadós creient i, molt probablement, dipositat en el seu lloc pels sacerdots d'aquest hipogeu osiriàc. El prodigi de l'eficàcia d'aquests models resideix en la màgia

egípcia: *heka*, personificada per un déu del mateix nom l'aparició del qual es remunta a la creació dels primers déus, segons la teologia o doctrina heliopolitana. Re-Atum, el demiürg universal, va crear al déu Heka , no només per a la protecció de les seves pròpies emanacions divines (la plèiade del panteó egipci, en la seva totalitat), sinó també com un potent aliat i protector dels humans. La forma més generalitzada del déu Heka és la d'un home vestit amb un faldellí *shendyt*, lluint una curta barba, un collaret *usekh* i una perruca tripartida sobre la qual reposa la part posterior d'un lleó (Fig. 128)⁵⁶⁹.

Fig. 128. El déu Heka.

Totes les imatges, pintades o esculpides en els baix relleus de les tombes i temples, es tornaran reals gràcies al poder màgic d'Heka. En el cas de les il·lustracions al·lusives a l'alimentació del *ka* d'un mort, imprescindible per a la seva subsistència en el Més Enllà, els pans, peixos, caps de bestiar i, en fi, "totes les coses bones i pures", com diuen les inscripcions, necessàries al manteniment *post mortem* dels homes i dones, no només es representaran els aliments individualitzats, sinó, com ja hem esmentat abans, tota la cadena de producció que desemboca en ells.

⁵⁶⁹ El déu Heka. Amulet en faiança de 8 cm d'altura, conservat al museu del Louvre.

Si donem per bo l'anterior, és a dir, que la "casa d'eternitat" disposa d'un eternament renovat magatzem de queviures, falta el principal: la presentació de la taula o tauleta amb els aliments que s'ofereixen al difunt⁵⁷⁰ (Fig. 129)⁵⁷¹.

Fig. 129. Taules d'ofrena de l'Imperi Mitjà. Les dimensions oscil·len entre 35 i 40 cm. Pedra calcària.

En la majoria dels models de taules d'ofrena recuperats a l'Osireion, el canal d'abocament corre paral·lel als costats exteriors, deixant dos illots per recollir, molt probablement, les ofrenes líquides i sòlides. Tot i això, no hem de perdre de vista que estem davant de models i que, per tant, en ser fabricats seguint un mateix patró molt senzill, cal no excloure altres models a mida real que modifiquessin el seu disseny dins

⁵⁷⁰ La presentació generalment la fan els fills dels morts, encara que en molts casos són els sacerdots encarregats del culte funerari els que fan l'ofrena. Els menjars es dipositen sobre tauletes o taules d'ofrena. Taules i tauletes que han anat modificant el seu disseny seguint les variacions de les modes funeràries, però sense perdre la seva funció principal, la de servir de suport als aliments. Tot i així, no sempre són simplement un suport, com una simple safata, sinó que en molts casos, com el del model que ara ens ocupatambé són la base sobre la qual es realitza el ritu de l'ofrena: l'abocament del vi o cervesa sobre la pròpia taula, en un ritu de libació. En concret, el model de taula, ara examinat, deriva dels models de taula d'ofrenes més populars de l'Imperi Mitjà, tal com es mostra en les imatges adjuntes. Aquests tipus de taula d'ofrena, durant el període esmentat, es van alternar amb un altre model més popular, fet en ceràmica, que era una autèntica maqueta de graner.

⁵⁷¹ Aquestes peces están dipositades al Museu del Caire. JE. 39601 i CG. 23068.

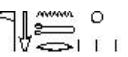
d'aquesta mateixa època ptolemaica; aquí es van fer prototips molt representatius, però, a la vegada, molt esquemàtics.

Models de peveter

Els peveters, ja siguin d'una o altra classe, mida o forma, sempre estan presents en les escenes de les tombes i temples de l'antic Egipte. Les diferents substàncies aromàtiques, la majoria de les quals s'importaven, eren imprescindibles en els cultes religiosos de la variada litúrgia de la pietat egípcia. No és, doncs, gens estrany que estiguessin presents, com a models, en les ofrenes dipositades pels sacerdots a l'Osireion (Fig. 130)⁵⁷².

Fig. 130. Peveter de l'Osireion.

Gràcies a les inscripcions dels laboratoris dels temples tardans, especialment ptolemaics, coneixem el laboriós procés per obtenir la més preuada d'aquestes substàncies aromàtiques: l'encens. Aquest compost, que en l'escriptura egípcia figurava com *senneter* , era el més prestigiós entre tots els components aromàtics destinats a les fumigacions purificadores.

Existien variacions d'encens, segons les matèries utilitzades, entre les quals figuraven costoses resines importades com la mirra, l'olíban i un llarg etcètera, amb independència d'altres substàncies com la mel, que sí que es produïa a Egipte. Aquesta necessitat d'assegurar la importació dels productes bàsics és el que va motivar la famosa expedició al país de Punt de la reina Hatxepsut. L'elaboració de l'encens per part dels sacerdots dels laboratoris dels temples es podia perllongar mesos, a causa de la llarga maceració d'alguns productes, alguns dels quals

⁵⁷² Veure volum II, annex 4, fitxa: 15.

encara no han estat identificats. Totes les qüestions relacionades amb les fragàncies, tant en fumigacions com en pomades i ungüents, fan referència a l' "aroma del Punt" com a clara al·lusió al país d'origen, freqüent en la poesia amorosa egípcia.

Entre els models recobrats en les galeries de l'Osireion d'Oxirrinc, hi figura una doble imatge, unida a una peça, de taula d'ofrena i peveter (Fig. 131)⁵⁷³, que dóna una idea de l'íntima unió d'aquests dos objectes culturals.

Fig. 131. Peveter i taula d'ofrenes de l'Osireion.

Les ofrenes, un cop col·locades sobre les taules, havien de ser purificades mitjançant fumigacions d'encens. Podríem dir que aquests peveters amb pedestal eren fixos, tenien una alçada superior als 80 centímetres, i estarien col·locats en punts estratègics del *sancta sanctorum* dels temples, on s'oficiava el ritual quotidià dedicat a la divinitat l'estàtua de la qual guardava la capella del naos.

⁵⁷³ Veure volum II, annex 4, fitxa: 227.

Molt relacionat amb el model hi havia altres peveters, més petits en grandària, però d'una forma pràcticament igual als fixos, és a dir, rectilinis i amb un fogó de copa que era la prolongació del mànec. Aquests peveters manuals, el model dels quals es podria correspondre amb alguns dels trobats, eren utilitzats en els temples per una confraria interna coneguda amb el nom d' "els porta-brasiers d'Amon". Un director d'aquesta confraria, Suroy, va poder construir-se una bonica tomba tebana, TT 13, a Dra Abu el-Naga. A la tomba del capatàs ramèssida dels obrers de les tombes reials Inerkha (TT 359), diverses escenes mostren aquest tipus de peveters (veure figura 132 esquerra). Una variant també molt difosa en les representacions religioses i funeràries, era un encenser de posició horitzontal que incloïa un receptacle per als grans d'encens. Els encensers d'aquest últim model, sempre portaven a l'extrem del mànec un cap d'Horus cisellat (Fig. 132 dreta).

Fig. 132. Esquerra.- Horimes fent una fumigació en honor dels seus pares, Inerkha i Uabet. Tomba de Inerkha TT 359. Deir el-Medina. Inerkha va ser capatàs d'equip durant la Dinastia XX. Dreta.- Ramesses II fent una purificació amb encens, davant la proa de la barca d'Amon-Re al seu retorn al temple. Sala hipòstila del temple d'Amon-Re a Karnak.

Aquesta relació dels encensers amb la imatge d'Horus respon molt probablement a una molt antiga associació entre el déu i l'encens. De fet, la més completa fórmula per elaborar l'encens està gravada a les parets del laboratori del temple d'Horus d'Edfu⁵⁷⁴. En elles, a més s'hi diu que "els millors encens de mirra, neixen de la mirada del rei". Molt

⁵⁷⁴ MANNICHE, *Egyptian Luxuries*, p. 110; COLIN, *BIFAO* 193, pp.73-109.

abans, en els Textos de les Piràmides, s'hi pot llegir que l'encens és l'aroma de l'ull d'Horus⁵⁷⁵.

Models de parts de columnes

A primera vista, sembla estrany que apareguin models de columnes, però només parts parcials de les mateixes: capitells i bases incloent una petita part del fust. Estranya perquè costa trobar la relació d'aquestes amb alguna idea d'ofrena (Fig. 133)⁵⁷⁶. De fet, l'única columna íntimament relacionada amb Osiris i el seu mite és la columna, o pilar, *djed*, que simbolitza l'estabilitat en els seus conceptes més generals: plenitud i pervivència en el temps. A la columna *djed*, ja se li ha dedicat un apartat exclusiu en aquesta selecció dels materials recobrats en les campanyes d'excavació⁵⁷⁷.

Fig. 133. Models de columna recuperats de l'interior de l'Osireion.

Per definició arquitectònica, una columna és un element constructiu, simple o compost, que suporta càrregues treballant únicament a compressió, i aquesta missió de suport ja és una pista a tenir en compte. Si s'afegeix a aquesta pista que el material amb el qual es van cisellar aquests models és la tova pedra calcària, la mateixa que es va utilitzar per confeccionar els models de taules d'ofrenes, la pregunta sobre la

⁵⁷⁵ *Textos de les Piràmides*, 27 i 29.

⁵⁷⁶ Veure volum II, annex 42, fitxes: 14 i 100.

⁵⁷⁷ Veure pàgines 262-267 d'aquest treball.

seva aparició a les galeries de l'Osireion queda contestada. Aquests fragments de columnes no constitueixen cap ofrena en si mateixos, sinó que, precisament, "suporten" l'ofrena i també els peveters de mà amb què purifiquen les ofrenes posades sobre la taula. Les tauletes o taules d'ofrena són molt variades en la seva forma al llarg de la civilització egípcia. Ja a l'Imperi Antic Antic, s'utilitzaven uns plats amples, de pedra o ceràmica, que són una forma elemental de taula d'ofrena.

Sense abandonar mai el model anterior, a l'Imperi Mitjà proliferen les taules d'ofrenes, predominantment en ceràmica, que adopten la forma de petites maquetes de graners principalment, o taules ceràmiques amb mostres d'aliments modelats en l'argila inicial. Ja en aquesta època, estan presents les taules i els seus models en pedra, que perduraran fins a l'època romana. Aquestes taules poden ser exemptes o anar proveïdes d'un suport, més o menys alt, la forma del qual és molt semblant als peveters de peu. Tant les taules lleugeres, no fixes en un lloc del temple determinat, com els peveters de mà poden en un moment determinat romandre fixos i a una determinada altura. Doncs bé, aquests models arquitectònics que ara tractem no són altra cosa que suports d'aquest tipus de taula d'ofrena⁵⁷⁸ i també de peveter⁵⁷⁹ de mà ja explicats, uns i altres, en el seu corresponent apartat.

Altres restes exhumades de la runa produïda pels ensorraments, fortuïts o provocats, de les galeries de l'Osireion, aclareixen la qüestió i corroboren les nostres anteriors afirmacions (Fig. 134)⁵⁸⁰.

Aquesta solució, basada en els acoblaments clàssics de fusteria, caixa i espiga, van ser vàlids tant per als models de taules d'ofrena com per als peveters. En els suports reals, lògicament això no era usual: taules i peveters es recolzaven sense necessitat de més subjecció sobre els suports.

---

⁵⁷⁸ Veure pàgines 284-287 d'aquest treball.

⁵⁷⁹ Veure pàgina 287-290 d'aquest treball.

⁵⁸⁰ Veure volum II, annex 4, fitxes: 98 i 102.

Fig. 134. D'esquerra a dreta. Dos models de capitells amb la peça d'encaix per inserir taules d'ofrenes o peveters i dos fragments de peveters on s'observa el piu d'ancoratge.

A la figura 135⁵⁸¹ observem una columna-pedestal amb capitell i, a la part superior, l'encaix per rebre, segurament, una taula d'ofrenes.

Malauradament, el jaciment de l'Osireion va ser no només saquejat, sinó també remenat de manera tan negativa com innecessària. De no haver estat així, molts d'aquests models de taules d'ofrenes, com de peveters, molt probablement haguessin aparegut acoblats a les seves bases, com en l'exemple que presentem a la figura 136⁵⁸².

Fig. 135. Columna amb encaix a la part superior.

En la vista frontal de la imatge s'observa, amb claredat, com la taula d'ofrenes està enganxada al capitell, formant una única peça. Encara queden restes de l'argamassa emprada per a la unió dels dos objectes.

⁵⁸¹ Veure volum II, annex 4, fitxa: 16.

⁵⁸² Veure volum II, annex 4, fitxa: 239.

Fig. 136. Una taula d'ofrenes sobre el capítell d'una columna. Vista frontal i superior de la peça.

Plats i copes de ceràmica

Escampats entre la sorra d'alguns nínxols i sota la runa de les galeries, es van poder recollir un considerable nombre de plats i copes, molts dels quals estaven sencers i, en menor mesura, sense aparença d'haver estat usats. No obstant això, aquesta última consideració es pot rebatre en comprovar les troballes d'altres jaciments, fins i tot molt llunyanes en el temps. En efecte, prop de les grans piràmides de Guiza, Saqqara, Abusir i Meidum, només per citar llocs tan coneguts com reverenciats durant molt temps després de l'erecció dels monuments que els han donat fama, era fàcil trobar models d'aquests plats i copes. Aquests models, no obstant, servien de diminutes safates d'ofrenes amb grans de blat i ordi que els fidels dipositaven prop de les tombes reials, amb l'esperança que els antics reis, ja divinitzats, els concedissin certs favors a canvi de la humil ofrena dipositada a la sorra. Poc o res han variat els

models exhumats a l'Osireion (Fig. 137)⁵⁸³ d'aquells altres que es remunten als primers temps de l'Imperi Antic.

Fig. 137. Plat i copa ceràmics de l'interior de l'Osireion.

En tot cas, i sempre en termes generals, els models ptolemaics són sensiblement més grans en el seu diàmetre, ja que, en el cas dels plats, els de l'Osireion ronden els deu centímetres de mitjana, mentre que els més antics dels llocs citats tot just arriben a la meitat d'aquesta mesura. Però la intenció no ha variat, i molts dels plats de l'Osireion havien d'haver contingut grans de cereal, alhora que probablement van ser dipositats al costat dels nínxols o en el seu interior pels sacerdots.

No tots aquests plats, com tampoc algunes copes, van aparèixer nets. Alguns plats mostraven restes que delataven el fi per al qual havien servit. Així, diversos plats es van usar com a gavetes de morter de calç o guix, però no per a obres de certa envergadura, a l'Osireion, com es desprèn de la seva petita grandària, sinó potser per segellar les tapes de tancament dels diferents nínxols o un altre tipus d'obra complementària de no massa volum (Fig. 138)⁵⁸⁴.

No han aparegut, com també és lògic, els recipients de morter més grans utilitzats per a la construcció de les compartimentacions, les voltes de la sala de l'Osiris jacent i els murs laterals de les galeries, mitjançant

⁵⁸³ Veure volum II, annex 4, fitxes: 120 i 154.

⁵⁸⁴ Veure volum II, annex 4, fitxes: 107 i 118.

blocs de pedra. Després de cada fase de treball, la puresa obligada en el sagrat hipogeu exigia la retirada de tots els mitjans auxiliars d'obra i la immediata neteja i fumigació de les diferents sales i galeries.

Fig. 138. Recipients ceràmics amb restes de calç.

En altres plats, la finalitat per a la qual havien estat fets resultava tant o més evident que els exposats amb anterioritat. En la foscor de l'Osireion es feia necessari la utilització de làmpades, alimentades amb greix o oli (segons les èpoques, com es veurà més endavant). Els llums trobats tenen el mateix senzill disseny que els utilitzats durant totes les èpoques anteriors a l'ocupació romana, es tracta dels mateixos plats petits utilitzats com a safata d'ofrenes, però contenint greix animal impregnant una torxa de lli (Fig. 139)⁵⁸⁵. Amb aquest senzill sistema es van il·luminar els pintors que van decorar, amb anterioritat, les enormes cambres de la Vall dels Reis i les no menys modestes d'alguns alts funcionaris que van poder gaudir de semblant privilegi, gràcies al seu estatus social. Aquests llums eren de mà i podien portar-se d'un lloc a un altre sense cap tipus de problema, però hi havia certs punts clau en què la il·luminació havia de ser més permanent, sense la necessitat que un sacerdot suportés els plats mentre s'oficiaven ritus o, simplement, es netejava el lloc.

⁵⁸⁵ Veure volum II, annex 4, fitxes: 120 i 207.

Fig. 139. Llums de l'Osireion. L'exemplar de l'esquerra, conserva encara la torxa de lli, enganxada al greix sec.

Durant les primeres intervencions arqueològiques a l'Osireion, mentre es procedia a prendre les pertinents mesures de consolidació per tal de garantir la seguretat de l'estructura, es van poder observar certs detalls interessants pel que fa a la il·luminació. Com s'ha dit, sempre van existir llocs en els quals el disposar d'un llum, més o menys fix, es feia precís. Vegem algun d'aquests indrets. Per entrar a les galeries, concretament la 1A, des de la sala de l'Osiris, calia travessar el llindar d'una porta que està a un nivell superior al del sòl de la gran sala. Un examen preliminar va permetre veure que, juntament a la llinda de la porta (que més tard seria reforçada amb un arc provisional), hi havia clars indicis no només de restes de fum en els blocs de pedra més propers, sinó també de diversos regalims d'un negre intens. Aquestes últimes taques només podien provenir de la bolcada del greix fos procedent d'un llum de plat, bé quan es recarregava de greix o bé quan un moviment bruscat va bolcar part del combustible. Això va ocórrer al costat del brancal esquerre, a la part de l'interior de la sala. Just a l'altra banda, també dins de la sala, però a la part dreta de la desapareguda porta, es pot veure una pedra que ha estat rebaixada (les marques de l'aixa són evidents) per fer una petita fornícula, suport d'una altra làmpada de plat (Fig. 140).

Fig. 140. Esquerra. La fletxa indica les taques de greix proviments del fum de les làmpades en el brancal esquerre de la porta d'entrada a la galeria 1A, vista des de la sala de l'Osiris. Dreta. Rebaix operat en el brancal dret, al costat de la llinda, per a suport de la làmpada d'il·luminació.

Un altre indicatiu revelador de l'ús d'aquestes làmpades de plat es troba al costat de la porta que comunica la sala 1B de l'Osiris amb el passadís que condueix a la sala 2D, en l'espai que queda del brancal esquerre de la porta. Encara resten alguns vestigis de la decoració, com el signe del cel *pet* i alguns estels pintats en tinta vermella. Com és lògic, per a aquest tipus de treballs delicats el pintor necessitava una llum propera. El més probable és que busqués un suport mòbil qualsevol sobre el qual recolzar la llum de plat, i també el més probable és que, potser a causa d'un gest involuntari, es bolqués el contingut greixós sobre la paret, tacant-la de negre. Potser el pintor va voler parar el cop, però l'únic que va aconseguir va ser tacar-se la mà. Les empremtes dels seus dits encara són visibles en diversos punts de la paret (Fig. 141).

Tant pel tipus de blocs utilitzats en la construcció d'aquesta sala de l'Osiris, com pel to de color i la classe del morter utilitzat en rejuntar la pedra tallada, és molt probable que aquesta construcció en concret es remunti a l'època saïta, per la seva similitud en aquests detalls constructius amb els de la tomba 1 de la Necròpolis Alta.

Fig. 141. Paret est de la Sala de l'Osiris. S'hi aprecien els regalims de greix.

La utilització d'aquest tipus de làmpades ve a corroborar, encara que en petita mesura, aquesta teoria que ajuda a establir les diferents fases de construcció d'aquest magnífic hipogeu que és l'Osireion, santuari ocult d'Osiris. Les galeries, com es detalla a la seva descripció⁵⁸⁶, són una construcció posterior que culmina amb la segona galeria 2E, ja en època romana. Queda ja lluny la utilització de làmpades de plat, que els romans van substituir per les llànties, més estanques i fàcils de portar. També el combustible va canviar: el greix va ser substituït per l'oli, més fàcil de manipular i amb una combustió també més neta. Diverses d'aquestes llànties d'època imperial han estat recuperades a la sala 2C⁵⁸⁷ (Fig. 142)⁵⁸⁸.

⁵⁸⁶ Veure apartats 5.4.3 i 5.4.4 d'aquest treball.

⁵⁸⁷ Veure 5.4.1 d'aquest treball.

⁵⁸⁸ Veure volum II, annex 4, fitxa: 312.

Fig. 142. Llànties recuperades a la sala 2C.

Elaboració dels materials

Pedra calcària. 1.- Caixes de boles

La totalitat dels materials estudiats van ser confeccionats a partir de matèries primeres autòctones. El llim procedent de la inundació, seguit de la pedra calcària i de les fibres vegetals, va ser el material més utilitzat, restant en últim lloc petites proporcions, comparativament parlant, de minerals que van proporcionar els pigments per a la decoració de moltes peces.

La zona del jaciment, malgrat estar en un terreny desèrtic i pedregós, es troba relativament a prop del Bahr Yussef. Això fa que el nivell freàtic de les aigües subàlvies es trobi relativament alt i, encara que en l'actualitat les crescudes ja no exerceixen la seva antiga influència a la vall, durant segles, per capil·laritat, el sòl no ha estat tot el sec que es podria pensar. De fet, l'estructura natural que cobreix l'Osireion no és de pedra consistent, sinó que es tracta de conglomerats de graves cimentats per antics dipòsits argilosos, molt sensibles als canvis d'humitat.

Quan es va entrar a la sala del Osiris jacent, el primer que es va haver de fer és un arc d'obra provisional, ja que la llinda calcària, que permetia

l'entrada a la galeria 1A, estava trencada, amb el consegüent risc a causa de la probable inestabilitat de la volta natural. El fet de modificar les condicions ambientals de l'interior de la gran sala, estanca durant gairebé dos mil·lennis, ha propiciat ensorraments parcials que han obligat a estintolar el recinte. Aquesta greu patologia de llindes esquerdades a la meitat de la seva llum és una constant al jaciment d'Oxirrinc, com es pot veure també, per exemple, a l'escala de descens al pati de les ureus de la tomba 2 de la Necròpolis Alta.

La pedra calcària és molt sensible a la humitat, que la fa trencadissa i, en el pitjor dels casos, la dissol superficialment, amb la pèrdua de la seva capacitat mecànica. Tot l'anterior explica certes degradacions en els petits materials exhumats i posteriorment estudiats.

El procés d'elaboració de les petites caixes contenidores de les boles màgiques per a la defensa d'Osiris pot seguir-se amb relativa facilitat pel fet que alguns exemplars ens han arribat només en fase d'execució., També en molts casos, aquesta execució no es va poder concloure a causa de la debilitat de la pedra calcària que ja s'ha comentat. Les imatges de la figura 143 sintetitzen el procés de producció de les caixes, en aquest cas amb cavitat de secció circular⁵⁸⁹. El tall del petit cub de pedra es faria, amb gairebé absoluta probabilitat, amb serres de bronze. En els laterals de l'exemplar de la figura 143.1, i també a la part superior de l'exemplar de la figura 143.2, s'hi observen amb claredat les empremtes esmentades, com diminuts solcs paral·lels, deixats per la fulla dentada. En la majoria de peces, es pot veure que, posteriorment al tall, s'havia allisat la superfície per fregament amb una altra pedra de major duresa.

L'orifici de la caixa central presenta unes clares marques de tall helicoïdal al seu interior. Són les petjades del llescat mitjançant un instrument tallant, molt probablement de sílex. Avui dia se sap que el sílex va ser comunament utilitzat, durant totes les èpoques de la civilització egípcia, per treballar la pedra, preferentment la calcària per la

---

⁵⁸⁹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 179, 271 i 344.

seva poca duresa. Els antics tallers localitzats en diferents punts de la muntanya tebana mostren signes evidents del seu ús durant l'Imperi Nou, desterrant l'ancestral creença que eren llocs d'extracció de sílex i manufactura d'estris prehistòrics⁵⁹⁰. El tall d'una lasca de sílex és més fi i dur que un instrument de bronze o ferro, i això fa que aquest material sigui l'idoni per tallar els baix relleus enfonsats, treball idèntic al de les caixes per a les boles de l'Osireion, i no només en les de buidatge circular, sinó també en les de secció de buit quadrades, amb parets interiors planes.

La caixa superior de la imatge 143 es va trencar abans de ser acabada, però ens mostra que, per facilitar el seu maneig durant la talla de les

superfícies externes i del forat, es deixava per al final el pas de tallar la part inferior del petit bloc inicial. El seu posterior rebaix fixava l'alçada de la caixa, però no abans d'haver acabat el buidatge intern. En aquest cas, una paret excessivament estreta, entre la vora i l'orifici, unit a la debilitat de la calcària ja comentada, va provocar que, davant la pressió de la mà del tallista en eixamplar el forat central, la pedra es trenqués fent inútil el treball d'acabament de la caixa. Quan caixa i tapadora es donaven per concloses, en la fase de tall, es procedia a l'allisat de les superfícies, operació que no sempre es va dur a terme, mitjançant una pedra plana més dura. Només restava inscriure el text que indicava el seu punt geogràfic en una cara exterior, introduir-hi la bola i segellar la caixa amb resina.

Fig. 143. Caixes.

⁵⁹⁰ RODÓN, a PADRÓ, *Études historico-archéologiques sur Héracléopolis Magna*, pp. 106-121.

La caixa que ocupa la part inferior en la imatge 143 està conclosa i fins i tot dotada d'una capa exterior de guix. Es va trobar tancada al nínxol 2 de la galeria 2E, contenint la bola que originàriament es va col·locar en el seu interior.

2.- Models de taules d'ofrena i peveters

Les eines utilitzades per a la talla d'aquests models eren les mateixes que les utilitzades per a les caixes. Gràcies al trencament de la pedra calcària, durant l'elaboració de la peça, podem seguir el procés emprat per a la confecció d'aquests models, i també conèixer que no sempre se seguia escrupolosament el mateix ordre de buidatge, com es pot comprovar a continuació⁵⁹¹.

A la figura 144.1 hi podem apreciar el bloc inicial per formar un model de taula d'ofrena amb base, que ha estat toscament tallat en espera de les successives fases d'execució. Es veu que a la part superior ja han estat buidats tant la regatera perimetral de la taula com els dos receptacles d'ofrenes, ordre que, com es veurà a continuació, no sempre es va seguir. La taula no es va concloure pel trencament lateral de l'abocador, probablement pel debilitament de la calcària, que apareix notablement més rogenca, oxidada, en aquesta part superior de la peça.

A la figura 144.2 hi observem que el treball estava més avançat. S'havia cisellat, encara que sense l'afinat final, la part inferior que conforma la base, i s'havia buidat un dels receptacles superiors. Només restava buidar l'altre i procedir al retoc i poliment general del model, però, pel que sembla, la calcària no oferia les característiques de duresa esperades, perquè les vores no van aguantar l'acció de tall recte, i la peça va quedar inconclusa.

A les parets exteriors de la taula que veiem a la figura 144. 3, els solcs verticals i paral·lels testifiquen la utilització d'una serra per al tall del bloc

---

⁵⁹¹ Veure volum II, annex 4, fitxes: 341, 98, 270 i 10.

inicial. En aquesta fase, potser es va trencar la pedra en el canal de desguàs i es va decidir abandonar la realització de la peça, però sembla que les fases d'execució són les més correctes i generals: delimitació perimetral del model i talla del canaló interior, a les quals hagués seguit el buidatge de les dues cavitats d'ofrena i, finalment, l'afinat general amb una pedra plana i dura.

Fig. 144. Procés de construcció de les taules d'ofrena.

La figura 144.4, mostra una taula acabada amb el seu canal d'abocament exterior intacte.

Tota aquesta tècnica de buidatge de la pedra calcària, mitjançant instruments tallants de sílex, i la culminació del model mitjançant un allisat per fregament, es repeteix sense variacions importants per a altres models similars com ho són els peveters, o brasers, i els conjunts, menys abundants entre les peces recobrades, d'un peveter al costat d'una taula d'ofrenes, complement l'un de l'altre per al ritual de l'ofrena a tot santuari⁵⁹².

Els exemplars 1 i 2 de la figura 145 mostren clarament l'abandonament de la peça iniciada per fallida de la calcària. No obstant això, es pot veure un petit orifici central, al peveter, que marca el centre del cercle a buidar, primer mitjançant el barrinat amb un punxó de sílex o bronze per

⁵⁹² Veure volum II, annex 4, fitxes: 101 i 227.

continuar mitjançant el tall amb eina de sílex, idènticament igual a com es feia en els forats cilíndrics de les caixes de boles.

El model 3 de la figura 145, es va acabar totalment. Superades les fases delicades de foradar les cavitats en parets molt estretes, el tallista es va permetre decorar els cossos de les bases de taula i peveter amb unes línies perimetrals. En aquests cossos arrodonits, sobretot en els peveters de base troncocònica, la tècnica inicial de contornejat de la peça variava sensiblement. En lloc de recórrer al tall recte de la serra, com s'ha vist en les taules d'ofrenes, per als peveters es va recórrer a l'ús de petites aixes, idèntiques a les utilitzades en treballs d'ebenisteria.

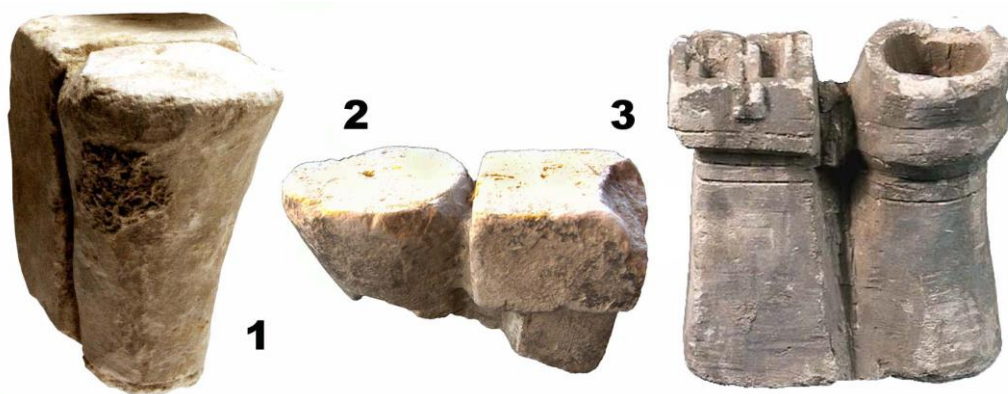

Fig. 145. Fabricació de peveters i taules d'ofrena.

Aquestes eines tenen un mànec de fusta i una fulla tallant de bronze, lligada al mànec amb tires de cuir que, un cop mullades, asseguraven la forta unió dels dos materials. Les empremtes deixades per aquest tipus d'útil sobre la tova calcària són inconfusibles, no deixant cap dubte sobre la utilització de l'estri (Fig. 146 esquerra): petits talls produïts pel colpejar d'una petita aixeta, la longitud de la fulla metàl·lica de tall de la qual queda clarament marcada a la pedra.

Un cop devastat el bloc, tal com mostra la figura 146 esquerra, només restarà polir tota la superfície amb una pedra dura i eventualment, si es desitja una major finor, amb sorra mullada, que era el sistema més utilitzat pels escultors egipcis per al polit final de les superfícies pètries. (Fig. 146. dreta).

La sorra egípcia, sílice pràcticament pur, és un excel·lent abrasiu per al perfecte polit de pedres, fins i tot de més dures que la calcària⁵⁹³, com els granits, les bretxes i, fins i tot, el basalt. Aquest efecte solament és eficaç si la sorra és humida, tal com es fa avui per tallar blocs i obtenir làmines, mitjançant un rec d'aigua continua per refredar el frec de la serra sobre la pedra.

Fig. 146. Peveters.

Models i figures fets amb llim

Ja s'ha repetit, en diversos punts, que el llim aportat per Hapy, la inundació anual, va ser el material perfecte per a l'elaboració de tovots de construcció. I això, no només per les seves propietats de fàcil modelat i gran poder aïllant de la calor, sinó també pel seu poderós component religiós. El llim era el que proporcionava la vida als deserts transformats en fèrtils camps de conreu, i per això es pot afirmar que era la vida d'Egipte. D'altra banda, encara que en íntima relació, Osiris era el Nil, estava associat i fos al mateix deu de la inundació Hapy⁵⁹⁴.

Quin millor material que el llim per modelar no només les imatges d'Osiris, sinó també dels genis funeraris i altres divinitats amb ell relacionats? Per a les peces més petites s'agafava una petita porció de

⁵⁹³ Veure volum II, annex 4, fitxa: 64.

⁵⁹⁴ De fet, Hapy era un geni, no un déu, ja que no es coneix cap santuari a ell dedicat al llarg de la mil·lenària civilització egípcia, però, per una d'aquestes paradoxes de la religió egípcia, al temple funerari de Ramesses III, a Medinet Habu, hi veiem que a les sales osiríaques s'anomena Hapy com "pare de tots els déus". DARESSY, *Médinet Habou*, pp.151-153.

l'lim humitejat prèviament, s'estrenyia amb els dits fins que adquiria una certa consistència, i després es modelava donant-li la forma requerida. Així es van confeccionar els models de cons i pans, i també les boles màgiques per a la protecció d'Osiris. En moltes peces, preferentment no pintades, s'hi aprecien clarament els dits de l'antic artesà impresos, per a sempre, en el fang. Lògicament, per accelerar l'assecat de les peces, aquestes eren exposades al fort sol egipci. En diversos exemplars s'hi han pogut observar fissures produïdes per la diferència de temperatura entre la superfície i l'interior de la peça, ja que el llim no era prou compacte i es van produir dilatacions que van esquerdar lleument la superfície del model. Les boles, com ja s'indica en el seu apartat particular, es modelaven fent girar el tros de fang humit entre els palmells de la mà, el que originava, si no es prestava molta atenció, que moltes boles quedessin ovalades.

Tots els avantatges enumerats d'aquest fang religiós no impedeixen que fos una massa feble tant a la compressió com a la flexió, perquè un cop sec es mostrava excessivament fràgil al simple maneig o al més suau cop. Els tovots guanyaven en rigidesa gràcies a la palla triturada i a la poca sorra que entrava en la seva composició, però per a les figures allargades, fins i tot de petita talla, la cosa variava substancialment. Les destinades a ser embolicades en lli, i posteriorment dotades amb una capa de resina, resistien molt bé el maneig propi del ritual d'enterrament a l'interior del nínxol corresponent. No passava el mateix amb d'altres que estaven recobertes d'una capa de guix profusament pintada. Per evitar que es trenquessin entre les mans de l'escultor, aquest les modelava al voltant d'una ànima vegetal a fi de dotar la figureta de la rigidesa necessària. Tot i aquesta armadura interna, moltes figuretes ens han arribat trencades mostrant, en el seu interior, les ànimes col·locades per evitar-ho (Fig. 147)⁵⁹⁵.

A la figura 147.1 hi podem observar una figura d'Osiris que es va reforçar col·locant dues petites ànimes vegetals que travessaven el seu

---

⁵⁹⁵ Veure volum II, annex 4, fitxes: 85, 133, 135 i 184.

interior, des de l'abdomen fins al cap. Una d'elles, una mica més gruixuda va servir inútilment d'armadura interna a la figura momiforme que veiem a la figura 147.2.

Cal dir el mateix per a la imatge referenciada a la figura 147.3, un dels fills d'Horus; el seu interior està buit, però havia contingut també una petita ànima vegetal. A la fotografia de la figura 147.4, s'observa un fragment de cap del qual en sobresurt la part inferior trencada de l'ànima que l'unia a la resta del cos i que arriba a sobresortir per la part superior, el que indica que, en la majoria dels casos no va existir l'adherència suficient entre el fang i la fusta. Potser el més útil hagués estat impregnar la branca amb resina, però això hagués necessitat que a l'interior ja hi hagués un cert grau de sequedat. Sigui com sigui, no s'han trobat, en cap exemplar, restes d'aquesta suposada resina d'unió.

La figura 147.4, també serveix per explicar la terminació final d'aquestes figuretes pintades. Sobre el llim, totalment sec, de la figureta modelada s'estenia una fina capa de guix. Una vegada sec, aquest guix era la base suport per rebre la pintura o, com en aquest cas, un full de pa d'or del que encara en són apreciables petits fragments. En ocasions, i amb la finalitat d'assegurar la fixació del guix i donar major consistència a la superfície, es posava una capa de lli molt fina subjecta amb el mateix guix o amb resina.

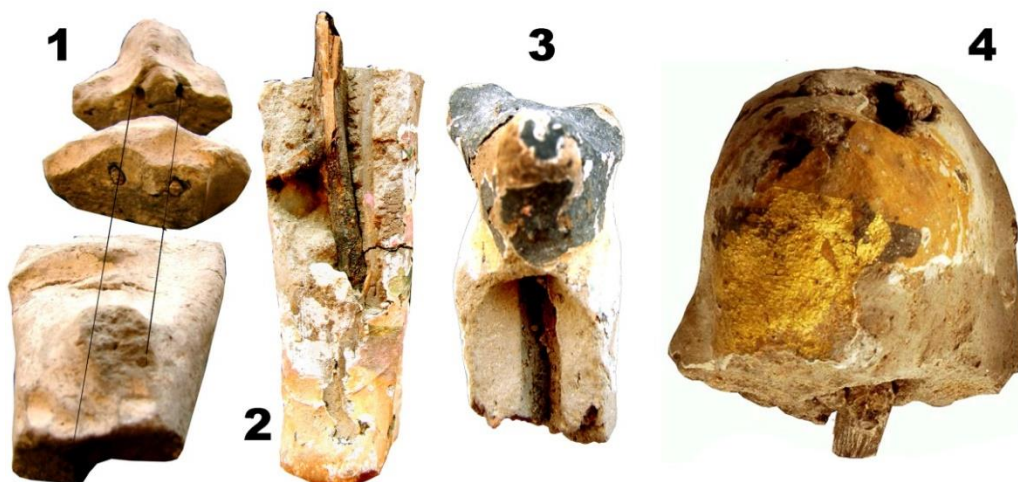

Fig. 147. Fabricació de models de figures de llim.

Capítol a part l'integren les figures osiríaques que apareixen embolicades en una ajustada mortalla de lli sobre la qual s'ha posat una abundant quantitat de resina (Fig. 148. esquerra)⁵⁹⁶. No s'insistirà sobre el caràcter de regeneració perpètua que aquesta terminació, pel que fa a la seva intenció màgico-religiosa, comportava, però sí que cal dir que no s'han de confondre amb d'altres molt més informes, que no recorden la imatge antropomorfa del déu dels morts, que han aparegut amb certa abundància en les galeries de l'Osireion. L'explicació més convincent referent a aquestes estranyes formes, cal buscar-la en el propi mite osiríac⁵⁹⁷.

La llegenda diu que aquestes despulles divines (*spj*) eren, en si

mateixes, formes completes d'Osiris⁵⁹⁸. Els "paquets" així tractats, amb benes i resina, encara que guarden una molt lleugera semblança amb les mòmies d'Osiris, es diferencien de les figures osiríaques pròpiament dites precisament per ser informes. Aquestes despulles divines s'enterraven també al santuari de l'Osireion (Fig. 148 dreta).

Fig. 148. Figures osiríaques.

⁵⁹⁶ Veure volum II, annex 4, fitxes: 350 i 349.

⁵⁹⁷ Quan Set, després de descobrir el cadàver d'Osiris, retornat a Egipte per Isis i Neftis, el va esquarterar en quaranta-dos trossos, segons algunes versions, les va distribuir per tot Egipte, aquestes restes del déu van ser tornades a ajuntar per la seva germana i esposa Isis abans que Anubis les embalsamés. El pensament de la tradició egípcia pesava sobre cadascun dels episodis del mite, i aquest desig de reunió de les parts va persistir fins al punt que es van fer simulacres embalsamats de les mateixes.

⁵⁹⁸ CHASSINAT, *Le mystère d'Osiris*, I, pp. 51-52; SARAGOZA, *Égypte* 55, pp. 59-61.

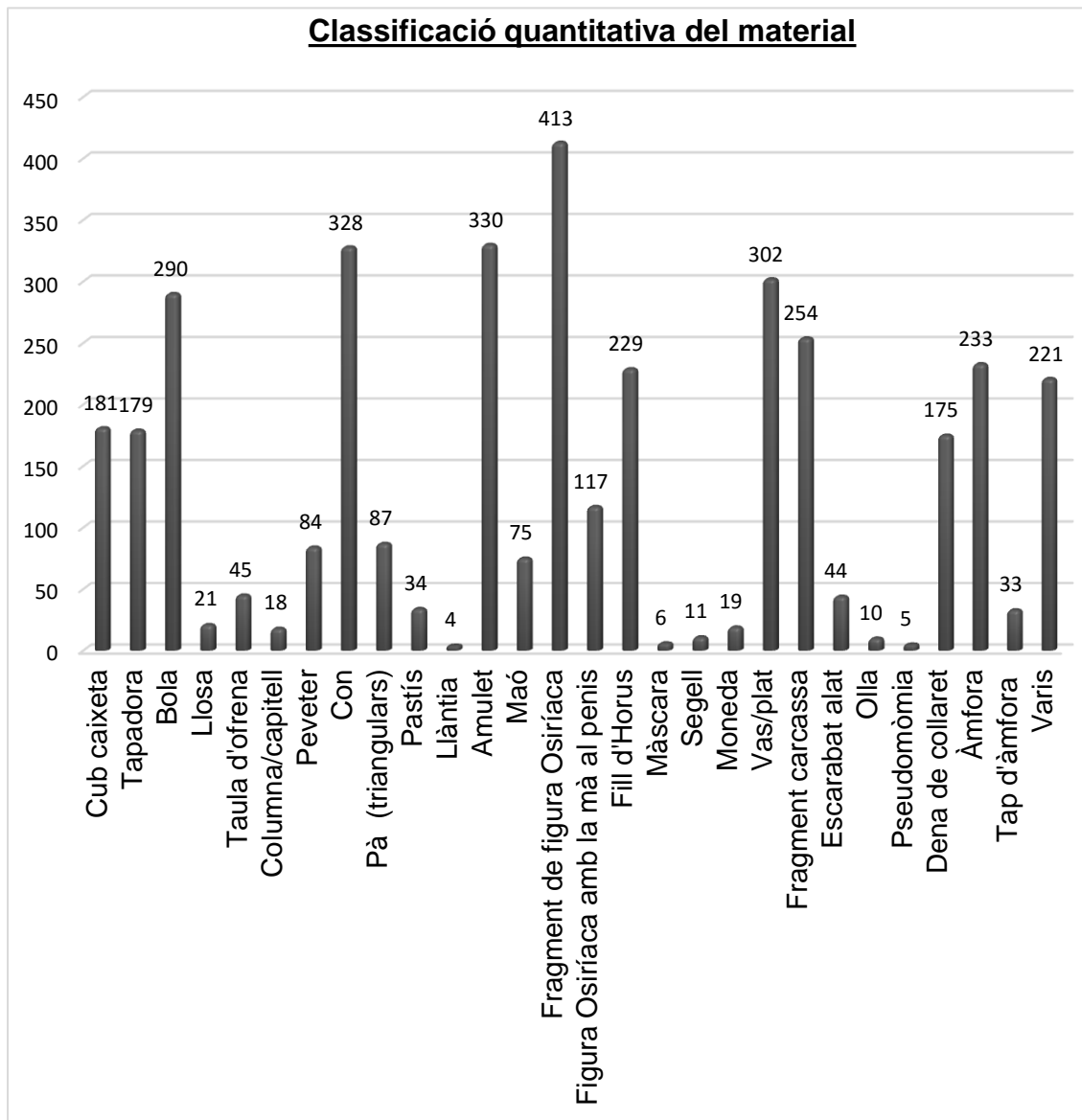
L'estudi de tot aquest material ens ha permès aproximar-nos més al coneixement dels rituals osiríacs de l'època tardana. A l'Osireion culminava el ritual dels misteris d'Osiris en els que, simbòlicament, es recordaven les últimes etapes de la passió del déu, la seva mort i el seu posterior renaixement.

A partir de l'estudi de les inscripcions que figuren en els blocs que provenen del *Pr-khef*, podem suposar que el culte que es feia a Osiris a Per-medjed deuria estar influenciat per l'entorn geogràfic, principalment pels oasis d'Occident. La presència, en el panteó del santuari, del déu Dedun, fill d'Osiris i Tueris la Medjat, senyora de *Per-khef*⁵⁹⁹, deixa entreveure una possible adaptació líbica de les festes del misteri d'Osiris durant el mes de *Khoiak*.

---

⁵⁹⁹ El déu Dedun i Tueris, la Medjat, són divinitats que provenen de Núbia, que en el *Per-khef* d'Oxirrinc simbolitzen l'Alt Egipte. Durant l'Imperi Nou els Medjau, una tribu núbica, van ser integrats en un cos de policia que protegia i vigilava les fronteres occidentals i la ruta vers l'oasi de Bahariya i el territori de Líbia.

Resultats quantitatius del material recuperat a l'Osireion

En aquest quadre es plasma el recompte fet per categories dels tipus de material localitzats en les excavacions de l'Osireion, tant a la superestructura com a la catacumba del temple necròpolis.

El total de peces i fragments recuperats és de 3748.

D'aquest total volem ressaltar que el major nombre, 413 fragments, corresponen a figures osiríaques o parts de les mateixes, ja que solament un número molt reduït pertàny a peces senceres. Unes estatuetes, sens dubte osiríaques, mostren una particularitat interessant: tenen la mà esquerra sobre la zona genital, la qual cosa, a efectes tipològics, les diferencia notablement de la postura rígida i estàtica de la representació clàssica del déu Osiris. Per aquest motiu, aquestes darreres figures queden excloses de la quantificació total abans esmentada. El número d'aquestes singulars peces és de 117.

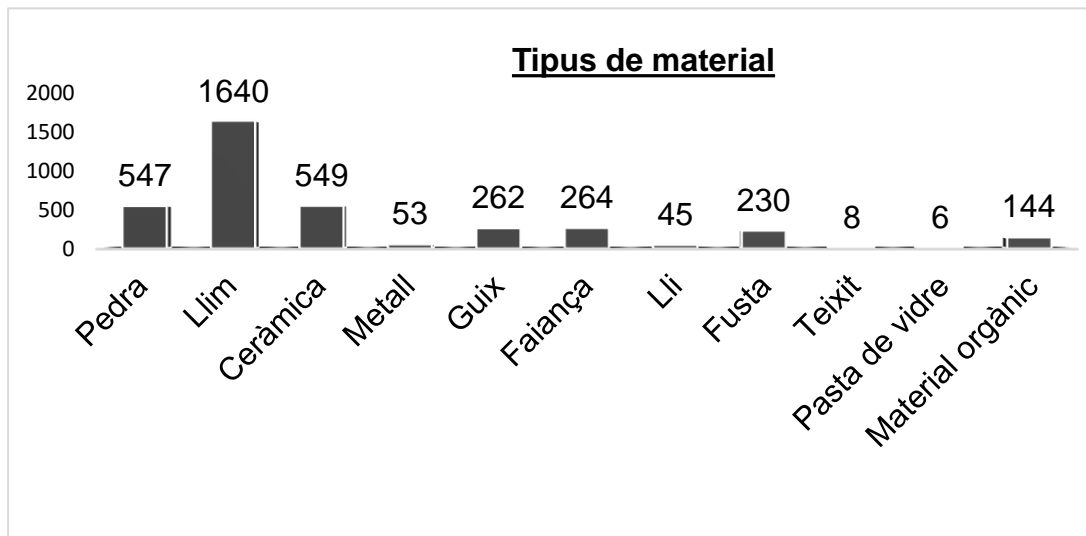
Un grup nombrós són els amulets, trobats gràcies al garbellat sistemàtic de tota la terra extreta de l'interior de les sales i galeries.

Interessant és el gran nombre de peces còniques descobertes: 328 exemplars. Aquests cons amb la imatge de la deessa Neit arquera o amb inscripcions en demòtic, que fan referència als punts cardinals i a diverses divinitats protectores d'Osiris, estan relacionats amb el ritual de les quatre boles.

Un nombre important de peces correspon a platets i petits vasos de ceràmica utilitzats en la presentació de les ofrenes. Aquest tipus de material és, usualment, molt profús en tots els jaciments.

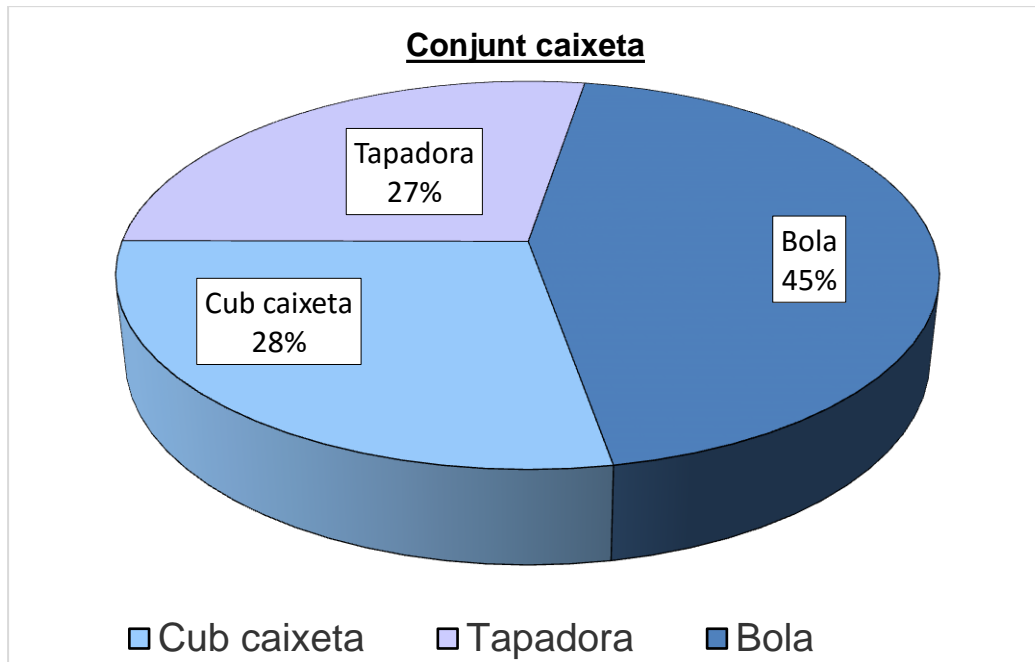
No s'ha comptabilitzat la gran quantitat de fragments d'àmfora *late roman* apareguda en l'estrat superficial, ja que no estan adscrits a cap unitat estratigràfica, en estar fora de context.

Dins l'apartat de varis, s'ha reunit material divers del que solament s'ha localitzat un exemplar o de difícil adscripció a un grup concret.

En aquest apartat s'han agrupat les peces segons el material en què han estat fabricades. Volem ressaltar que es fa referència al tipus de matèria bàsica utilitzada i no a d'altres que poden haver estat emprats en la protecció, la decoració i l'embolcallat de les diferents peces.

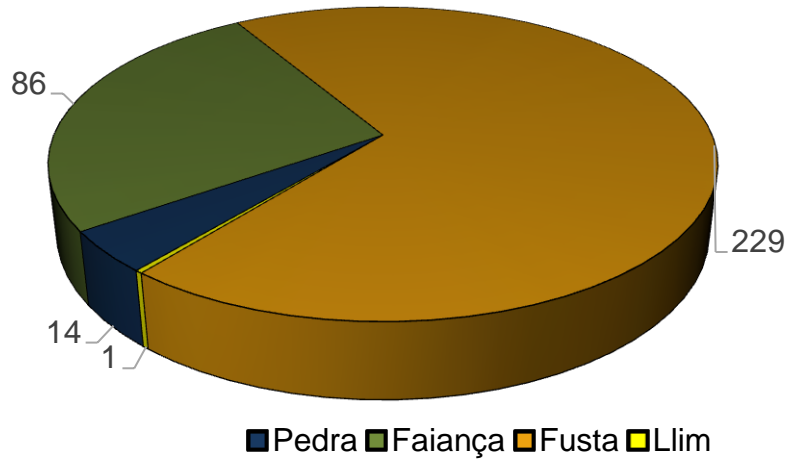
Sens dubte, el material més utilitzat en la fabricació d'aquestes peces, utilitzades en els aixovars dels simulacres d'Osiris, és el llim. íntimament relacionat, com ja s'ha esmentat àmpliament, amb Osiris i el seu renaixement. Després, però a una certa distància, trobem les peces fetes de ceràmica i les fabricades en pedra. Molt escasses són les peces de metall. Sens dubte, els lladres que van saquejar el monument varen emportar-se els exemplars fets d'or i de bronze, en tenir pel seu valor, bona sortida en el mercat d'antiguitats.

Creiem que el resultat obtingut amb les dades que plasmem en aquest gràfic és molt interessant. Hem agrupat el conjunt de cub caixeta, tapadora i bola màgica; és a dir, el conjunt complet.

Les dades obtingudes indiquen que s'han localitzat 181 cubs caixetes i 179 tapadores, quasi la mateixa quantitat. Solament hi ha una diferència de dos exemplars menys de tapadora que, sens dubte, és fàcil que s'hagin extraviat amb el saqueig del monument.

De boles màgiques se n'han recuperat algunes més: 290. Volem fer esment que, d'aquestes, 32 boles són de mida gran. Aquestes darreres, per la seva mida, i com ja s'ha explicat en l'apartat de l'estudi del material arqueològic, no haurien estat tancades i protegides dins de les caixetes.

Material dels amulets

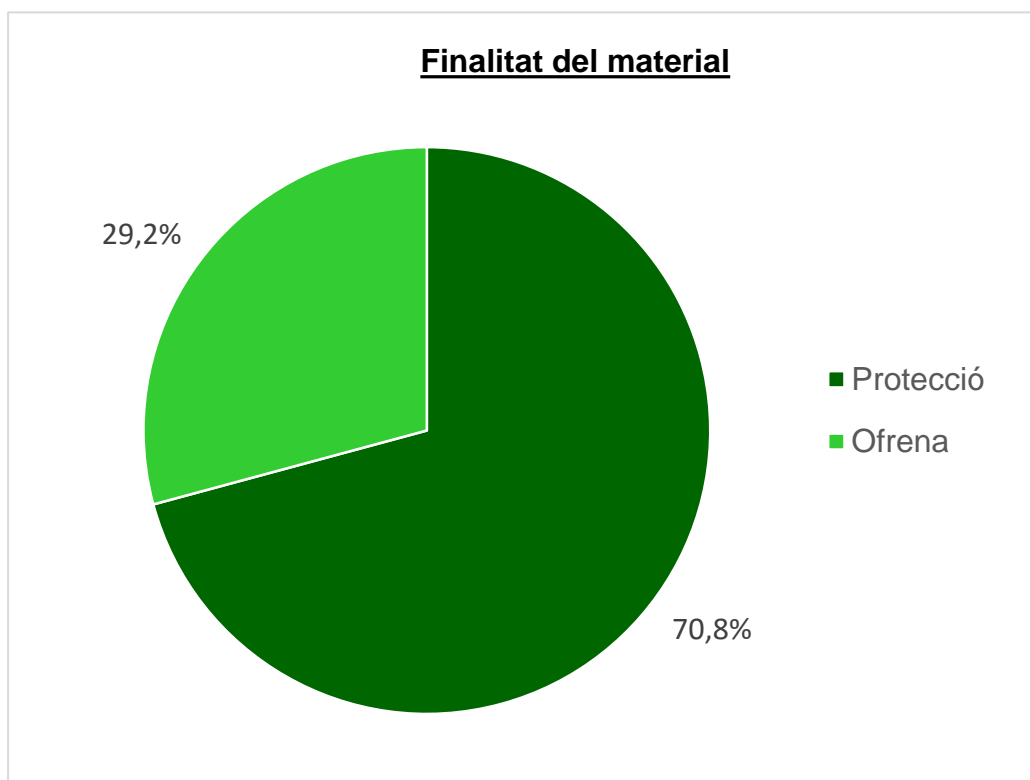
Un conjunt de peces força nombrós, com ja hem vist, el conformen els petits amulets que protegien les pseudomòmies osiríaques. Ens ha semblat interessant fer un quadre en què es posés de manifest el material emprat en la fabricació d'aquests objectes.

Sens dubte, el material més emprat, i amb gran diferència amb els altres utilitzats és la fusta, amb 229 exemplars, un material usual per a aquestes peces a Oxirinc, però no gaire estès en altres indrets d'Egipte.

En segon lloc, la faiança, amb 86 amulets és el material que es va fer servir èr a la fabricació dels petits amulets. En menor quantia s'han localitzat, també, alguns amulets fets de pedra: 14 exemplars.

L'amulet fet de llim podríem considerar-lo un cas especial. Correspon a una peça amb el nucli de llim i recoberta amb una carcassa de guix de color blanquinós amb unes línies vermelles que dibuixen els trets d'una mà. És de grandària superior i, tot i ser un element de protecció, s'allunya de les petites peces que, possiblement, estarien col·locades entre les benes dels simulacres d'Osiris⁶⁰⁰.

⁶⁰⁰ Veure volum II, annex 4, fitxa: 28.

S'ha esmentat diverses vegades que el material localitzat a l'Osireion correspon a dues finalitats ben diferenciades i marcades. Ens referim al material d'ofrena i de protecció dels simulacres d'Osiris.

En el gràfic que presentem, queda evident que el material de protecció és molt més nombrós, amb quasi un 71 % del total de les peces localitzades. No ens estranya aquesta proporció, si considerem que la finalitat última de l'Osireion era la d'inhumar els simulacres d'Osiris i preservar-los fins al seu posterior renaixement.

6. ELS ALTRES OSIREIA

En aquest capítol es presenten les característiques diferencials dels diferents *Osireia*, en relació al d'Oxirrinc.

Fins al present, és molt reduït el nombre d'edificis, o construccions en speos, que es poden catalogar realment com un Osireion. A més, caldria definir, amb una certa aproximació, les funcions religioses que tenien lloc en els àmbits escollits per poder enquadrar-los en aquest grup particular que presentem.

6.1. L'OSIREION D'ABIDOS

Tradicionalment, es relaciona de forma gairebé automàtica el nom d'Osireion amb l'existent, al costat del cenotafi de Seti I, a la ciutat d'Abidos (Fig. 149). Aquesta singular construcció íntimament relacionada i dedicada al déu Osiris, tot i distar únicament menys de 3 metres del santuari funerari de Seti I, no guarda cap relació de comunicació amb el mateix, encara que sí que es desenvolupa seguint el mateix eix longitudinal del gran temple⁶⁰¹.

És generalment admès que la construcció de l'Osireion es deu a Seti I (Dinastia XIX), encara que la totalitat de la seva decoració, tant en textos gravats o pintats com en les figures, és obra del tretzè fill i successor de

---

⁶⁰¹ MURRAY, *The Osireion at Abydos*; NAVILLE, ZÁS 52, pp. 50-55; CAULFEILD, *The temple of the Kings at Abydos*; PETRIE, *Abydos*; FRANKFORT, *The Cenonaph of Seti I at Abydos*; GARDINER(ed.), *The temple of King Sethos I at Abydos*; PORTER, MOSS, *Topographical bibliographie*, I, pp. 17-22 i 29-30; BARGUET, *Kêmi* 16, pp. 21-27; ABD EL-HAMID ZAYED, *Abydos*; EATON, SAK 35, pp. 75-101; DAVID, *Religious Ritual at Abydos*; DAVID, *A guide to Religious Ritual at Abydos*; O'CONNOR, *Abydos*.

Ramesses II, Merenptah, en la mateixa Dinastia. Abidos, a l'Alt Egipte, i Busiris, al Baix Egipte, són les ciutats santes per excel·lència del déu Osiris. A Abidos és on, segons el mite osiriàc, Set va enterrar el cap del seu germà.

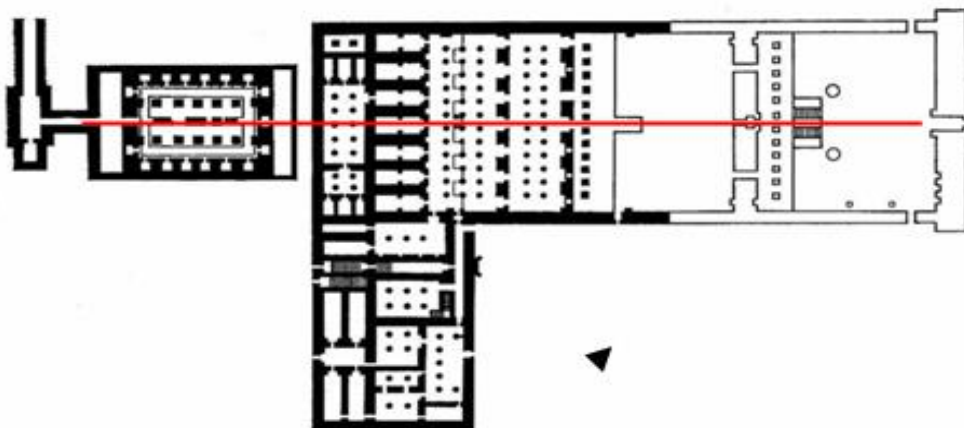

Fig. 149. Abidos. Planta del temple de Seti I i l'Osireion.

El reliquiari que guarda el cap diví, va ser des d'aleshores la icona distintiva d'Abidos. La importància religiosa del lloc va fer que Seti I, el nom del qual significa, paradoxalment, "el de Set"⁶⁰², tot i disposar ja d'un temple funerari a la zona occidental de Tebes, n'edifiqués un altre a Abidos. El seu pare Ramesses I i el seu fill, Ramesses II, també varen aixecar un segon temple en aquesta ciutat santa.

Arquitectònicament, l'Osireion d'Abidos és una construcció, posteriorment coberta amb un túmul, i conseqüentment convertida en subterrània, que consta de diverses parts perfectament diferenciades, encara que totes comunicades seguint un únic pla prèviament establert. El seu accés es feia a través d'un llarg túnel d'aproximadament 100 metres de longitud que comença al nord-oest del recinte de l'Osireion. Aquest corredor, cobert a dues aigües i amb unes llurnes zenitals

⁶⁰² L'elecció del nom de Set obeeix al fet que la família del mateix procedia del Delta Oriental, probablement de la ciutat d'Àvaris, fundada pels hicses durant la seva ocupació d'Egipte en el Segon Període Intermediari, i on es retia culte al déu Set.

distribuïdes regularment en tot el seu recorregut, està decorat amb representacions i textos del *Llibre de les Cavernes*, en la seva paret esquerra, sempre en el sentit de l'entrada, i del *Llibre de les Portes* a la paret oposada de la dreta.

El corredor acaba en un vestíbul rectangular, actualment a cel obert, que es perllonga fins a una estada, en el mateix sentit de la marxa, i amb un passadís en pendent descendent que, naixent a l'esquerra del vestíbul, i girant en sngle recte, condueix a una avantcambra (27x5 m) de l'Osireion pròpiament dit. La sala principal d'aquest temple subterrani és un recinte rectangular de 30,50x20 metres, proveït de 10 pilars rectangulars (2,10x2,35 m de secció) de granit rosa (Fig. 150).

Fig. 150. Vista de l'Osireion d'Abidos.

Tant les colossals dimensions dels pilars com les dels corresponents arquitraus, recorden a un altre temple, tant en el material com en la robustesa de la seva estructura: el Temple de la Vall del conjunt funerari del faraó Quefrè, a Guiza. La cambra central de l'Osireion està envoltada per 17 nínxols perimetrals excavats a la roca. Una rasa

circumda a aquesta cambra i es comunica amb dues escales oposades que permeten arribar a l'illa central. En aquesta autèntica illa, ja que l'aigua de la inundació periòdica l'aïllava de la resta, s'obren dues fosses: una rectangular, simulacre de la tomba d'Osiris i una altra quadrada, destinada ideològicament a albergar els vasos canòpics.

Finalment, després de la cambra principal i en la seva testera nord, s'obre una altra sala d'ídèntiques dimensions a l'avantcambra inicial. El fet que, tant el canal circumdant com les dues cavitats esmentades estiguin comunicades per un canal subterrani del Nil, fa que el nivell que les inunda arribi a negar tota la illa en el moment àlgid de la crescuda anual. Aquí rau un dels principals festivals que es realitzarien en aquest Osireion: la celebració de l'arribada de les aigües noves, que marcava el principi de l'any litúrgic. I això, perquè no cal oblidar que Osiris, com déu de la regeneració de la natura també va ser assimilat a Hapy, com a déu de la inundació.

No obstant això, la principal festa anual sens dubte hauria estat la celebrada durant la segona meitat del mes de *Khoiak*, en íntima relació, aquesta vegada sí, amb el gran temple de Seti I⁶⁰³.

Fins al moment, no ha estat localitzada cap necròpolis per al descans definitiu de les pseudomòmies que s'inhumaven el darrer dia dels misteris de *Khoiak*.

---

⁶⁰³ En les parets del temple de Seti I estan representades tres tipus de barques sagrades que transportarien les imatges d'Osiris durant les festes de *Khoiak*. Els deus Osiris i Sòcares tenen en aquest temple unes àrees diferenciades per al seu culte. Osiris té un complex de vuit habitacions, a l'oest, en la zona posterior del temple. El conjunt de capelles de Nefertum-Ptah-Sòcares compta amb tres sales i els relleus mostren diverses escenes referents al renaixement d'Osiris.

6.2. L'OSIREION DE KARNAK

L'Osireion de Karnak⁶⁰⁴, excavat en data relativament recent, ha aportat noves dades a les conegudes sobre aquest tipus de necròpolis de pseudomòmies d'Osiris. Se situa en un espai ubicat al nord-est del temple d'Amon. Els últims estudis del jaciment han permès saber que, en el lloc on es varen construir uns primers enterraments de simulacres momiformes d'Osiris, datats a l'Imperi Nou, es va aixecar un edifici construït amb maons cuits atribuït a Ptolemeu IV, que conforma, després d'altres fases parcials no totalment estudiades, el conjunt definitiu de l'Osireion de Karnak. Una característica comuna, i podríem dir canònica, és que aquest tipus de necròpolis de simulacres estiguin, com correspon a la tomba d'Osiris, en llocs subterranis habilitats fora de la vista d'altres persones que no fossin els sacerdots encarregats del culte i el seu manteniment.

Els moviments de terres dels primers sondejos, portats a terme per Henri Chevrier en 1950⁶⁰⁵, ja indicaven que l'Osireion ptolemaic estava construït en l'espai obert per una gran rasa en el terreny i part d'una muralla de tovots existent. Un cop acabada la construcció, tot fa pensar que, igual que a l'Osireion d'Abidos, l'edifici es cobriria de terra simulant així una necròpolis subterrània, i això malgrat sobrepassar el nivell zero del paviment dels temples i capelles pròxims.

De planta rectangular, en origen aquest Osireion constava de tres alineacions paral·leles de nínxols separades per tres passadissos de circulació. Mentre que els nínxols extrems, enganxats als murs laterals

---

⁶⁰⁴ COULON, LECLÈRE, MARCHAND, *Karnak X*, pp. 205-251; LECLANT, CLERC, *Or* 63, pp. 408-409; LECLANT, CLERC, *Or* 64, pp. 284-286; LECLÈRE, COULON, a EYRE (ed.), *VII ICE*, pp. 649-659; COULON, LECLÈRE, *MondBibl* 97, p. 38; LECLANT, CLERC, *Or* 65, pp. 289-291; LECLANT CLERC, *Or* 67, pp. 376-377; LECLANT, GOUT, *Or* 68, pp. 380-382; LECLÈRE, *EgArch*, 9, pp. 9-12; LECLÈRE, a HAWASS (ed.), *VIII ICE*, vol. I, pp. 295-303; LECLANT, GOUT, *Or* 69, pp. 267-268; LECLANT, GOUT, *Or* 70, pp. 409-410; LECLÈRE, *BSFE*, núm. 153, pp. 24-44; COULON, a DELATTRE, HEILPORN, (eds.), *Thèbes et sa région*, pp. 17-31 i pl. IV-V. LECLÈRE, a COULON (ed.), *Le culte d'Osiris*, pp. 238-268.

⁶⁰⁵ CHEVRIER, *ASAE* 50, pp. 435-440.

de tancament, únicament s'adossaven entre si en una sola filera, els dos centrals agrupaven dues fileres de nínxols adossats per la seva part posterior. Cada filera constava de 30 nínxols, i atès que en total hi havia 6 fileres de nínxols superposats a quatre altures, el total de nínxols disponibles es va elevar a 720 nínxols (Fig. 151). Cadascun havia de contenir una efígie d'Osiris. Els cartutxos reials visibles en els fragments del revestiment pintat daten l'edifici sota el regnat de Ptolomeu IV, a finals del segle III aC.

El conjunt monumental es rematava superiorment amb tres voltes de maons cuits, coincidint amb els tres corredors inferiors. Cadascun dels nínxols també es remata amb una volta rebaixada construïda, igual que la resta del conjunt, amb maons cuits.

Fig. 151. Nínxols de l'Osireion de Karnak.

El sòl del monument estava ple de fragments del revestiment pintat que s'havia després de les parets. L'estudi del revestiment d'aquestes parets i de la volta ha permès reconstruir part de la representació pictòrica que fa referència a una processó de divinitats encarregades de protegir

Osiris: els 77 déus guardians de Farbaitos⁶⁰⁶, nom d'una ciutat del Delta d'on són originaris. Els trobem gravats també, en els santuaris d'Edfu i Dandara⁶⁰⁷, però a Karnak, la tècnica d'execució de les figures és més elaborada i depurada. Aquests genis, repartits en dos grups a una part i una altra de la volta, estan precedits de diferents personatges relacionats amb els misteris osiríacs, entre els que destaquen la deessa Xentait, assimilada a la deessa Isis durant els misteris de *Khoiak*⁶⁰⁸. La processó sagrada es dirigeix vers l'occident, on està emplaçada la figura d'Osiris asseguda en el seu tron. L'Osiris venerat en aquestes catacumbes és l'Osiris coptita, originari de la veïna ciutat de Coptos. En el sector osirià del temple de Karnak s'ha localitzat una capella on es retia culte a aquest aspecte del déu Osiris. Està ubicada en una zona molt propera a l'Osireion. Segons Coulon i Leclère⁶⁰⁹, seria en aquest santuari on es fabricarien les pseudomòmies osiríaques.

Entre els nínxols de l'Osireion de Karnak, hi ha representats una sèrie de dibuixos geomètrics que alternen amb columnes de textos jeroglífics. Sobre els dos pisos centrals, cada nínxol està flanquejat d'una inscripció que menciona un nom particular d'Osiris, el conjunt forma una lletania de 360 noms, un per cada dia de l'any, sense afegir els epagòmens.

Sota l'enderroc s'ha pogut localitzar una sèrie d'elements de pavimentació. L'estudi arqueològic ha permès restituir virtualment l'edifici, que, com hem esmentat abans, hauria estat inicialment enterrat i al que s'hi accedia mitjançant un pou situat en un dels angles (Fig. 152).

No s'han trobat figures d'Osiris ni pseudomòmies atribuïbles exclusivament a aquesta necròpolis ptolemaica. Els nínxols de les catacumbes estaven malauradament buits en el moment del descobriment, ja que el monument havia estat saquejat abans de la seva destrucció.

⁶⁰⁶ GOYON, *Les Dieux Gardiens*.

⁶⁰⁷ CAUVILLE, *BIFAO* 90, pp. 115-133.

⁶⁰⁸ LE FUR, a TEFNIN (ed.), *La peinture égyptienne ancienne*, pp. 85-95. MATHIEU, *BIFAO* 102, pp. 553.

⁶⁰⁹ COULON, LECLÈRE, *MondBibl* 97, p. 38.

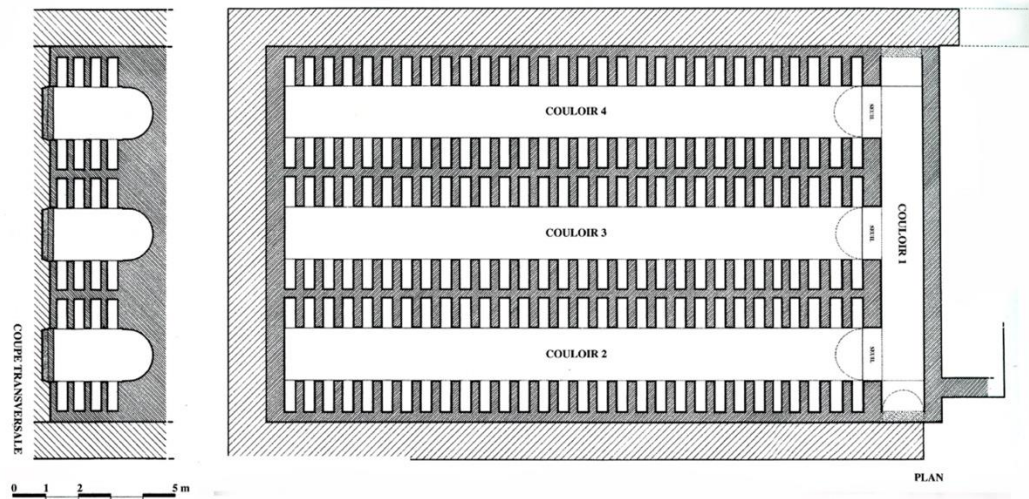

Fig. 152. Planta de l'Osireion de Karnak.

Al costat de l'Osireion bastit en època ptolemica hi ha una tomba d'època saïta. Una construcció amb diversos compartiments adossats i coberts amb voltes de maons cuits, un dels quals està estampillat amb els noms de Necaó II. A l'interior es van localitzar les inhumacions de diversos simulacres d'Osiris, en força mal estat de conservació. Al costat de les pseudomòmies hi havia un nombre no determinat de boles màgiques de protecció a Osiris⁶¹⁰, semblants a les trobades a l'Osireion d'Oxirrinc, encara que en nombre molt menor i sense els detalls de coloracions i inscripcions de les boles del temple-necròpolis oxirrinquita (Fig. 153).

Le figuretes es troben en un estat de conservació molt precari, tot i això s'ha pogut observar com havien estat fabricades: un nucli de sorra fina, probablement conglomerada amb un material orgànic que ha desaparegut, ha estat modelada a mà o en un motlle i després s'ha recobert d'una capa molt prima de guix. La silueta general d'uns 50 cm, representa al déu Osiris sota l'aspecte momiforme i sobre el cap porta la corona blanca. La figura principal està flanquejada de quatre efigies més

⁶¹⁰ Agraïm a Laurent Coulon i François Leclère la informació, encara inèdita, que ens han facilitat sobre els materials arqueològics localitzats a l'interior de la Tomba Saïta.

petites, que representes els quatre fills d'Horus i, a nivell del cap, el que s'ha identificat com un escarabat.

Fig. 153. 1. Tomba d'època saïta on es varen enterrar els simulacres d'Osiris. 2. Detall d'una pseudomòmia osiríaca en el moment de l'excavació.

En alguns casos, el nucli sorrenc està embolicat en un embalatge vegetal abans de ser revestit per dos capes de guix separades per un teixit. D'altres tenen una decoració pintada sobre la superfície del guix, generalment, un collaret. Com en les pseudòmies de Tehna, certs detalls com cares i mans, han estat modelats a part, en una pasta verda que podria ser cera. Diverses estatuetes portaven incrustats dos ulls en pedra. Alguns simulacres estan embenats amb un teixit cobert de resina i la mòmia fictícia esta coberta d'una xarxa de perles de faiança. L'equipament d'una de les figuretes comportava dos amulets, un en pedra i l'altre en bronze, que representaven una figura del mateix déu Osiris.

El cementiri osiríac de Karnak reb el nom de "la Gran Plaça", la mateixa denominació que tenen les tombes reials de la Vall dels Reis. Cada any, el darrer dia de les festes de *Khoiak*, a l'Osireion s'enterraven definitivament les efigies del déu que havien estat confeccionades l'any anterior i conservades temporalment en una capella veïna. Les figuretes havien de ser col·locades a l'interior dels nínxols, tancats per una placa

de ceràmica. Diversos exemplars d'aquests tancaments s'han localitzat entre les runes.

6.3. EL POSSIBLE OSIREION DEL SERAPEU D'ALEXANDRIA

A falta de dades concloents, però per l'interès que suscita aquesta nova hipòtesis presentada pel professor Yoyotte⁶¹¹, esmentarem en aquest breu recorregut pels *Osireia* coneguts el suposadament ubicat al Serapeum d'Alexandria. En aquest monument, i després de baixar fins al vestíbul d'on parteixen les galeries que van albergar als toros Apis, just en aquesta estada, es van practicar una sèrie de fornícules rectangulars en els murs i, fins i tot, sobre la porta que, durant molt de temps, es van atribuir a prestatges per emmagatzemar els llibres de la cèlebre biblioteca alexandrina. Tant la humitat regnant, pròpia d'un lloc subterrani, com la poca disponibilitat dels espais per a l'emmagatzemament dels rotllos de paper, descarten la funció erròniament atribuïda a aquest espai i a aquests nínxols. La teoria de Yoyotte, consistent en un possible lloc d'enterrament de les pseudomòmies osiríaques, tot i que no hi ha cap fonament arqueològic, per la total absència de documentació que ho testifiqui, és molt enriquidora i deixa la qüestió en un suspens no definitiu.

6.4. ALTRES

En l'apartat de l'estudi de material hem fet esment dels diversos indrets on s'han localitzat enterraments de pseudomòmies osiríaques, o de les zones d'on podien provenir alguns d'aquests simulacres divins, tot i no conèixer el lloc exacte de les inhumacions. En el millor dels cassos ens referim a un conjunt de tombes excavades en els contraforts

---

⁶¹¹ YOYOTTE, a COULON (ed.), *Le culte d'Osiris*, pp. 33-34

mundanyosos dels diferents uadis. En cap cas podem relacionar-les amb construccions culturals de més entitat. Per això, creiem que, en termes comparatius, no podem comparar-les amb un autèntic Osireion. Ens referim al possible Osireion de Guiza, descobert durant la construcció de la Ring Road i excavat pels furtius i, per tant, sense dades arqueològiques fiables; de les restes exhumades de l'àrea de Meidum; de les importants necròpolis de pseudomòmies osiríaques de Tehna, Sharuna, El-Xeik Fadl i Tuna el-Gebel⁶¹², a l'Egipte Mitjà i, finalment, de les troballes de la zona de Tebes oest⁶¹³.

Un succint estudi comparatiu dels jaciments plantejats, permet establir unes clares diferències i extreure unes conclusions que, si bé no són definitives en la seva totalitat, si són prou clares a l'hora de presentar unes dades concretes.

- L'Osireion d'Abidos és un cas únic i aïllat. Magnífic pel que fa a la seva arquitectura, però diferent de la resta dels jaciments comparats quant a la seva funció religiosa i a la seva cronologia. A Abidos, l'Osireion complia diverses funcions: era el cenotafi principal d'Osiris i l'escenari d'altres festivals celebrats, al llarg de l'any, relacionats, això sí, amb el déu dels morts. Però, malgrat això, no era un dipòsit parcial ni definitiu, una veritable necròpolis, de les pseudomòmies confeccionades en les festes del mes de *Khoiak*.

- El cànon establert en els papirs trobats, i en referència directa amb la festa del mes de *Khoiak*, és molt clar pel que fa a l'elaboració de les pseudo mòmies, tant d'Osiris com de Sòcares, i ho és també en la descripció dels materials i temps emprats. En aquest sentit, i atenent-nos a les cerimònies i rituals descrits en la documentació disponible

---

⁶¹² Com ja s'ha indicat no es coneix el lloc d'enterrament d'aquests simulacres. No seria estrany que ocupessin alguna zona subterrània pròxima a les galeries d'enterraments dels animals sagrats. La fase més antiga d'aquesta catacumba és d'època saïta i varen ser ocupades durant el període grecoromà. El marc cronològic encaixa perfectament amb les necròpolis de pseudomòmies osiríaques presentades. KESSLER, *MDAIK* 39, p. 121; GABRA, *ASAE* 39, p. 495.

⁶¹³ Veure al capítol 5.5. d'aquest treball les pàgines 213-221.

testificada, únicament podem parlar d'*Osireia*, com a tals, si ens referim exclusivament als ubicats a Karnak i a Oxirrinc. Tots dos monuments són molt semblants quant a les estructures arquitectòniques i, també, tenen similar cronologia.

- Finalment, tant la quantitat com la qualitat i l'originalitat del material recuperat a l'Osireion d'Oxirrinc, col·loquen aquest monument al capdavant de tots els temples osiríacs en relació a l'aixovar funerari i a la complexitat de les estructures arquitectòniques. Aquest estudi obre noves línies d'investigació per al coneixement del rituals dels misteris de *Khoiak*.

7. CONCLUSIONS

Aquest estudi s'adreça a un triple objectiu. En primer lloc, i molt principalment, s'ha realitzat l'estudi de les restes arquitectòniques de l'Osireion d'Oxirrinc a fi de poder comprendre la seva evolució i el seu ús cultural. En segon lloc, s'han posat en relació les restes arqueològiques amb les diferents etapes del ritual que es portava a terme en aquest temple-necròpolis durant els misteris d'Osiris, desenvolupats en el mes de *Khoiak*, i en tercer lloc, s'ha donat una visió general del panteó del *Per-khef* oxirrinquita.

Tots tres objectius conflueixen en l'aprofundiment del coneixement d'una etapa molt determinada de la cultura egípcia, allunyada dels períodes d'esplendor i, tal vegada per això, fonamental.

L'Osireion d'Oxirrinc

Sota el punt de vista constructiu, l'Osireion té dos parts diferenciades encara que en íntima relació funcional. Les construccions en superfície, de les que quasi no resten vestigis, i les zones subterrànies que constitueixen la raó de ser, l'escenari dels rituals osiríacs, del santuari. De tal manera que es podria pensar que, la part desapareguda, es a dir, la superestructura del santuari, actuaria com una mena d'avantsala sagrada de recepció, no solament de les ofrenes depositades a la infraestructura, sino com una mena de lloc de comunicació menys secret, o si es vol, més obert respecte a la resta dels temples i sacerdots d'Oxirrinc.

Com que l'anterior és una suposició lògica i comparativa amb altres cultes i santuaris no osiríacs, ens hem de cenyir als vestigis excavats.

El recinte osiriàc queda perfectament delimitat per un *tèmenos* de forma rectangular que, malgrat l'escassa potència, ens ha permès identificar el perímetre i, en conseqüència, la superfície. Al costat est s'ha localitzat el lloc on hi hauria ubicada la porta d'entrada al recinte. Quasi amb absoluta seguretat l'estructura dels muntants, llindar i llinda serien de pedra calcària que s'entregarien als murs laterals de tovo. Lògicament, els carreus escairats van ser robats en l'antiguitat i reutilitzats en èpoques posteriors.

La porta es trobava a escassa distància de l'entrada monumental a les zones subterrànies de l'Osireion. S'ha pogut testimoniar que la construcció d'aquest mur perimetral es va realitzar en dues fases diferenciades. El mur corresponent al costat est, on s'ubicava l'entrada general, pertany a l'època ptolemaica pel material localitzat: fragments d'àmfora ròdia, un *ostrakon* amb escriptura demòtica, un petit plat d'ofrenes i una moneda d'època ptolemaica; mentre que el seu oposat de l'oest és clarament de construcció romana pel tipus d'àmfores d'època tardana (*late roman*) trobats. És més que presumible que els laterals nord i sud, com a mínim fins a una longitud no determinada, per absència de vestigis intermedis d'identificació, serien contemporanis dels del costat est, és a dir, ptolemaics.

En l'angle sud-est s'hi va localitzar un pou que trenca el traçat del mur. Aquest fet demostra que es va construir en un període posterior, probablement en època romana. A la part inferior del pou hi van aparèixer carreus de pedra calcària i peces de decoració arquitectònica. Aquest pou serviria per obtenir aigua per a l'ús quotidià dels sacerdots del santuari, així com per a les cerimònies rituals, que es realitzaven amb motiu de l'arribada de la inundació, íntimament relacionades amb els cultes que se celebraven en el temple i amb el panteó del *Per-khef*. Sens dubte, també, per conèixer el moment precís de l'inici de l'arribada de l'aigua que permetria fer renéixer, de nou, la terra d'Egipte, i, a més, controlar el nivell d'aquesta aigua, que donaria una idea aproximada de la bonança de la inundació.

En l'espai comprès entre la porta del recinte i la d'accés a les àrees del subsòl s'ha descobert una zona on es practicaven les ofrenes a la divinitat, a jutjar pel material localitzat. Aquest ritual havia estat establert per l'emperador Adrià en honor de l'Osiris Antínous. No és possible, de moment, determinar la superfície total d'aquesta zona d'ofrenes, ja que s'ha deixat una àrea com a reserva arqueològica.

Aquestes restes corresponen a la darrera ocupació del monument, que pot datar-se entre finals del segle II i inicis del segle III dC, per les monedes de bronze localitzades en el sector. Ens referim a les diverses peces de monedes localitzades a la zona de les ofrenes. Es daten, majorment, al segle II, però haurien pogut estar en circulació a inicis del segle III dC. Aquesta coherent cronologia es relaciona amb el moment de ressorgiment dels cultes osiríacs i correspon amb l'arribada al poder de l'emperador Adrià.

A poca distància del mur del costat nord i a un terç del mur del costat est s'ha trobat un petit llac sagrat. Comú a quasi la totalitat dels temples egipcis a partir de l'Imperi Nou. La importància del llac en els temples provenia tant pel seu paper simbòlic i mitològic com per la seva funció cultural. Era la imatge del caos aquàtic primordial (*Num*) posat en ordre pel déu creador i, a la vegada complia una funció important en el culte diari i en les celebracions religioses. No hem d'oblidar els diferents rituals que tenien lloc en els llacs sagrats i a les processons nàutiques que s'hi celebraven.

Amb una forma de "T" invertida, en el sentit de l'entrada al recinte, es van descobrir els vestigis d'una construcció en tovot que, per les seves dimensions, fa pensar que es tractava d'un recinte més complex que el simple vestíbul d'entrada a les galeries inferiors. Únicament podem presentar especulacions respecte a la funció que, en el seu dia, va tenir aquesta edificació. Podria tractar-se d'una capella accessible a un determinat nombre de sacerdots en contraposició a la privacitat de les zones subterrànies reservades al clergat més íntimament lligat al culte

osiríac. Potser s'hi durien a terme els darrers rituals abans d'entrar als espais subterranis.

Al centre del costat major d'aquesta "T" invertida es va excavar l'escala que dona accés a les cambres inferiors. L'escala principal talla el terreny en parets verticals que, posteriorment i a ambdós costats, es van folrar amb blocs calcaris. És en aquest espai on es va desenvolupar el tram inferior de l'escala. El tram, quan ho permetia l'altura de pas, es va cobrir amb lloses transversals calcàries, de les quals en resten dues *in situ* (veure figura 46, p. 158). La part anterior, sembla, no va arribar a folrar-se ja que els graons excavats a la roca mare abasten la totalitat de l'amplada de la rasa. Té poc sentit pensar en un folrat graonat lateral. Tot fa pensar que no hi havia un projecte constructiu inicial concret per a aquest accés subterrani, ja que s'han descobert dos esbossos d'escala tallats en la roca que desemboquen, transversalment, vers la part nord de la rasa d'escala principal. Com a hipòtesi, també podria tractar-se de les primeres escales de treball destinades a l'excavació general d'aquest àmbit d'entrada. En aquest cas, es tractaria d'uns accessos efímers que molt probablement serien posteriors al pou de descens ubicat en el límit oest de l'escala, és a dir a la zona extrema coberta. A les parets nord i sud del que va ser aquest pou queden les osques gravades a la roca que permetien l'ascens i el descens.

El darrer graó descendent desemboca en un curt replà que dóna pas a un vestíbul de planta sensiblement quadrada i amplada superior a la de l'escala d'accés. En les parets nord i sud d'aquest vestíbul es van excavar dos nínxols que, a jutjar per les taques ennegrides de greix, van contenir làmpades. Seguint el sentit de l'entrada, el vestíbul es delimita amb dos muntants esculpits que, sens dubte, allotjaven una porta de fusta de dues fulles. Un altre petit espai al mateix nivell permetia que sobre les parets es poguessin abatre les fulles de la porta oberta (veure figura 49, p. 161). A continuació, un graó descendent donava accés a la sales 2C i 2D, perpendiculars al l'eix de l'escala i al

vestíbul. Just abans del final d'aquesta darrera sala, una porta oberta al costat oest permet passar a un vestíbul que, com el que precedia la sala 2C, no té altra missió que acollir els batents de la porta. S'accedeix, així, a una segona sala, paral·lela a la primera i de similar superfície, que hem denominat sala 1B de l'Osiris.

En realitat aquestes sales, tenien la funció real de zona de pas i la d'anar penetrant lentament a l'àrea més íntima on jau l'estàtua d'Osiris. Aquesta idea d'aproximació gradual al que és més sagrat respon al criteri religiós del que ja tenim constància, al final de la Dinastia III, sent l'exemple més significatiu la xicana del temple alt de la piràmide de Huni a Meidum. Es pot pensar que aquesta estàtua colossal d'Osiris, actua com un guardià situat entre les dues entrades de les galeries 1 i 2, impedit l'accés a tot possible intrús. Referent a això Osiris, assumiria el paper destinat a Anubis en les tombes tebanes de l'Imperi Nou.

La sala 1B de l'Osiris era el lloc on es celebraven els rituals que precedien a la definitiva inhumació de les pseudomòmies. En el seu centre geomètric, però enganxada al mur oest, jau l'estàtua del déu Osiris, amb el seu cap apuntant al nord. La peculiaritat arquitectònica de l'estança resideix en el fet de disposar, en el seu primer terç i coincidint amb la base de la imatge divina, d'un fals sòl construït a base de lloses calcàries formant nínxols. Presumiblement aquí es van enterrar imatges de les pseudomòmies, però la falta de documentació de les primeres excavacions portades a terme abans de la nostra actuació deixa aquest punt en una mera suposició i, per tant, ha de quedar de moment com la hipòtesi més raonable, però sense confirmació. Com s'ha explicat, aquesta sala, així com l'anterior i el vestíbul de comunicació entre les dues, estarien cobertes amb voltes de carreus calcaris.

A la galeria 1A, de 30 m de longitud, s'hi accedeix a través d'una porta practicada al sud del mur oest de la sala 1B de l'Osiris. L'excavació d'aquesta galeria ha permès determinar, amb força aproximació, no tan

sols la seva finalitat sinó també les fases successives de la seva construcció. Les característiques constructives testimonien que la galeria 1A va tenir dues fases diferenciades, tant en l'excavació com en la compartimentació constructiva posterior. Aquests estadis de l'edificació, i gràcies a les inscripcions que figuren a les llindes dels nínxols, segueixen un ordre cronològic començant per l'oest del primer tram a partir de l'accés de la sala 1B de l'Osiris (nínxols 1 a 30).

Aquest tram es tanca amb un mur bastit al costat dels nínxols 29 i 30 (veure figura 66, p. 185). Podem establir un paral·lel entre l'estructura d'aquesta galeria i les característiques dels nínxols amb l'Osireion descobert al nord-est del *tèmenos* del temple d'Amon de Karnak, datat de l'època de Ptolomeu IV.

El passadís estava pavimentat per lloses que descansarien sobre murets separats 70 cm com si fossin els suports d'un terra flotant (com a la sala 1B de l'Osiris). Les lloses finals es van col·locar en un moment posterior a mida que s'anessin utilitzant els nínxols. D'aquesta manera es clausurava, definitivament, l'obertura dels mateixos. Segurament, la llosa que tapiava la porta d'aquests nínxols únicament arribava a la meitat de l'obertura de la porta. La resta quedava tapada per les lloses del paviment.

Sobre la llinda de la porta d'aquests nínxols es documenten inscripcions hieràtiques d'època ptolemaica, que fan al·lusió als anys de regnat de Ptolomeu VI Filomètor, de Ptolomeu Evèrgetes II Fiscó i del regnat conjunt de Cleòpatra III i Ptolomeu Sòter II Làtir, seguit del nom de l'Osiris i del topònim *Per-khef*, segons ha pogut identificar Coulon en el seu estudi de les inscripcions dels nínxols de l'Osireion.

El mur de tanca de la galeria 1A hauria actuat durant un temps indeterminat, com un mur de contenció. La roca mare no és homogènia, ja que està formada per capes sedimentàries de calcoarenita i graves d'al·luvió cimentades amb el propi llim aportat per la inundació periòdica del Nil. Quan durant la construcció es va decidir

continuar la galeria, van haver de desmuntar la part superior d'aquest mur de contenció i excavar-ne la continuació, partint de l'altre entrada auxiliar 2 situada a 23,30 m, a l'oest de la primera entrada auxiliar 1. Un lleuger error en l'avanç de l'excavació, des de l'entrada nova de treball fins el mur construït, pot explicar el petit canvi de direcció del nou tram de la galeria. L'estat de conservació d'aquest segon tram és molt dolent ja que va ser utilitzat com a pedrera. Manca la part superior de tots els nínxols, molts trams de la construcció de l'estructura del passadís i de les parets i, fins i tot, a vegades, el mur de separació entre els nínxols.

El nou tram construït havia de ser accessible i, si acceptem que la entrada auxiliar 2 va quedar inutilitzada a partir de la construcció dels nínxols 48 i 49, únicament podia ser accessible a través de la Sala 1B de l'Osiris i del primer tram de la galeria 1A. L'única explicació possible d'aquesta aparent anomalia és la utilització d'una simple escala de mà per salvar el desnivell d'1 m del mur de tanca. En definitiva, els rituals que justificaven l'existència dels nínxols únicament es realitzaven un cop a l'any i havien de seguir els passos de la litúrgia establerta. Queda palès que aquesta litúrgia s'efectuava a la sala 1B de l'Osiris i, després, els simulacres divins s'enterraven en els nínxols de les galeries.

L'interès de les inscripcions dels nínxols de l'Osireion d'Oxirrinc és que proporcionen per a un santuari provincial una cronologia d'activitat molt precisa a través d'aquesta successió anual de dates sobre les llindes dels nínxols. La fase principal de funcionament de la primera galeria cobreix un quart de segle. El culte es va desenvolupar de manera continuada, a l'excepció de vint anys, des del final del regnat de Ptolomeu Evèrgetes II Fiscó fins el regnat conjunt de Cleòpatra III i del seu fill Ptolomeu Sòter II Làtir.

Com assenyala Coulon, hi ha la temptació de relacionar aquest fet amb les revoltes suscitées per la crisi de l'any 131 aC entre Ptolomeu Evèrgetes II Fiscó i Cleòpatra II. Després de vint anys d'interrupció

torna a utilitzar-se. Creiem que la hipòtesi de Coulon quedaria confirmada.

El segon tram de la galeria 1A, pel seu estat de conservació, no permet saber si les llindes dels nínxols estarien inscrites. Únicament s'han localitzat inscripcions en les lloses de tancament d'aquests nínxols, que aporten una cronologia del segle I aC. Per tot això, podem suposar que els nínxols del segon tram de la galeria 1 portarien la inscripció cronològica a la llosa de tancament del nínxol, i no pas a llinda com en els cassos anteriors.

Cal dir aquí que l'Osireion d'Oxirrinc ofereix una magnífica il·lustració de l'interès dels reis Ptolomeus en el culte osiríac. Les analogies que existeixen entre els cementiris osiríacs de Karnak i Oxirrinc fan pensar que existeix, al menys a partir de finals del III segle aC, un ressorgiment dels cementiris osiríacs a través de la geografia d'Egipte.

La construcció de la segona galeria 2E és molt menys acurada. La tècnica d'edificació dels nínxols és de poca qualitat constructiva. La porta d'accés a la galeria 2E, des de la sala de l'Osiris, no té la monumentalitat que s'observa en l'accés a la galeria 1A. Les pedres del revestiment dels murs i de l'enllosat del passadís són més petites i menys treballades que les que es van emprar a les altres sales de la catacumba. Hem de fer referència al curt període d'utilització d'aquest sector; tan sols tenim constància de dos o tres nínxols al nord i, hipotèticament, d'un al sud de l'entrada. A més, si ens fixem en el tipus de material recuperat, tot i ser l'usual en aquest ritual té unes característiques ben diferenciades. A la galeria 2E no es va trobar cap tipus d'inscripció en els nínxols ni sobre les lloses de tancament.

Per tot això avancem la hipòtesi que, potser, aquesta segona galeria es va edificar en el moment final de la utilització d'aquest Osireion, moment que correspondria al darrer auge d'aquests cultes osiríacs, que van tenir lloc durant el regnat de l'emperador Adrià. Aquesta cronologia vindria avalada, com ja hem dit, per la presència de material

romà (llànties, ceràmica i àmfors) localitzat i amb molta més precisió cronològica, de l'època d'encunyació de les monedes trobades a la zona d'ofrenes de la superestructura, que donen el nom de l'emperador regnant. Moment en què es calcula que s'abandonen els cultes a l'Osireion.

El que sí que podem donar com a cert és la confirmació, més enllà de tot dubte, de la presència de fases constructives diferents, certesa aportada pels elements arquitectònics i les seves refaccions, però també per la successiva ordenació dels nínxols. En qualsevol cas, la certesa s'estén a la confirmació clara de la cronologia ptolemaica per a totes les fases de construcció documentades a l'interior de la Galeria 1A i, possiblement, més antiga per a les sales de culte. Però aquesta certesa queda reduïda a hipòtesi en relació a la galeria 2E, que creiem era romana.

La testificada importància d'Oxirrinc, especialment en l'època del seu major esplendor que correspon al període grecoromà, fa pensar que els principals temples i monuments funeraris hagin raonablement de pertànyer a aquesta època. No obstant això, les excavacions efectuades mostren una potent influència saïta a l'emplaçament de la necròpolis Alta, el que fa pensar que va ser la Dinastia XXVI el germen que, juntament amb el privilegiat emplaçament d'Oxirrinc, va servir de base al posterior desenvolupament clàssic.

En aquest sentit i cenyint-nos al monument de l'Osireion, una reflexió és gairebé immediata quan es comparen la seva estructura arquitectònica i sobretot el seu sistema constructiu amb els monuments saïtes i grecoromans localitzats a la Necròpolis Alta. Ja en les tombes excavades s'ha pogut llegir que alguns dels seus importants propietaris ostentaven títols sacerdotals íntimament relacionats amb l'Osireion. Es confirma, per tant, que aquest monument ja existia en l'esmentat període sense excloure del tot la possibilitat d'un altre Osireion anterior a l'ara trobat. La forma més directa d'apropar-se a una possible veritat

rau en el minuciós estudi constitutiu, dels materials i dels elements de lligadura utilitzats en els sepulcres i en l'hipogeu osiríac.

Les principals tombes, les més grans i importants excavades, estan construïdes amb blocs la mida dels quals es pràcticament igual als utilitzats, tant en la compartimentació subterrània del temple-necròpolis d'Osiris, referint-nos exclusivament a l'operada entre la sala 1B i les sales 2C i 2D, com en el revestiment de la resta de parets d'aquestes sales. Els morters d'unió emprats en les tombes i en els aparells de l'Osireion tenen un idèntic i marcat to rosaci, a causa, sens dubte, de la utilització d'argiles amb un cert percentatge d'òxid de ferro. D'altra banda, i seguint en el terreny merament constructiu i de disseny arquitectònic hi ha un fet que, sense ser forçosament concloent, sí que sembla significatiu: el fet que el cobriment de les tombes, fetes mitjançant voltes de blocs, sigui igual a la rematada zenital de les estades B, C i D abans esmentades. L'esmentat anteriorment, s'aprecia en l'arrencada dels blocs inclinats sobre el fris de façana de palau de la sala de l'Osiris. El que vol dir que tant aquestes tres sales com el seu passadís d'enllaç es van rematar mitjançant voltes de blocs calcaris. Els terminals de la volta s'entregaven a llindees perpendiculars als eixos dels passadissos.

Aquest principi constructiu no és aplicable a l'utilitzat en els grans passadissos que alberguen als nínxols i que parteixen de la sala de l'Osiris. Únicament la galeria 1A va ser revestida per murs aparellats relativament baixos i sense la cura d'execució observat a les sales anteriors. Tampoc es mantenen en aquesta galeria la mida de blocs ni cap vestigi de decoració parietal. A la galeria 2E ni tan sols es van arribar a aixecar murs laterals, la qual cosa, en certa manera es comprèn si es té en compte que tot fa pensar que aquesta galeria va ser l'última fase inacabada de l'Osireion. En el supòsit, gairebé segur, que la galeria 2E quedés inconclusa per ser l'última oberta, hem de suposar que els dos trams de la galeria 1 constituïen l'obra total i acabada d'aquests túnels funeraris. L'aspecte d'aquests túnels no

hauria de diferir massa del que podem observar actualment un cop acabada la seva excavació. I això perquè no s'aprecien vestigis que facin suposar que aquesta galeria 1A estigués originalment coberta mitjançant una volta; no s'han trobat blocs de la mida adequada, i sí blocs ciclopis, col·locats actualment sobre els murs laterals, que van haver de servir com a mur d'escullera per contenir els talussos de terra situats a banda i banda del passadís. L'arrencament de la volta natural del terreny, es situava a una distància, a banda i banda dels murs del passadís, molt superior a l'amplada del mateix. És a dir, que l'amplitud, o llum, de la volta superava amb escreix a l'amplada entre els murs delimitadors del passadís. No hi ha doncs, cap contacte entre l'estructura pètria de la construcció del passadís i la volta natural, quedant únicament unides per les terres laterals, en talús, situades entre l'arrencament de la volta i els murs del passadís.

Centrant-nos ara en aspectes purament arqueològics, cal destacar un detall que mereix atenció. Detall, que ajudaria a confirmar la teoria enunciada de la diferència cronològica que va separar les tres primeres sales dels passadissos dels nínxols. L'Osiris jacent empenya amb la mà dreta els ceptres *heqat* i *nekhakha* símbols de la reialesa mentre l'altra mà roman també amb el puny tancat però lliure de tot objecte i situada sota l'anterior. No és aquesta la forma tradicional en què Osiris exhibeix els ceptres: amb els avantbraços creuats la mà dreta sosté el *nekhakha*, mentre que sota aquesta el puny esquerre subjecta el ceptre *heqat*. Aquesta posició, observada en l'Osiris jacent de l'Osireion, no s'inicia amb anterioritat al període saïta, Dinastia XXVI, el que no vol dir, de manera conclouent, que no s'utilitzés més tard. En aquesta època s'incorpora, de manera preferent, en l'estatuària colossal, nivell en què pot situar-se per mida el nostre Osiris.

Després de l'observació del tipus de fàbrica dels blocs emprats en les sales B, C i D, veiem que és diferent en mida a l'utilitzat en el vestíbul d'entrada i al de la galeria 1A, que si són semblants. De tot això es pot deduir que, cronològicament, primer es van construir les sales

anteriors, a les que s'accedia mitjançant el pou, i posteriorment, al mateix temps de la construcció de la galeria 1A es va edificar l'entrada monumental, que es va convertir en principal i únic accés a la catacumba. Aquesta diferència, es fa més palesa si tenim en compte la diferent qualitat d'execució dels murs de les sales respecte als murs del vestíbul i galeria 1A. Aquests darrers es troben en un estadi inferior de terminació, presenten els "falsos encoixinats" clàssics de la construcció egípcia no acabada, anterior a l'enrasat i polit final dels paraments.

Aquests falsos encoixinats tenien una aresta interior en la separació dels blocs, que marcava el límit de rebaix de la superfície. Aquest procediment de deixar inacabats parcialment els paraments protegia la futura cara vista dels mateixos, des del seu origen en pedrera fins a la seva posada en obra. Un exemple antic del sistema el podem observar a la inconclusa piràmide de Micerí, Dinastia IV, en què els carreus de granit rosa que revesteixen un terç de l'alçada piramidal semblen parcialment rebaixats al costat del tosc aspecte que presenten altres adjacents encara sense tractar.

Un altre aspecte que corroboraria aquesta fase més antiga de la sala 1B de l'Osiris és la utilització del motiu decoratiu de "façana de palau" que, com ja s'ha esmentat, és una decoració ja utilitzada en èpoques molt antigues, però durant l'època saïta, un moment de retorn de les antigues tradicions, torna a ser un motiu recurrent en les decoracions parietals.

En conseqüència, cal deduir, que les estàncies interiors de l'Osireion es van construir en tres fases cronològicament distintes: Fase 1, sales B, C i D, correspondrien a l'època saïta, ja que la seva tipologia constructiva coincideix, amb suficient exactitud, amb l'observada en la disposició dels blocs i en el format dels murs saïtes de les tombes 1 i 14 de la Necròpolis Alta; Fase 2, vestíbul i galeria 1A que s'enquadren a l'època ptolemaica; i finalment, l'inacabat passadís E2 que atribuïm a l'època romana.

A l'exterior del monument queda clara la cronologia ptolemaica a la part est del *tèmenos*, però podem afirmar la continuïtat en època romana de la part occidental d'aquest *tèmenos* i de la zona de les ofrenes.

No podem afirmar amb exactitud una cronologia precisa per a la resta dels vestigis constructius de la superestructura, atès el seu estat de conservació. Tampoc s'ha pogut constatar cap element que pugui ser datat en època saïta, malgrat que els indicis documentals farien presumible la seva presència.

El ritual

Els *Osireia* són santuaris consagrats al culte cerimonial i als rituals relacionats amb Osiris. Fins ara, n'han arribat fins a nosaltres, i en relatiu bon estat, tres: l'ubicat al costat del temple funerari de Seti I a Abidos, el descobert l'any 1993 a Karnak, al nord-est del Temple d'Amon, i el d'Oxirrinc, objecte del present estudi. En qualsevol cas, s'ha de fer una distinció: mentre que els santuaris osiríacs de Karnak i Oxirrinc presenten característiques comunes, tot i que no idèntiques, el gran Osireion d'Abidos té unes connotacions diferenciades i, fins ara, no aclarides del tot. Respecte d'això, s'ha d'indicar que, mentre aquest darrer pertany a la Dinastia XIX, és a dir a l'Imperi Nou, les catacumbes d'Oxirrinc i Karnak són molt més recents i abasten un ampli període d'utilització. A Oxirrinc, concretament, en tenim constància des de la Dinastia XXVI, per l'epigrafia de la Necròpolis Alta, fins a l'època romana (segles II-III dC), per les monedes localitzades a la zona de les ofrenes.

Pel que fa a l'Osireion d'Oxirrinc, les excavacions efectuades demostren sens dubte que en aquests recintes subterranis culminaven els Misteris de *Khoiak*, els rituals relatius a la passió i renaixement d'Osiris, festivitats de dol i d'alegria que tenien lloc durant la segona meitat del mes de *Khoiak*, quart mes de l'estació de la inundació anual

en el moment en què les aigües començaven a retirar-se i ressorgia, de nou, la vegetació. Tot això s'acredita per les especials característiques de l'estructura arquitectònica i pel tipus de material que s'ha pogut recuperar, malgrat l'espoli dels furtius. En aquest sentit, l'Osireion d'Oxirrinc és el jaciment que més i més variat material ha aportat per tal d'esclarir i ampliar els coneixements sobre aquests misteris, que, ja en el seu dia, van ser descrits i estudiats per Émile Chassinat.

L'arquitectura de la catacumba de l'osireion, en les seves línies generals, indica un procés d'aproximació de menys a més en el sentit de la importància ritual. Això vol dir, que, mentre els dos àmbits que precedeixen la cambra de l'Osiris no semblen tenir, per si mateixos una funció íntimament vinculada als rituals osiríacs, i més concretament als relacionats amb la festa de *Khoiak*, la sala de l'Osiris ha de considerar-se diferent en aquest aspecte. Tot i que s'hagin trobat buits, i per això suposadament saquejats, els espais descoberts sota les lloses del paviment de la sala, cal suposar que durant una època determinada (que assignem a la Dinastia XXVI), aquest àmbit era el dipòsit únic i definitiu de les pseudomòmies relacionades amb els misteris de *Khoiak*. Se suposa, que esgotat l'espai del subsòl destinat al dipòsit final dels simulacres rituals, es va fer necessària una ampliació arquitectònica que, en època posterior (bàsicament ptolemaica), va consistir en l'obertura d'una galeria lineal (galeria 1A), per a la continuació de les inhumacions de les pseudomòmies.

Pel que fa a l'estàtua osiríaca que, en posició jacent, sembla presidir amb la seva colossal presència l'esperit d'aquesta sala, només cal atribuir-li una funció purament representativa, en el sentit que Osiris és el senyor del santuari. De fet, a la tomba KV5 de la Vall dels Reis (Dinastia XIX), recentment excavada encara que de forma inconclusa, hi ha un clar precedent de la presència d'Osiris. Al final del passadís en el qual s'alineen les tombes de part dels fills de Ramesses II, un alt

relleu ens mostra la imatge d'Osiris com a senyor i protector de la catacumba dels prínceps.

El mateix trobem en algunes de les tombes de les Dinasties XXV i XXVI, les denominades tombes d'Osiris, on la imatge del déu, també és representada presidint les estances osiríaques.

Un altre exemple similar s'ubica a l'Osireion de Karnak. Al final del mur de tancament tutmosida però usurpat per Ramesses II, un baix relleu, d'època posterior, ens mostra a Osiris davant de la seva tomba mirant cap a l'esquerra, on aparentment no hi ha res, ja que el mur s'acaba en aquesta cantonada. Aquesta representació troba el seu significat ja que és en aquesta àrea on estan emplaçades les diverses capelles osiriacas. A l'est d'aquest sector es localitza la construcció de l'osireion de Karnak.

El panteó oxirrinquita

Les excavacions que s'estan portant a terme al jaciment d'Oxirrinç, concretament a la Necròpolis Alta i a l'Osireion, aporten noves i enriquidores dades que amplien els coneixements que tenim de la religió local que es desenvolupava al nomus oxirrinquita. L'estudi fet per Rodríguez Corcoll de les titulatures sacerdotals localitzades a les tombes 1 i 14 de la Necròpolis Alta documenten els cultes existents a Per-medjed durant l'època saïta. Corresponen a un alt clergat relacionat amb l'elevat estatus social dels personatges inhumats a les tombes. El càrrec més usual és el de profeta al servei de les diverses divinitats: Tueris, Bastis, Khonsu, Amon i Osiris. Per al nostre estudi és important destacar un títol que esmenta un *escriba de Bastis del Per-khef*. Generalment aquests càrrecs es transmetien per herència entre els membres d'una mateixa família.

Sabem de l'existència del temple, anomenat *Per-khef*, per l'explícita epigrafia que procedeix tant de la Necròpolis Alta com de l'Osireion i,

sobretot, gràcies als blocs decorats que estan repartits per ciutats europees que provenen probablement d'aquest recinte cultural. Aquests blocs ens donen indicacions del monument i, el més important, del culte que s'hi realitzava i de les divinitats a qui estava consagrat. Documenten l'existència d'un panteó insòlit a inicis de l'època ptolemaica: Tueris, Dedun, Neit, Rayt, Gueb i Nut, Xu, Bastis, Horus, Isis i Osiris.

A les tombes saïtes de la Necròpolis Alta núms.1 i 14, les inscripcions testimonien també l'existència d'aquest temple anomenat *Per-khef*, existent però, com a mínim, des de la Dinastia XXVI. Aquest *Per-khef* es pot relacionar amb les estructures subterrànies d'època ptolemaica localitzades l'any 2000, que estarien dedicades al culte d'Osiris. Gràcies als textos d'època saïta, es documenta el culte d'Osiris ja des de la Dinastia XXVI, moment en el qual el culte a aquest déu adopta una gran popularitat.

És interessant remarcar el fet que a Per-medjed, durant la Dinastia XXVI, no s'ha documentat, fins ara, cap referència al déu Set, assenyalat a les fonts com la divinitat principal del XIXè nomus de l'Alt Egipte. Diversos textos, fins i tot d'època ptolemaica, com per exemple el *Papir Jumilhac*, destaquen el paper preponderant d'aquest déu al XIXè nomus.

A partir del Tercer Període Intermediari comença una "demonització" sistemàtica del déu Set. En aquesta època va tenir lloc el trasllat de l'antiga capital del XIXè nomus, Seper-meru, a un nou emplaçament conegut com Per-medjed. És en aquest moment que Set desapareix del panteó del XIXè nomus de l'Alt Egipte.

La presència del culte d'Osiris a Per-medjed, durant la Dinastia XXVI, confirma la suplantació a la ciutat del culte de Set per una nova concepció osiríaca, que ja estava ben consolidada en època saïta.

Per la seva part, Tueris era inicialment al XIXè nomus de l'Alt Egipte una divinitat setiana, considerada la concubina de Set. No obstant,

durant el procés de demonització d'aquest déu, Tueris hauria aprofitat el mite d'Osiris i s'hauria transformat en una deessa associada a la família osiríaca, com a esposa del déu-difunt. El seu culte es testimonia clarament durant l'època grecoromana com una de les divinitats principals de la ciutat, venerada juntament amb Isis i Serapis, i sovint associada a Atena.

L'oxirrinc fou, en època grecoromana, la divinitat principal de la ciutat que va adoptar el seu nom. Estrabó testimonia que els habitants d'Oxirrinc retien culte a aquest peix i, a més, esmenta l'existència d'un temple dedicat al peix oxirrinc.

Sembla que, a diferència de la interpretació de Plutarc, l'oxirrinc no seria una forma de Set que s'hauria empassat el fal·lus d'Osiris; l'ablació del seu membre viril, que fou llençat al riu, s'ha d'interpretar com un ritus de fecunditat: el peix que ingerí el fal·lus d'Osiris va actuar de matriu a l'interior de la qual el penis, gràcies a la seva esperma, s'hauria revitalitzat.

Segons Yoyotte, la deessa Tueris oxirrinquita procediria de tres divinitats femenines. D'una banda, Mehet-Tfenis, sota la forma d'un lepidot; de l'altra, Isis-Hathor, esposa d'Osiris i mare d'Horus, venerada com un oxirrinc. La tercera divinitat seria Neit-Metier, la vaca de les aigües primordials i mare de Sobek-Re, que també adopta la forma de peix lates a Esna. Tueris, sota aquest aspecte de peix, devia ser venerada com a divinitat principal a la ciutat que porta el seu nom en època grecoromana.

A partir de la Baixa Època, el culte a Osiris pren un auge inusitat convertint-se en una divinitat associada a la reialesa faraònica i a la unificació de país, sense perdre, però, els trets de déu funerari. És el que presideix l'Occident, està íntimament relacionat amb l'arribada de la inundació, però sobretot és el que garanteix el renaixement a la nova vida.

A Per-medjed, i sobre tot a l'Oxirrinc grecoromana i en especial al temple de *Per-khef*, és important el culte que es retia a Osiris, a la seva esposa Tueris la Medjad i al fill d'ambdós, el déu Dedun.

A Per-medjed, el déu Osiris era venerat durant la Dinastia XXVI amb la forma original de *Primer de l'Infinit* i, com hem vist, disposava d'un santuari anomenat *Per-khef*, relacionat amb l'Osireion i testimoniats per les fonts escrites d'època saïta, conegut també per la documentació epigràfica. En aquest santuari s'hi desenvoluparien els misteris de *Khoiak*. El panteó del *Per-khef*, presidit per Osiris, estava format per un conjunt de divinitats que es vinculen amb l'arribada de la inundació.

Els resultats de les excavacions es poden considerar com a constatacions d'hipòtesis plausibles abans de començar els treballs. Cap element descobert obliga a reconsiderar posicions teòriques anteriors, sinó que hi poden ser considerats coherents. Ara bé, hi ha un aspecte que resulta altament remarcable, com és el fet que en un nomus que es pot considerar "setià" des de la seva concepció i des dels seus orígens hi hagi aparegut un Osireion. Demostra, doncs, una conversió, de la qual encara no es pot valorar la hipotètica extensió geogràfica, però que, en qualsevol cas, concorda amb els estudis més significatius dels darrers temps.

I, sens dubte, la descoberta d'aquest Osireion és, simplement, extraordinària. Els textos semblen indicar que en molts indrets d'Egipte n'hi havia, però les evidències arqueològiques no ho han confirmat, com a mínim de moment. Com dèiem abans, se n'han trobat tres. Hi ha el d'Abidos, que, com sabem, és el lloc més emblemàtic del culte a Osiris. També hi ha el de Karnak, el centre religiós més important d'Egipte de l'Imperi Nou en endavant. Podem citar també el suposat osireion que es localitzaria a les galeries del Serapeum d'Alexandria, la capital d'Egipte en època grecoromana. No sabem encara la significació completa de la troballa d'un Osireion a Oxirrinc, tot i que, no ho oblidem, aquesta era una de les poblacions més importants d'Egipte en l'època ptolemaica.

8. BIBLIOGRAFIA

8.1. ABREVIACIONS DE REVISTES I COL·LECCIONS

Les abreviacions emprades en la bibliografia i en les referències bibliogràfiques de les notes a peu de pàgina segueixen les recomanacions compilades per Bernard Mathieu⁶¹⁴.

AA	Cf. <i>ArchAnz</i>
ÄAT	<i>Ägypten und Altes Testament</i> . (Wiesbaden)
AegLeod	<i>Aegyptiaca leodiensia</i> . Univ. de Liège, faculté de philosophie et lettres (Lieja)
Aegyptus	<i>Aegyptus. Riv. Ital. Di egittol. E di papirolog.</i> (Milà)
AEPHE	<i>Annuaire de l'École pratique des hautes études</i> (París)
ÄgAbh	<i>Ägyptologische Abhandlungen</i> . (Wiesbaden)
ANRW	<i>Austieg und Niedergang der römischen Welt, Gesch. Und Kult. Roms im Spiegel der neuen Forsch.</i> (Berlín)
AntWelt	<i>Antike Welt. Zeitschr. Für Archäol. Und Kulturgesch.</i> (Zurich, Mayence)
ArchAnz	<i>Archäologischer Anzeiger. Jahrb. Des deutsch. Archäol. Inst.</i> (Berlín)
Archéo-Nil	<i>Archéo-Nil. Bull. De la Soc. Pour l'étude des cult. Prépharaon. De la vallée du Nil</i> (París)
ARP	<i>Archiv für Religionspsychologie</i> (Leipzig)
ASAE	<i>Annales du Services des Antiquités de l'Égypte</i> (El Caire)
ASP	<i>American Studies in Papyrology</i> (Toronto)

---

⁶¹⁴ MATHIEU, *Abbreviations*.

- AulOr* *Aula Orientalis. Rev. De estud. Del Proximo Oriente antiguo* (Sabadell)
- BAEDE* *Boletin de la Sociedad Española de Egiptologia* (Madrid)
- BAR-IS* *British Archaeological Reports, Internat. Series.* (Londres)
- BASP* *Bulletin of the American Society of Papirologists.* Columbia Univ. (Nova York)
- BCLE* *Bulletin du Cercle lyonnais d'égyptologie Victor Loret* (Lió)
- BdE* *Bibliothèque d'Étude. Institut Français d'Archéologie Orientale* (El Caire)
- BiAeg* *Bibliotheca aegyptiaca* (Brussel·les)
- BIE* *Bulletin de l'Institut d'Égypte* (El Caire)
- BEHE* *Bibliothèque de l'École pratique des Hautes Études* (París, Lovaina)
- BIFAO* *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* (El Caire)
- BMBruX* *Bulletin des Musées royaux d'art et d'histoire* (Brussel·les)
- BSAE* *British School of Archaeology in Egypt (and Egyptian Research Account)* . (Londres)
- BSEG* *Bulletin de la Société d'Égyptologie de Genève* (Ginebra)
- BSFE* *Bulletin de la Société Française d'Égyptologie* (París)
- Cadmo* *Cadmo. Revista do Instituto Oriental Universidade de Lisboa* (Lisboa)
- CASAE* *Cahiers. Suppl. aux ASAE* (El Caire)
- CdE* *Chronique d'Égypte.* Fondation Égyptologique Reine Élisabeth (Brussel·les)
- CahKarn* *Cahiers de Karnak.* Centre franco-égyptien d'étude des temples de Karnak, Centre national de la recherche scientifique (París)
- CBC* *Cahiers de la Bibliothèque copte* (Lovaina)
- CCE* *Cahiers de la Céramique égyptienne.* Institut français d'archéologie orientale (El Caire)
- CENiM2* *Cahiers "Égypte Nilotique et Méditerranéenne",* Université Paul Valéry, Montpellier III. CNRS UMR 5140

- CMO *Collection de la maison de l'Orient*. Maison de l'Orient méditerran. (Lió)
- CSEG *Cahiers de la Société d'égyptologie, Genève* (Genebra)
- CT DE BUCK (A.), *The Egyptian Coffin Texts, 7 vol., 1935-1961* (Chicago-Illinois)
- DiscEg *Discussions in Egyptology* (Oxford)
- DemStud *Demotische Studien* (Leipzig, puis Würsberg)
- EA Egyptian Antiquities
- EEF *Egypt Exploration Fund* (Londres)
- EgArch *Egyptian Archaeology*. Egypt Exploration Society (Londres)
- EniM *Égypte Nilotique et Méditerranéenne*”, Université Paul Valéry, Montpellier III. CNRS UMR 514. *Égypte*
- Égypte *Égypte, Afrique et Orient*. Centre vaclusien d'égyptologie (Avinyó)
- FuF *Forschungen und Fortschritte* (Berlin)
- GLECS *Comptes rendus du Groupe linguistique d'études chamito-sémitiques* (París)
- GM *Göttinger Miscellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion* (Göttingen)
- GOF *Göttinger Orientforschungen* (Wiesbaden)
- Hathor *Hathor. Estudos de egiptologia* (Lisboa)
- JARCE *Journal of the American Research Center in Egypt* (Boston, Nova York)
- JEA *Journal of Egyptian Archeology*. Egypt Exploration Society (Londres)
- JEOL *Jaarbericht van het voorasiat.-egyptisch Genootschap, Ex Oriente Lux* (Leiden)
- JNES *Journal of Near Eastern Studies*. Department of Near Eastern Languages and Civilizations of the University of Chicago. (Chicago)
- JWAG *Journal of the Walters Art Gallery* (Baltimore, Maryland)

- Kêmi* *Kêmi : Revue de philologie et d'archéologie égyptiennes et coptes* (Paris)
- KMT* *K.M.T. A modern Journ. Of Anc. Egypt* (San Francisco, Califòrnia)
- Ktèma* *Ktèma. Civilis. De l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques.* Centre de rech. Sur le Proche-Oeient et la Grèce ant., Groupe de rech. D'hist. Rom. (Strasbourg)
- LÄ* *Lexikon der Ägyptologie* (Wiesbaden)
- LAPO* *Littératures anciennes du Proche-Orient* (Paris)
- MÄS* *Münchner ägyptologische Studien* (Berlín, Munic)
- MDAIK* *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo.* (Wiesbaden)
- MEEF* *Memoir of the Egypt Exploration Fund* (Londres)
- MIFAO* *Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie oriental* (El Caire)
- MJBK* *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst* (Munic)
- MMAF* *Mémoires publiés par les membres de la Mission aechéologique française au Caire.* Inst. franç. d'archéol. orient. (El Caire)
- MonAeg* *Monumenta aegyptiaca* (Brussel·les)
- MondBibl* *Le Monde de la Bible* (Paris). Continue *BTS*
- NAWG* *Nachrichten von der Akad. Der Wissenschaften zu Göttingen, phil.- hist. Kl.* (Göttingen)
- Nilus* *Nilus. Butlletí de la Societat Catalana d'Egiptologia* (Barcelona)
- OLA* *Orientalia lovaniensia analecta.* Det. Orient. (Lovaina)
- OMRO* *Oudheidkundige Mededelingen vit het Rijksmuseum van Oudheden* (Leiden)
- Or.* *Orientalia. Comment. Periodici Pontif. Inst. Biblici* (Roma)
- OrAnt* *Oriens Antiquus. Rivista del Centro per le Antichità e la storia dell'arte del Vicino Oriente* (Roma)
- OrMonsp* *Orientalia Monspeliensia. Centre d'égyptol. Univ. Paul Valéry* (Montpeller)

- PapBrux* *Papyrologica Bruxelensia*. Fond. Égypt. Reine Élisabeth (Brussel·les)
- ProblÄg* *Probleme der Ägyptologie* (Leiden)
- Pyr* SETHE (K.), *Die altägyptischen Pyramidentexte nach den Papierabdrücken und Photographiendes Berliner Museums*, 4 vol., 1908-1922 (Leipzig)
- RdE* *Révue d'Égyptologie*. Societé française d'Égyptologie (París, Lovaina)
- RecTrav* *Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes*. (París)
- RevEg* *Révue égyptologique*. Societé française d'Égyptologie (París, Lovaina)
- RevLouvre* *Revue du Louvre et des musées de France*. Cons. Des mus. Nat. (París)
- RHR* *Revue de l'Histoire des Religions* (París)
- SAK* *Studien zur Altägyptischen Kultur* (Hamburg)
- SEAP* *Studi di egyptologia e di Antichità puniche*. Univ. de Bologne (Bologne, Pisa)
- SHR* *Studies in the History of Religion*. Suppl. à *Numen* (Leiden)
- SSR* *Studi storico-religiosi*. Scuola di prefez. In stud. Stor. Relig., univ. de Rome (L'Aquila)
- StudAeg* *Studia aegyptiaca* (Budapest)
- SurcOr* *Sources orientales* (París)
- TAVO* *Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, Reihe B (Geisteswiss.), n° 1, Beihefte (Weisbaden)
- VarAeg* *Varia Aegyptiaca* (San Antonio, Texas)
- WeltOr* *Die Welt des Orients. Wiss. Beitr. Zur Kunde des Morgenlandes*. (Göttingen)
- ZPE* *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (Bonn)
- ZÄS* *Zeitschrift für ägyptische Sprache and Altertumskunde*. (Berlín)

8.2. BIBLIOGRAFIA

- ABD EL-HAMID ZAYED, *Abydos*, Général Organisation for Government Printing Offices, El Caire, 1963.
- ABOU SEIF, H., « Rapport sur les fouilles faites à Tehnen en janvier et février 1926 », a *ASAE* 26, 1926, pp. 32-38.
- ABOU SEIF, H., « Rapport sur deux sarcophages découverts à Touna el-Gebel », a *ASAE* 28, 1928, pp. 61-65.
- ADRARIO, C., SOKIRANSKI, R, *et alii*, « Les momies de blé et Osiris végétant, le cycle éternel de naissance, mort et renaissance », a DOYEN, F, WARMENBOL, E. (eds.), *pain et bière en Égypte ancienne de la table à l'offrande* – Catàleg d'expició. Musée du Malgré-Tout a Treigners, Bèlgica del 4 d'abril al 12 de desembre de 2004, Treigners, 2004, pp. 95-101.
- ALGORRI, E., «Informe preliminar. Obras subsidiarias de la excavación arqueológica campanya de 2008», a *Nilus* 17, 2008, pp. 17-23.
- ALGORRI, E., MATÍAS, R., «Informe preliminar. Obras subsidiarias de la excavación arqueológica campanya 2010», a *Nilus* 19, 2010, pp.13-16.
- ALLIOT, M., *Le Culte d'Horos à Edfu au temps des Ptolémées*, BdE 20, vol. I i II, IFAO, El Caire, 1949 i 1954.
- ALLTENMÜLLER, H., «Eine Zauberspruch zum Schutz des Leibes», a *GM* 33, 1979, pp. 7-12.
- AMELINEAU, E., *Le Tombeau d'Osiris*. Monographie de la découverte faite à 1897 – 1898. (Reimpressió de l'edició de 1899), Otto Zeller Verlag Osnabrück, 1983.
- AMER, H.I., « Le site de Bahnasah, relations exterieures », a AUFRÈRE, S. H., (ed.), *La vallée du Nil et la Méditerranée. Voies de communication et vecteurs culturels, Actes du Colloque, Montpellier 5 et 6 juin 1998, Université Paul Valéry III, OrMonsp XII, Montpellier, 2001, pp. 3-9.*
- AMER, H.I., « Le Panthéon de Pemdje à partir des fouilles saïtes », a ERROUX MORFIN, M., PADRO PARCERISA, J. (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de*

Cabestany, 15 avril 2007. *Nova Studia Aegyptiaca VI*, Barcelona, 2008, pp. 117-124.

- AMER, H. I., « Les Catacombes osiriennes d'Oxyrhynchos », a COULON, L., (ed.), *Le Culte d'Osiris au Ier. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010, pp. 269-282.
- AMER, H. I., « Ptolémée II à Oxyrhynchos », a CASTELLANO, N., MASCORT, M., PIEDRAFITA, C., VIVÓ, J., (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa*, Barcelona, 2015, pp. 77-80.
- AMER, H. I., ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ, J., « La chapelle funéraire de Heret (N° 1) », a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, *Nova Studia Aegyptiaca*, VIII, Barcelona, 2014, pp. 43-56.
- AMER, H. I., ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ, J., « Inscriptions du sarcophage de Heret (N° 1) », a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, *Nova Studia Aegyptiaca*, VIII, Barcelona, 2014, pp. 57-68.
- AMER, H. I., ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ, J., amb la col·laboració de GOYON, J.-Cl., « Inscriptions murales de la chapelle funéraire de Heret », a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, *Nova Studia Aegyptiaca*, VIII, Barcelona, 2014, pp. 69-80.
- AMIGUES, S., « Sur le perséa d'Égypte », a *Hommages à François Daumas*, OrMonsp 3 Montpellier, 1986, pp. 25-32.
- AMIGUES, S., *Études de botanique antique*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, T. 25, Paris, 2002.
- ARNST, C-B., « Nilschlammfälle mit Haaren: Zum Opfer des ersten Haarschnitts », a *ZÄS* 133, 2006, pp. 10-19.
- ASSMANN, J., « Das Grab mit gewundenem Abstieg. Zum Typenwandel des Privat-Felsgrabes im Neuen Reich », a *MDAIK* 40, 1984, pp. 277-290.
- ASSMANN, J., « Remembering Osiris: From the Death Cult to Cultural Memory », a BRANDSTETTER, G., VÖLCKERS, H., (eds), *ReMembering the Body. Körperbilder in Bewegung*, Ostfildern-Ruit, 2000, pp. 44-78. [1^a part d'ASSMANN, A., ASSMANN, J.,

Membra disiecta: Einbalsamierung und Anatomie in Ägypten und Europa, pp. 44-100].

ASSMANN, J., *Images et rites de la mort dans l'Égypte ancienne. L'apport des liturgies funéraires*, Paris, 2000.

ASSMANN, J., «Das leichensekret des Osiris zur kultischen bedeutung des wasser in Alten Ägypten», a GRIMAL, N., KAMEL, A., MAY-SHEIKHOLESLAMI, C., *Hommages à Fayza Haikal*, BdE 138, 2003, pp. 5-16.

ASSMANN, J., *Mort et au-delà dans l'Égypte ancienne*. Champollion, Monaco, 2003.

ASSMANN, J., *L'Égypte ancienne entre mémoire et science*, Paris, 2009.

ASTON, D. A., «Two Osiris Figures in the Third Intermediate Period», a *JEA* 77, 1991, pp. 95-108.

AUBERT, J.F., AUBERT, L., *Bronzes et or égyptiens*, Paris, 2001.

AUBERT, M. F., CORTOPASSI, R., (Comissàries exposició), *Portraits de l'Égypte romaine*, Musée du Louvre (5 octobre 1998 -4 gener 1999), Paris, 1998.

AUFRÈRE, S. H., « Caractères principaux et origine divine des minéraux », a *RdE* 34, 1982-83, pp. 3-21.

AUFRÈRE, S. H., *L'univers minéral dans la pensée égyptienne*, a *BdE* CV, 2 vols, IFAO, El Caire, 1991

AUFRÈRE, S. H., « Le cosmos, le minéral, le végétal et le divin », *BCLE* 7, 1997, pp 7-24.

AUFRÈRE, S. H., « L'Univers minéral dans la pensée égyptienne : essai de synthèse et perspectives », *Archéo-Nil* 7, 1997, p. 113-144.

AUFRÈRE, S. H., *Pharaons d'Égypte. Condensé des annales royales et liste exhaustive des souveraines de Haute et de Basse Égypte*, Paris, 1997.

AUFRÈRE, S. H., « Les interdits religieux des nomes dans les monographies en Égypte. Un autre regard », a *Actes du colloque L'Interdit et le Sacré dans les religions de la Bible et de l'Égypte, 20 mars 1998, Université Paul Valéry*, 1998, pp. 69-113.

- AUFRÈRE, S. H., « Un prolongement méditerranéen du mythe de la Lointaine à l'époque tardive », a GRIMAL, N., MENU, B. (eds.), *Le commerce en Égypte ancienne*, BdE 121, 1998, pp. 19-39.
- AUFRÈRE, S. H., (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal : Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, 4 vols., OrMonsp X, Montpellier, 1999-2005.
- AUFRÈRE, S. H., « Les végétaux sacrés de l'Égypte ancienne d'après les listes géographiques d'Edfou et du Papyrus géographique de Tanis et les autres monographies sacrées », a AUFRÈRE, S. H., (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal: Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne.*, OrMonsp X, Montpellier, 1999, vol. I, pp. 121-207.
- AUFRÈRE, S. H., « La liste des sept oasis d'Edfou », a *BIFAO* 100, 2000, pp. 79-127.
- AUFRÈRE, S. H., « Convergences religieuses, commerce méditerranéen et pistes des oasis du Nord à la Basse Époque. Un aspect des incidences commerciales du mythe de la Lointaine (= Autour de l'Univers minéral XIII) », a *Actes du colloque L'Égypte et la Méditerranée. Voies de communication et vecteurs culturels, Université Paul Valéry, 5-6 juin 1998*, OrMonsp XII, 2001, pp. 11-34.
- AUFRÈRE, S. H., « À propos d'une stèle du musée du Caire. Quelques éléments de réflexion sur la butte *ḥꜣt* », a AUFRÈRE, S. H. (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal. Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, OrMonsp XV, 2005, vol.III, pp. 307-312.
- AUFRÈRE, S. H., « À propos d'une légende du P. Jumilhac. La nébride de papyrus », a AUFRÈRE, S.H. (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'Univers Végétal. Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, III, OrMonsp X, 2005, pp. 119-124.
- AUFRÈRE, S. H., *Thot Hermès l'Égyptien : De l'infiniment grand à l'infiniment petit*, Paris, 2007.
- AUFRÈRE, S. H., LOPEZ-MONCET, A., « Représentations végétales énigmatiques du Nouvel Empire. La "liane" à feuilles sagittées », a AUFRÈRE, S. H. (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal, croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, vol. II, OrMonsp XI, Montpellier, 2001, pp. 39-77.
- BADAWY, A., «Philological Evidence about Methods of Construction in Ancient Egypt», *ASAE* 54, 1956, pp. 51-74.
- BAER, KI., *Rank and Title in the Old Kingdom*, Chicago, 1960.

- BAKRY, H. S. K., «Ancient Egyptian Objects from Barmasha, Minya Governorate», a *ASAE* 61, 1973, pp. 7-9, 7 làmines.
- BAQUÉ MANZANO, L., «Min-Osiris, Min-Horus : a propósito de un relieve del templo de Hibis en el oasis de Jarga», a CERVELLÓ AUTUORI, J., QUEVEDO ÁLVAREZ, A. J., ... *ir a buscar leña, estudios dedicados al Prof. Jesús López*, Aula Aegyptiaca Studia 2, 2001, pp. 35-49.
- BARDINET, T., « Osiris et le gattilier », a *ENIM* 6, 2013, pp. 33-78.
- BARGUET, P., « Le Rituel Archaïque de Fondation des Temples de Médinet Habou et de Luxor », a *RdE* 9, 1952, pp. 1-22.
- BARGUET, P., « La base du reliquaire abydnien », a *RdE* 9, 1952, pp. 153-155.
- BARGUET, P., *Le papyrus N. 3176 (S) du Musée du Louvre*, BdE 37, El Caire, 1962.
- BARGUET, P., *Le Temple d'Amon-Rê à Karnak, Essai d'exégèse*. IFAO, El Caire, 1962.
- BARGUET, P., «Note sur le complexe architectural de Seti I à Abydos », a *Kêmi* 16, 1962, pp. 21-27.
- BARGUET, P., *Le livre des morts des anciens Egyptiens*, LAPO 1, Paris, 1967.
- BARGUET, P., *Textes des sarcophages égyptiens du Moyen Empire*, LAPO 12, Paris, 1986.
- BARUCQ, A., DAUMAS, F., *Hymnes et prières de l'Égypte ancienne*, LAPO 10, Paris, 1980.
- BAUM, N., *Arbres et arbustes de l'Égypte ancienne. La liste de la tombe thébaine d'Ineni (núm. 81)*, OLA 31, Lovaina, 1988.
- BEAUVÉRIE, M. A., « Description illustrée des végétaux antiques du Musée Égyptien du Louvre », a *BIFAO* 35, 1935, pp. 115-151.
- BEINLICH, H., «Zur Deutung der sogenannten Osirisreliquien», a *GM* 54, 1982, pp. 17-29.
- BEINLICH, H., «Die "Osirisreliquien", Zum Motiv der Körperzergliederung in der altägyptischen Religion», a *ÄgAbh* 42, Wiesbaden, 1984.

- BELL, M., «An Armchair Excavation of KV 55 », a *JARCE* 27, 1990, pp. 97-137.
- BELLUCCIO, A., « Les poissons célestes », a EYRE, C.J. (ed.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologist*, OLA 82, 1998, pp. 129-142.
- BÉNÉDITE, G., *Le temple de Philæ*, París, MIFAO XIII, El caire, 1893.
- BERGÉ, P. and associates Paris, *Arts d'Orient Archaeologie (catalogue subhasta)*, Londres 17 de juny de 2010 (Osiris végétant, núm. 206, p. 128).
- BERLANDINI, J., « Contribution à l'étude du pilier-djed Memphite », a ZIVIE, A. P. (ed.), *Memphis et ses nécropoles au Nouvel Empire*, CNRS, París, 1988. Pp. 23-34.
- BERLANDINI, J., « L'acéphale » et le rituel de révirilisation », a *OMRO* 73, 1993, pp. 29-41.
- BERLANDINI, J., « Contrés, espaces et résidences célestes en Égypte ancienne » a AZARA, P., CARRUESCO, J., FRONTISIDUCROUX, F., LURI, G., (eds.), *Arquitectures celestials*, ICAC, Documenta 21, Tarragona, 2012.
- BERMAN, L. M., *The Cleveland Museum of Art, Catalogue of Egyptian Art*, Nova York, 1999.
- BERRAL, J. S., *The garden: an illustrated history*, Harmondsworth, 1978.
- BLACKMAN, A. M., «The significance of Incense and Libations in Fuberary and Temple Ritual», a *ZÁS* 50, 1912, pp. 69-75.
- BLACKMAN, A. M., «Osiris as the Maker of Corn in the Text of the Ptolemaic Period», a *Analecta Orientalia* 17, *StudAeg* I, 1938, pp. 1-3.
- BLACKMAN, A. M., *Gods, Priests and Men. Studies in the Religion of Pharaonic Egypt*. Londres, 1998.
- BONNEAU, D., *La crue du Nil, divinité égyptienne à travers mille ans d'histoire, (332 av.-641 ap. J.-C.) d'après les auteurs grecs et latins, et les documents des époques ptolémaïque, romaine et byzantine*, París, 1964.
- BORGHOUTS, J. F., «The enigmatic Chests», a *JEOL* 23, 1973-1974, pp. 358-364.

- BORREGO GALLARDO, F. L., «La corona *Atef* durante el Reino Antiguo», a DE ARAÚJO, L. M., SALES J., DAS C. (eds.), *Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica I*, IV Congreso de Egiptología Ibérica, Lisboa, 2012, pp. 145-166.
- BORREGO GALLARDO, F. L., «Significados y simbolismo de la fayenza durante el Reino Antiguo egipcio», a *Cuadernos del Vidrio*, 2- diciembre 2013, Segovia, 1914, pp. 24-47.
- BOSSOM, N., « Les inscriptions d'Oxyrhynque du secteur 19 - abside de la memoria, paroi E - campagne de fouilles 2010 (Université de Barcelone, Université du Caire) », a BOUD'HORS, A., *Etudes coptes XIII, Quinzième Journée d'études coptes, Louvain-la-Neuve 12-14 mai 2011*, CBC 20, París, 2015.
- BOWMAN, A. K., COLES, R. A., GONIS, N., D OBBINK, D. i PARSONS, J. P., (eds.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, Graeco-Roman Memoirs of the Egypt Exploration Society 93, Londres, 2007.
- BREASTED, J. H. (ed.), *The Epigraphic Survey. Medinet Habu III. The Calendar, The "Slaughter House", and Minor records of Ramses III*, The University of Chicago, Oriental Institut Publications 23, Chicago, 1934. Làmines 131-192.
<http://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/share/d/docs/oip23.pdf>. Consultat el 10 de maig de 2014.
- BREASTED, J. H. (ed.), *The Epigraphic Survey. Medinet Habu IV, Festival Scenes of Ramses III*, The University of Chicago, Oriental Institut Publications 51, Chicago, 1940, pl. 196 C-D.
- BRECCIA, E., *Municipalité d'Alexandrie. Le Musée Gréco-romain 1925-1931*, Bergam, 1932.
- BRICAULT, L., *Les cultes isiaques dans le monde gréco-romain*, París, 2013,
- BROZE, M., *Mithe et Romane Égypte Ancienne. Les Aventures d'Horus et Seth dans le papyrus Chester Beatty I*, OLA 76, Lovaina, 1996.
- BRUGSCH, H., «Das Osiris Mysterium von Tentyra», a ZÄS 19, 1881, pp. 77-112.
- BRUGSCH, H., «Der Möris-See», a ZÄS 30, 1892, pp. 65-78.
- BURNETT, A., AMANDRY, M., CARRADICE ,I., *Roman Provincial Coinage, II. From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*, Londres-París, 1999.

- BRUNNER-TRAUT, E., BRUNNER, H., ZICK-NISSEN, J., *Osiris, Kreuz und Halbmond. Die drei Religionen Ägyptens. 5000 Jahre Religion in der Kunst Ägyptens*, Mainz am Rhein, 1984
- BUDGE, E. A. W., *Osiris and The Egyptian resurrection*, 2 vols, Nova York, 1974 (reedició).
- BUCK, (Veure DE BUCK).
- BULTE, J., « Une "Thouéris" rare et couronnée en <faïence à pois> », a *RdE* 54, 2003, pp.1-39.
- BURGAYA, B., *Manual de restauració de camp. El cas d'Oxirrinc: Metodologia i pràctica*, Quaderns de la Societat Catalana d'Egiptologia 2, Barcelona, 2012.
- CALAMENT-DEMERGER, Fl., « Jonchées funéraires et offrandes végétales dans l'Égypte tardive », a AUFRÈRE, S. H., (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal: Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, 4 vols., OrMonsp X, Montpellier, 1999-2005, pp. 105-120.
- CAMINOS, R.A., «The Nitocris Adoption Stela», a *JEA* 50, 1964, pp. 71-101.
- CAMIRUAGA, I., « Les monuments d'Oxyrhynchos vus par un architecte », a ERROUX MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J. (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008, pp. 23- 40.
- CAPART, J., *Bulletin critique des religions de l'Égypte 1904*, Brussel·les, 1905.
- CARCOPINO, J., *De Pythagore aux apôtres. Etude sur la conversion du Monde Romain*, París, 1956.
- CARTER, H., «A tomb prepared for Queen Hatshepsut and other recent discoveries at Thebes», a *JEA* 4, 1917, pp.107-118 i lám. 19.
- CARTER, H., *The tomb of Tutankhamen*, Londres, 1954.
- CASTELLANO, N., «The Sait tomb number 1 at Oxyrhynchos ant its parallels», a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr., (eds.), *IX Congrès International des égyptologues, Grenoble, 6-12 de septembre 2004*, OLA 150/1, 2007, pp. 283-292.
- CASTELLANO, N., *L'arquitectura funerària al període saïta*, Nova Studia Aegyptiaca IV, Barcelona, 2007.

- CASTELLANO, N., « La nécropole saïte d'Oxyrhynchos », a ERROUX MORFIN, M., PADRO PARCERISA, J. (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca, Barcelona, 2008, pp. 41-50.
- CASTELLANO I SOLÉ, N., «La necrópolis saïta de Oxirrinc», a MOLINERO, M. A., SEVILLA, C., (eds.), *Trabajos de Egiptología, 5/1, Actas del III Congreso Ibérico de Egiptología*, La Laguna, 2009, pp. 123-134.
- CASTELLANO, N., « La nécropole d'Oxyrhynchos», a KOUNSOULIS, P., LAZARIDIS, N. (eds.), *Proceeding of the Tenth International Congress of Egyptologists, University of Aegean, Rhodes, 22-29 May, 2008*, OLA 241/1, 2015, pp. 147-158.
- CAULFEILD, A. St. G., *The temple of the Kings at Abydos (Seti I)*, BSAE 8, Londres, 1902.
- CAUVILLE, S., « Une offrande spécifique d'Osiris : le récipient à dattes $m^c d_3 n bnc$ », a *RdE* 32, 1980, pp. 47-64.
- CAUVILLE, S., « Chentayt et Merkhetes, des avatars d'Isis et Nephtys », a *BIFAO* 81, 1981, pp. 21-40.
- CAUVILLE, S., « L'hymne à Mehyt d'Edfou », a *BIFAO* 82, 1982, pp. 105-125.
- CAUVILLE, S., *La théologie d'Osiris à Edfou*, BdE 91, IFAO, El Caire, 1983.
- CAUVILLE, S., *Edfou*, Les Guides Archéologiques de l'Institut Français du Caire. IFAO, Bibliothèque Général-TVI, El Caire, 1984.
- CAUVILLE, S., « Essai sur la théologie du temple d'Horus à Edfou », a *BdE* 102, El Caire, 1987.
- CAUVILLE, S., « Les mystères d'Osiris à Dendera. Interprétation des chapelles osiriennes », a *BSFE* 112, 1988, pp. 23-36.
- CAUVILLE, S. *Le Temple de Dendera. Guide archéologique*, IFAO, Bibliothèque Général-TXII, El Caire, 1990.
- CAUVILLE, S., « À propos des 77 génies de Pharbaïthos », a *BIFAO* 90, 1990, pp. 115-133.
- CAUVILLE, S., « Les prêtres "spécifiques" de Dendera », a *RdE* 43, 1992, pp. 195-202.
- CAUVILLE, S., *Le Zodiaque d'Osiris*, Peeters, Lovaina, 1997.

- CAUVILLE, S., *Le temple de Dendara. Les chapelles osiriennes*, 2 vol., X/1: Textes hiéroglyphiques; X/2: Planches et photographies, El Caire, 1997.
- CAUVILLE, S., *Dendara. Les chapelles osiriennes*, 3 vol., 1: Transcription et traduction; 2: Commentaire; 3: Index, BdE 117, 118 i119, El Caire, 1997-99.
- CAUVILLE, S., *Le temple de Dendara XI*, 2 vols, IFAO, El Caire, 2000.
- CAUVILLE, S., « Dendara. Les Fêtes d'Hathor », a *OLA* 105, Lovaina, 2002.
- CAUVILLE, S., *L'offrande aux dieux dans le temple égyptien*, Paris-Lovaina, 2011.
- CENIVAL, (Veure de DE CENIVAL).
- CENTRONE, M. C., «Behind the corn-mummies», a PIQUETTE, K., LOVE, S. (ed.), *Current Research of Egiptology, 2003. Proceedings of the Fourth Annual Symposium. University College London 2003*, Oxford, 2005, pp.11-28.
- CENTRONE, M. C., «Choosing the burial place for corn-mummies: a random selection», a DANN, R., J. (éd.), *Current Research of Egyptology. Proceedings of the Fifth Annual Symposium. University of Durham 2004*, Oxford, 2006, pp. 20-33.
- CENTRONE, M. C., «Corn-mummies , Amulets of», a SZPAKOWSKA, K. (ed.), *Through a Glass Darkly: Magic, Dreams, and Prophecy in Ancient Egypt*, Swansea, 2006, pp. 33-45.
- CENTRONE, M. C., «Corn-mummies : A case of « figuring in out », a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr., (eds.), *IX Congrès International des égyptologues, Grenoble, 6-12 de septembre de 2004*, *OLA* 150/1, 2007, pp. 293-301.
- CENTRONE, M. C., *Egyptian Corn-mummies. A class of religious artefacts catalogued and systematically analised*. VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken, 2009.
- CHABAS, F., *Le calendrier des jours festes et nefastes de l'année égyptienne*: traduction complète du Papyrus Sallier IV, Paris, 1870.
https://books.google.es/books?id=7tIOAAAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=es&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. Consultat el dia 19 de març de 2016.
- CHAPPAZ, J. L., « Répertoire annuel des figurines funeraires 3 », a *BSEG* 14, 1990, pp. 89-104

- CHAPPAZ, J. L., « Répertoire annuel des figurines funéraires 6 », a *BSEG* 17, 1993, pp. 111-123.
- CHARRON, A., « Masacres d'animaux à la Basse Époque », a *RdE* 41, 1990, pp. 209-213.
- CHARRON, A., « Les bronzes "reliquaires" d'animaux à la Basse Époque », a ZIVIE-COCHE, Chr., GUERMEUR, I. (eds.), *Parcourir l'éternité, Hommages à Jean Yoyotte, BEPHE, Sciences religieuses*, 2012, pp. 281-308.
- CHASSINAT, É., *Le Temple d'Edfou III*, MMAF, 20, IFAO, El Caire, 1928.
- CHASSINAT, É., *Le Temple d'Edfou VI*, MMAF, 23, IFAO, El Caire, 1931
- CHASSINAT, É., *Le Temple d'Edfou XI*, MMAF 28, IFAO, El Caire, 1933.
- CHASSINAT, É., *Le Temple de Dendara I-IV*, IFAO, El Caire, 1934-1952.
- CHASSINAT, É., *Le Temple d'Edfou X*, segon fascicle, MMAF 27/2, IFAO, El Caire, 1960.
- CHASSINAT, É., *Le mystère d'Osiris au mois de Khoiak*, I – II, El Caire, 1966-1968.
- CHASSINAT, É., « Le livre de protéger la barque divine », a *RecTrav* 16, 1894, p. 118.
- CHASSINAT, É. *Le Temple d'Edfou II*. Segona edició revisada i corregida per CAUVILLE, S. I DEVAUCHELLE, D., IFAO, 1987-1990.
- CHASSINAT, É., DAUMAS, F., *Le temple de Dendara*, IFAO, El Caire, T. VI, 1965; T. VII, 1972; T. VIII, 1978.
- CHAUVEAU, M., « Les archives d'un temple des oasis au temps des Perses », a *BSFE* 137, 1996, pp. 32-47.
- CHAUVEAU, M., « Une oasis égyptienne au temps des Perses », a *Égypte* 9, 1998, pp. 21-26.
- CHEVRIER, H., « Rapport sur les travaux de Karnak, 1948-49 », a *ASAE* 49, 1949, pp. 241-267.
- CHEVRIER, H., « Rapport sur les travaux de Karnak, 1949-50 », a *ASAE* 50, 1950, pp. 429-442 i XIII làmines.

- CIAMPINI, E., «Rigenerazione e trasmissione del potere: la statua di Khentamenti nel rituale di Khoiak e i precedenti di una tradizione dell'Egitto tardo», *Aegyptus* 87, 2007, pp. 27-287.
- CLAUS, B., «Osiris et Hapi: Crue et régéretation en Égypte Ancienne », a AMENTA, A, LUISELA, M. M., SORDI, M. N., (eds), *L'Acqua nell'Antico Egitto : vitta, rigenerazione, incantesimo, medicamento, Proceedings of the Firts International Conference for Young Egyptologists*, Montepulciano, 2005, pp. 201-210.
- CLIFFORD, D., *Los jardines: historia, trazado y arte*, Madrid, 1970.
- CODINA, D., MASCORT, M., «Necrópolis romana al noreste del Osireion de Oxirrinco (El Bahnasa, Egipto)», a GONZÁLEZ, A., CAMBRA-MOO, O., RASCÓN, J., CAMPO, M., ROBLEDO, M., LABAJO, E., SÁNCHEZ, J. A., (eds.), *Paleopatología: ciencia multidisciplinar. Actas del X Congreso Nacional de Paleopatología, Madrid 3-5 de septiembre 2009*, Sociedad Española de Paleopatología, Universidad Autónoma de Madrid, Universidad Complutense de Madrid, Sant Sebastià, 2011. pp. 203-207.
- CODINA D., MASCORT, M., AGUSTÍ, B., «Estudio del individu 15610-1 de la necrópolis romana del Osireion de Oxirrinco (El Bahnasa, Egipto)», a MALGOSA, A., ISIDRE, A., PRATS-MUÑOZ, G., (eds.), *Vetera Corpora Morbo Afflicta. Actas del XI Congreso Nacional de Paleopatología, Andorra 15-17 de setembre de 2011*, Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona, 2013, pp. 185-192.
- CODINA D., MASCORT, M., «Necrópolis romana del Osireion de Oxirrinco (El Bahnasa, Egipto)», a *V Congreso Ibérico de Egiptología, Cuenca 9-12 de marzo 2015*. (en premsa).
- COLES, R. A., HASLAM, M. W., PARSONS, A. J., *The Oxyrhynchos Papyri*, LIX, núm. 3963-4008, EES.GRM, 79, Londres, 1993.
- COLES, R. A., «Oxyrhynchus : A City and its Texts », a BOWMAN, A. K., COLES, R. A., GONIS, N., OBBINK, D., PARSONS, P. J., (eds.), *Oxyrhynchus: a city and its texts, Oxford and London 1998*, Graeco-Roman Memoirs of the Egypt Exploration Society 93, Londres, 2007, pp. 11, figs. 1-8 (p. 12).
- COLIN, Fr., « Le parfumeur (*p3'nt*) », *BIFAO* 103, 2003, pp. 79-109.
- COLIN, Fr., LABRIQUE, Fr., « Semenekh oudjat à Bahariya », a LABRIQUE, Fr. (ed.), *Religions méditerranéennes et orientales de l'antiquité. Actes du colloque des 23-24 d'avil 1999*, BdE 135, El Caire, 2002, pp. 45-78.

- COLIN, M-E., « L'apport des onguents et tissus dans les sanctuaires des barques de l'époque Gréco-Romaine », a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr. (eds.), *IX Congrès International des égyptologues, Grenoble, 6-12 de setembre de 2004*, OLA 150/1, 2007, pp. 344-351.
- COLLIN BALY, T. J., « A Note on the Origin of Osiris », a *JEA* 17, 1921, p. 221-222.
- COOKE, H. P., *Osiris: A Study in myths, Mysteries and Religion*, Chicago, 1979.
- COONEY, K. M., «The Edifice of Taharca by the Sacred Lake: Ritual Function and the Role of the King», a *JARCE* XXXVII, 2000, pp. 15-47.
- CORTEGGIANI, J. P., « Une stèle héliopolitaine d'époque saïte », a VERCOUTER, J., (éd). *Hommages à Serge Sauneron*, BdE 81, El Caire, 1979, p. 115-153.
- COULON, L., « Un serviteur du sanctuaire de Chentayt à Karnak, Le statue Caire JE 37134 », a *BIFAO* 101, 2001, pp. 137-152.
- COULON, L., « Le santuaire de Chentayt à Karnak », a *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century: Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, El Caire, 2000, 1, El Caire-Nova York, 2003, pp. 138-146.
- COULON, L., « Un aspecte du culte osirien à Thèbes à l'Époque Saïte. La chapelle d'Osiris Ounnefer "Maître des aliments" », a *Égypte* 28, 2003, pp. 47-60.
- COULON, L., « Les reliques d'Osiris en Égypte ancienne : données générales et particularismes thébains ». a BORGEAUD, Ph., VOLOKHINE, Y., (eds). *Les objets de la mémoire. Pour une approche comparatiste des reliques et de leur culte*, *Studia Religiosa Helvetica* 2004-05, pp. 15-46.
- COULON, L., « Les sièges de prêtre d'èpoque tardive à propos de trois documents thébains », a *RdE* 57, 2006, pp. 1-46.
- COULON, L., « Le tombeau d'Osiris à travers les textes magiques du Nouvel Empire », a GALLOIS, Chr., GRANDET, P., PANTALACCI, L., (eds.), *Mélanges offerts à François Neveu*, BdE 145, 2008, pp 73-82.
- COULON, L., « La nécropole osirienne de Karnak sous les Ptolémées », a DELATTRE, A. i HEILPORN, P., (eds.), *Thèbes et sa région aux époques hellénistiques, romaines et*

byzantines. *Actes du colloque tenu à Bruxelles les 2 et 3 décembre 2005*, PapBrux 34, Brussel-les, 2008, pp. 17-31 i pl. IV-V.

- COULON, L., « Les inscriptions des catacombes d'Oxyrhynchos. Témoignages du culte d'Osiris sous les règnes de Ptolémée VI et Ptolémée VIII », a JÖRDENS, A., QUACK, J. (eds.), *Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck. Die Zeit Ptolemaios' VI. Bis VIII. Internationales Symposium, 17-19-09-2007*, Philippika. Marburger altertumskundliche Abhandlungen, 45. Wiesbaden, 2009, pp. 77-91.
- COULON, L., « Une trinité d'Osiris Thébains sur un relief découvert à Karnak », a THIERS, Ch (ed.), *Documents de théologies Thébaines tardives (D3T1)*, CENiM 3 Montpellier, 2009, pp. 1-18.
- COULON, L. (ed.). *Le Culte d'Osiris au 1er. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010.
- COULON, L., « Le culte osirien au 1er millénaire av. J.-C. Une mise en perspective (s) », a COULON, L. (ed.). *Le Culte d'Osiris au 1er. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010.
- COULON, L., « Les uraei gardiens du fétiche abydénien. Un motif osirien et sa diffusion à l'époque saïte », a DEVAUCHELLE, D., (éd.), *La XXVIe dynastie. Continuités et ruptures. Actes du colloque de l'Université de Lille-III. 26-27 novembre 2004*, Paris, 2011, p. 85-108.
- COULON, L., « Osiris chez Hérodote », a COULON, L., GIOVANNELLI-JOUANNA, P., KIMMEL-CLAUZET, Fl., (eds.), *Hérodote et L'Égypte*, CMO 51, 2013, pp. 167 – 190.
- COULON, L., LECLÈRE, Fr., «Les catacombes Osiriennes de Karnak », Rubrique Actualités Égypte, a *MondBibl* 97, avril, 1996, p. 38.
- COULON, L., LECLÈRE, Fr., « La nécropole osirienne de la « grand place » à Karnak. Fouilles dans le secteur nord/est du Temple d'Amon », a EYRE, C.J. (ed.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*, OLA 82, vol 2, 1998, pp. 649-659.

- COULON, L., LECLÈRE, Fr., MARCHAND, S., « Catacombes Osiriennes de Ptolémée IV à Karnak. Rapport préliminaire de la campagne de fouilles 1993 ». a *CahKarn X*, 1995, pp. 205-254.
- CROMPTON, W., «Two clay balls in the Manchester Museum», a *JEA* 3, 1916, p.128.
- DARBY, W. J., GHAHOUNGUI, P., GRIVETTI, L., *Food: The gift of Osiris*, 2 vols, Londres, 1977.
- DARESSY, G., *Médinet Habou*, Service des Antiquités de l'Égypte, El Caire, 1897.
- DARESSY, G., « Le temple de Hibeh », a *ASAE* 2, 1902, pp. 154-156.
- DARESSY, G., *Statues de divinités*, Paris 1906.
- DARESSY, G., « Sièges de prêtres », a *BIFAO* 11, 1914, pp. 233-240.
- DARESSY, G., « Seth et son animal », a *BIFAO* 13, 1917, pp. 77-92.
- DATTARI, G., *Monete Imperiale Greche. Numi Augg. Alexandrini. Catálogo della collezione G. Dattari*, Vol. I, El Caire, 1901.
- DAUMAS, Fr., « La valeur de l'or dans la pensée égyptienne », a *RHR* 149, pp.1-17.
- DAUMAS, Fr., *Les dieux de l'Égypte*, Paris, 1965.
- DAUMAS, Fr., «Choiakfeste», a *LÄ* I, 1974, pp. 958-960.
- DAUMAS, Fr., « L'offrande simultanée de l'encens et de l'or dans les temples de l'époque tardive », a *RdE* 27, 1975, pp103-109.
- DAUMAS. Fr., *Le Temple de Dendara IX*, IFAO, El Caire, 1987.
- D'AURIA, S., LACOVARA, P., CATHARINE, H., ROEHRIG, C. H., (eds). *Mummies and Magic. The Funerary Arts of Ancient Egypt*, catàleg exposició, Museu de Fine Arts de Boston, 1988.
- DAVID, A. R., *Religious Ritual at Abydos. (c.1300 B.C.)*, Warminster, 1973.
- DAVID, A. R., *A guide to Religious Ritual at Abydos*. Warminster, 1981.
- DAVID, A. R., *The Ancient Egyptians Religions beliefs and practices*, Londres, 1982.
- DAVIES, N. DE G., *The Temple of Hibis in El Kharga Oasis. III: The decoration*, MMA 17, Nova York, 1953.

- DAVOLI, P., «Mattoni magici da corredi funerari privati nel museo egizio del Cairo», a *Studi di Egittologia e di Papirologia* 1, 2004, pp. 61- 81.
- DE BUCK, A., *The Egyptian Coffin Texts*, vols I-VII, Chicago 1935-1961.
- DE CENIVAL, F., « Le mythe de l'oeil du soleil. Translittération et traduction avec commentaire philologique », a *DemStud* 9, 1988, pp. 75-82.
- DE MEULENAERE, H., « Anthroponimes égyptiens de Basse Époque », a *CdE* 38, 1963, 213-219.pp. 63-81.
- DE MEULENAERE, H., « Bronzes égyptiens de donation », a *BMBruX* 61, 1990, pp. 63-81.
- DE WIT, C., *Les inscriptions du temple d'Opet, à Karnak I- III. Traduction intégrale des textes rituels-Essai d'interprétation*, BiAeg, 11-13, Brussel-les, 1958-1968.
- DEGARDIN, J.C., « Correspondances osiriennes entre les temples d'Opet et de Khonsu », a *JNES* 44, 2, 1985, pp. 115-131.
- DENON, V., *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte pendant les campagnes du général Bonaparte*, Paris, 1802, pp. 90-91, pl. 30.
- DERCHAIN, Ph., « L'adoration du Soleil levant dans le temple de Psammétique Ier à El Kab », a *CdE* XXXVII, 74, 1962, pp. 257-271.
- DERCHAIN, Ph., « Le rôle du roi d'Égypte dans le maintien de l'ordre cosmiques », a *Annales du centre d'études des religions, I, Le pouvoir et le Sacré*, Brussel-les, 1962.
- DERCHAIN, Ph., *Le sacrifice de l'oryx*, Rites égyptiens, 1, Brussel-les, 1962.
- DERCHAIN, Ph., « Mythes et dieux lunaires en Égypte », a *La lune, mythes et rites*, SourcOr 5, Paris, 1962, pp. 19-68.
- DERCHAIN, Ph., « Un manuel de géographie liturgique à Edfou », a *CdE* 37/ 73, 1963, pp. 31-65.
- DERCHAIN, Ph., « La pêche de l'œil et les mystères d'Osiris à Dendera », a *RdE* 15, 1963, pp.11-25.

- DERCHAIN, Ph., *Le Papyrus Salt 825 (B.M. 10051), rituel pour la conservation de la vie en Égypte*, Académie royale de Belgique. Mémoires de la classe des lettres, collection in-8°, 2^a série 58, Brussel-les, 1965.
- DERCHAIN, Ph., « L'auteur du Papyrus Jumilhac », a *RdE* 41, 1990, pp.9-30.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., « Concubines du mort et mères de famille au Moyen Empire », a *BIFAO* 53, 1953, pp. 7-47.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., « Poissons, Tabous et transformations du Mort. Nouvelles considérations sur les pèlerinages aux villes Saintes », a *Kémi* XIII, 1954, pp. 33-42.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., *Toutankhamon, vie et mort d'un pharaon*, Paris, 1966.
- DESROCHES-NOBLECOURT, Chr., KUENTZ, Ch., *Le petit temple d'Abou Simbel. « Nofretari pour qui se lève le dieu-soleil »*. 2 vol., El Caire, 1968.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., « Nouvelles Acquisitions du Département des Antiquités égyptiennes », a *RevLouvre* 4, Paris, 1975.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., *Musée du Louvre: La crypte de l'Osiris*, Petites guides des grands Musées, Paris, 1979.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., « Isis Sothis –le chien, la vigne-, et la tradition millénaire », a *MIFAO* 104, 1980, pp 15-24.
- DESROCHES NOBLECOURT, Chr., *Amours et fureurs de La Lointaine. Clés pour la compréhension de symboles égyptiens*, Paris, 1995.
- DESROCHES-NOBLECOURT, Chr., VERCOUTTER, J. (eds.), *Un siècle de fouilles françaises en Égypte 1880 – 1990. Catàleg exposició*, École du Caire, IFAO, Musée du Louvre, 1981, pp. 294-297.
- DEWACHTER, M., « Remarques à propos d'un bas-relief ptolémaïque détruit : Le bloc Boulogne inv. 117.23 », a DE MEULENAERE, H., LIMME, L., (eds.), *Artibus Aegypti Studia in Honorem Bernardi V. Bothmer*, Brussel-les, 1983, pp. 45-50.
- DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, L., «Nareref/Naref : Una cualidad de Osiris y un espacio para el dios en la provincia Heracleopolitana», a DE ARAÚJO, L. M., SALES, J. DAS C., (eds.), *Novos Trabalhos de*

Egiptologia Ibérica I, IV Congreso de Egiptología Ibérica, Lisboa, 2012, pp. 375-392.

DÍAZ-IGLESIAS LLANOS, L., *El ciclo místico de Heracleópolis Magna. Continuidad y reelaboración a partir de las fuentes funerarias y culturales*, Aula Aegyptiaca Studia, 7, Bellaterra, 2014.

DILS, P., « Les *Taj (nA) ntr.w* ou *Théagoi*. Fonction religieuse et place dans la vie civile », a *BIFAO* 95, 1995, pp. 153-171.

DODSON, A., «The so-called tomb of Osiris at Abydos», a *KMT* 8/4, 1997, pp. 37-47.

DRIOTON, E., « Religion et magie – L'opinion d'un sorcier égyptien », a *Revue de l'Égypte ancienne* 1, 1927, pp. 133-137.

DRIOTON, E., « Religion et magie – Un avertissement aux chercheurs de formules », a *Revue de l'Égypte ancienne* 2, 1928, pp. 52-54.

DRIOTON, E., *Le Texte dramatique d'Edfou*, Suplement d'ASAE, cahier núm. 11, L'Organisation Égyptienne Générale du Livre, El Caire, 1984.

DUNAND, Fr., « Les mystères égyptiens aux époques hellénistique et romaine », a DUNAND, Fr., et *alii*, (eds.), *Mystères et syncrétismes*, Études d'histoire des religions 2, Paris, 1975, pp. 11-62.

DUNAND, Fr., « Les associations dionysiaques au service du pouvoir lagide (IIIe s. av. J.-C.) », a *L'association dionysiaque dans les sociétés anciennes*, Actes de la table ronde : Rome, 24-25 mai 1984, CEFER 89, Roma 1986, pp. 85-103.

DUNAND, Fr., « Syncrétisme ou coexistence : images du religieux dans l'Égypte tardive », a BONNET, C., MOTTE, A., (eds.), *Les syncrétismes religieux dans le monde méditerranéen antique : actes du colloque colloque international en honneur de Franz Cumont à l'occasion du cinquantième anniversaire de sa mort*, Rome, Academia Belgica, 25-27 septembre 1997, Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes 36, Brussel·les -Roma, 1999, pp. 97-116.

DUNAND, Fr., *Isis, Mère des Dieux*, Paris, 2000.

DUNAND, Fr., « Culte d'Isis ou religion isiaque ? », a BRICAULT, L., VERSLUYS, M., J., (eds), *Isis on the Nile : Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt*, Proceedings of the 14th International Conference of Isis Studies, Liège, November 27-

29, 2008, Michel Malaise « *in honorem* », Religions in the Graeco-Roman World 171, Leiden- Boston, 2010, pp. 39-54.

DUNAND, Fr., LICHTENBERG, R., amb la col·laboració de CHARRON, A., *Des animaux et des homes. Une symbiose égyptienne*, Ed. du Rocher, 2005.

DURAND, G., *Las estructuras antropológicas de lo imaginario*, París, 1979.

DUQUESNE, T., «Egberts. In quest of meaning. A study of the ancient Egyptian rites of consecrating the *meret*-chest and driving the calves», Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten: Leiden 1995 (Egyptologische Uitgaven VIII.1-2), 2 vols, 4°.- a *DiscEg* 37, 1997, pp. 89-92.

DUQUESNE, T., «Concealing and Revealing: The Problem of Ritual Masking in Ancient Egypt», a *DiscEg* 51, 2001, pp. 5-31.

DUQUESNE, T., *The Salakhana Trove: Votive Stelae and Others Objects from Assyt*, Londres, 2009.

EATON-KRAUSS, M., «The earliest representation of Osiris», a *VarAeg* 3, 1982, pp. 233 – 236.

EATON, K. J., «The Festival of Osiris and Sokar in the Month of Khoiak: The Evidence from Nineteenth Dynasty Royal Monuments at Abydos», a *SAK* 35, 2006, pp. 75-101.

EDEL, E., «Eine Osirisstatuette der Spätzeit mit einem bisher unbelegten Namen», a *Enchoria* 21, 1994, pp. 10-13.

EDWARDS, I.E.S., «The Shetayet of Rosetau», a LESKO, L. H. (ed.), *Egyptological Studies in Honour of R. A. Parker*, Hanover, Londres, 1986, pp. 27-36.

EINAUDI, S., «The "Tomb of Osiris": An ideal burial model», a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr. (eds.), *IX Congrès International des égyptologues, Grenoble, 6-12 de septembre 2004*, OLA 150/2, 2007, pp. 475-485.

EL-BANNA, E., « A propos des aspects héliopolitains d'Osiris », a *BIFAO* 89, 1989, pp. 101-126.

ELIÀ, *De natura animalium*, I-V. (SCHOLFIELD, A. F., ed. i traductor), The Loeb Classical Library 446, Londres, 1959.

EL-KORDY, Z., « Présentation des feuilles des arbres *išd im*, et *b3k* », a *ASAE* 69, 1983, pp. 269-282.

- EL-SAYED, R., « Les rôles attribués à la déesse Neith dans certains des Textes des Cercueils », a *Or* 43, fasc.3-4, 1974, pp. 275-294.
- EL-SAYED, R., *La déesse Neith de Saïs. I. Importance et rayonnement de son culte* » II. *Documentation*, BdE 86/1-2, El Caire, 1982.
- EMERY, V. L., «Mud Brick Architecture», a WENDRICH, W. (ed.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, 2011. <http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0026w9hb> (consultat maig 2015).
- ENGELBACH, R., «A Foundation Scene of the Second Dynasty» *JEA* 20, 1934, pp. 183-184.
- ERMAN, A., *La religion des égyptiennes*, Paris, 1952.
- ERROUX-MORFIN, M., « Le Papyrus et son offrande. Cypéracées et Joncacées dans les textes égyptiens d'époque tardive », a AUFRERE, S. (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'univers végétal, croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, vol. II, OrMons XI, Montpellier, 2001, pp. 17-38.
- ERROUX-MORFIN, M., « Les métamorphoses de Thouéris à l'époque tardive. De "l'hippopotame aux poissons" », a *Nilus* 15, 2006, pp. 3-8.
- ERROUX-MORFIN, M., « L'Oxyrhynque », a ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J., (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*, Nova Studia Aegyptiaca, Barcelona, 2008. Pp. 125-134.
- ERROUX-MORFIN, M., « Du lait-blanc a l'orgeat de souchet », a RÉGEN, I., SERVAJEAN, Fr. (eds.), *Verba manent. Recueil d'études dédiées à Dimitri Meeks*, CENiM 2, 2009, pp. 125-135.
- ERROUX-MORFIN, M., « Sombre chélidoine, glauque printemps », a *EniM* 3, 2010, pp. 43-51.
- ERROUX-MORFIN, M., « Oxyrhynchos, une cité, un nome, une divinité-poisson », a *Égypte* 61, 2011, pp. 57 -60.
- ERROUX-MORFIN, M., « Dédoun prince du désert devenu dieu », a *Égypte* 65, 2012, pp. 25-32.
- ERROUX-MORFIN, M., « Les peintures de la Tombe 3 à la Nécropole Haute », a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, Nova Studia Aegyptiaca, VIII, Barcelona, 2014, pp. 199-212.

- ERROUX-MORFIN, M., « Souhatis de félicité végétale », a CASTELLANO, N., MASCORT, M., PIEDRAFITA, C., VIVÓ, J., (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa*, Barcelona, 2015, pp. 233-252.
- ERROUX-MORFIN, M., GUILHOU, N., « Oxyrhynchos, une ville grecque en Égypte », a *Pour la Science* 394, 2010, pp. 34-41.
- ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J., (éds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008.
- ESTRADA LAZA, F., *Los obreros de la muerte*, Barcelona, 2001.
- ESTRADA LAZA, F., *Entender y amar el arte egipcio*, Barcelona, 2012.
- ESTRADA LAZA, F., « Los canales de la Vida », a *V Congreso Ibérico de Egiptología, Cuenca 9 – 12 de marzo 2015*. (en prensa).
- ÉTIENNE, M., (éd.). *Heka. Magie et envoûtement dans l'Égypte ancienne*. Les dossiers du Musée du Louvre. Éditions de la Réunion des musées nationaux, Paris, 2000.
- FABRE, D., « Le dieu Seth de la fin du Nouvel Empire à l'époque gréco-romaine entre mythe et histoire », a *Égypte* 22, 2001, pp. 19-40.
- FAIRMAN, H., « A statue from the Karnak Cache », a *JEA* 20, 1934, pp. 1-4 i pl. I i II.
- FAKHRY, A., « Wadi Natrûm », a *ASAE* 40, 1941, pp. 837-853.
- FAKHRY, A., *The Egyptian Deserts I. Bahria Oasis*, El Caire, 1942.
- FAKHRY, A., *The Oasis of Siwa. Its Customs, History and Monuments*, El Caire, 1950.
- FAULKNER, R. O., « The Papyrus Bremner-Rhind », a *BiAeg* III, 1923, pp. 1-32.
- FAULKNER, R. O., « The Bremner-Rhind Papyrus I », a *JEA* 22, 1936, pp. 121-140.
- FAULKNER, R. O., *The Wilbour Papyrus*, vol. IV, *Index*, Oxford, 1952.
- FAULKNER, R. O., « The Lamentations of Isis and Nephtys », a *MIFAO* 66, 1961, pp. 337-348.
- FAULKNER, R. O., (traductor); DASSOW, E., (editora), *The Egyptian Book of the Dead, The Book of Going forth by Day. The First*

Authentic Presentation of the Complete Papyrus of Ani, San Francisco, 1994.

- FAVARD-MEEKS, C., « Behbeit el-Hagara. Le "temple de la fête" et la famille osiriennes », a GUNDLACH, R, ROCHHOLZ, M., (eds.), 4. *Ägyptologische Tempeltagung. Feste im Tempel, Ägypten und Altes testament* 33/2, Weisbaden, 1998, p.130.
- FAVARD-MEEKS, C., MEEKS, D., « Les corps osiriens: du Papyrus du Delta au temple de Behbeit », a COULON, L., (ed.), *Le Culte d'Osiris au 1er. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010, pp. 39-48.
- FAZZINI, R. A. (dir.), BIANCHI, R. S. (con.), *Cleopatra's Egypt. Age of the Ptolemies*, New York, *The Brookliyn Museum*, Nova York, 1988.
- FEHÉRVÁRI, G., *et alii*, *The Kuwait Excavations at Bahnasâ/Oxyrhynchus (1985-1987)*, edited by Albert Harvey Pincis, Huda al-Zahem i KFAS, Kuwait, 2006.
- FEUARDENT, F., *Numismatique : Égypte ancienne*, II, Paris, 1873.
- FISCHER, H. G., «The God / Great God, Osiris», *GM* 128, 1992, p. 72-75.
- FOUCART, G., « Chapitre III. Les précurseurs du soleil », a *BIFAO* 24, 1924, pp. 131-209.
- FRANCO, I., *Rites et croyances d'éternité*, Paris, 1993,
- FRANKFORT, H., *The Cenonaph of Seti I at Abydos*, EES, 39, 2 vols, Londres, 1933.
- FRANKFURTER, D., *Religion in Roman Egypt: assimilation and resistance*, Princenton University Press, 1998.
- FRAZER, J. G., *Adonis, Attis, Osiris. Studies in the history of oriental religion. The Golden Brough*, Londres, 1914.
- FRITZ, U., «Kornmumien Aus Dem Fayum? Ein Kornosiris in Falkenförmigem Holzsarkophag (tübingen Inv. 1853^a, B, C) ». a *SAK* 35, 2006, pp. 103–124.
- GABALLA, G. A., KITCHEN, K. A., «The Festival of Sokar», *Or* 38, 1969, pp. 1-76.

- GABOLDE, M., « La statue de Merymaât gouverneur de Djâroukha (Bologne K.S.1813) », a *BIFAO* 94, 1994, pp. 261-275.
- GABOLDE, M., « L'inondation sous les pieds d'Amon », a *BIFAO* 95, 1995, pp. 235-258.
- GABOLDE, M., « Osiris et Amon », *Coptos. L'Égypte antique aux portes du désert. Catalogue d'exposition. Lyon, Musée des Beaux-Arts. 2000*, Paris, 2000, pp. 106-115.
- GABRA, S., « Fouilles de l'Université Fouad el Awal à Touna el-Gebel (Hermopolis ouest) », *ASAE* 39, 1939, p. 483-527.
- GAILLARD, Cl., LORET, V., KUENTZ, Ch., *Recherches sur les poissons représentés dans quelques tombeaux égyptiens de l'Ancien Empire*, MIFAO 51, 1923.
- GAIN, E., « Études sur les blés de momie », a *ASAE* 3, 1902, pp. 269-275.
- GALLIANO, G., *Musée des Beaux-arts de Lyon. Les antiquités. Guide des collections*, Paris, 1997, p. 33.
- GARDINER, A. H., (ed.) *The temple of King Sethos I at Abydos. The Egypt Exploration Society-The University of Chicago Press*, Vol I.: The Chapel of Osiris, Isis, and Horus, Londres, 1933, Vol. II.: The Chapel of Amon-Re, Re Harakhti, Ptah and King Sethos. Londres, 1935.; Vol. III: The Osiris Complex, Londres, 1938; Vol. IV.: Second Hypostyle Hall, Londres, 1938.
- GARDINER, A. H., «The Mansion of Life and the Master of King's Largess», a *JEA* 24, 1938, pp. 83-91, pl. V-VI.
- GARDINER, A. H., *Hieratic papyri in the British Museum. Third series: Chester Beatty gift*, 2 vols, Londres, 1935.
- GARDINER, A. H., *The Wilbour Papyrus*, 3 vols Oxford, 1941-1948.
- GARDINER, A. H., *Ancient Egyptian onomastica*, Oxford, 1947, 2 vols.
- GARDINER, A. H., *Egyptian Grammar*, Oxford, 1973.
- GARDINER, A. H., FAULKNER, R. O., *The Wilbour Papyrus*, vol. IV, Index, Oxford, 1952.
- GAUDARD, F., «Pap. Berlin P8278 and Its Fragments: Testimony of the Osirian Khoiak Festival Celebration during the Ptolemaic Period», a LEPPER, V. M. (ed.), *Forschung in der Papyrussammlung. Eine Festgabe für das Neue Museum. Ägyptische und Orientalische Papyri und Handschriften des*

Ägyptischen Museums und Papyrussammlung Berlin, Berlin 2012. (Academia.edu), consultat el 12 de març de 2016.

- GAUTHIER, H., « A travers la Basse-Égypte VII-IX », a *ASAE XXI*, 1921, pp. 197- 203.
- GAUTHIER, H., « A travers la Basse-Égypte », a *ASAE XXII*, 1922, pp. 81-88.
- GAUTHIER, H., « Le dieu nubien Doudoun », a *RevEg. Nouvelle Serie*, vol. II, fasc. 1-2, 1920-1924, 1924, p.1-41.
- GAUTHIER, H., *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*, 7 vols., El Caire, 1925-1931.
- GAUTHIER, H., *Le personnel du dieu Min*, El Caire, 1931.
- GAUTHIER, H., *Les Nomes d'Égypte depuis Hérodote jusqu'à la Conquête Arabe*, Mémoire de l'Institut d'Égypte 25, El Caire, 1935.
- GEISSEN, A., WEBER, M., « Untersuchungen zu den Ägyptischen Nomenprägungen IV », a *ZPE 151*, 2005, pp. 279-305.
- GESTERMANN, L., GOMAA, F., JURGENS, P., SCHENKEL, W., SCHLOTZ, J., WIEDLER, S., « Al-Kom al-Ahmar/Sharuna 1987 », a *GM 98*, 1987, pp. 23-43.
- GESTERMANN, L., GOMAA, F., JURGENS, P., KAHL, J., KÜHNEL, G., SCHENKEL, W., WIEDLER, S., « Al-Kom al-Ahmar/Sharuna 1988 », a *GM 104*, 1988, pp. 53-70.
- GOEDICKE, H., « The Campaign of Psammetik II against Nubia », a *MDAIK 37*, 1981, pp. 187-198.
- GODDIO, F. (ed.), *Tesoros sumergidos de Egipto*, catàleg exposició, Madrid 16 d'abril – 28 de setembre de 2008.
- GOLVIN J.-Cl.- GOYON J.-Cl., *Les Bâisseurs de Karnak*, Presses du CNRS, 1987.
- GOMAA, F., *Die Besiedlung Ägyptens während des Mittleren Reiches, I Oberägypten und das Fayyum*, TAVO Nr 66/1, 1986, p. 347-351.
- GOMAA, F., MÜLLER-WOLLERMANN, R., SCHENKEL, W., *Mittelägypten zwischen Samalut und dem Gabal Abu Sir: Beiträge zur historischen topographie der pharaonischer zeit*, "Tübinger Atlas des Vorderen Orients", Beihefte ser. VB, núm. 69, Weisbaden, 1991.

- GOMAA, F., MARTÍNEZ BABON, J., «Consideraciones Preliminares sobre los Trabajos Realizados en la Tumba de Monthemhat (TT 34)», a *Revista Internacional d'Humanitats* 12 CEMOrOC-Feusp / Núcleo Humanidades-ESDC / Univ. Autònoma de Barcelona -2007), pp. 5-12.
<http://hottopos.com/rih12/gomaa.pdf>. Consultat el dia 22 de febrer de 2016.
- GONZALEZ, J., « À propos d'un titre spécifique d'après la documentation saïte d'Oxyrhynchos », a *ENiM* 8, 2015, pp. 1-9.
- GOYON, G., « Les travaux de Chou et les tribulations de Geb d'après le Naos 2248 d'Ismaïlia », a *Kémi* 6, 1936, pp. 1-42.
- GOYON, J.-Cl., *Le papyrus du Louvre N. 3279*, BdE 42, IFAO, El Caire, 1966.
- GOYON, J.-Cl., « Le cérémonial de glorification d'Osiris du papyrus Louvre I 3079 (col. 110-112) », a *BIFAO* 65, 1967, pp. 89-156 i fig. 5.
- GOYON, J.-Cl., « Les cultes d'Abydos à la Basse Èpoque d'après un stele du Musée de Lyon », a *Kémi* 18, 1968, pp. 29-44.
- GOYON, J.-Cl., « Le cérémonial pour faire sortir Sokaris. Papyrus Louvre I. 3079, col. 112-114 », a *RdE* 20, 1968, pp. 63-96.
- GOYON, J.-Cl., « La statuette funéraire IE 84 de Lyon et le titre saïte », a *BIFAO* 67, 1969, pp. 159-171.
- GOYON, J.-Cl., « "Textes mythologiques I". Le livre de protéger la barque du dieu », a *Kémi* 19, 1969, pp. 23-65.
- GOYON, J.-Cl., « Une formule solennelle de purification des offrandes dans les temples ptolémaïques », a *CdE* XLV, 90, 1970, pp. 267-281.
- GOYON, J.-Cl., *Les rituels funéraires de l'Ancien Égypte. Litteratures Anciennes du Proche Orient*, LAPO 4, Paris, 1972.
- GOYON, J.-Cl., *Confirmation du pouvoir royal au Nouvel An (Papyrus 47.218.50 du Musée de Brooklyn)*, I, BdE 52, El Caire, 1972.
- GOYON, J.-Cl., « La Littérature funéraire tardive », a *Textes et Langages III de l'Égypte Pharaonique. Cent cinquante années de recherches 1822-1972, Hommage à Jean-François Champollion*, BdE 64/ 3, 1974, pp. 73-81.
- GOYON, J.-Cl., « Sur une formule des rituels de conjuration des dangers de l'année. En marge du papyrus Brooklyn 47.218.50 - II. », a *BIFAO* 74, 1974, pp. 75-83.

- GOYON, J.-Cl., « Les dernières pages des Urkunden mythologischen Inhslts », a *BIFAO* 75, 1975, pp. 343-347.
- GOYON, J.-Cl., « Textes mythologiques II. La révélation du mystère des quatre boules », a *BIFAO* 75, 1975, pp. 349-399.
- GOYON, J.-Cl., « La fête de Sokaris a Edfu. À la lumière d'un texte liturgiques remontant au Nouvel Empire », a *BIFAO* 78, 1978, pp. 415-438.
- GOYON, J.-Cl., *Les Dieux Gardiens et le Genèse des Temples (d'après les textes égyptiennes de l'époque gréco-romaine): Les soixante d'Edfou et les soixante-dix-sept Dieux Pharbaethos*, BdE 93, 2 vols, El Caire, 1985.
- GOYON, J.-Cl., « Nombre et Univers: réflexions sur quelques données numériques de l'arsenal magique de l'Égypte pharaonique », ROCATI, A., (ed.), *La magia in Egitto ai tempi dei faraoni*, Milan, 1988, pp. 57-76.
- GOYON, J.-Cl., « Momification et recomposition du corps divin : Anubis et les canopes », a KAMSTRA, J. H., MILDE, H., WAGTENDONK, K., (eds.), *Funerary Symbols and Religion. Essays dedicated to Professor M. S. H. G. Heerman van Voss*. Kampen, 1988, pp. 34-44.
- GOYON, J.-Cl., *Confirmation du pouvoir royal au Nouvel An*, II, Plates, Brooklyn Monographs VI, Oxford, 1993.
- GOYON, J.-Cl., *Rituels funéraires de l'ancienne Égypte : le rituel de l'embaumement, le rituel de l'ouverture de la bouche, les livres des respirations. Introduction, traduction et commentaire*, Paris 1997.
- GOYON, J.-Cl., *Le Papyrus d'Imouthès fils de Psintaès au Metropolitan Museum of Art de New-York (Papyrus MMA 35.9.21)*, Nova York, 1999, V. 1, p. 63-73.
- GOYON, J.-Cl., *Les Voies d'Osiris en Ré: collections du Musée des Beaux-Arts*, Lió, 2002.
- GOYON, J.-Cl., « De seize et quatorze, nombres religieux. Osiris et Isis-Hathor aux portes de la Moyenne Égypte », a KLOTH, N., MARTIN, K., PARDEY, E., (eds.), *Es werde niedergelegt als Schriftstück. Fs H. Altenmüller*, a SAK 9, Hamburgo 2003, pp. 140-160.
- GOYON, J.-Cl., *Le rituel du *šḥtp šḥmt* au changement du cycle annuel*, BdE, 141, El Caire, 2006.

- GOYON, J.-Cl., « Une énigme de géographie religieuse dans l'antique Égypte: le nome "maudit" d'Oxyrhynchos », a ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J., (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*, Nova Studia Aegyptiaca, Barcelona, 2008. pp. 89-116.
- GOYON, J.-Cl., « Inscriptions semi-hiératiques de la Tombe n° 1 de la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos », a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, Nova Studia Aegyptiaca, VIII, Barcelona, 2014, pp.107-128.
- GOYON, J.-Cl., GOLVIN, J.-Cl., SIMON-BOIDOT, Cl., MARTINET, G., *La construction pharaonique du Moyen Empire à l'époque gréco-romaine: Contexte et principes technologiques*, Paris, 2004.
- GRAINDORGE-HÉREIL, C., « Les Oignons de Sokar », a *RdE* 43, 1992, pp. 87-105.
- GRAINDORGE-HÉREIL, C., *Le dieu Sokar à Thèbes au Nouvel Empire*, I- II, *GOF* 4/28, Wiesbaden, 1994.
- GRAINDORGE-HÉREIL, C., « La Quête de la Lumière au mois de Khoiak: Une histoire d'oies », a *JEA* 82, 1996, pp. 83-105.
- GRAINDORGE-HÉREIL, C., « L'oignon, la magie et les dieux », a AUFRÈRE, S. H., (ed.), *Encyclopédie religieuse de l'Univers végétal. Croyances phytoreligieuses de l'Égypte ancienne*, Tome I, (Orientalia Monspeliensia X), Montpellier, 1999, pp. 317-333.
- GRENFELL, B. P., HUNT, A. S., «Excavations at Hibeh, Cynopolis and Oxyrhynchus», a *ARP*, 1902-1903, pp. 1-9.
- GRENIER, J.-Cl., *L'Osiris Antinoo*, Cahiers Égypte Nilotique et Méditerranéenne, CENIM I, Montpellier, 2008.
- GRIFFITH, F. LI., «Two Hieroglyphic Papyri of Tanis», a *EEF* 9, Londres, 1889.
- GRIFFITHS, J. G., *The Conflict of Horus and Seth from Egyptian and Classical Sources. A Study in Ancient Mythology*, Liverpool, 1960.
- GRIFFITHS, J.G., «The Origins of Osiris», a *MÄS* 9, 1980, p. 54-62.
- GRIFFITHS, J.G., *The Origins of Osiris and his cult*, (SHR 40), Leiden, 1980.

- GRIFFITHS, J.G., «Osiris», a *LÄ* IV, 1982, p.623 – 633.
- GRIFFITHS, J.G., « Osiris», *Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Vol. II, pp. 615-19.
- GRIMAL, N. Ch. *Études sur la propagande royal égyptienne, I. La Stèle triomphale de Pi(ankh)y au Musée du Caire, JE 48862 i 47089*, MIFAO 105, El Caire, 1981.
- GRIMAL, N. Ch., « Travaux de l'IFAO en 1994-1995 », a *BIFAO* 95, 1995, pp. 539-645.
- GUERMEUR, I., *Les cultes d'Amon hors de Thèbes. Recherches de géographie religieuse*, Turnhout, 2005.
- GUILHOU, N., « Le masque funeraire », *Égypte* 5, 1997, p. 26-30.
- GUILHOU, N., « Les deux morts d'Osiris d'après les Textes des Pyramides », *Égypte* 10, 1998, p. 19-33.
- GUITER, J., « La Stèle d'Ikhnofret (Berlin N° 1204) », *Égypte* 10, 1998, pp. 33-38.
- GUNDLACH, R., «Thoeris», *LÄ* VI, col. 496 i nota 46, s.v.
- GUTBUB, A., « Hathor *hnt Jwn.t*, Rê Hor *hnt Bhd.t*, Amon *hnt W3s.t* », a *Mélanges Mariette*, BdE 32, 1961, pp. 303-348.
- HABACHI, L., GHALIOUNGUI, P., «The "House of Life" of Bubastis», a *CdE* XLVI, n° 91, 1971, pp. 59-71.
- HAIKAL, F., *Two Hieratic Funerary Papyri of Nesmin*, (Bae 14-15; Brussel·les, 1970-2).
- HANDLEY, E. W., WARTENBERG, U., COLES, R. A., GONIS, N., HASLAM, M. W., THOMAS, L. D., *The Oxyrhynchos Papyri*, LXIV, n° 4401-4441, EES.GRM, 84, Londres, 1997.
- HANI, J., *La religion égyptienne dans la pensée de Plutarque*, Col. d'études mythologiques 2, Paris, 1976.
- HARE, T., *Remembering Osiris. Number, Gender and the Word in Ancient Egyptian Representational Systems*, Standford, 1999.
- HARI, R., *La tombe thébaine du père divin Neferhotep (TT 50)*, Ginebra, 1985.
- HAWASS, Z., *The Royal Tombs of Egypt: The Art of Thebes Revealed*, Thames and Hudson, 2006.

- HAWASS, Z., «The Discovery of the Osiris Shaft at Giza», a HAWASS, Z., RICHARDS, J. (eds.), *The Archaeology and Art of Ancient Egypt. Essays in Honor of David B. O'Connor*, ASAE, 36, vol. 1, 2007, pp. 379-398.
- HEERMA VAN VOSS, M., «Horoskinder», a *LÄ* III, 1960, col. 52-54.
- HEERMA VAN VOSS, M., «An Egyptian magical brick», a *JEOL* VI/18, 1964, pp. 314-316, amb 1 figura i 1 làmina.
- HEINEN, H., «Thoeris und heilige Fische. Eine neue griechische Inschrift für Ptolemaios X Alexander I», a *Hellenistische Studien. Gedenkschrift für Hermann Bengston*, Munchen Arbeiten zur Geschichte, 5, Munic, 1991, pp. 41-53..
- HELCK, W. I OTTO, E., *Lexikon der Ägyptologie*, 7 vols., Wiesbaden, 1975-1992.
- HERBIN, Fr.-R., « Un hymne à la lune croissante », a *BIFAO* 82, 1982, pp. 237-282.
- HERBIN, Fr.-R., « Une liturgie des rites décadaires de Djemê. Papyrus Vienne 3865 », a *RdE* 35, 1984, pp. 105-126.
- HERBIN, Fr. R., « Les premières pages du papyrus Salt 825 », a *BIFAO* 88, 1988, pp. 95-112.
- HERBIN, Fr. R., *Le Livre de parcourir l'éternité*, OLA 58, Lovaina, 1994.
- HERBIN, Fr. R., « La renaissance d'Osiris au temple d'Opet (P. Vatican Inv. 38608) », a *RdE* 54, 2003, pp.67-129.
- HERBIN, Fr. R., « La section I du Livre du Fayoum d'après le p Louvre AF 13423 », a ZIVIE-COCHE, CHR., GUERMEUR, I. (eds.), « *Parcourir l'éternité* ». *Hommages à Jean Yoyotte I*, BEHE SR 156, Brepols, 2012, p. 559, n. 8.
- HERBIN, Fr. R., « Le papyrus magico-funéraire Louvre E 5353 », a *ENiM* 6, 2013, p. 257-289.
- HERODOTO DE HALICARNASO, *Historias*, (traducció del Padre Bartolomé Pou, Circulo del Bibliófilo, 2 vols. Barcelona, 1977).
- HORNUNG, E., *Der Eine und die Vielen. Gottesvorstellungen*, Darmstadt, 1971.
- HUNT, A., S., *The Oxyrhynchos Papyri*, VIII, núm. 1088-1142, EES.GRM, VIII, Londres, 1911.
- HUNT, A., S., *The Oxyrhynchos Papyri*, XVII, núm. 2065-2148, EES.GRM, XVII, Londres, 1927.

- IKRAM, S., DODSON, A., *The Mummy in Ancient Egypt: Equipping the Dead for Eternity*, El Caire, 1998.
- INCONNU-BOCQUILLON, D., *Le mythe de la Déesse Lointaine à Philae*, IFAO, BdE 132, El Caire, 2001.
- IVERSEN, E., *Canon and Proportions in Egyptian Art*, Londres 1963.
- JACQUART, Chr., ROGGER, I., *Fleurs des pharaons. Parures funéraires en Égypte antique*, Hauterive: Laténium, 2013.
- JEQUIER, J., « Fouilles à Tehneh 1908 », a *BIFAO* VIII, 1911, pp. 113 - 133.
- JONES, D., *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, BAR-IS, 2000.
- JONES, B. W., WHITEHORNE, E. G., *Register of Oxyrhynchites 30 B.C.- A. D. 96*, ASP 25, 1983.
- JUNKER, H., *Die Studienwachen in den Osirismysterien: nach den Inschriften von Dendera, Edfu und Philae*, Viena, 1910.
- JUNKER, H., *Das Götterdekret über das Abaton*. Viena, 1913.
- JUNKER, H., «Die Mysterien des Osiris », a *l'internationaleWoche für Religionsethnologie*, III, Tilburg, 1922.
- KAMAL, M., « Fouilles à Tehneh », *ASAE* VI, 1906, pp. 232 – 241.
- KAMAL, M., « Fouilles à Gamhoud », a *ASAE* 9, 1908, pp. 8-30 i 1 làmina.
- KEES, H., «Anubis « Her von Sepa » und der 18. Oberägyptische Gau», a *ZÄS* 58, 1923, pp.79-101.
- KESSLER, D., *Historische Topographie der Region zwischen Mallawi und Samalut*, TAVO 30, Weisbaden, 1981.
- KESSLER, D., «Zwei Grabstelen mit Oxyrhynchosfischen», a *WeltOr* XIV, 1983, pp. 176-188.
- KESSLER, D., «Die Galerie C von Tuna el-Gebel», a *MDAIK* 39, 1983, pp. 107-124.
- KESSLER, D., «Inside the Ibis Galleries of Tuna el-Gebel», a *EA* 20, 2002, pp. 36-38.

- KESSLER, D., NUR ED-DIN, A. el-H., «Der Tierfriedhof von Tuna el-Gebel. Sand der Grabungen bis», a *AntWelt* 25.3, 1994, pp. 252-265 i làms. 18-19.
- KETTEL, J., « Canopes *rdw.w* d'Osiris et Osiris Canope », a BERGER, C., CLERC, G., GRIMAL, N., (eds), *Hommages à Jean Leclant III, Études Isiaques*, BdE 106/3, 1994, pp. 315-330.
- KOEMOTH, P. P., «Des défunts "secret-de-places" aux arbres sacrés des nécropoles divines *st3.w-s.wt* », a *DiscEg* 25, 1993, pp. 20-37.
- KOEMOTH, P. P., « Le rite de redresser Osiris », a QUAEGEBEUR, J., (ed.), *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East*, OLA 55, Lovaina, 1993, pp. 157-74.
- KOEMOTH, P. P., « Hathor et le buisson *kk* comme lieu de renaissance d'Osiris », a *WeltOr* 25, 1994, pp. 7-16.
- KOEMOTH, P. P., *Osiris et les arbres. Contribution à l'étude des arbres sacres de l'Égypte ancienne*, AegLeod 3, Lieja, 1994.
- KOEMOTH, P. P., « Osiris-Lune, l'horizon et l'oeil oudjat », a *CdE* 71, 1996, pp. 203-220.
- KOEMOTH, P. P., « Bosquets, arbres sacrés et dieux guerriers », a CLARYSSE, W., SCHOORS, A., WILLEMS, H. (éds.), *Egyptian Religion. The last thousand years. Studies dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur, Part I*, OLA 84, Lovaina, 1998, pp. 647-659.
- KOEMOTH, P.P., *Osiris-mrjtj (le) bien-aimé. Contribution à l'étude d'Osiris sélénié*, CSEG 9, 2009.
- KOENIG, Y., « Le contre-empoûtement de *Ta-i.di-lmen*. Pap. Deir el-Médineh 44 », a *BIFAO* 99, 1999, pp. 259-281.
- KOENIG, Y. (éd.), *La magie en Égypte: à la recherche d'une définition. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre les 29 et 30 septembre 2000*, Paris, 2002.
- KOENIG, Y. (ed.), *Heka. Magie et empoûtement dans l'Égypte ancienne*. Les dossiers du Musée du Louvre, 57, Paris, 2000.
- KOLEVA-IVANOV, E., « Osiris et les briques sacres », a *BIFAO* 112, 2012, pp. 215-224.
- KRÜGER, J., *Oxyrhynchos in der Kaiserzeit. Studien zur Topographie und Literaturrezeption*, Europäische Hochschulschriften: Reihe

III, *Geschichte und ihre Hilfswissenschaften*, Bd. 441, Frankfurt-del Maine, 1990.

KURT, D., «Treiber der 4 kälber», a *LÄ VI*, 1986, p. 749-754.

KURT, D., «Einige Inschriften auf Särgen des Korn-Osiris», a *GM 166*, 1988, p. 43-52.

LABRIQUE, F., « Le catalogue divin de 'Ayn al-Mouftella : jeu de miroir autor de "celui qui est dans ce temple" », a *BIFAO 104*, 2004, pp. 327-357.

LABRIQUE, F., « 'Ayn el Mouftella : Osiris dans le Château de l'or (Mission IFAO à Bahariya, 2002-2004) », a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr. (eds.), *IX Congrès International des égyptologues, Grenoble, 6-12 de septembre 2004*, OLA 150/2, 2007, pp. 1061-1070.

LACAU, P., « Note sur la tombe no. 3 de Tehneh », a *ASAE*, 26, 1926, pp. 38-41.

LACHAUD, R., *Les Deesses de L'Égypte Pharaonique*, 1992, p. 51.

LALOUETTE, Cl., *Contes et récits de l'Égypte ancienne*, Paris, 1995.

LAROZE, E., « Osiris et le temple d'Opet », a COULON, L., (ed.), *Le Culte d'Osiris au 1er. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010, pp. 219-238.

LAUER, J. Ph., *Histoire monumentale des pyramides d'Égypte*, I. *Les pyramides à degrés*, BdE39, 1962.

LAUFFRAY, J. *Karnak d'Égypte. Domaine du divin*. CNRS, Paris, 1988.

LAVIER, M. C., « Les mystères d'Osiris à Abydos d'après les stèles du Moyen Empire et du Nouvel Empire », a SCHOSKE, S., (ed.), *Akten des Vierten Internationalen Ägyptologen Kongress München, 1985 III*, SAK 3, 1989, p 289 – 295.

LAVIER, M. C., « Les rites funéraires », a BERARD-AZZOUZ, O., SHYMY, M. A. H., (comissaris), *Égypte, Vision d'éternité*, catàleg exposició, Musée de l'Ephèbe. Le Cap d'Agde, 10 de setembre de 1999 a 8 de gener de 2000, pp. 36-38.

LAVIER, M. C., « Les fêtes d'Osiris à Abydos au Moyen Empire et au Nouvel Empire », a *Égypte 10*, 1998, pp. 27-33.

- LEAHY, A, «"The Osiris-Bed" reconsidered», a *Or* 46, 1977, pp.424-434.
- LEAHY, A., «Harwa and "Harbes"», a *CdE* LV, n° 109-110, 1980, pp. 43-63.
- LECLANT, J., « Quelques données nouvelles sur l'édifice dit de Taharqa, près du Lac Sacré à Karnak », a *BIFAO* 49, 1950, pp. 181-192.
- LECLANT, J., « Compte rendu des fouilles et travaux menés en Égypte », a *Or* 19, 1950, pp. 489-501.
- LECLANT, J., « Fouilles et travaux en Égypte, 1950-51, I. Karnak-nord », a *Or* 20, 1951, pp. 453-475.
- LECLANT, J., « "La Mascarade" des boeuf gras et le triomphe de l'Égypte », a *MDAIK* 14, 1956, pp. 128-145.
- LECLANT, J., *Recherches sur les monuments thébains de la XXV ème dynastie, dite éthiopienne*, BdE 36, El Caire, 1965.
- LECLANT, J., CLERC, G., « Fouilles et travaux en Égypte et au Sudan 1983-84 », a *Or* 54, 1985, pp. 363, núm. 48.
- LECLANT, J., CLERC, G., « Fouilles et travaux en Égypte et au Sudan 1984-85 », a *Or* 55, 1986, pp. 265, núm. 49.
- LECLANT, J., CLERC, G., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1992-1993 », a *Or* 63, 1994, pp. 408-409, lames 35 à 36.
- LECLANT, J., CLERC, G., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1995 », a *Or* 64, 1995, p. 284-286.
- LECLANT, J., CLERC, G., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1996 », a *Or* 65, 1996, p. 289-291.
- LECLANT, J., CLERC, G., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1998 », a *Or* 67, 1998, p. 376-377, l.1.
- LECLANT, J., GOUT, A., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1999 », a *Or* 68, 1999, p. 380-82.
- LECLANT, J., GOUT, A., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 2000 », a *Or* 69, 2000, p. 267-268.
- LECLANT, J., GOUT, A., « Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 2001 », a *Or* 70, 2001, p. 409-410.

- LECLÈRE, Fr.: «A Cemetery of Osiris figurines at Karnak», a *EgArch* 9, 1996, pp. 9-12.
- LECLÈRE, Fr., «New Data on Burials of Osirid Figurines: The So-Called Saite Vaulted Tomb at Karnak», a HAWASS, Z. (ed.), *VIIIth International Congresss of Egyptologists, Le Caire 28 de mars - 3 avril 2000. Abstracts of Papers*, El Caire 2000, pp. 109-110.
- LECLÈRE, Fr., « Fouilles du temple d'Osiris à Karnak, présentation des travaux récents », a *BSFE* 153, 2002, pp. 24-44.
- LECLÈRE, Fr., « Données nouvelles sur les inhumations de figurines osiriennes; le tombeau d'Osiris á Karnak », a HAWASS, Z. (ed.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century, Proceedings of the Eight International Congress of Egyptologists*, El Caire 2000, 28 de mars a 3 d'ábril de 2000. The American University in Cairo Press, El Caire-Nova York, 2003, pp. 295-303.
- LECLÈRE, Fr., « La ville de Saïs à la Basse Époque », a *Égypte* 28, 2003, pp. 13-38.
- LECLÈRE, Fr., *Les villes de Basse Égypte au 1er millénaire av. J.-C. : analyse archéologique et historique de la topographie urbaine*, BdE 135, El Caire, 2008, 2 vols.
- LECLÈRE, Fr., « Le quartier de l'Osireion de Karnak. Analyse du contexte topographique », a COULON, L. (ed.). *Le Culte d'Osiris au 1er. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010, pp. 238-268.
- LECLÈRE, Fr., COULON, L., « Fouilles dans a nécropole osirienne du secteur nord-est du temple de Karnak », a EYRE, C.J., (ed.), *Seventh International Congress of Egyptologists. Cambridge 3-9 september 1995, Abstracts of Papers*, Oxford, 1995, pp.104-105.
- LECLÈRE, Fr., COULON, L., « La nécropole osirienne de la "Grand Place" à Karnak. Fouilles dans le secteur nord-est du temple d'Amon », a EYRE, C.J., (ed.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists. Cambridge 3-9 september 1995*, OLA 82, 1998, pp. 649-660.
- LEFÉBURE, E., *Le mythe Osirien*, Paris, 1875.

- LEFEBVRE, G., « Sarcophages égyptiennes trouvés dans une nécropole gréco-romaine à Tehneh », a *ASAE* IV, pp. 227-231, pl.II., El Caire, 1903.
- LEFEBVRE, G., « Tableau des parties du corps humain mentionnées par les Égyptiens », a *CASAE* 17, 1952, pp. 27.
- LEFEBVRE, G., BARRY, L., « Rapport sur les fouilles exécutés a Tehneh, 1903-1904 », a *ASAE* VI, 1906, pp. 141-158.
- LE FUR, D., « La Conservation des fragments peints d'un édifice osirien de Ptolémée IV à Karnak », a TEFNIN, R. (ed.), *La peinture égyptienne ancienne. Un monde de signes à préserver. Actes du Colloque international de Bruxelles, avril, 1994. MonAeg VII*, Brussel-les, 1997, pp. 85-95.
- LEGRAIN, G., « Le temple et les chapelles d'Osiris à Karnak » a *RecTrav* 22, 1900, pp.125-136 i 146-149; 23.
- LEGRAIN, G., « Le temple et les chapelles d'Osiris à Karnak », a *RecTrav* 23, 1901, pp. 65-75 i 163-172.
- LEGRAIN, G., « Le temple et les chapelles d'Osiris à Karnak », a *RecTrav* 24, 1902, pp. 208-214.
- LEGRAIN, G. *Les temples de Karnak*. Fondation Égyptologique Reine Elisabeth. Brussel-les, 1929.
- LEITZ, Chr., *Geographisch-osirianische Prozession aus Philae, Dendara und Atrhibis. Soubassementstudien II*, SSR 8, 2012, pp. 225-232.
- LIEVEN, A. Von, «Ein neuer Kornosiris im Abenteuermuseum Saarbrücken», a *BSEG* 24, 2000-2001, pp. 59-70.
- LIEVEN, A. Von, «Seth ist im Recht, Osiris ist im Unrecht! Sethkultur und ihre Versions des Osiris-Mythos!», a *ZÄS* 133, Edició 2, 2004. pp.156-179.
- LIEVEN, A. Von, «Book of the Dead, Book of the Living: BD spells as temple texts», a *JEA* 98, 2012, pp.249-267.
- LIPPERT, S. L., « L'étiologie de la fabrication des statuettes osiriennes au mois de Khoiak et le *Rituel de l'ouverture de la bouche* d'après le papyrus Jumilhac », a *ENIM* 5, 2012, pp. 215-255.
- LOPES, M. H. T., «O de Osiris : analyse de un mito fundador », a *Hathor* 2, 1990, pp. 7-16.

- LÓPEZ ERIKSSON, T., *Un tesorillo de monedas de bronce tardoromanas encontrado en Oxirrinco*, Treball de Màster d'Arqueologia Clàssica. Universitat Rovira i Virgili, Tarragona, 2009 (inèdit).
- LÓPEZ, J., SANMARTIN, J., *Mitología y Religión del Oriente Antiguo, I. Egipto y Mesopotamia*, Sabadell, 1993.
- LORET, V., « Les fêtes d'Osiris au mois de Khoiak », a *RecTrav* III, 1882, pp.43-57; IV, 1883, pp. 21 –33; V, 1884, pp. 84-103. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/rectrav1882/0053>. Consultat el dia 2 de gener de 2015.
- LORET, V., « Le mille-pattes et la chaise à porteurs de pharaon », a *RdE* 6, 1951, pp. 5-20.
- LORTET, L., « Momies de singes et nécropoles du dieu Thot », a *BIE* 4ª serie, 1906, pp. 43-46.
- LORTET, L., GAILLARD, M. C., *La faune momifiée de l'ancienne Égypte*, 2 vols. IX, X, Lió, 1907-1909.
- LORTON, D., «Considerations on the Origin and Name of Osiris», a *VarAeg* 1, 1985, pp. 113-26
- LULL, J., *Las tumbas reales egipcias del tercer Periodo Intermedio (dinastías XXI-XXV). Tradición y cambios.*, BAR-IS 145, Oxford 2002.
- MCDONALD, J. K., *The Tomb of Nefertari*, Londres. 1992.
- MALAISE, M., «Ciste et Hydrie, symboles de la puissance et de la présence d'Osiris», a RIES, J. (ed.), *Le symbolisme dans le culte des grandes religions. Actes du Colloque de Louvain-la-Neuve, 4-5 octobre 1983*, Homo Religiosus 11, Lovaina, 1985, pp. 125-155.
- MALAISE, M., « Note sur le nœud isiaque », a *GM* 143, 1994, pp. 105-108.
- MALAISE, M., *Pour une terminologie et un analyse des cultes isiaques*, Académie Royale de Belgique, Memoires de la Classe des Lettres, tercera sèrie, núm. 35, Brussel·les, 2005.
- MANGADO, M. L., «Consideraciones sobre un nuevo tipo de momificación en la necrópolis del Osireion de Oxirrinco», *AulOr* 28, 2010, pp. 233-240.

- MANNICHE, L., *Egyptian luxuries. Fragrance, aromatherapy and cosmetics in pharaonic times*, The American Univesity Press, El Caire, 1999.
- MARIETTE, A., *Abydos: Description des fouilles exécutés sur l'emplacement de cette ville*, París, 1869.
- MARIETTE, A., *Dendérah: description Générale du grand temple de cette ville*, París, 1870.
- MARIETTE, A., *Abydos II*, París, 1880.
- MARTINI, R., *SNG Italia, Milano, volume XIII. Aegyptus 2. Octavianus Augustus- Lucius Verus*, Milà, 1991.
- MARTINI, R., *SNG Italia, Milano volume XIII, Aegyptus 3. Commodus- Galerius Caesar*, Milà, 1992.
- MASCORT, M., « L'Osireion d'Oxyrhynchos », a ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J., (eds.), *Oxyrhynchos. Un site de fouilles en devenir Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008, pp. 77-85.
- MASCORT, M., «El Osireion de Oxirrinc (El Bahnasa, Egipto)», a MOLINERO, M. A., SEVILLA, C., (eds.), *Trabajos de Egiptología, 5/2, Actas del III Congreso Ibérico de Egiptología*, La Laguna, 2009, pp. 77-85.
- MASCORT, M., «Estudio del material exhumado en el Osireion de Oxirrinc (El Bahnasa, Egipto)», a DE ARAÚJO, L. M., SALES, J. DAS C., (eds.), *Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica II, IV Congreso de Egiptología Ibérica*, Lisboa, 2012, pp. 680-693.
- MASCORT, M., «Materials de les excavacions del Servei d'Antiguitats dipositats al magatzem d'El Aixmunein», a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, Nova Studia Aegyptiaca, VIII, Barcelona, 2014, pp. 259-286.
- MASCORT, M., «La galeria 1A de l'Osireion d'Oxirrinc. Procés constructiu», a CASTELLANO, N., MASCORT, M., PIEDRAFITA, C., VIVÓ, J., (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa*, Barcelona, 2015, pp. 369-380.
- MASCORT, M., « L'Osireion d'Oxyrhynchos », a KOUNSOULIS, P., LAZARIDIS, N. (eds.), *Proceeding of the Tenth International Congress of Egyptologists, University of Aegean, Rhodes, 22-29 May, 2008*, OLA 241/1, 2015, pp. 365-374.

- MASCORT, M., PONS, E., «Ámbito 32 de la Necrópolis Alta de Oxirrinco (El-Bahansa), Egipto: Ofrenda de peces», a *V Congreso Ibérico de Egiptología, Cuenca 9-12 de marzo de 2015*. (en premsa).
- MASCORT, M., PONS, E., «Area 32 of the High Necropolis of the Archaeological Site of Oxyrhynchus (El-Bahnasa), Egypt: fish offerings», a *XI International Congress of Egyptologist, Florencia, 23.30 August 2015*, (en premsa).
- MASCORT, M., PONS, E., «Ofrenda de peces descubierta en el Ámbito 32 del Yacimiento Arqueológico de Oxirrinco (El-Bahnasa), Egipto. Campañas 2012-2015», a *Nilus* 24, (en premsa).
- MATHIAUT-LEGROS, A. (comissària), *El enigma de la momia. El rito funerario en el Antiguo Egipto*. (Catàleg exposició), Alacant, 2010.
- MATHIEU, B., « Les homes des larmes. À propos d'un jeu de mots mythique dans les textes de l'ancienne Égypte », a *Hommages à François Daumas*, OrMonsp 3 Montpellier, 1986, pp. 499-509.
- MATHIEU, B., « Quand Osiris régnait sur terre... », a *Égypte* 10, 1998, p. 5-18.
- MATHIEU, B., « Travaux de l'Institut Français d'Archéologie Orientale en 2001- 2002 », a *BIFAO* 102, 2002, pp. 437-614.
- MATHIEU, B., *Abréviations des périodiques et collections en usage à l'Institut Français d'Archéologie Orientale*, El Caire, 2003.
- MATHIEU, B., « Mais qui est doncs Osiris ?. Ou la politique sous le linceul de la religion », a *EniM* 3, 2010, pp. 77-107.
- MATHIEU, B., « Les Enfants d'Horus, théologie et astronomie », a *ENIM* 1, 2008, pp. 7-14.
- MATTHIAE-SCANDONE, G., «Ricerche sui fondamenti delle relazioni tra Neith e Osiride», a *OrAnt* 11, 1972, pp. 179-192.
- MEEKS, D., *Le grand texte des donations au temple d'Edfou*, a BdE LIX, El Caire, 1972.
- MEEKS, D., « Un manuel de géographie religieuse du Delta », a *SAK* 3, 1989, pp. 297- 304.
- MEEKS, D., « Dieu masqué, dieu sans tête », a *Archéo-Nil* 1, 1991, pp. 5-15.

- MEEKS, D., reviews. GOYON, J.-Cl., *Le papyrus d'Imouthès, fils de Psintaês (Papyrus MMA 35.9.21)*. The Metropolitan Museum of Art, Nova York, 1999, V. 1, p. 63-73, a *JEA 90, 2004, Reviews Reviews* pp.55-57.
- MEEKS, D., *Mythes et légendes du Delta selon le papyrus Brooklyn 47.218.85*, MIFAO 125, El Caire, 2006.
- MEULENAERE, (Veure DE MEULENAERE).
- MIKHAIL, L. B., «Dramatic Aspects of the Osirian Khoiak Festival. An Outline (V)», a *GM 81*, 1984, pp. 29-54.
- MIKHAIL, L. B., «The Festival of Sokar: an episode of the Osirian Khoiak Festival.», a *GM 82*, 1984, pp. 24-44.
- MIKHAIL, L. B., «Raising the Djed-pillar. The last Day of the Osirian Khoiak Festival», a *GM 83*, 1984, pp. 51-69.
- MILNE, J. G., «The coins from Oxyrhynchus», *JEA 8*, 1922, 3-4, pp. 158-163.
- MILNE, J. G., *Ashmolean Museum, Catalogue of Alexandrian coins*, Oxford, Londres, 1933.
- MINAS, M., «Die ptolemäischen Sokar-Osiris- Mumien. Neue Erkenntnisse zum ägyptischen Dynastiekult der Ptolemäer», a *MDAIK 62*, 2006, pp.197-215.
- MOJISOV, B., *Osiris. Death and Afterlife of a God*, Oxford, 2005.
- MOLINERO POLO, M. A., «Templo y cosmos», a MOLINERO POLO, M. A., SOLA, D., (coord.), *Arte y Sociedad del Egipto Antiguo*, Madrid, 2000, Encuentro, pp. 69-94.
- MÖLLER, G., «Das *Hb-Šd* des Osiris nach Särgdarstellungen des neuen Reiches», a *ZÄS 39*, 1901, pp. 71-74.
- MONNET, J., « Les briques magiques du musée du Louvre », a *RdE 8*, 1951, pp. 151-162.
- MONTET, P., *Géographie de l'Égypte ancienne. Deuxième partie. Tochemâ. La Haute Égypte*, Paris, 1961.
- MONTET, P., « Le rituel de de fondation des temples égyptiens », a *Kêmi 17*, 1964, pp. 74-100.
- MORET, A., *Mystères égyptiens*, Paris, 1913.
- MORET, A., *La mise à mort du dieu en Égypte*, Paris, 1927.

- MORET, A., « La légende d'Osiris à l'époque thébaine d'après l'hymne à Osiris du Louvre », a *BIFAO* 30, 1931, pp. 725-750.
- MORRISON, C., *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale, I, D'Anastase Ier a Justine II (491-711)*, Paris, 1970.
- MÜLLER, M., review of GOYON, J.-Cl., *Le papyrus d'Imouthès, fils de Psintaês (papyrus MMA 35.9.21)*. The Metropolitan Museum of Art, Nova York, 1999, V. 1, pp. 63-73., a *LingAeg* 10, 2002, pp.438-40.
- MURRAY, M., *The Osireion at Abydos*. BSAE 9, Londres,1903.
- MYSLIEWIC, K., «Phallic Figurines from Tell Atrib», a *Essays in Honour of Prof. Dr. Jadwiga Lipinska*, Warsaw Egiptological Studies 1, Varsovia, 1997, 119-138.
- NAGEL, M. G., *Mystères d'Osiris dans l'ancienne Égypte (conferencia inaugural)*, *Eranos Jahrbuch*, 1944.
- NAGY, I., « La statue de Thouéris au Caire (CG 39145) et la légende de la déesse lointaine », a *The Intellectual Heritage of Egypt. Studies Kákosy*, *Studia Aegyptiaca*, XIV, Budapest, 1992.
- NASR, «Report on the Restauration of the Tomb of Pabasa (TT 279)», a *MDAIK* 41, 1985, pp. 189-196.
- NAVILLE, E., «Le grand réservoir d'Abydos et la tombe d'Osiris », a *ZÄS* 52, 1914, pp. 50-55.
- NEWBERRY, P., «*Ssm.t*», a GRIFFITH, N. M., GRIFFITH, F. LI., *et al.* (eds.), *Studies Presented to F.LI. Griffith*, Egypt Exploration Society, Londres, 1932, pp. 316-323.
- NIWIŃSKI, A., « The solar osirian unity as principle of the theology of the "state of Amun" in Tebes in the 21st Dynasty », a *JEOL* 30, 1987-88, p. 89-106.
- NIWIŃSKI, A., *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies, Theben V*, Mayence, 1998.
- OATES, J. F., *Checklist of editions of Greek, Latin, Demotic, and Coptic papyri, ostraca, and tablets (BASP Suppl. No. 9; 2001)*; an up-to-date version of the Checklist is available online at <http://odyssey.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html>.
- O'CONNOR, D., *Abydos. Egypt's First Pharaohs and the Cult of Osiris*, El Caire, 2008.

- OMM SETY, HANNY EL ZEINI. *Abydos: Holy City of Ancient Egypt*. Los Angeles, 1981.
- OSING, J., «Isis und Osiris», *MDAIK* 30, 1974, pp.91-114.
- OSING, J., «Zu den Osiris Räumen im Tempel von Hibis», a *Hommages à François Daumas*, OrMonsp 3 Montpellier, 1986, pp. 511-516.
- OSING, J. *Hierastische Papyri aus Tebtunis I, The Carlsberg Papyri 2*, Copenhagen, 1998.
- OSING, J., ROSATI, G., *Papiri geroglifici e ieratici da Tebtynis*, Florencia, 1998.
- OTTO, E. *Osiris und Amun, Kult und Helige Stätten*, Munic, 1966.
- OTTO, E., *Egyptian art and the cults of Osiris and Amon*, Londres, 1968.
- OTTO, E., «Dedun», *LÄ*, Bd. I, Heft 7, col. 1003-1004, s.v., Wiesbaden, 1974.
- PADRÓ, J., *Bibliografia Egiptològica Barcelonesa-1*, Universitat de Barcelona-Societat Catalana d'Egiptologia, Barceona, 1994.
- PADRÓ, J., *Historia del Egipto faraónico*, Madrid, 1997.
- PADRÓ, J., «Oxirrinco: Noticia sobre las primeras campañas de excavaciones», a *Egipto: 200 Años de investigación arqueológica*, Madrid, 1998, pp. 120-121.
- PADRÓ, J., amb les col·laboracions de GONZÁLVEZ, L. M., PONS, E., RODÓN, T., SANMARTÍ, E., *Études historico-archéologiques sur Héracléopolis Magna*, Nova Studia Aegyptiaca I, Barcelona, 1999.
- PADRÓ, J., « Le site d'Oxyrhynchos : rapport sur les travaux archéologiques menés depuis 1992 », a *CADMO* 13, 2003, pp. 9-25.
- PADRÓ, J., «Excavacions en Oxirrinco (1992-2002)», a *Espanoles en el Nilo I. Misiones arqueológicas en Egipto*, Madrid, 2004, pp. 119-145.
- PADRÓ, J., «Actividades arqueológicas llevadas a cabo en el yacimiento de Oxirrinco (Minia, Egipto)», a *Excavaciones arqueológicas en el exterior*, Bienes Culturales, 3, Madrid, 2004, pp. 111-118.

- PADRÓ, J., *Gramàtica de l'egipci clàssic*, Nova Studia Aegyptiaca, II, Barcelona, 2006.
- PADRÓ, J., amb les col·laboracions d'AMER, H. I., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., HAMZA, M. GONZÁLVEZ, L. M., MARÍ, LI., MARTÍNEZ, J. J., MASCORT, M., PIEDRAFITA, C., PONS, E., SUBÍAS, E., i XARRIÉ, R., *Oxyrhynchos I. Fouilles Archéologiques à El-Bahnasa (1982-2005)*, Nova Studia Aegyptiaca, III, Barcelona, 2006.
- PADRÓ, J., «Recent Archaeological Work», a BOWMAN, A. K., COLES, R. A., GONIS, N., OBBINK, D., PARSONS, P. J., (eds.), *Oxyrhynchus: a city and its texts, Oxford and London 1998*, Graeco-Roman Memoirs of the Egypt Exploration Society 93, Londres, 2007, pp. 129-138, làms. XI-XXIV.
- PADRÓ, J., « Histoire du site d'Oxyrhynchos », a ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J. (eds.), *Oxyrhynchus, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008, pp. 149-152.
- PADRÓ, J., «Trabajos de excavación realizados en el yacimiento de Oxirrinco (El-Bahnasa, provincia de Mínia, Egipto) durante la campaña 2009 (octubre-noviembre) », a *Excavaciones en el exterior 2009. Informes y trabajos 5. Instituto del Patrimonio Cultural de España*. Publicat en CD, Madrid, 2009.
- PADRÓ, J., «El mal, el pecado y el castigo en el antiguo Egipto», a *Cadmo* 20, 2010, pp. 11-28.
- PADRÓ, J., «La ciudad del pez de nariz puntiaguda», a *Au/Or* 30, 2012, pp. 177-183.
- PADRÓ, J., «Memoria de los trabajos de excavación y restauración realizados en el yacimiento de Oxirrinco (El-Bahnasa, Mínia). Campaña octubre-noviembre-diciembre 2010 y enero 2011», a *Excavaciones en el exterior 2010. Informes y Trabajos 7. Instituto del Patrimonio Cultural de España*. Publicat en CD, Madrid, 2012.
- PADRÓ, J., «Apuntes sobre la religión de Oxirrinco en la baja época», a *Au/Or* 32/1, 2014, pp. 101-113.
- PADRÓ, J., «Set, Tueris y Osiris. Notas sobre la historia del Nomo Oxirrinquita», a DUPLÁ ANSUATEGUI, A., ESCRIBANO PAÑO, M. V., SANCHO ROCHER, L., VILLACAMPA RUBIO, M. A. (eds.), *Miscelánea de Estudios en homenaje a Guillermo Fatás Cabeza*, 2014, pp. 561-568.

- PADRÓ, J., amb les col·laboracions d'ALGORRI, E., AMER, H. I., BURGAYA, B., CASTELLANO, N., CODINA, D., EL-AGUIZY, O., ERROUX-MORFIN, M., GOYON, J.-Cl., HAMZA, MARTÍNEZ, J. J., MASCORT, M., PERRAUD, A., PIEDRAFITA, C., PONS, E., XARRIÉ, R., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, Nova Studia Aegyptiaca VIII, Barcelona, 2014.
- PADRÓ, J., AGUSTI, B., AMER, H., CASTELLANO, N., CODINA, D., ERROUX-MORFIN, M., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., RIUDAVETS, I., VAN NEER, W., «Informe preliminar dels treballs arqueològics realitzats a Oxirrinc (El Bahnasa, Minia Egipte), durant la campanya de 2013», a *Nilus* 22, Barcelona, 2013, pp. 3-14.
- PADRÓ, J., AGUSTI, B., AMER, H., CODINA, D., ERROUX-MORFIN, M., GONZALEZ, J., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., RIUDAVETS, I., VAN NEER, W., «Memòria preliminar de les excavacions de la campanya de 2014 a El Bahnasa, Oxirrinc (Minia Egipte) », a *Nilus* 23, Barcelona, 2014, pp. 3-22.
- PADRÓ, J., ALGORRI, E., AMER, H., CAMPILLO, J., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M. L., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., SUBÍAS, E., «Memòria dels treballs arqueològics duts a terme a Oxirrinc (El Bahnasa, Minia) durant la campanya de 2009», a *Nilus* 18, Barcelona, 2010, pp. 7-11.
- PADRÓ, J., ALGORRI, E., AMER, H., CAMPILLO, J., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M. L., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., SUBÍAS, E., «Memòria dels treballs arqueològics duts a terme a Oxirrinc (El Bahnasa, Minia) durant la campanya de 2010», a *Nilus* 19, Barcelona, 2011, pp. 7-9.
- PADRÓ, J., AMER, H. I., CAMPILLO, J., CASTELLANO, N., CODINA, D., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M. L., MARTÍNEZ, J. J., MASCORT, M., PONS, E., «Oxirrinc (al Bahnasa, Minia, Egipte): nous descobriments i novetats. Campanya del 2009», a *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2012, pp. 185-214.
- PADRÓ, J., AMER, H. I., CAMPILLO, J., CODINA, D., ERROUX-MORFIN, M., MARTÍNEZ, J. J., MASCORT, M., PONS, E., RIUDAVETS, I., «Informe preliminar dels treballs arqueològics realitzats a Oxirrinc (El-Bahnasa, Mínia, Egipte), durant la campanya de 2011-2012», a *Nilus* 21, 2012, pp. 3-29.

- PADRÓ, J., AMER, H. I., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MASCORT, M., PONS, E., SUBÍAS, E., «Memòria dels treballs arqueològics realitzats a Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia) durant la campanya de 2006», a *Nilus* 15, 2006, pp. 9-16.
- PADRÓ, J., AMER, H. I., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M.L., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., RODRÍGUEZ, N., SUBÍAS, E., «Memòria provisional dels treballs arqueològics duts a terme a Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia) durant la campanya 2007», a *Nilus* 16, 2007, pp. 5-14.
- PADRÓ, J., AMER, H. I., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M.L., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., RODRÍGUEZ, N., SUBÍAS, E., «Memoria de los trabajos arqueológicos realizados en Oxirrinc (El-Bahnasa, provincia de Mínia) de la campaña 2007», a *Excavaciones en el exterior 2007. Informes y trabajos. Instituto del Patrimonio Cultural de España*. Publicat en CD. Madrid 2007.
- PADRÓ, J., AMER, H. I., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M.L., MARTÍNEZ, J.J., MASCORT, M., PONS, E., RODRÍGUEZ, N., SUBÍAS, E., «Memoria provisional de los trabajos arqueológicos realizados en Oxirrinc (El-Bahnasa, provincia de Mínia) de la campaña 2008», a *Excavaciones en el exterior 2008. Informes y trabajos 3. Instituto del Patrimonio Cultural de España*. Publicat en CD. Madrid 2008.
- PADRÓ, J., AMER, H. I., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., MANGADO, M. L., MARTÍNEZ, J. J., MASCORT, M., PONS, E., SAURA, M., SUBÍAS, E., «Memòria provisional dels treballs arqueològics duts a terme a Oxirrinc (El-Bahnasa, província de Mínia) de la campanya 2008», a *Nilus* 17, 2008, pp. 3-16.
- PADRÓ J., AMER, H., ERROUX-MORFIN, M., MASCORT, M., HAMZA, M., « Découverte et premiers travaux à l'osireion d'Oxyrhynchos », a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr. (eds.), *IX Congrès International des égyptologues, Grenoble, 6-12 septembre 2004*, OLA 150/2, 2007, pp. 1443-1454.
- PADRÓ, J., ERROUX-MORFIN, M., « La Mission archéologique mixte – espagnole, française, égyptienne- d'Oxyrhynchos », a *L'Echo des Pharaons* 9, Cabestany, 2003, pp. 4-6.
- PADRÓ, J., ERROUX-MORFIN, M., « L'Oxyrhynque et le lépidote a el-Bahnasa », a RAMOS, J. A., ARAÚJO DE, J. M., RAMOS DOS SANTOS, A. (eds.), *Precursos do Oriente Antigo. Precursos do Oriente Antigo. Homenagem a José Nunes Carreira na sua jubilação académica*, Lisboa, 2004, pp. 401-406.

- PADRÓ, J., ERROUX-MORFIN, M., (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008.
- PADRÓ, J., HAMZA, M., AMER, H. I., MASCORT, T., SUBÍAS, E., CASTELLANO, N., MORFIN, M. i XARRIÉ, R., «Darreres intervencions al jaciment d'Oxirrinco (El-Bahnasa, Egipte) », a *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, 2004, pp. 331-349.
- PADRÓ, J., HAMZA, M., AMER, H.I., MASCORT, M., SUBÍAS, E., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., XARRIÉ, R., «Últimos trabajos en Oxirrinco (El-Bahnasa, Egipto)», a CERVELLÓ, J., DÍAZ DE CERIO, M., RULL, D. (ed.), *Actas del Segundo Congreso Ibérico de Egiptología, Bellaterra, 12-15 marzo 2001*, Aula Aegyptiaca Studia 5, Bellaterra, 2005, pp. 221-232.
- PADRÓ, J., HAMZA, M., AMER, H.I., SUBÍAS, E., MASCORT, M., CASTELLANO, N., ERROUX-MORFIN, M., «Campañas del 2001-2002 en Oxirrinco (El Bahnasa, Egipto)», a *AulOr 20*, Sabadell, 2002, pp.147-161.
- PADRÓ J., HAMZA, M., ERROUX-MORFIN, M., SUBÍAS, E., AMER, H., GONZÁLVEZ, M., MASCORT, M., « Fouilles archéologiques à Oxyrhynchos, 1992-1994 », a EYRE, C. J. (ed.), *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists, Cambridge, 1995*, OLA, 82, 1998, pp. 823-828.
- PADRÓ, J., HAMZA, M., GONZÁLVEZ, L. M., SUBÍAS, E., ERROUX-MORFIN, M., MASCORT, M^a. T., TAULE, M. A., i IBRAHIM, H., «Informe preliminar sobre la campanya d'excavacions de 1992 al jaciment d'Oxirrinco (El Bahnasa, província de Minia) », a *Nilus*, 2, Barcelona, 1993, pp. 5-15.
- PADRÓ J., HAMZA, M., MARÍ, LL., AMER, H., MASCORT, M., «Informe preliminar sobre les campanyes arqueològiques de la Missió Catalano-Egípcia a Oxirrinco corresponents als anys 1995 i 1996», a *Nilus* 5, 1996, pp. 10-12.
- PADRÓ J., HAMZA, M., SUBÍAS, E., GONZÁLVEZ, M., MASCORT, M., ERROUX-MORFIN, AMER, H., TAULÉ, M^a.A., «Excavacions arqueològiques a Oxirrinco (El Bahnasa, Egipte) », a *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, Barcelona, 1996, pp. 161-173.
- PADRÓ, J., MASCORT, M., «Textos de las piezas de la excavación de Oxirrinco», a PEREZ-DIE, M.C. (ed), *120 años de arqueología española en Egipto*, Madrid, 2009, pp. 208-227

- PADRÓ, J., MASCORT, M., SUBÍAS, E., CASTELLANO, N., «El món religiós oxirrinquita a la llum de les darreres excavacions a El Bahnasa, província de Mínia, Egipte», a *Tribuna d'Arqueologia* 2002-2003. Generalitat de Catalunya. Barcelona, 2005, pp. 183-202.
- PADRÓ, J., PIEDRAFITA, C., «La Transcripció catalana dels noms propis egipcis», a *Nilus* 1, 1992, p. 4-11.
- PANTALACCI, L., « Une conception originale de la survie osirienne d'après les textes de Basse Époque », a *GM* 52, 1981 pp.57-66.
- PANTALACCI, L., « Sur quelques termes d'anatomie sacrée dans les listes ptolémaïques de reliques osiriennes », a *GM* 58, 1982, pp.65-72.
- PANTALACCI, L., « *wnm- HwAAt*: genèse et carrière d'un génie funéraire », a *BIFAO* 83, 1983, p. 299.
- PANTALACCI, L., « Décor de la 2ème chapelle osirienne de l'est (sud) sur le toit du temple de Dendara », a *Akten München* 3, 1985, pp. 327-337.
- PANTALACCI, L., « Remarques sur les méthodes de travail des décorateurs tentryrites », a *BIFAO* 86, 1986, pp. 267-275.
- PANTALACCI, L., « A propos de reliques osiriennes », a *CdE* LXII, n° 123-124, 1987, pp. 108-123.
- PARKER, R. A., LECLANT, J., GOYON, J.-Cl., *The edifice of Taharqa by the sacred lake of Karnak*, Providence-London, 1979.
- PARSONS, P. J., *The City of the Sharp-nosed Fish: Greek Lives in Roman Egypt*, Londres, 2007.
- PARSONS, P. J., REA, J. R., TURNER, E. G., *The Oxyrhynchos Papyri*, L, núm. 3522-3600, EES.GRM, 50, Londres, 1983.
- PEET, T. E., «A remarkable burial custom of the Old Kingdom», a *JEA* II, part I, 1915, pp. 8-9.
- PEET T. E., «Notes and News», a *JEA* II, part IV, 1915, p 253.
- PEET T. E., WOOLLEY, C. L., *The City of Akhenaten*, I, EES, Londres, 1923.
- PERDU, O., «Recueil des Incriptions Royales Saïtes. Vol, I: Psammétique Ier » a *Études d'Égyptologie* 1, Paris, 2002.

- PERNIGOTTI, S., *I Greci nell'Egitto della XXVI Dinastia*, Imola, 1999.
- PETERS-DESTREERACT, M., *Pain, bière et toutes bones choses. L'Alimentation dans l'Égypte ancienne*, Monaco, 2005.
- PETRIE, W. M. Fl., *Abydos*, MEEF, XXII, vol I, Londres, 1902.
- PETRIE, W. M. Fl., *Ehnasya: 1904*, EEF 26, Londres, 1905.
- PETRIE, W. M. Fl., *Heliopolis, Kafr Ammar and Shurafa*, Londres, 1915.
- PETRIE, W. M. Fl., «Tombs of the Courtiers and Oxyrhynchos», a *BSAE XXXVII*, Londres, 1925, pp. 12-19.
- PETRIE, W. M. Fl., GRIFFITH, F. L., SAYCE, A. H., *Illahun, Kahun and Gurob 1889-9*, Londres, 1891.
- PIANKOFF, A., RAMBOVA, N., « Les chapelles de Tout-Ankh-Amon », *MIFAO LXXII*, 2 vols., El Caire, 1951-1952.
- PICCHI, D., «Terra, cereali e acqua: la corn-mummy KS 342 del Museo Civico Archeologico di Bologna», a PERNIGOTTI, S., ZECCHI, M. (eds.), *La terra, gli uomini e gli dei: il paesaggio agricolo nell'Antico Egitto, Atti del secondo coloquio, Bologna 22-23 de maggio de 2006*, Imola, 2007, pp. 73-82.
- PIEDRAFITA, C., «Estrabó d'Amàsia com a Font per a l'estudi de l'antic Egipte», a *Nilus* 9, 2000, pp. 20-28.
- PIEDRAFITA, C., « L'Épigraphe grecque d'Oxyrhynchos », a ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J. (eds.) *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008, pp. 135-145.
- PIEDRAFITA, C., «Una tauleta màgica del déu Set procedent d'Oxirrinc (Proposta d'identificació i lectura)», a *Nilus* 19, 2010, pp. 29-31.
- PIEDRAFITA, C., «El prior Menas i una inscripció de l'era de Dioclecià a Oxirrinc», a CASTELLANO, MASCORT, PIEDRAFITA, VIVÓ (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa*, Barcelona, 2015, pp.455-466.
- PLINI EL VELL, *Natural History*, IV, llibres 12-16 (RACKHAM, H., traductor) The Loeb Classical Library 370, Londres, 1973.
- PLUTARC, *Moralia, De Iside et Osiride*, I.V, 18, (BABBIT, F. C., ed. i traductor), The Loeb Classical Library 306, Londres, 1969.

- PONS MELLADO, E., «Últimos descubrimientos en la tumba saíta nº 14 del yacimiento arqueológico de Oxirrinco (el-Bahnasa): la cámara funeraria nº 6», a MOLINERO, M. A., SEVILLA, C., (eds.), *Trabajos de Egiptología*, 5/2, *Actas del III Congreso Ibérico de Egiptología*, La Laguna, 2009, pp. 179-188.
- PONS MELLADO, E., «Últimos hallazgos en la Necrópolis Alta. El yacimiento arqueológico de Oxirrinco (el-Bahnasa): tumbas nº 18-20», a DE ARAÚJO, L. M., SALES, J. DAS C., (eds.), *Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica II*, IV Congreso de Egiptología Ibérica, Lisboa, 2012, pp. 959-972.
- PONS MELLADO, E., «News from the Archaeological Site of Oxyrhynchos (El Bahnasa), Egypt», a BELONA, G. A., IVANOV, S. V. (eds.), *Achievements and problems of modern Egyptology. Proceedings of the International Conference-Moscow 29 de setembre-2 d'octubre de 2009*, Moscou, 2012, pp. 288-297.
- PONS MELLADO, E., «Otras representaciones osiríacas en tumbas de época romana en el yacimiento arqueológico de Oxirrinco (El Bahnasa)», a PADRÓ, J., *Oxyrhynchos III. La Tombe N° 1 à la Nécropole Haute*, Nova Studia Aegyptiaca, VIII, Barcelona, 2014, pp. 287-292.
- PONS MELLADO, E., «Tumba 23 del Yacimiento Arqueológico de Oxirrinco (El Bahnasa, Egipto)», a CASTELLANO, N., MASCORT, M., PIEDRAFITA, C., VIVÓ, J., (eds.), *Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa*, Barcelona, 2015, pp. 477-488.
- PONS MELLADO, E., «Saite Tomb nº 14 at the archaeological site of Oxyrhynchus (el Bahnasa) », a KOUNSOULIS, P., LAZARIDIS, N. (eds.), *Proceeding of the Tenth International Congress of Egyptologists, University of Aegean, Rhodes, 22-29 de mai, 2008*, OLA 241/1, 2015, pp. 411-420.
- PONS MELLADO, E., «Tumbas de época romana del Yacimiento Arqueológico de Oxirrinco (El-Bahnasa, Minia), Egipto. Campaña 2010-2012», a *V Congreso Ibérico de Egiptología, Cuenca 9 -12 de marzo 2015*. (en premsa).
- PORTER, B., MOSS, R. L. B., *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings I, The Theban Necropolis*, Oxford, 1927.
- PORTER, B., MOSS, R. L. B., *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings*, IV, *Lower and Middle Egypt*, Oxford, 1934.

- PORTER, B., MOSS, R. L. B. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs and Paintings VI ,Upper Egypt: chief temples Abidos, Dendera, Esna, Edfu, Kom Ombo and Philae*, Oxford, 1939
- POSENER, G., « Sur la orientation et l'ordre des points cardinaux chez les Egyptiens », a *NAWG* 2, 1965, pp. 69-78.
- PRISKIN, G., «The Dendera zodiacs as narratives of the myth of Osiris, Isis, and the child Horus », a *EniM* 8, 2015, p. 133-185.
- PY, M., LÓPEZ, J. B., BUXÓ, R., ADROHER, A., GARCIA, D., WEIDELT, P., FEUGÈRE, M., « Système d'enregistrement de gestion et d'exploitation de la documentation issue des fouilles de Lattes », a *Lattara* 4, Lattes, 1991.
- QUACK, J. F., «Sprach-und redaction-geschichtliches Beobachtungen zur Choiaktext von Dandara.», a EYRE, C.J., (ed.), *Seventh International Congress of Egyptologists. Cambridge 3-9 september 1995, Abstracts of Papers*, Oxford, 1995, pp.144-147.
- QUACK, J. F., «Die Rituelle Erneuerung der Osirisfigurinen», a *WeltOr* 31, 2000-2001, pp. 5-18.
- QUACK, J. F., « Le Manuel du Temple. Une nouvelle sourcesur la vie des Prêtres Égyptiens », a *Égypte* 29, 2003, pp. 11-18.
- QUACK, J. F., « Organiser le culte idéal : le Manuel du Temple », a *BSFE* 160, 2004, pp. 9-25.
- QUACK, J. F., « Corpus oder membra disiecta ¿ Zur Sprach-und Redaktionskritik des Papyrus Jumilhac», a WAITKUS, W., (ed.), *Diener des Horus. Festschrift für Dieter Kurth zum 65. Geburtstag, Aegyptiaca Hamburgesia 1*, Gladbeck, 2008, 203-228.
- QUACK, J. F., « Les Normes pour le culte d'Osiris. Les indications du Manuel du Temple sur les lieux et les prêtres osiriens », a COULON, L., (ed.), *Le Culte d'Osiris au 1er. Millénaire av. J.-C. : découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010, pp. 23-30.
- QUAEGEBEUR, J., « La designation "porteurs des dieux" et le culte des dieux cocodriles dans les textes des époques tradives », a DAUMAS, F. (ed.), *Mélanges Adolphe Gutbub, OrMonsp II*, Montpellier, 1984, pp. 161-176.

- QUAEGEBEUR, J., « Diodore I, 20 et les mystères d'Osiris », a DUQUESNE, T., (ed.), *Hermes Aegyptiacus: Egyptological Studies for B. H. Stricker on his 85 th Birthday*, DiscEg special n. 2, Oxford, 1995, pp. 157-181.
- QUAEGEBEUR, J., CLARYSSE, W., VAN MAELE, B., «Athena, Neith and Thoeris in Greek Documents», a *ZPE*, 60, 1985, pp. 217-232.
- QUIRKE, S., *Ancient Egyptian Religion*, Londres, 1992.
- RANSOM, C., «The Egyptian collection in the Museum of Art of Cleveland, Ohio», a *JEA* 5, 1918, pp173.
- RATIÉ, S., « Quelques reflexions sur l'aspect de l'oeil et sur les transpositions dans l'ancienne Égypte », a *Mélanges Gutbub*, Montpellier, 1984, pp. 177-182
- RAVEN, M. J. «Papyrus-sheaths and Ptah-Sokar-Osiris Statues», a *OMRO* 59-60, 1978-79, pp. 251-296.
- RAVEN, M. J., «Corn-Mummies», a *OMRO* 63, 1982, pp. 7-38.
- RAVEN, M. J., «Wax in Egyptian Magic and Symbolism», a *OMRO* 64, 1983, pp 8-28.
- RAVEN, M. J., « Magic and Symbolic Aspects of Certain Materials in Ancient Egypt», a *VarAeg* 4, - Nr. 3, desembre 1988, pp. 237-242.
- RAVEN, M. J., «Resin in Egyptian Magic and Symbolism», a *OMRO* 70, 1990, pp. 7-22.
- RAVEN, M. J., « Four Corn-Mummies in the archaeological Museum at Cracow », a *Materialy Archeologiczne* 30, 1997, pp. 5-23.
- RAVEN, M. J., *De dedencultus van het Oude Egypte*, Amsterdam, 1992, p. 64-65, n. 25.
- RAVEN, M. J., «A New Type of Osiris Burials», a CLARYSSE, W., SCHOORS, A., WILLEMS, H., (eds.), *Egyptian Religion: The Last Thousand Years, Studies Dedicated to the Memory of Jan Quaegebeur*, OLA 84, Lovaina 1998, pp.227-239.
- RAVEN, M. J., «Egyptian concepts of the orientation of the human body», a *JEA* 91, 2005, pp. 37-53.
- RAVEN, M. J., «Egyptian concepts of the orientation of the human body», a GOYON, J.-Cl., CARDIN, Chr. (éds.), *IX Congrès*

International des égyptologues, Grenoble, 6-12 de septembre 2004, OLA 150/2, 2007, pp. 1567-1573.

- REDON, B., « L'insertion spatiale et économique des établissements balnéaires en Égypte aux époques hellénistique et romaine », a ESPOSITO, A., SANIDAS, G. M., *Symposium: « Quartiers d'artisans » en Grèce ancienne. Une perspective Méditerranéenne, dans le programme: « Archéologie des espaces économiques », d'Halma-IpeI-UMR 8164 (CNRS, Lille 3, MCC)*, 2009, pp. 57-80.
- REEVES, N., *The complete Tutankhamun*, Londres, 1990.
- RÉGEN, I., « Une brique magique royale. Birmingham 1969 W 478 », a *EniM* 3, 2010, pp. 23-42.
- ROBERTS, C. H., « Two Papyrus from Oxyrhynchus », a *JEA* 20, 1934, p. 23.
- ROBICHON, C., VARILLE, A., *Le temple du scribe royal Amenhotep fils de Hapou*, IFAO, El Caire, 1936.
- ROCATTI, A.: *Papiro Ieratico n. 54003. Estratti magici e rituali del Primo Medio Regno*, Turin, 1970.
- ROCHEMONTEIX, M. De, CHASSINAT, É., *Le temple d'Edfou. I, et II*, MMAF X-XI, El Caire, Devauchelle, El Caire, 1984-1990.
- RODÓN, T., « Les Instruments Lithiques », a PADRÓ, J., *Études historico-archéologiques sur Héracléopolis Magna*, Nova Studia Aegyptiaca I, Barcelona, 1999, pp. 106-121.
- RODRIGUEZ CORCOLL, N., *Sacerdoci i cultes del nord de l'Égypte Mitjà durant la baixa època (segles VII-IV aC). Del nomus 14 al 22 de l'Alt Égypte*, Nova Studia Aegyptiaca VII, Barcelona, 2008.
- RONDOT, V., « Alexandre IV Aegos Ptolémée Ir Sôter au Musée de Besançon », a *RdE* 48, 1997, pp. 274-278.
- RONDOT, V., *Tebtynis II, Le temple de Soknebtynis et son dromos*, FIFAO 50, El Caire, 2004.
- ROTH, A.M., « *psš-kꜣ* The and the "opening of the mouth" ceremony: a Ritual of birth and rebirth », *JEA* 72, 1992, pp. 113-148.
- ROTH, A. M., ROEHRIG, C., « Magical Bricks and the Bricks of Birth », a *JEA* 88, 2002, pp. 121-139.

- ROUGÉ, J. DE, « Textes géographiques du Temple d'Edfou (Haute Égypte) », *RevArch Nova Serie* 5, gener-juny 1867, pp. 330-341.
- ROWLANDSON, J., *Landowners and Tenants in Roman Egypt. The Social Relations of Agriculture in the Oxyrhynchite Nome*, Oxford, 1996.
- ROWLANDSON, J., «Oxyrhynchus and its Hinterland», a BOWMAN, A. K., COLES, R. A., GONIS, N., D OBBINK, D. i PARSONS, J. P., (eds.), *Oxyrhynchus. A city and its texts*, Graeco-Roman Memoirs of the Egypt Exploration Society 93, Londres, 2007, pp. 205-217.
- RUSCH, A., «Ein Osirisritual in the Pyramidentexten», *ZÄS* 60, 1925, pp. 16-39.
- RYHINER, M-L., *L'Offrande du Lotus*, Rites Égyptiens VI, Brussel-les, 1986.
- SALEH, A., «The so-called "Primaveral Hill" and other related elevations in Ancient Egyptian Mythotology», a *MDAIK* 25, 1969, pp. 110-120.
- SALEH, M., SOUROUZIAN, H., (eds.), *Catalogue officiel. Musée Égyptien du Caire*, El Caire, 1987.
- SAMBIN, C., « Médamoud et les dieux de Djéme sous les premiers Ptolémées », a VLEEMING, S.P. (ed.), *Hundred-Gated Thebes. Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*, Papyrologica Lugduno-Batava, 27, Leiden, 1995, pp. 163-168.
- SARAGOZA, F., «L'acéphale et le rituel osirien de Khoiak », a *Égypte* 55, 2009, pp.51-66.
- SATZINGER, H., « Osirianische Obelisken in der Wiener Sammlung», a CLARYSSE, W., SCHOORS, A., WILLEMS, H., (eds.), *Egyptian Religion. The Last Thousand Years I. Studies dedicated to the memory of J. Quagebeur*, OLA 84, 1998, pp. 413-423.
- SAUNERON, S., Le "Chancelier du dieu" dans son double rôle d'embaumeur et de prêtre d'Abydos », a *BIFAO* 51, 1952, pp. 137-171.
- SAUNERON, S., *Rituel de l'embaumement Pap. Boulaq III, Pap. Louvre 5.158*, El Caire 1952.
- SAUNERON, S., « Cinq années de recherches épigraphiques en Égypte », a *BSFE* 24, 1957, pp. 45-54.

- SAUNERON, S., « L'Abaton de la campagne d'Esna », a *MDAIK* 16, 1958, pp. 271-279.
- SAUNERON, S., *Les fêtes religieuses d'Esna, aux derniers siècles du paganisme. Esna V*, El Caire, 1962.
- SAUNERON, S., « Villes et légendes d'Égypte (§XII- XIV) », a *BIFAO* 65, 1967, pp. 157-168.
- SAUNERON, S., « Villes et légendes d'Égypte (§ XV-XXIV) », a *BIFAO* 66, 1968, pp. 11-35.
- SAUNERON, S., « Villes et légendes d'Égypte XX : Un nouveau temple ptolémaïque en Moyenne-Égypte : *Pr-hf* », a *BIFAO* 66, 1968, pp. 24-27.
- SAUNERON, S., *Le papyrus illustré de Brooklyn [Brooklyn Museum 47.218.156]*, Wilbour Monographs III, Nova York, 1970.
- SAUNERON, S., « Villes et légendes d'Égypte (2ª edición, 1983) », a *BdE* 90, 1983, pp. 114-117.
- SAUNERON, S., *L'écriture figurative dans les textes d'Esna. Esna VIII*, El Caire, 1982.
- SAUNERON, S., YOYOTTE, J., *La naissance du monde selon l'Égypte ancienne*, Sources orientales 1. La naissance du monde, Paris, 1959, pp. 17-91.
- SCALF, F., «Magical Bricks in the Oriental Institute Museum of the University of Chicago», *SAK* 38, 2009 , pp.275-295 i figures 9-18.
- SCHÄFER, H., *Die Mysterien des Osiris in Abydos unter König Sesostris III*, UGAÄ IV, Hildesheim, 1964.
- SCHARFF, A., «Frühe Vorstufen zu "Kornosiris" », a *FuF* 21-23, 1947, pp. 38-40.
- SCHEIL, V., « Tombeaux thébains. Le tombeaux d'Aba », a *MMAF* 5, 1984, pp. 624-656.
- SCHNEIDER, H. D., *Beelden van Behnasa. Egyptische kunst uit de Romeinse keizertijd. 1e-3e eeuw na Chr.*, Zutphen, 1982.
- SCHNEIDER, H. D., i M. J. RAVEN, *De Egyptische Oudheid. Een inleiding aan de hand van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden to Leiden*, Copenhagen, 1981.

- SCHOTT, S., *Altägyptische Liebeslieder: mit Märchen und Liebesgeschichten*, Zurich, 1950.
- SCHULTZ, R., «A Corn Mummy Decoded», *JWAG* 63, 2005 (publicat al 2009), pp. 5,14.
- SEEBER, C., «Kornosiris», a *LÄ* III, 1972, pp. 744-746.
- SERVAJEAN, Fr., *Djet et Neheh, Une histoire du temps égyptien*, OrMonsp XVIII, Montpellier, 2008.
- SERVAJEAN, Fr., « Le cycle du *ba* dans le *Rituel de l'Embaumement* P. Boulaq III, 8, 12-8, 16 », a *ENIM* 2, 2009, pp. 9-23.
- SERVAJEAN, Fr., « Des poissons, des babouins et des crocodiles », a RÉGEN, I., SERVAJEAN, F. (ed.), *Verba manent. Recueil d'études dédiées à Dimitri Meeks par ses collègues et amis*, *CENiM* 2, 2009, p. 405-424.
- SETHE, K., *Die altägyptischen Pyradidentexte*, 4 vols., Leipzig, 1928.
- SILVERMAN, D., «Magical Bricks of Hunuro», a DER MANUELIAN, P., FREED, R., (eds.), *Studies in Honor of William Kelly Simpson*, Boston, 1996, pp.725-741
- SMITH, M., *The Mortuary Texts of Papyrus BM 10507 (CDPBM III)*, Londres, 1987, p. 129-131 (XII, 24, a).
- SMITH, M., «The Great Degree iussed to the nome of Silent Land», *RdE* 57, 2006, pp. 217-232.
- SMITH, M., «Osiris anf the Deceased», a DIELMAN, J, WENDRICH, W., (eds.), *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles [en línia]. Disponible a: <http://repositoires.Cdlib.org/nelc/uee/1136>.
- SMITH, M., *Traversing Eternity: Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*, Oxford, 2009.
- SOUKIASSIAN, G., « Une étape de la proscription de Seth », a *GM* 44, 1981, p.63.
- SOUKIASSIAN, G., « Les autels "à cornes" ou "à acrotères" en Égypte », a *BIFAO* 83, pp. 317-333.
- SPALINGER, A., «Parallelism of thought», a BERGER, C., CLERC, G., GRIMAL, N., (eds.), *Hommages à Jean Leclant*, *BdE* 106, 1994, IV, pp. 363-377.

- SPIESER, C., « L'eau et la régénération des morts d'après les représentations des tombes thébaines du Nouvel Empire », a *BIFAO* 72, 1997, pp. 211-228.
- SPIESER, C., « Les Cartouches divins », a *ZÄS* 129, 2002, pp. 85-95.
- SPIESER, C., « La nature ambivalente du sang, du lait, des figes et du miel dans les croyances funéraires égyptiennes », a *Le myrte et la rose. Mélanges offerts à François Dunand par ses élèves, collègues et amis*, CENiM 9, 2014, V. II. Pp. 281-287.
- STADELMANN, R., «Medinet Habu», *LÄ* III, 1972, pp.1255-1271.
- SUBÍAS, E., *La corona immarcescible. Pintures de l'antiguitat tardana de la Necròpolis Alta d'Oxirrinc (Mínia, Egipte)*, Serie Documenta 1, Tarragona, 2003. Amb presentació de la Necròpolis a càrrec de PADRÓ, J., MASCORT, M., AMER, H. I., i lectura i traducció dels textos murals grecs a càrrec de PIEDRAFITA, C.
- SUBÍAS, E., « Notice sur les amphores tardives d'Oxyrhynchos », a *CCE* 8. Vol. 1, El Caire, 2007, pp. 297-308.
- SUBÍAS, E., La maison funéraire d'époque byzantine à la Nécropole Haute d'Oxyrhynchos, a ERROUX-MORFIN, M., PADRÓ PARCERISA, J. (eds.), *Oxyrhynchos, un site de fouilles en devenir. Colloque de Cabestany, 15 avril 2007*. Nova Studia Aegyptiaca VI, Barcelona, 2008, pp.69-76.
- SUBÍAS, E. *La maison funéraire de la nécropole haute à Oxyrhynchos (el Minyâ, Égypte) : du tombeau à la diaconie*. Avec une contribution de Dolores Codina Reina. Missió Arqueològica d'Oxirrinc. Oxyrhynchos II, Nova Studia Aegyptiaca V, Barcelona, 2008.
- SUBÍAS, E., «La fortaleza bizantina del suburbio noroccidental de Oxirrinc (El Minia, Egipto)», a DE ARAÚJO, L. M., SALES, J. DAS C., (eds.), *Novos Trabalhos de Egiptologia Ibérica IV*, IV Congreso de Egiptología Ibérica, Lisboa, 2012, pp. 1163-1178.
- SUBÍAS, E., «Oxyrhynchos: Metropolis and Landscape», a *The Space of the City in the Graeco-Roman Egypt. Image and Reality*, SUBÍAS, E., AZARA, P., CARRUESCO, J., FIZ, I., CUESTA, R., (Eds.), ICAC, Documenta, 22, Tarragona, 2011.
- TALLET, P., *La Cuisine des pharaons*, Arles, 2003.
- TASSIE, G. J., «Hair-Offerings: An Enigmatic Egyptian Custom», a *Papers from the Institute of Archaeology (UCL)*, 7, 1966, pp. 59-67.

- TAYLOR, H., STRUDWICK, N. C., *Mummies: Death and the Afterlife in Ancient Egypt*. Treasures from The British Museum, Santa Ana and London 2005
- TE VELDE, H., *Seth, God of Confusion. A Study of his role in Egyptian Mythology and Religion*, ProblÄg, 1967.
- TEETER, E., «Votive Beds from Medinet Habu», a *Abstracts of Papers. 7th ICE*, pp. 185-186.
- TEETER, E., *Religion and ritual in Ancient Egypt*, Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
- TEOFRASTO, *Historia de las plantas*, (DIAZ REGAÑÓN, J. M., traducció, Biblioteca Clásica Gredos, 112, Madrid, 1988).
- THOMAS, E., «Four Niches and Amuletic Figures in Theban Royal Tombs », a *JARCE* 3, 1964, pp. 71-78.
- THOMAS, E., «A typological Studi of Saite Tombs at Thebes», a *DissAb* 8, 1981, pp.
- TILLIER, A., « Haroéris de Qous et la XIXe province de Haute Égypte », a CASTELLANO, N., MASCORT, M., PIEDRAFITA, C., VIVÓ, J., (eds.), *Ex Aegypto lux et sapientia. Homenatge al professor Josep Padró Parcerisa*, Barcelona, 2015, pp. 553-557.
- TIRADRITTI, F., «Three years of research in the tomb of Harwa», a *EgArch*, 13, 1998, pp. 3-15.
- TIRADRITTI, Fr. (ed.), *Il Cammino di Harwa. L'uomo di fronte al misterio: l'Egitto, Catalogo della mostra (Brescia, Museo diocesano, 9 ottobre 1999-9 gennaio 2000)*, Milà, 1999.
- TIRADRITTI, Fr., « Le "chemin de Haroua" jusqu'au bout », a *Égypte*, 73, 2014, pp. 33-46.
- TOOLEY, A., «Osiris Bricks», a *JEA* 82, 1996, pp. 167-179.
- TÖPFER, S., *The Carlsberg Papyri 12. Fragments des Sog. "Sothisrituals" von Oxyrhynchos aus Tebtynis*, CNI Publications 40, Museum Tusculanum Press, Copenhagen, 2015.
- TOSI, M.; ROCCATI, A., *Stela e altre epigrafi di Deir el Medina n. 50001 – n. 50262, (Catalogo del Museo Egizio di Torino. Serie Seconda – Collezioni. Vol I)*, Torí, 1971.

- TRAUNECKER, Cl., « Les rites de l'eau à Karnak d'après les textes de la rampe de Taharqa », a *BIFAO* 72, 1972, pp. 195-236.
- TRAUNECKER, Cl., *Coptos. Hommes et dieux sur le parvis de Geb*, OLA 43, Lovaina 1992.
- TRAUNECKER, Cl., « Dimensions réelles et dimensions imaginaires des dieux d'Égypte: Les statues secrètes du temple d'Opet à Karnak », a *Ktéma* 29, 2004, pp. 51-65.
- TRAUNECKER, Cl., « Le palais funéraire de Padiamenopé redécouvert (TT 33) », a *Égypte* 51, 2009, p. 15-48.
- TRELLO, J. «Abydos: escenario del drama divino», a *BAEDE*, 6. Madrid, 1996.
- TRELLO, J. «Ritos de Resurrección en la tumba de un dios: Osiris en Abydos», a *BAEDE*, 7. Madrid, 1997.
- TRELLO, J. «Abydos. La tumba del dios Osiris», a *Revista de Arqueología*, año XXII, núm. 244. Madrid, 2001.
- TURNER, E. G., «Roman Oxyrhynchus», a *JEA* 38, 1952, pp. 78-93.
- VALDESOGO MARTÍN, M. R., *El cabello en el ritual funerario del antiguo Egipto a partir de los Textos de los Sarcófagos y de la evidencia iconográfica*, Aula Aegyptiaca Studia, 4, Barcelona 2005.
- VANDIER, J., *Le Papyrus Jumilhac*, Centre National de la Recherche Scientifique, París, 1961.
- VANDIER, J., « Memphis et le taureau Apis dans le Papyrus Jumilhac », *Mélanges Mariette, BdE* 32, 1961, pp. 105-123
- VERNUS, P., « Le Mythe d'un mythe: la prétendue noyade d'Osiris. De la dérive d'un corps à la dérive d'un sens », a *SEAP* 9, 1991, pp. 19-34.
- VERNUS, P., YOYOTTE, J., *Bestiaire des Pharaons*, París, 2005.
- VERRETH, H., *A Survey of Toponyms in Egypt in the Graeco-Roman Period* (Version 1.0; 2008). Cpsnultada 20 de gener de 2016.
<http://www.trismegistos.org/top.php>.
- VLEEMING, S., P., *Some coins of Artaxerxes and other short texts in the Demotic script found on various objects and gathered from many publications*, Studia Demotica, V, Lovaina, 2001.

- VOLOKHINE, Y., « Le dieu Thot au Qars el Agoûz *dd-hr-pahb*, *Dhwty-stm* », a *BIFAO* 102, 2002, pp.405-424.
- VOLOKHINE, Y., « Reliques et traces en Égypte ancienne. A propos de la présence sur terre d'écrits et d'objets d'origine divine », a BORGEAUD, Ph., VOLOKHINE, Y., (eds.), *Les objets de la mémoire. Pour une approche comparatiste des reliques et de leur cule*, *Studia Religiosa Helvetica* 2004-05, pp. 47-72.
- VOS, R.L., «The Apis Embalming Ritual. P. Vindob. 3873», a *OLA* 50, 1993, pp. 10-12.
- WALSEM, R. Van, *The coffin of Djedmonthuiufankh in the National Museum of Antiquities at Leiden*, Leiden, 1997, p. 116-119.
- WEGNER, J., «A Decorated Birth-Brick from South Abydos: New Evidence on Chilbirth and Birth Magic in the Middle Kingdom», a SILVERMAN, D.P., SIMPSON W.K., WEGNER, J. (eds.), *Archaism and Innovation. Studies in the Culture of Middle Kingdom Egypt*, New Haven-Filadelfia, 2009, pp. 447-496.
- WERBROUCK, M., « Rapports de Mlle. Marcelle Werbrouck, Chargée de Mission de la Fondation Égyptologique Reine Elisabeth, 1923-1924 », a *CdE* 1, 1925, pp. 26-47.
- WERBROUCK, M., *Les pleureuses a l'Égypte Ancienne*, Brussel-les, 1938.
- WERBROUCK, M., « Le temple de Qars es Shaga », a *CdE* 25, 1950, pp. 199-208.
- WHITEHORNE, J., «The pagan cults of Roman Oxyrhynchos», a *ANRW*, 2.18.5.3050-91., 1995.
- WIEDEMANN, A., « Osiris végétant », a *Le Muséon* 3, 1903, p. 111-123.
- WILKINSON, J., G., *Topographie of Thebes, and general View of Egypt*, Londres, 1835. Consultat el dia 17 de febrer de 2016. <https://archive.org/details/topographythebe01wilkgooq>.
- WILLEMS, H., *The Coffin of Heqata (Cairo JdE 36418)*, *OLA* 70, 1996.
- WILLIAMS, C.R., «The Egyptian Collection in the Museum of Art at Cleveland, Ohio», a *JEA* 5, 1918, pp. 166-178.
- WINLOCK, H., *The Temple of Hibis in El Khargeh Oasis*, vol.III,; Publications of the Metropolitan Museum of Art, Nova York, 1938.

WIT, (Veure DE WIT).

WUTTMAN, M., BOUSQUET, B., CHAUVEAU, M., DILS, P., MARCHAND, S., SCHWEITZER, A., VOLAY, L., « Premier rapport préliminaire sur le site `Ayn Manawir (Oasis de Kharga) », a *BIFAO* 96, 1996, pp.385-451.

WUTTMAN, M., BARAKAT, H., BOUSQUET, B., CHAUVEAU, M., GONON, T., MARCHAND, S., ROBIN, M., SCHWEITZER, A., « Ayn Manawir (Oasis de Kharga). Deuxième rapport préliminaire », a *BIFAO* 98, 1998, p. 367-462.

WUTTMAN, M., COULON, L., GOMBERT, FI., «Un ensemble de statuettes de bronze en contexte cultuel : le Temple d'Ayn-Manâwir (Oasis de Kharga) », a HILL, M., (ed.), *Offrandes aux Dieux d'Égypte*, Catàleg de l'exposició a la Fondation Pierre Gianadda, Martigny, 17 de març-8 de juny de 2008, pp. 167-173.

YOYOTTE, J., « Potasimto de Pharbaïthos et le titre "grand combattant-maître du triomphe" », a *CdE* XXVIII, nº 55, 1953, pp. 101-106.

YOYOTTE, J., « Une étude sur l'anthroponymie gréco-égyptienne du nome Propopopite », a *BIFAO* 55, 1955, pp. 125-140.

YOYOTTE, J., « La science sacerdotale égyptienne à l'époque gréco-romaine Le papyrus géographique de Tanis », a *Bulletin de la Société Ernest Renan* 9, 1960, pp. 133-138.

YOYOTTE, J., « Études géographiques I. La « Cité des Acacias » (Kafr Ammar) », a *RdE* 13, 1961, pp. 71-105.

YOYOTTE, J. « Les Bousiris et les Abousir d'Égypte ». *GLECS* 8, 1961, pp. 57-60.

YOYOTTE, J., « Études géographiques II. Les localités méridionales de la region memphite et "le Pehou d'Héracléopolis" », a *RdE* 15, 1963, pp. 87-119.

YOYOTTE, J. « Une théorie étiologique des médecins égyptiens ». *Kemi* 18, 1968, pp. 79-84.

YOYOTTE, J., « Une notice biographique du roi Osiris », a *BIFAO* 77, 1977, pp 145-149.

YOYOTTE, J., « La cuve osirienne de Coptos », a *AEPHE* V secció 90, 1981-1982, pp. 189-196. http://www.persee.fr/doc/ephe_0000-0002_1977_num_90_86_15290. Consultat el dia 10 maig de 2013.

- YOYOTTE, J., « Religion de l'Égypte Ancienne. Année[s] 1969-1970 et 1970-1971 », a *Annuaire École Pratique des Hautes Études*. Ve section – sciences religieuses, Paris, 1971, 1972 i 1979, pp. 157-195.
- YOYOTTE, J., « Religion de l'Égypte », *Annuaire de l'École pratique des Hautes Études (Paris)*, a *AEPHE* Ve sect. 88, 1979-80, pp. 193-199.
- YOYOTTE, J., « Des lions et des chats. Contribution à la prosopographie de l'époque Libyenne », a *RdE* 39, 1988, p. 155-178.
- YOYOTTE, J., « Oxyrhynque », a VERNUS, P., YOYOTTE, J., *Bestiaire des pharaons*, Paris, 2005, pp. 271-275.
- YOYOTTE, J., « Rites and Forms of Osiris Worship in Herakleion and Canopus », a GODDIO, Fr., CLAUSS, M., (eds), *Egypt's Sunken Treasures*, Munic-Berlin, Londres, Nova York, 2006.
- YOYOTTE, J., « Osiris dans la région d'Alexandrie », a COULON, L., (ed.), *Le Culte d'Osiris au Ier. Millénaire av. J.-C. : Découvertes et travaux récents, Actes de la table ronde internationale tenue à Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée, Université Lumière-Lyon 2, les 8 et 9 de juillet 2005*, BdE 153, El Caire, 2010.
- YOYOTTE, J., CHARVET, P., *Strabon. Le voyage en Égypte. Un regard romain*, Paris, 1997.
- ZECCHI, M., *A study of the Egyptian God Osiris Hermag*. Imola, 1996.
- ZECCHI, M., « Osiris in the Fayyum », a *Fayyum Studies* 2, 2006, pp. 117-144
- ZIEGLER, Ch., « À propos du rite des quatre boules », a *BIFAO* 79, 1979, pp. 437-439.
- ZIEGLER, Ch., « Les Osiris-lune du Serapeum de Memphis », a *SAK* 3, 1989.
- ZIVIE-COCHE, Ch., *Giza au premier millénaire. Autour du temple d'Isis, Dame des Pyramides*, Boston, 1991.

RELACIÓ DE FIGURES

Núm. De figura	Descripció, procedència i crèdits	Núm. De pàgina
Fig. 1	Mapa d'Egipte amb indicació de les localitats referenciades en aquest treball. (Fotografia: Localització d'Oxirrinc i dels jaciments amb culte a Osiris. Mapa de base: MODIS). (worldview.earthdata.nasa.gov) i SRTM (cgjar-csi.org).	20
Fig. 2	Estatueta de bronze d'un oxirrinc. (Col·lecció particular. Fotografia: Fernando Estrada).	28
Fig. 3	Inscripció grega que fa referència a un temple de Tueris. (<i>Nefer</i> , 8, Catàleg Galeria Nefer, <i>Ancient Art</i> , 1, núm. 42. Zuric, 1990).	29
Fig. 4	Tomba 3. Dibuix de l'escena d'un dels sarcòfags. En la part superior veiem un oxirrinc i un lepidot afrontats davant d'un lotus blau (segons Erroux-Morfin i Padró). (Calc: Marguerite Erroux-Morfin i Manel Hernández. PADRÓ, ERROUX-MORFIN, a RAMOS, ARAÚJO DE, RAMOS DOS SANTOS (eds.), <i>Precursos do Oriente Antigo. Homenagem a José Nunes Carreira</i> . P. 405).	30
Fig. 5	Tomba 18. El peix oxirrinc amb la corona hathòrica. (Fotografia: Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	32
Fig. 6	Tomba 11. Cartonatges amb la representació de dos peixos afrontats. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	33
Fig. 7	Tomba 23. Anvers i revers de l'estatueta de bronze de l'oxirrinc. (Fotografia: Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	34
Fig. 8	Estrat marronós amb la deposició dels peixos i detall de les espines. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	35
Fig. 9	Estrat marronós amb peixos localitzat l'any 2013. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	37
Fig. 10	Esquelet i detall del cap d'un peix oxirrinc. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	38

Fig. 11	1. Corona hathòrica de fusta de l'àmbit 32. 2. Corona hathòrica de fusta del Sector 26, tomba 36. (Fotografies: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	39
Fig. 12	Pou de Pedra. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	40
Fig. 13	Primer plànol d'Oxirrinc dibuixat per Grenfell i Hunt. (Fotografia: BOWMAN, COLES, GONIS, OBBINK, PARSONS (eds.), <i>Oxyrhynchus: A City and its Texts</i> , p. 12, figura 1.8.)	45
Fig. 14	Aixecament topogràfic de Grenfell i Hunt. (Dibuixat per Darbishire al 1908: PARSONS, REA, TURNER (ed), <i>The Oxyrhynchos Papyri</i> , 50, p. VII).	46
Fig. 15	Columna honorífica en el seu estat actual. (Fotografia: Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	47
Fig. 16	Planta on es localitzen els diferents sectors arqueològics. (Planimetria: Antoni López i Jordi Segarra. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	50
Fig. 17	Tomba 1 de la Necròpolis Alta. (Fotografia: Josep Lluís Banús. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	51
Fig. 18	Tomba 1. Sarcòfag del sacerdot Heret. (Fotografia: Josep Lluís Banús. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	52
Fig. 19	Tomba 1. Cambra decorada del sacerdot Heret. (Fotografia: Josep Lluís Banús. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	53
Fig. 20	Sector 2D de la Necròpolis Alta. (Fotografia: Thomas Sagory. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	55
Fig. 21	Vista aèria del sector 16. (Fotografia: Thomas Sagory. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	57
Fig. 22	Vista aèria de la necròpolis romana en relació a l'Osireion. (Fotografia: Thomas Sagory. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	59
Fig. 23	Sector 17300. Zona de culte amb petits altars i restes d'ofrenes. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	65
Fig. 24	Sector 19. Vista de l'àbsis de la cambra 1 i les portes d'entrada a les cambres 2 i 3. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	67
Fig. 25	Els vasos canòpics de Tadihor on es mencionen els títols del seu pare, Heresenef, profeta d'Amon de les Aigües i profeta d'Osiris, el primer de l'infinít.	83

	(Fotografia: Josep Lluís Banús. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	
Fig. 26	Bloc del Museu de Besançon (Inv. A.995-7-1). (Catàleg exposició. VV.AA., <i>El enigma de la múmia. El rito funerario en el Antiguo Egipto</i> , p. 66).	87
Fig. 27	Fragment del sarcòfag antropomorf procedent del Gamhud. (KAMAL, <i>ASAE</i> , 9, pl.I).	90
Fig. 28	TT.2. Tomba de Khabekhnet a Deir el-Medina. Anubis executa el ritual a l'Osiris-peix. (Fotografia: Fernando Estrada).	91
Fig. 29	Bloc del Museu de Besançon (Inv. A.995-7-2). (Catàleg exposició. VV.AA., <i>El enigma de la múmia. El rito funerario en el Antiguo Egipto</i> , p. 67).	92
Fig. 30	Bloc del <i>Per-khef</i> , actualment al Rijksmuseum van Oudheden (inv. F. 1961/12.2), en el qual el faraó Ptolomeu I presenta l'ofrena de Maat. (Fotografia: SCHNEIDER, <i>Beelden van Behnasa</i> , p. 28, fig. 20a).	93
Fig. 31	Bloc del <i>Per-khef</i> , actualment al Rijksmuseum van Oudheden (inv. F. 1961/12.3), en el qual es representa l'ofrena de Maat a Dedun i Tueris-Medjat. (Fotografia: SCHNEIDER, <i>Beelden van Behnasa</i> , p. 28, fig. 20b).	94
Fig. 32	Dos blocs, possiblement provinents del <i>Per-khef</i> , localitzats al Monestir (16600). Al primer es pot veure part del cartutx d'un rei Ptolomeu. L'escena representa l'ofrena de Maat. Al segon, s'aprecia la part posterior de la figura d'un faraó amb la corona vermella. (Fotografies: Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	96
Fig. 33	Osiris vegetant. (VANDIER, <i>Le Papyrus Jumilhac</i> , pl. II. 15).	104
Fig. 34	"Llit d'Osiris" de la tomba de Tutankhamon. (Fotografies. GRIFFITH INSTITUTE. Consultat el 8 de maig de 2012. http://www.griffith.ox.ac.uk/).	105
Fig. 35	TT. 51. Tomba d'Userhat. Al centre de la imatge el manat de cebes. (Fotografia: Fernando Estrada).	120
Fig. 36	Temple de Medinet Habu. Processó Festa de Sòcares. (DARESSY, <i>Médinet Habou</i> , p.118, fig. 196).	121
Fig. 37	(a) Situació d'Oxirrinc i d'El-Bahnasa, a la riba esquerra del Bahr Yussef; (b) detall del recinte de l'Osireion; (c) detall de la necròpolis alta i el sector 24. (Fotografia: Imatges de base: ESRI World Imagery (2016)).	134
Fig. 38	Vista aèria de l'Osireion. (Fotografia: Thomas Sagory. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	136

Fig. 39	Vista aèria del Sector 24 de la Necròpolis Alta. (Fotografia: José Javier Martínez García. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	141
Fig. 40	Treballs de restauració del tèmenos. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	142
Fig. 41	Llac sagrat. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	144
Fig. 42	Zona de les ofrenes. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	149
Fig. 43	Planta de la zona del tèmenos amb els senyals del georadar. (Plànol: Lluís Marí. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	153
Fig. 44	Foc ritual 15321. Àrea sud-est del temple. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	153
Fig. 45	Temple en forma de "T" invertida amb la situació del maó màgic. Reconstrucció dels murs de tovt. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	155
Fig. 46	Entrada principal de la catacumba. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	158
Fig. 47	Pou inicial d'entrada. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	159
Fig. 48	Graons del segon tram de l'escala. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	160
Fig. 49	Vestíbul on es pot veure el nínxol de la paret nord i l'entrada a la catacumba. S'observen restes de pintura de color negre als murs. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	161
Fig. 50	Fotografia aèria on s'observen els elements descrits de la subestructura. (Fotografia: Thomas Sagory. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	162
Fig. 51	Planta general de l'Osireion. (Planimetria: Antoni López. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	164
Fig. 52	Grafit gravat en la paret sud de l'entrada. (Fotografia: Jérôme Gonzalez. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	166
Fig. 53	Les sales subterrànies de l'Osireion. (Planimetria: Antoni López. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	168
Fig. 54	La sala 2C. Al fons de la imatge el mur nord. A la dreta el	169

	mur est reconstruït i a l'esquerra el mur oest a mig desbatar. Sobre el paviment el petit foc. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	
Fig. 55	Sala 1B de l'Osiris. Vista nord-sud. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	171
Fig. 56	Detall de la decoració en façana de palau. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	172
Fig. 57	Mur (U.E.15014) que separa les dues grans sales de culte. Podem veure les diferents fases constructives i l'arrencament de la volta. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	173
Fig. 58	Part sud del mur est de la sala 1B de l'Osiris on es pot veure l'arrencament de la volta i el fris amb el signe del cel i els estels. (Fotografia: Fernando Estrada. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	174
Fig. 59	Dos detalls de l'estàtua de l'Osiris. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	176
Fig. 60	La sala 1B de l'Osiris vista des del sud. S'observen dos dels nínxols practicats al paviment. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	178
Fig. 61	Vista panoràmica. En primer terme l'estàtua d'Osiris i en els extrems les dues entrades a les galeries. (Fotografia: Bernat Burgaya. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	180
Fig. 62	Entrada a la galeria 1A. Podem veure els carreus pintats de negre i la consolidació de la llinda. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	181
Fig. 63	El primer tram de la galeria 1A. Al fons la porta de comunicació amb la sala 1B de l'Osiris. (Fotografia: Josep Lluís Banús. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	182
Fig. 64	La primera fase de la galeria 1A. (Planimetria: Antoni López. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	183
Fig. 65	Els nínxols 57 i 58. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	184
Fig. 66	Mur (U.E.15055) de tanca de la primera fase de la galeria 1A, entre els nínxols 29 i 30. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	185
Fig. 67	Nínxol 6. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	187

	d'Oxirrinc).	
Fig. 68	Infraestructura de l'Osireion. Detall de la galeria 1A. (Planimetria: Antoni López. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	188
Fig. 69	Secció est-oest de la galeria 1A. (Planimetria: Antoni López. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	189
Fig. 70	Tram occidental de la galeria 1, amb el número dels nínxols i les U.E. dels diferents tancaments de les fases d'utilització. (Planimetria: Antoni López. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	190
Fig. 71	Part occidental de la galeria 1A. En primer terme els murs de tancament del passadís. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	191
Fig. 72	La galeria 1A vista d'oest a est. (Fotografia: Josep Lluís Banús. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	193
Fig. 73	Nínxol 25. Inscripció en hieràtic i la transcripció a jeroglífic. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc. Transcripció text: COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), <i>Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck</i> , p. 83, fig. 4b).	195
Fig. 74	Primer tram de la galeria 1A. Sentit d'utilització dels nínxols. (COULON, a JÖRDENS, QUACK (eds.), <i>Ägypten zwischen innerem Zwist und äusserem Druck</i> , p. 87, fig. 6).	196
Fig. 75	Fragment de llosa de tancament d'un nínxol. Núm. d'antiguitat 288. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	197
Fig. 76	Entrada de la galeria 2E. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	198
Fig. 77	Els nínxols 1 i 2 de la galeria 2E. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	199
Fig. 78	Contingut del nínxol 2 de la galeria 2E. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	200
Fig. 79	Part del material recuperat al nínxol 2 de la galeria 2E. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	201
Fig. 80	Pseudomòmies osíriaques i complements. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica	209

	d'Oxirinc).	
Fig. 81	Sarcòfags i pseudomòmies d'Osiris. Necròpolis de Tehna. (Fotografies. Figures 1 i 2: Fernando Estrada; figura 3: http://www.britishmuseum.org/research/collections_online/collection_objects_details.aspx2 , (15.12.2015); figura 4. JACQUART, ROOGER, <i>Fleurs des pharaons. Parures funéraires en Égypte antique</i> , p.12).	214
Fig. 82	Pseudomòmies provinets d'El-Xeik Fadl. (Fotografies: Maite Mascort, cortesia dels Museus Reials d'Art i Història de Brussel·les).	216
Fig. 83	1-Tapa del sarcòfag. 2- Sarcòfag obert amb restes de la pseudomòmia d'Osiris. (Fotografies: http://www.trocadero.com./directory/antiquites:Regional_Art:Ancient_World:Egyptian:Wood.html , (Consultat el 12.02.2016).	216
Fig. 84	Tapa i contingut d'un sarcòfag amb cap de falcó i un simulacre d'Osiris a l'interior. (Fotografies: Brooklyn Museum, CUR.2007.1a-c_L_1014_11_bw.jpg. Consultat el 12 de febrer de 2016. https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/154356/Corn_Mummy	218
Fig. 85	Simulacre d'Osiris de Karnak. (Fotografia: Laurent Coulon i François Leclère, Missió Arqueològica de Karnak).	219
Fig. 86	Simulacre d'Osiris (Fotografia: British Museum. Consultat el dia 19 de febrer de 2016. http://www.britishmuseum.org/collectionimages/AN00422/AN00422867_001_m.jpg .	220
Fig. 87	Figura osiríaca. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirinc).	221
Fig. 88	Figures d'Osiris (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirinc).	223
Fig. 89	Part posterior de figures màgiques d'Osiris. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirinc).	224
Fig. 90	Figures osiríaques amb la mà esquerra sobre el sexe. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirinc).	227
Fig. 91	Diversos exemples dels quatre fills d'Horus. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirinc).	232

Fig. 92	Figures dels quatre fills d'Horus embolicats amb benes. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	233
Fig. 93	Caixa amb inscripció i tapadora pirimidial. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	234
Fig. 94	Naos d'un temple, en granit gris, i esquema d'una caixa contenidora d'una bola protectora. (Fotografia: GODDIO, <i>Tesoros sumergidos de Egipto</i> , Madrid, 2008, p. 83). Dibuix d'una caixeta. (Dibuix caixeta: Maite Mascort).	236
Fig. 95	A l'esquerra una caixeta encara tancada, a l dreta una d'oberta amb la bola màgica al seu interior. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	237
Fig. 96	Boles màgiques de diferents mides i decoracions. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	238
Fig. 97	Bola. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	239
Fig. 98	Sarcòfag i pseudomàmia osiríaca. (Museu del Caire. Núm. JE 36539 – Fotografia Fernando Estrada),	241
Fig. 99	Sarcòfag i pseudomàmia osiríaca. (Museu del Caire. Núm. JE 36544 – Fotografia Fernando Estrada).	242
Fig. 100	Vista de les restes del tancament de la façana sud el temple de Taharqa del llac, vist des del costat del llac sagrat. El mur de pedra, aparellat amb filades inclinades (formant ones), és una imaginària simulació de les aigües que cobrien la tomba d'Osiris (Fotografia: Maite Mascort).	243
Fig. 101	Esquerra.- A la llinda, sobre l'entrada a l'estança IV del temple de Taharqa del llac, el rei kushita llança les quatre boles cap als quatre punts cardinals, per mitjà d'un bastó, per donar-les més impuls. Dreta.- Dibuix de la imatge fotografiada a l'esquerra. (Fotografia: Maite Mascort. Dibuix: PARKER, LECLANT, GOYON, <i>The edifice of Taharqa</i> , pp. 48-55, lám. 23.)	244
Fig. 102	Cons amb la representació de la deessa Neit. (Fotografia: Josep Lluís Banus. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	248
Fig. 103	Cons amb la representació esquemàtica de la deessa Neit. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	249

Fig. 104	Con amb inscripció. (Fotografia: Josep Lluís Banus. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	250
Fig. 105	Llinda del temple de Taharqa del Llac mostrant, a l'esquerra a la deessa Neit llançant fletxes cap als quatre punts cardinals. A la part dreta, el faraó Taharqa llança, també cap als punts cardinals les quatre boles en defensa d'Osiris. Fotografia: Maite Mascort). Dibuix de la imatge on es pot apreciar millor el detall de la tomba d'Osiris entre la deessa i el rei. (Dibuix: PARKER, LECLANT, GOYON, <i>The edifice of Taharqa</i> , pp. 48-55, làm. 23;).	251
Fig. 106	Tèmenos del Temple Ptolemaic de Deir el-Medina. (Fotografia: Maite Mascort) Dibuix de les filades del Temple de Deir el-Medina (Dibuix Fernando Estrada)	253
Fig. 107	A dalt a l'esquerra, la deessa Meskhenet, sorgint d'un tovot, tal com apareix en el papir funerari d'Ani. Dinastia XIX, Museu britànic. (Dibuix de Fernando Estrada). Maó màgic de fundació del santuari d'acollida, en la superestructura del Osireion. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc). Estela votiva d'un part. Sobre els maons màgics una dona es disposa a donar a llum, ajudada per la deessa Hathor duplicada. Època grecoromana. Museu del Caire EJ 40627. (Fotografia: Maite Mascort).	254
Fig. 108	Tres "maons màgics" de l'Osireion d'Oxirrinc. El model de l'esquerra no té decoració en la seva part posterior. Es conserva al museu del Caire. Els dos models de la dreta presenten un ull molt similar al del primer maó a l'anvers i una decoració a bandes al revers. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	257
Fig. 109	Maó de llim de 6,5 cm de longitud, amb alvèols produïts per la desaparició (descomposició a causa de la humitat del llim) de grans de cereal. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	258
Fig. 110	Escarabats alats localitzats a les galeries de l'Osireion. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	259
Fig. 111	Esquerra: Escena pintada de la tomba de l'operari de l'actual Deir el-Medina, Nakhtamon, TT 335 (Fotografia: Fernando Estrada). Dreta: Pintura mural de la tomba de la reina Nefertari, a la Vall de les Reines.	260

	(Fotografia: McDONALD, <i>The Tomb of Nefertari</i> , p. 50.	
Fig. 112	L'escarabat solar. Tomba de Ramesses V-VI. KV 9. La Vall dels Reis, Tebes oest. (Fotografia: Maite Mascort).	261
Fig. 113	Khepri, el sol naixent, Ra en la seva diària ascensió, a la part superior d'una màscara funerària feta amb cartonatge. Sota el coleòpter, l'anell <i>shen</i> , símbol d'allò que és lligat eternament. Font de la fotografia: Col·lecció particular. (Col·lecció particular. Fotografia: Fernando Estrada).	262
Fig. 114	Pilar <i>djed</i> . (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	263
Fig. 115	Aspecte general i detall d'un dels panells, en faiança, de les galeries subterrànies de la piràmide graonada del rei Djeser. Dinastia III. Recinte funerari de Saqqara. (Fotografia: SALEH, SOUROUZIAN (eds.), <i>Catalogue officiel. Musée Égyptien du Caire</i> , núm. 17).	265
Fig. 116	Temple d'Abidos. Erecció del pilar <i>djed</i> . (Fotografia: Maite Mascort).	267
Fig. 117	Ull <i>udjat</i> . (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	268
Fig. 118	Amulets de divinitats. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	272
Fig. 119	Evolució de les figures d'amulets de divinitats. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	273
Fig. 120	Segell amb la representació de dos homes que sostenen una escala. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc). Dibuix de l'escena. (Dibuix: Fernando Estrada).	275
Fig. 121	Esquerra. Fotografia del segell d'argila i dibuix de la imatge del mateix objecte. Dreta. Signe E16 de Gardiner d' "Anubis sobre el seu santuari" o, segons aquest autor "Anubis " i també "Anubis que està sobre (que coneix "els secrets"). (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc). (Dibuixos: Fernando Estrada).	277
Fig. 122	Models de pa triangular. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	279

Fig. 123	Esquerra.- El rei Sesostris I oferint el "pa blanc", com esmenta la inscripció, a Amón-Re, sota l'aspecte de Kamutef. Sobre el cap del rei, en la frase "donat de vida", el verb donar és precisament la imatge del pa que ofereix Sesostris. Capella blanca, museu a l'aire lliure de Karnak. Dreta.- Dues figuretes oferents portant sengles pans "d'". Museu de Beni Suef. (Fotografies: Maite Mascort).	280
Fig. 124	Models de pastissos. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	281
Fig. 125	L'escriba dels camps del senyor de les Dues Terres. Menna i la seva dona davant la taula d'ofrenes. A la part inferior de la mateixa taula, quatre pastissos, sobre un dels quals Menna avança una mà. Tomba de Menna. TT 69. Qurna. Dinastia XVIII. (Fotografia: Fernando Estrada).	282
Fig. 126	Pastís recobert de resina. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	383
Fig. 127	Model taula d'ofrena sense peu. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	284
Fig. 128	El déu Heka. (Fotografia: KOENIG, <i>Heka. Magie et envoûtement dans l'Égypte ancienne</i> , p. 73.	285
Fig. 129	Taules d'ofrena de l'Imperi Mitjà. Les dimensions oscil·len entre 35 i 40 cm. Pedra calcària. (Fotografies: Fernando Estrada).	286
Fig. 130	Peveter de l'Osireion. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	287
Fig. 131	Peveter i taula d'ofrenes de l'Osireion. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	288
Fig. 132	Esquerra.- Horimes fent una fumigació en honor dels seus pares, Inerkha i Uabet. Tomba de Inerkha TT 359. Deir el-Medina. Inerkha va ser capatàs d'equip durant la Dinastia XX. Dreta.- Ramesses II fent una purificació amb encens, davant la proa de la barca d'Amon-Ra al seu retorn al temple. Sala hipòstila del temple de Amon.Re a Karnak. (Fotografies, 1: Fernando Estrada; 2: Maite Mascort).	289
Fig. 133	Models de columnes i capitells recuperats a l'interior de l'Osireion. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	290

Fig. 134	D'esquerra a dreta.- Dos models de capitells amb la peça d'encaix per inserir taules d'ofrenes o peveters i dos fragments de peveters on s'observa el piu d'ancoratge. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	292
Fig. 135	Columna amb encaix a la part superior. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	292
Fig. 136	Una taula d'ofrenes sobre el capitell d'una columna. Vista frontal i superior de la peça. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	293
Fig. 137	Plat i copa ceràmics de l'interior de l'Osireion. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	294
Fig. 138	Recipients ceràmics amb restes de calç. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	295
Fig. 139	Llums de l'Osireion. L'exemplar de l'esquerra, conserva encara la torxa de lli, enganxada al greix sec, (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	296
Fig. 140	Esquerra. La fletxa indica les taques de greix proviments del fum de les làmpades en el brancal esquerre de la porta d'entrada a la galeria 1A, vista des de la sala de l'Osiris. Dreta. Rebaix operat en el brancal dret, al costat de la llinda, per a suport d'una làmpada d'il·luminació. (Fotografies: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	297
Fig. 141	Paret est de la Sala de l'Osiris. S'hi aprecien els regalims de greix. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	298
Fig. 142	Llàntries recuperades a la Sala 2C. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	299
Fig. 143	Caixes. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	301
Fig. 144	Procés de construcció de les taules d'ofrena. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	303
Fig. 145	Fabricació de peveters i taules d'ofrena. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	304
Fig. 146	Peveters. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	305
Fig. 147	Fabricació dels models de figures de llim. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	307

	d'Oxirrinc).	
Fig. 148	Figures osiríaques. (Fotografia: Maite Mascort. Missió Arqueològica d'Oxirrinc).	308
Fig. 149	Abidos. Planta del temple de Seti I i l'Osireion. (Dibuix: Fernando Estrada).	318
Fig. 150	Vista de l'Osireion d'Abidos. (Fotografia: Maite Mascort).	319
Fig. 151	Nínxols de l'Osireion de Karnak. (Fotografia: Maite Mascort).	322
Fig. 152	Planta de l'Osireion de Karnak. (Dibuix: F. LECLÈRE, a COULON, <i>Le culte d'Osiris</i> , p. 258, fig. 7b.)	324
Fig. 153	1.Tomba d'època saïta on es varen enterrar els simulacres d'Osiris. 2. Detall d'una pseudomòmia osiríaca en el moment de l'excavació. (Fotografies: 1. Maite Mascort. 2. F. LECLÈRE, a HAWASS, <i>VIII ICE</i> , vol. I, p. 300, fig. 4.	325

Programa de Doctorat 'Societat i Cultura'
Especialització en Arqueologia

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Facultat de Geografia i Història

UNIVERSITAT DE
BARCELONA